

La mòlta de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí

Finals del segle XIII i primera meitat
del XIV

Josep Maria Gironella I Granés

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

JOSEP MARIA GIRONELLA I GRANÉS

**LA MÒLTA DE CEREALS I EL BATANATGE
DE TEIXITS AL COMTAT D'EMPÚRIES I AL
VESCOMTAT DE ROCABERTÍ
FINALS DEL SEGLE XIII I PRIMERA MEITAT
DEL XIV**

Universitat de Barcelona

Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica

Programa de doctorat: Societat i Cultura (bienni 2006-2008)

Directora: Marta Sancho i Planas

Tutora: Teresa Vinyoles i Vidal

2013

TESI DOCTORAL

Imatge de la portada: fragment d'*Al·legories i Efectes del Bon i Mal Govern*,
frescos d'Ambrogio Lorenzetti, Palau Comunal de Siena (circa 1338-1340)

JOSEP MARIA GIRONELLA I GRANÉS

**LA MÒLTA DE CEREALS I EL BATANATGE
DE TEIXITS AL COMTAT D'EMPÚRIES I AL
VESCOMTAT DE ROCABERTÍ
FINALS DEL SEGLE XIII I PRIMERA MEITAT
DEL XIV**

TESI DOCTORAL

VOLUM I

ÍNDIX

Volum I

Pròleg	9
Abreviatures	12
0. Introducció	15
0.1. L'estudi de la molinaria catalana medieval	19
0.2. Els objectius de la recerca	28
0.3. El marc de la recerca	30
0.4. Fonts i metodologia	33
0.4.1. El fons notarial de Castelló d'Empúries	33
0.4.2. El fons notarial de Peralada	43
0.4.3. El fons notarial de Sant Miquel de Fluvià	50
0.4.4. L'arxiu dels comtes d'Empúries	50
0.5. El comtat d'Empúries i el vescomtat de Rocabertí, de finals del primer mil·lenni al segle XIV	53

PART I

DRETS, PROPIETAT I FISCALITAT

1. El domini sobre l'aigua i els molins	69
1.1. El domini de l'aigua	71
1.1.1. Senyors jurisdiccionals, senyors de les aigües	73
1.1.2. Els tres grans rius: Muga, Fluvià i Ter	81
1.2. La propietat dels molins	88
1.2.1. Els propietaris del domini directe	97
1.2.2. Els propietaris del domini útil	106
1.2.3. Els percentatges	114

2. La fiscalització de la producció de farina i del batanatge de teixits	121
2.1. El destret	123
2.2. Taxes i imposicions	135
2.2.1. Les taxes dels molins	135
2.2.2. El mesuratge de la farina	139
2.2.3. Les imposicions del Pa i del Moldre	144
2.2.4. El delme	155

PART II

ELS MOLINS I LES SEVES INFRAESTRUCTURES

3. Les infraestructures dels molins	163
3.1. Les rescloses	165
3.1.1. Les característiques de les rescloses	169
3.1.2. Els caps de rec	175
3.2. Les canalitzacions	178
3.2.1. Planificació, construcció i manteniment	178
3.2.2. Les grans canalitzacions i els seus recorreguts	183
4. Els molins	197
4.1. Els molins i el seu entorn	199
4.1.1. L'ús de les aigües de les sèquies dels molins	199
4.1.2. Els boscos dels molins	205
4.1.3. Uns molins enmig de les aigües	208
4.2. Els edificis	210
4.2.1. Els edificis dels molins empordanesos baixmedievals	211
4.2.2. El nombre d'aparells	223
4.3. Els aparells	230
4.3.1. Els elements dels aparells	233
4.3.2. La tipologia dels aparells	238
4.3.3. Les moles	243
4.4. Els usos dels molins	245

PART III
LA GESTIÓ DE LES INSTAL·LACIONS

5. Els contractes de molinaria, besolfa i mestratge	261
5.1. La molinaria	263
5.1.1. Les concessions de molinaria. Contractació de moliners	264
5.1.2. Els ingressos de la molinaria. Els salaris dels moliners	275
5.1.3. La molinaria: entre el càrrec de moliner i la gestió de les instal·lacions	281
5.1.4. La disminució del contracte de molinaria	284
5.1.5. Els afermaments de moliners. L'alternativa a les concessions de molinaria	289
5.2. La besolfa	292
5.2.1. Besolfa i rabassa. El tragí del gra i la farina	294
5.2.2. La gestió de la besolfa: la contractació de besolfers	296
5.2.3. Els ingressos de la besolfa. Els salaris dels besolfers	298
5.3. El mestratge	302
5.3.1. Els mestres de molins	302
5.3.2. La gestió i els beneficis del mestratge	305
5.3.3. La ferreria dels molins	311
6. L'administració dels molins	313
6.1. Els arrendaments	315
6.1.1. La durada i els preus dels contractes	316
6.1.2. El manteniment de les instal·lacions	325
6.1.3. La naturalesa dels arrendaments	327
6.2. El nomenament d'administradors: comandes de molins	336
6.3. La batllia	341
7. Els moliners	345
7.1. Ofici i benefici	347
7.2. Família	354

Conclusions	357
Bibliografia	375

Volum II - Apèndix

Regests	413
Transcripcions	795
Quadres	807
Els molins i els seus propietaris	809
Mesuratges del gra i de la farina	839
Imposicions municipals	845
Els edificis dels molins	871
Els elements dels aparells dels molins	879
Contractes de molineria	891
Afermaments de moliners i traginers	901
Contractes de besolfa	908
Contractes de mestratge	916
Arrendaments de molins	924
Els preus dels arrendaments	966
Còmput de l'administració de molins	975
Les moles dels molins fariners de Castelló (1331-1388)	979
El preu del blat a Castelló (1297-1347)	981
El preu del blat a Castelló (1374-1376)	982
El preu de l'ordi a Castelló (1295-1347)	983
El preu de l'ordi a Castelló (1371-1374)	984
Gràfics	987
Els preus del blat i de l'ordi (1295-1347)	989
Índex onomàstic i toponímic	991
Índex onomàstic	993
Índex toponímic	1042
Moliners i mestres de molins documentats	1049

PRÒLEG

El present treball va començar a gestar-se en una de les assignatures del meu primer curs de doctorat impartida per la Doctora Marta Sancho i Planas. Llavors, la meva intenció era prou senzilla, i ben complexa alhora: poder conèixer amb el màxim detall possible l'urbanisme i l'entorn més immediat de Castelló d'Empúries a la baixa edat mitjana. Per això, vaig començar la recerca amb la consulta de diversos capbreus de la vila i el terme de Castelló. Em captivava el fet de poder descobrir –en el cas de les propietats urbanes– qui havien estat els propietaris i potser inquilins dels immobles a tocar els carrers i places que he recorregut en centenars o milers d'ocasions des de la meva infantesa. Un apotecari al capdamunt de la plaça dels Homes, un comerciant de teixits uns carrers més avall, un tintorer al barri de Sant Marc, uns moliners al puig Mercadal... Ben suggerents són els cognoms d'alguns dels antics habitants (Bas, Giró, Barceló, Osca, Tolosà, Mallorques, Grec, etc.). Certament, no deixen de ser simples curiositats, però aquest fou el meu primer contacte amb la documentació medieval i, per aquest motiu, tenia quelcom d'especial.

En tot cas, la recerca va continuar i enfocar-se cap a unes instal·lacions poc conegudes fins llavors per la historiografia castellanina: els molins de la vila, sobre els quals hi ha una extensa sèrie documental en el catàleg de l'antic arxiu dels comtes d'Empúries realitzat a finals del segle passat per Antonio Sánchez, aleshores arxiver de la Casa Ducal de Medinaceli. El recull dedicat a aquestes instal·lacions és un dels que compta amb més documents, i ens permet fer una idea prou clara de la important reestructuració de la activitat molinera castellanina duta a terme a finals del primer terç del segle XIV. En el transcurs dels anys 1331 i 1336 foren desmantellats tots els molins existents, els quals es trobaven instal·lats a les ribes de la Muga, i es construïren uns nous molins més a prop dels murs de la vila. Res s'havia escrit fins llavors amb relació a aquesta important actuació, la qual cosa va contribuir a augmentar el meu interès. Se sabia que la vila havia comptat ja des de l'època medieval amb diversos molins comtals (els nous edificis construïts entre 1331 i 1336), però ningú havia parlat mai dels molins de les ribes de la Muga. Aliè encara a l'extraordinària riquesa del gran fons notarial castellaní, em conformava amb el fet de poder determinar l'emplaçament i les principals característiques de tots aquells molins.

Tanmateix, una vegada observats els documents de l'esmentada sèrie disposava d'unes dades molt minses. Amb relació als molins de les ribes de la Muga, precisament els que més em cridaven l'atenció, amb prou feina en sabia poca cosa més que el nom dels seus darrers propietaris. Empès per la curiositat, em vaig disposar a consultar els llibres notariaus castellanins a l'Arxiu Històric de Girona, i la sorpresa va ser majúscula ja que en tots els volums examinats hi trobava un nombre important de registres sobre els molins, especialment arrendaments i contractacions de moliners i altres treballadors. Aquests documents i els que localitzaria les setmanes següents m'aportaren poquíssimes dades de les característiques i la localització de les instal·lacions molineres castellanines –el que més m'interessava en aquells moments–, però com a contrapartida m'obriren una nova via d'investigació: l'estudi de la seva propietat, gestió i explotació.

Ja des d'un primer moment quedaren ben clares les possibilitats del fons notarial castellaní per a l'estudi de la molinaria empordanesa medieval. De fet, el meu treball del segon curs de doctorat continuà en aquesta direcció: un estudi exhaustiu dels molins castellanins existents fins a finals del primer terç del segle XIV. En aquesta ocasió, vaig realitzar una recerca bibliogràfica més àmplia sobre la qüestió i, a la vegada, comprovar quines podien ser totes les possibilitats d'un futur treball.

A continuació, però, em va sorgir la possibilitat de participar durant uns mesos en un projecte de l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries per a la catalogació d'una part de l'arxiu dels comtes d'Empúries; per la qual cosa, deixava momentàniament la recerca que havia iniciat. Només per un temps. Aproximadament el mateix període que em prendria tot seguit –en motiu de la consecució d'una de les beques Notari Raimon Noguera– per a l'estudi i redacció d'un llibre sobre els molins i les salines castellanines al llarg del segle XIV;¹ activitat aquesta darrera, la salinera, de la qual havia anotat múltiples referències durant els mesos de consulta a l'Arxiu Històric de Girona, i de la qual també sabia que hi ha una important sèrie documental a l'arxiu comtal. Tot i això, continuava amb la voluntat d'elaborar un estudi més complet sobre la molinaria empordanesa baixmedieval, i a la vegada que enllestia la redacció del llibre ja tenia en ment reprendre la feina de la tesi. El volum que teniu entre les mans és el resultat final d'aquests anys d'investigació.

¹ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010.

Evidentment, en aquest llarg camí recorregut no he estat sol, sinó que he comptat amb l'ajuda i els suggeriments d'una bona colla de persones. En primer lloc, la meva directora de tesi, la Dra. Marta Sancho i Planas, qui més que ningú ha conegut des de bon principi l'evolució de la meva recerca, i que m'ha cedit el seu temps i coneixements per a la seva millora. Amb ella, juntament amb la meva tutora, la Dra. Teresa Vinyoles i Vidal, i els professors Pere Barreda, Dolores Mateu, Daniel Piñol, de la Universitat de Barcelona, i Pere Ortí i Lluís To, de la Universitat de Girona, he avançat des del primer curs de doctorat fins avui. Encara en l'àmbit universitari, em vull referir també a una bona colla de companys doctorands amb els quals he compartit estones de conversa i, encara més, d'arxiu: Lluís Sales, Pau Castell, Carme Muntaner, Xavier Marcó, Josep Colls, Albert Reixach, Albert Martí i Joel Colomer. A tots ells expresso el meu agraïment.

Fora de la universitat, faig paleses també diverses observacions i aportacions de la mà d'alguns historiadors i aficionats a la Història, especialment d'Albert Compte, Mossèn Miquel Pujol i Salvador Famoso, tots ells castellanins i bons coneixedors de la realitat empordanesa medieval. Sense menystenir l'ajuda constant i valuosíssima dels dos primers, vull citar de manera especial la plena disposició d'en Salvador a l'hora d'intentar comprendre, conjuntament, algunes de les característiques i emplaçament de les infraestructures hídriques i molins més propers a la vila comtal. Seves són algunes de les fotografies i indicacions de restes arquitectòniques que apareixen en el treball, les quals si bé poden ser considerades com a modestes, podrien ser el punt de partida de futures excavacions arqueològiques al respecte, i són de gran utilitat per a la comprensió d'alguns aspectes de la present tesi. A ells tres reconeixo la seva atenció, així com la del personal dels arxius en els quals he centrat la meva recerca: sobretot la Marisa Roig, de l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries, i l'Isidre Prades i en Santi Soler, de l'Arxiu Històric de Girona.

Finalment, no puc deixar d'agrair a la Marina, família i amics la paciència que han mostrat durant el llarg període d'elaboració de la tesi. Paciència que –tot sigui dit– en ocasions no ha estat prou gran per part meva en ser qüestionat per ells mateixos sobre l'evolució de la recerca.

ABREVIATURES

ADG	Arxiu Diocesà de Girona
AHG	Arxiu Històric de Girona
Ca	Fons Notarial de Castelló d'Empúries
Pe	Fons Notarial de Peralada
SMi	Fons Notarial de Sant Miquel de Fluvià
To	Fons Notarial de Torroella de Montgrí
AMCE	Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries
Empúries	Fons de la casa comtal d'Empúries
BC	Biblioteca de Catalunya
D	draper
d.	diners melgoresos
doc.	document
docs.	documents
M	moliner
m.	melgoresos
MdB	molí de Baix
MdD	molí de Dalt
MdM	molí del Mig
núm.	número
p.	pàgina / pàgines
S.	Santa
s.	segle / sous melgoresos
set.	setmana / setmanalment
T	traginer
t.	tom
vol.	volum

0. INTRODUCCIÓ

Si avui en dia ens proposéssim esbrinar on es cultiven el total dels cereals que consumim de manera habitual en la nostra dieta, hauríem de tenir present que aquesta no seria molt probablement una tasca fàcil. Qui més qui menys és conscient de l'alt nivell de globalització que s'ha assolit en el món en el que vivim, i per tant és obvi que el fet de trobar una resposta satisfactòria a aquesta qüestió comportaria una dedicació i un esforç relativament gran per part nostra. De la mateixa manera, tot i que potser amb menys dificultats i acotant l'àrea geogràfica, podríem determinar on es mol aquest gra i quines són les diverses transformacions que pateix abans d'arribar a les nostres llars. En aquest cas, ens adonaríem primerament de l'existència d'unes grans indústries arreu del país en les quals es concentra la mòlta de cereals.

En canvi, si reculéssim unes dècades enrere, a finals del segle XIX i principis del XX, comprovaríem que a la plana empordanesa, i de manera general arreu del Principat, s'hi localitzaven un nombre molt més gran d'instal·lacions molineres. En primer lloc, ens referim a uns molins transformats ja en farineres, com la de Castelló d'Empúries, que amb una maquinària cada vegada més moderna aconseguien un volum de producció realment important. Tot seguit, trobaríem uns edificis més petits i menys evolucionats tècnicament, que encara feien ús de l'aigua per accionar les moles de pedra, però que abastaven una demanda prou rellevant: els molins de Cabanes, l'Armentera i Empúries, entre d'altres. I així, progressivament, localitzaríem moltes més instal·lacions, les unes més modestes que les anteriors, fins i tot als indrets més remots i amb menys recursos hídrics.

Certament, no és gens estrany suposar que un nombre prou destacat d'aquests molins remuntés el seu origen segles enrere, fins i tot a l'edat mitjana. Ara bé, quina era la realitat de la molinaria empordanesa medieval? Quants eren els molins, qui n'eren els propietaris i usuaris i de quina manera se n'organitzava l'explotació? Aquestes són qüestions que analitzarem a bastament al llarg del present estudi, però ara volem incidir en la primera d'elles, ja que tot fa pensar que el seu nombre era bastant més important del que molts de nosaltres podríem imaginar. Al darrer tram de la Muga, entre Cabanes i Castelló, per exemple, hi havia a principis del segle XIV divuit instal·lacions operatives i una desena de captacions d'aigua que les abastien. En un tram semblant del Fluvià, entre Bàscara i Sant Pere Pescador, hi havia cap a una quinzena de molins i un nombre similar de rescloses (veure Figura 4, p. 89). Les instal·lacions que hem documentat als

indrets més allunyats de les viles de Castelló i Peralada són ben poques, però com veurem més endavant sembla que el seu nombre també era significatiu. Probablement podríem parlar, doncs, d'uns dos-cents, tres-cents o fins i tot més molins arreu del comtat d'Empúries i vescomtat de Rocabertí, encara que alguns d'ells fossin ben modestos i amb un ritme de treball molt limitat o bé estacional.

0.1. L'ESTUDI DE LA MOLINERIA CATALANA MEDIEVAL

Tot i la gran rellevància que sembla que varen assolir els diferents tipus de molins arreu d'Occident durant l'edat mitjana, especialment els dedicats a la mòlta de cereals i al batanatge de teixits, fins al moment no es pot dir que el seu estudi hagi copsat gaire l'atenció de la historiografia catalana. És cert que en els darrers quaranta anys han augmentat considerablement els coneixements sobre les seves característiques i sobre les persones i institucions que intervingueren en la seva construcció i explotació, entre d'altres, però encara estem molt lluny de poder realitzar una síntesi prou sòlida i exhaustiva sobre aquest tema en el seu conjunt.

A continuació, detallo alguns dels treballs més importants que s'han referit a aquesta qüestió en el marc de les terres catalanes a l'època medieval, i en especial a les zones més properes al comtat d'Empúries. Per això, estableixo una divisió temàtica en funció dels àmbits a partir dels quals els diversos autors n'han abordat la recerca, tot resseguint-ne la cronologia i destacant, en alguns casos, l'assumpció de plantejaments historiogràfics que depassen la geografia esmentada. Evidentment, un nombre prou important dels estudis –especialment els més rellevants– transcendeixen aquest exercici de catalogació; de manera que, una part dels seus continguts poden quedar a l'ombra de l'anàlisi que faig tot seguit. Així mateix amb alguns dels treballs més modestos. Al llarg dels propers capítols, però, tindrè l'ocasió d'incidir en els seus continguts d'una manera més àmplia i ordenada.

En primer lloc, un dels àmbits a partir dels quals ha estat estudiada la molinaria catalana medieval és el de l'eclosió del feudalisme. Un dels primers a fer-hi referència fou Pierre Bonnassie, que en la seva tesi sobre la feudalització de la societat catalana entre els segles X i XI ens parlava de la progressiva concentració de molins en mans dels poderosos i de l'afany d'aquests per controlar les activitats que s'hi duïen a terme (1979-1981).² En un dels paràgrafs del text, Bonnassie es referia a l'"acarnissament dels castellans a establir llur monopoli sobre les operacions de molinaria". L'autor dedicava poques pàgines a l'estudi dels molins, però tot fa pensar que era un bon coneixedor de l'article publicat per Marc Bloch el 1935 amb el nom d'"Avènement et conquêtes du

² BONNASSIE, Pierre. *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1979-1981, 2 vols., p. 401-408 (vol. 1) i 58-59 (vol. 2).

moulin à eau”, així com de la important línia d’investigació sobre la difusió del molí hidràulic al llarg de l’edat mitjana que en derivà, i que fou desenvolupada posteriorment per diversos historiadors.³ Segons Bloch, la generalització d’aquestes instal·lacions coincidí amb la fi de l’època antiga i, posteriorment, amb la feudalització de la societat; en motiu de la fi del model esclavista, en primer lloc, i de l’apropiació que en feren els feudals per fiscalitzar més encara les produccions de les comunitats camperoles, més tard. Afirmava que tot i ser una “invention antique, le moulin à eau est médiéval par l’époque de sa véritable expansion”.⁴

Pocs anys després del treball de Bonnassie, Ramon Martí reprenia novament aquestes qüestions en el seu article “Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña” (1988).⁵ Seguint els plantejaments del propi Bloch i d’altres historiadors francesos com Charles Parain i Pierre Dockès, aprofundia en l’estudi dels molins en tant que centres importants de l’economia feudal, i insistia en certs temes resultants: l’aplicació del destret i les tensions entre els senyors i les comunitats que se’n podien derivar, o bé la utilització dels molins manuals per part dels pagesos per tal d’esquivar l’ús de les instal·lacions senyorials, entre d’altres. Fins i tot es plantejava –en part, d’acord amb algunes de les conclusions de diverses excavacions arqueològiques coetànies– si els molins tendiren a esdevenir edificis robustos al llarg dels segles medievals per tal de fer-los més defensables de les mateixes comunitats que n’eren usuàries; unes comunitats, és clar, suposadament forçades en menor o major mesura a abandonar progressivament les seves pròpies instal·lacions per acudir als molins dels seus senyors.⁶

³ BLOCH, Marc. “Avènement et conquêtes du moulin à eau”. *Annales d’Histoire Économique et Sociale*, 1935, t. 7, vol. 36.

⁴ Més concretament, es referia a la crisi del sistema esclavista i a la necessitat de disposar de maquinària per tal de compensar l’encariment de la mà d’obra. La gran difusió dels molins hidràulics, però, arribaria segons Bloch entre els segles XI i XII, quan els senyors feudals n’acapararen la seva propietat.

⁵ MARTÍ, Ramon. “Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña”. Dins BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena (et al.). *Arqueología medieval. En las afueras del “medievalismo”*. Barcelona: Crítica, 1988.

⁶ Ramon Martí cita: PARAIN, Charles. “Rapports de production et développement des forces productives: l’exemple du moulin à eau”. *La Pensée*, 1965, núm. 119; DOCKÈS, Pierre. “Grands moulins hydrauliques, rapports sociaux et systèmes d’exploitation”. *Review*, 1986, vol. 10, núm. 2, i *La Liberation médiévale*. Paris: Flammarion, 1979. Martí també es fa ressò de l’apropiació de les instal·lacions per part

Encara en aquest sentit, cal tenir molt present l'estudi de Sylvie Caucanas sobre la molinaria rossellonesa, *Moulins et irrigation en Roussillon, du IXe au XVe siècle* (1995), que com no podia ser d'altra manera també es feia ressò de la concentració de la propietat dels molins en mans dels poderosos.⁷ Tanmateix, posant menys èmfasi que Martí i alguns historiadors francesos en la relació entre el molí i el feudalisme, es limitava a constatar l'existència del destret en alguns casos, així com la complexitat i gran diversitat de situacions que existiren. Segons l'autora, aquesta qüestió no sembla haver estat un dels punts d'especial conflicte entre els senyors i les comunitats de la plana del Rosselló, almenys als darrers segles medievals.

Ja abans dels treballs de Martí i Caucanas, però, alguns estudis havien constatat l'apropiació de les instal·lacions molineres de les terres catalanes per part dels més poderosos –tant laics com eclesiàstics–, i Jordi Bolòs, a més, en el llibre *Els Molins fariners*, abordava certes qüestions sobre la seva evolució al llarg de l'edat mitjana, abans i després de l'eclosió del feudalisme (1983).⁸ Segons l'autor, de manera general es passaria de l'existència d'un gran nombre de petits molins en mans dels membres de les comunitats pageses al predomini dels molins senyorials, més grans i amb un ritme de producció força més elevat. En el mateix treball, de fet, Bolòs realitzava un estudi a fons de les característiques de les diferents instal·lacions, algunes de les quals coneixia de primera mà en motiu de la seva participació en diversos treballs arqueològics que es realitzaren a les darreries dels anys setanta i inicis dels vuitanta del segle XX.⁹

dels senyors i, especialment, per part de les institucions religioses, tal com fou comú en molts indrets de l'Occident. El mateix autotr cita: VIRELLA I BLODA, Albert. "Els molins d'aigua en l'alta medievalitat a Ponent del Llobregat". *Miscel·lània Penedesenca*, 1983, núm. 6; CHIAPPA MAURI, Luisa. "I mulini ad acqua nel Milanese (secoli X-XV). Parte I: secoli X-XIII". *Nuova Rivista Storica*, 1983, núm. 67; PHILIPPE, Robert: "L'Eglise et l'énergie pendant le XIe siècle dans les pays d'entre Seine et Loire". *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1984.

⁷ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et irrigation en Roussillon, du IXe au Xve siècle*. París: CNRS Histoire, 1995.

⁸ BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres, 1983. El 1974 Agustí Altisent dedicava uns punts de la seva *Història de Poblet* als molins: ALTISENT, Agustí. *Història de Poblet*. L'Espluga de Francolí: Abadia de Poblet, 1974, p. 68, 132, 381-384.

⁹ BOLÒS I MASCLANS, Jordi; TORRES I GROS, Jaume. "Molí de Sinoga". Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1977, núm. 24; BOLÒS, Jordi; PADILLA, I. "Un molí d'origen medieval: el Molinet de Navel". *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1980, núm. 1; BOLÒS, Jordi; FÀBREGUES, M. "Els molins de la conca mitjana del Llobregat durant l'alta edat mitjana. I. Introducció". *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1982, núm. 9; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; MARTÍNEZ I HUALDE, Àngel.

En segon lloc, i com ja es pot intuir per les línies anteriors, una de les qüestions sobre les quals s'ha insistit amb relació als molins catalans medievals és la vinculada amb les característiques dels seus edificis, aparells i infraestructures. En són exemple, primerament, les actuacions arqueològiques realitzades a Catalunya des de finals del segle passat, i que en la seva gran majoria posaren al descobert uns molins fariners dels darrers segles medievals i amb una arquitectura relativament imponent: els molins senyorials als quals hem fet esment en els paràgrafs anteriors.¹⁰ D'altra banda, disposem també de les dades d'estudis que han basat els seus continguts en la recerca documental, tant els principals treballs de síntesi com les diverses monografies d'abast més o menys local.¹¹

Més concretament, un dels temes que més interès ha suscitat és el debat sobre la tipologia dels elements motors dels molins, entenent que aquests disposaven d'aparells hidràulics en gairebé la totalitat dels casos: és a dir, el debat sobre si els ginys eren accionats, en primera instància, per una roda disposada verticalment o bé per una roda o rodet en posició horitzontal. Un dels historiadors més interessats en aquesta qüestió, Jordi Bolòs, ha exposat en diverses ocasions que els molins de rodet foren els habituals a Catalunya, mentre que els de roda vertical eren excepcionals.¹² De la mateixa manera, la majoria d'autors han defensat el gran predomini dels molins de rodet horitzontal arreu

“El molí medieval de la torre Baldovina de Santa Coloma de Gramenet”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1986-1987, núm. 7-8; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; CAMPS I TOMÀS, Joan. “Molí de Buidasacs”. Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1987, núm. 13.

¹⁰ Als treballs citats en la nota anterior s'hi pot afegir també: ESPAÑOL, Francesca. “Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1980, núm. 1.

¹¹ MADURELL MARIMÓN, Josep M. “Els molins a Catalunya en temps de Jaume I (Notes documentals)”. Dins *Jaime I i su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Zaragoza: 1979, vol. 2 (Comunicaciones 3, 4 y 5); SAROBE I HUESCA, Ramon. *Els molins dels templers al Segrià al segle XII: estudi a través dels seus documents*. Tesi de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997; PLANES I ALBETS, Ramon. “Notes d'arxiu sobre arrendaments i inventaris de molins fariners de Girona (1496-1498)”. *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2001, núm. 20.

¹² BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*; BOLÒS, Jordi. “Les Moulins en Catalogne au moyen âge”. Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*. Actes des XXIes Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002, i *Els Orígens medievals del paisatge català: l'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

del país amb el supòsit de la seva instal·lació més econòmica i de la millor adaptabilitat d'aquests a les zones amb pocs recursos hídrics.¹³ Ramon Martí, fins i tot, definia com “interpretaciones infundadas” les paraules de Jean-Pierre Cuvillier i Joan Vilardell, en motiu de la documentació per part d'aquests de molins amb aparells de roda vertical.¹⁴

Paral·lelament a aquests treballs sobre la tipologia dels ginys, les instal·lacions molineres han estat estudiades des de la perspectiva de la seva integració en sistemes hídrics destinats també a la irrigació de terres. Un dels primers estudis fou el de Jean-Pierre Cuvillier, que ja l'any 1970 dedicava un article sobre la propietat de les aigües i la seva utilització com a font d'energia en els darrers segles medievals.¹⁵ Posteriorment, Ramon Martí aprofundiria en alguns d'aquests aspectes (1988); i Sylvie Caucanas, més encara, hi dedicaria una part important del seu llibre sobre les terres catalanes al nord dels Pirineus, tant pel que fa als aspectes jurídics com a diverses qüestions vinculades amb la seva construcció i funcionament (1995).¹⁶ Cal dir, però, que on més han avançat en els darrers anys els estudis sobre hidraulisme i molinaria ha estat a les Illes Balears i molt especialment al País Valencià, amb relació a les infraestructures i instal·lacions andalusís i a l'aprofitament que en feren posteriorment els feudals.¹⁷

¹³ MARTÍ, Ramon. «Hacia una...»; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*; ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*. Barcelona: CSIC, 2000; FARIAS, Víctor. *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Universitat de València, 2009.

¹⁴ MARTÍ, Ramon. “Hacia una...”, p. 167: “Sin duda, se trata de molinos accionados por una rueda horizontal –o turbina– que transmite directamente el movimiento a la muela volandera sin necesidad de engranajes complejos. De hecho, las únicas noticias que conozco de molinos harineros accionados por una rueda vertical parecen interpretaciones infundadas”. L'autor cita CUVILLIER, Jean-Pierre. “L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 1984, núm. 20; VILARDELL I BAQUÉ, Joan. “Notícia d'un molí fariner medieval a la Vall de Campmajor”. *Fulls informatius de la Mancomunitat de l'Estany*, 1986, 11-12. D'altra banda, també Pere Ortí discrepa de Cuvillier, que a partir d'un esquema del segle XV afirma que els molins del Clot (Barcelona) eren de roda vertical: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 334. L'autor cita CUVILLIER, Jean-Pierre. “La propriété de l'eau et l'utilisation des ouvrages hydrauliques dans la Catalogne médiévale (XIIIe-XIVe siècles): essai d'histoire économique et sociale”. Dins *Miscelánea Histórica Catalana. Homenaje al profesor Jaume Finestres, historiador de Poblet*. Poblet: Scriptorium Populeti, núm. 3, 1970, p. 248.

¹⁵ CUVILLIER, Jean-Pierre. “La propriété...”

¹⁶ MARTÍ, Ramon. “Hacia una...”; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*

¹⁷ Veure per exemple BARCELÓ, Miquel. “Els molins de Mayurqa”. Dins *V Jornades d'Estudis Històrics Locals. Les illes orientals d'al-Andalus i les seves relacions amb Sharq al-Andalus, Magrib i*

Més enllà dels aspectes jurídics i tècnics, tot i que en menor mesura, els molins medievals catalans també han estat estudiats amb relació a la seva gestió i explotació. En primer lloc, alguns autors com els ja esmentats Bolòs i Martí es referiren en primer moment, i de manera general, a certs aspectes vinculats amb els establiments emfitèutics de què foren objecte, especialment al repartiment dels beneficis entre senyors directes i propietaris útils. Més tard, Pere Ortí insistia novament en aquesta qüestió en el seu treball sobre els casals de molins reials del rec Comtal de Barcelona, a la vegada que posava al descobert l'evolució i administració d'un dels majors complexos moliners de les terres catalanes durant l'edat mitjana, sinó el més gran, entre els segles XII i XIV. I en el seu estudi sobre la molinaria rossellonesa, Sylvie Caucanas, es referia també al tema, i més concretament a l'alternança entre els establiments emfitèutics, d'una banda, i els arrendaments a curt termini, de l'altra, com a mecanismes habituals per administrar aquestes instal·lacions. Més que ningú, l'autora atorgava una especial preeminència als moliners en el seu text.

La gestió de molts dels molins, però, anava més enllà dels establiments o dels arrendaments. En aquest sentit, el 1988 Ramon Martí ja es feia ressò de la *mulneria*, un contracte mitjançant el qual conclouïa que es delegava una part dels beneficis del molí al respectiu moliner en concepte de salari. Pere Ortí aprofundia en el coneixement de les seves singularitats amb relació als casals de molins barcelonins; i darrerament s'han aportat noves dades de la mà de Josep Fernández, sobre alguns molins del darrer tram del Llobregat, i de l'autor de la present tesi, sobre els molins de les ribes de la Muga a Castelló d'Empúries.¹⁸ En el cas dels molins de la vila comtal empordanesa, a més, hem documentat els anomenats contractes de besolfa i mestratge, que consistiren en la cessió

Europa cristiana (ss. VIII-XIII). Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1987; BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena; NAVARRO, C. *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. Granada: 1996; GLICK, Thomas F. (coord.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000; BATET COMPANYYS, Carolina. *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*. València: Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de València, 2006. GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. “El paisatge històric de les hortes medievals mediterrànies”. *Estudis d'Història Agrària*, 2011, núm. 23; PERIS ALBENTOSA, Tomàs. “La molinaria hidràulica al País Valencià (segles XIII-XIX)”. *Estudis d'Història Agrària*, 2012, núm. 24

¹⁸ FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat: els Casals de Martorell, Sant Vicenç dels Horts i Molins de Rei (segles XII-XV)”. *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de protocols*, 2008, núm. 26; GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*

d'una part dels ingressos dels molins a les persones que n'exerciren o en delegaren els càrrecs de besolfer i de mestre del manteniment, respectivament.

Finalment, els coneixements sobre la molinaria catalana medieval han augmentat en els darrers anys de la mà de dos àmbits historiogràfics cada vegada més importants: la història de l'alimentació, d'una banda, i la història de les finances i la fiscalitat, de l'altra. Pel que fa a aquesta darrera, destaquem especialment la publicació de *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, de Pere Ortí (2000), on l'autor reiterava les seves aportacions sobre el coneixement de la mòlta de cereals a la ciutat de Barcelona, així com sobre la fiscalització per part de la Corona i la corporació municipal de què fou objecte aquesta activitat i, en general, el consum de cereals. D'una manera semblant, historiadors com Manuel Sánchez, Max Turull, Jordi Morelló o José Antonio Mira, entre d'altres, han abordat també en els seus treballs certes qüestions vinculades amb la mòlta de cereals o el batanatge de teixits que es dugueren a terme en algunes de les ciutats o viles catalanes medievals.¹⁹

Amb relació a la història de l'alimentació, ens referim a l'aparició des de finals del segle passat de diversos treballs dedicats a l'abastament, transformació i consum de diferents productes alimentaris, i que en alguns casos han abordat d'una manera més o menys rellevant la mòlta dels cereals.²⁰ Les noves aportacions des d'aquest àmbit ens assabenten de la importància del pa i, per tant, de la farina a la baixa edat mitjana, així com de les problemàtiques associades al seu abastament i consum. És representatiu que

¹⁹ SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. "Fiscalidad y finanzas en una villa señorial catalana: Castelló d'Empúries, 1381-1382". Dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (ed.). *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*. Barcelona: CSIC, 1999; TURULL I RUBINAT, Max. "La industria drapera de Cervera a l'edat mitjana (s. XIII-XIV) i les Ordinacions de la draperia de 1320". *Miscel·lània Cerverina*, 1987, núm. 5; MORELLÓ BAGET, Jordi. *Fiscalitat i deute públic en dues viles del camp de Tarragona. Reus i Valls, segles XIV-XV*. Barcelona: CSIC, 2001; MIRA JÓDAR, Antonio José. "La organización de la red molinar en la Vall d'Albaida y L'Alcoià a finales de la Edad Media. Infraestructura industrial, desarrollo económico y fiscalidad". Dins GLICK, Thomas F. (coord.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000.

²⁰ Destaquem en primer lloc diversos col·loquis realitzats a finals del segle passat: *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: CSIC, Anuario de Estudios Medievales, Annex 20, 1988; *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, 1995; *Actes del I col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó, Edat Mitjana*. Lleida: Quaderns de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995.

el sistema alimentari del conjunt de la societat baixmedieval es basés en el pa, i que les despeses per adquirir aquest producte representessin –a excepció de les classes més benestants– aproximadament la meitat dels pressupostos alimentaris. No cal dir que la part dels ingressos familiars destinada a l'alimentació era significativa llavors.²¹

Tot i les diverses aportacions, però, l'estudi de la molinaria catalana medieval encara pot recórrer un llarg camí. En primer lloc, seria interessant comptar amb noves monografies, per tal d'anar completant així els coneixements actuals. Aquest podria ser el cas, només per citar un exemple, dels molins del rec Monar de Girona, tot fa pensar que un dels complexos moliners més importants del nord-est català, i sobre el qual amb prou feina en tenim dades.²² Almenys en aquest cas, tot i que sens dubte també en molts d'altres, el volum de documentació conservada que podria referir-s'hi sembla que hauria de ser una garantia suficient de la consecució d'uns resultats prou rellevants.

D'altra banda, també hem de ser conscients de la necessitat d'anar abandonant progressivament certs plantejaments i idees encara massa presents a l'hora d'abordar aquesta qüestió, i que –a la llum de noves investigacions– demanen una revisió més o

²¹ Un dels historiadors més interessats en aquesta qüestió ha estat Antoni Riera, autor d'un bon nombre d'articles sobre els sistemes alimentaris de les terres catalanes als darrers segles medievals. RIERA I MELIS, Antoni. "Estructura social y sistemas alimentarios en la Cataluña bajomedieval". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1994, núm. 14-15; "Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media: la cocina y la mesa de los estamentos populares". *Anuario de Estudios Medievales*, 1994, núm. 24; "Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media: la cocina y la mesa de los estamentos privilegiados". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1995-1996, núm. 16; "Los sistemas alimentarios de los estamentos populares en el Mediterráneo noroccidental durante la baja Edad Media". Dins LÓPEZ OJEDA, Esther (coord.). *Comer, beber, vivir: consumo y niveles de vida en la Edad Media hispánica, XXI Semana de Estudios medievales, Nájera, del 2 al 6 de agosto de 2010*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2011. Destaquem també la tesi de Juanjo Càceres, dirigida pel mateix Riera, que es refereix als principals aspectes de l'aprovisionament de cereals a Barcelona durant els segles XIV i XV i als processos de transformació dels cereals: CÁCERES NEVOT, Juanjo. *La participació del consell municipal en l'aprovisionament cereal·ler de la ciutat de Barcelona (1301-1430)*. Tesi doctoral inèdita, sota la direcció d'Antoni Riera Melis. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006.

²² CANAL I ROQUET Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M.; SAGRERA I ARADILLA, Jordi. "Història urbana de Girona. El monar reial del Mercadal a Girona". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1995, núm. 35; *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Ajuntament de Girona, 2003; PLANES I ALBETS, Ramon. "Notes d'arxiu sobre arrendaments i inventaris de molins fariners de Girona (1496-1498)". *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2001, núm. 20.

menys profunda. Fixem-nos en la teoria sobre la generalització dels molins hidràulics a Occident durant l'edat mitjana. Els primers estudiosos del tema afirmaven, emparant-se en les poques troballes arqueològiques, que la difusió i el creixement del seu nombre es produí de manera accelerada tot just després de l'edat antiga, però nous estudis semblen suggerir que aquest fou un fenomen més lineal, i que ja durant l'època romana els molins eren més presents del que s'havia pensat inicialment.²³ De la mateixa manera, noves aportacions han d'ajudar a corregir d'altres visions i creences més o menys errònies, i que en prou ocasions van passant d'uns treballs als altres sense revisions.

Un estímul per als futurs estudis són les publicacions i congressos que s'han succeït en els darrers anys en diversos indrets de la geografia europea. En primer lloc, cal destacar l'avui anomenat Congreso Internacional de Molinología, que des del 1995 reuneix cada dos o tres anys un gran nombre d'historiadors en alguna població de l'estat espanyol.²⁴ Ben rellevants han estat també algunes publicacions, de les quals destaco *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social* (2000);²⁵ així com jornades d'estudi, com per exemple les realitzades a l'abadia de Flaran (França, 1999), a San Quirino d'Orcia (Itàlia, 2000) i també el *V Congrés d'Història Agrària dels Països Catalans. Els usos de l'aigua en la història*, realitzat a Barcelona a finals de l'any 2010.²⁶

²³ COMET, Georges. "Moulins et meuniers. Réflexions historiographiques et méthodologiques". Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe–XVIIIe siècle). Actes des XXIes Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002; BOLÒS, Jordi. *Els Orígens...*; PALOMO PALOMO, Juan; FERNÁNDEZ URIEL, M. Pilar. "Los molinos hidráulicos en la Antigüedad". *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Antigua*. 2006-2007, t. 19-20.

²⁴ Veure a la Bibliografia.

²⁵ GLICK, Thomas F. (coord.). *Els molins...*; MARCHÁN FIZ, Simón (coord.). *Molinos de mar y estuarios*. Litoral Atlántico, 2005; CAUCANAS, Sylvie; CAZALS, Rémy (dir.). *Du moulin à l'usine: implantations industrielles, du Xe au XXe siècle*. Toulouse: Privat, 2005; DEL VAL VALDIVIESO, M. Isabel (coord.). *El agua en la ciudades castellanas durante la Edad Media. Fuentes para su estudio*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1998.

²⁶ MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les Campagnes européennes (IXe–XVIIIe siècle). Actes des XXIes Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002; GALETTI, Paola; RACINE, Pierre (dir.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bologne: CLUEB, 2003. Pel que fa al congrés *Els usos de l'aigua en la història*, algunes de les conferències i comunicacions han estat publicades en els números 23 i 24 de la revista *Estudis d'Història Agrària*.

0.2. ELS OBJECTIUS DE LA RECERCA

Una vegada vistes les principals aportacions historiogràfiques sobre el tema que ens ocupa, és l'hora d'esmentar quins són els objectius que es pretenen assolir en la present tesi doctoral, i que de manera general es resumeixen en l'enunciat de la mateixa: com es desenvolupà la mòlta de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí a les darreries del segle XIII i a la primera meitat del XIV. Amb això, es pretén a la vegada un objectiu més ambiciós i ja anunciat uns paràgrafs més amunt: contribuir al major coneixement de la molinaria catalana medieval.

En tot cas, la recerca s'ha estructurat en tres parts, en la primera de les quals analitzem les qüestions relacionades amb la propietat dels molins (capítol 1) i també la fiscalització de què foren objecte, per part de les autoritats senyorial i municipals, les operacions que s'hi dugueren a terme (capítol 2). Ens interessa comprovar qui foren les persones i institucions amb la capacitat jurídica necessària per poder construir o bé delegar la construcció d'aquestes instal·lacions arreu de les terres empordaneses, i com es féu ús d'aquestes prerrogatives. Encara en aquest sentit, també estudiem de quina manera aquests propietaris disposaren en ocasions de la facultat d'obligar les comunitats a utilitzar els seus molins de manera exclusiva, és a dir, l'aplicació del destret. Ens estem referint, és clar, a unes instal·lacions que en la seva gran majoria feren ús de l'aigua com a font d'energia, així que en un primer punt observem com es gestionà l'accés als recursos hídrics al comtat i vescomtat. A més, i tot i que –d'acord amb la naturalesa de la documentació de què disposem– aquest estudi no aprofundeix gaire en determinades qüestions dels processos de mòlta i batanatge, mirem de desvetllar quines eren les taxes dels molins i com es procedia al seu pagament.

Tot seguit, la segona part del treball té com a objectiu esbrinar quines eren les característiques de les instal·lacions i de les infraestructures que les abastien. En un primer moment, ens referim a les captacions o rescloses situades arreu del comtat i vescomtat i a les sèquies que se'n derivaven, sobretot les més importants (capítol 3). Qüestions com la planificació, el manteniment i els altres usos de les infraestructures molineres, juntament amb d'altres de caràcter més tècnic, ocupen aquesta part de la recerca. Posteriorment, també analitzem l'entorn i les singularitats dels molins, tant pel que fa a la seva arquitectura com a les característiques dels seus ginys i als usos d'aquests (capítol 4). En aquests darrers punts, l'estudi se centra en la tipologia dels edificis i aparells, i especialment en determinar la possible existència d'uns models

habituals en funció de les diverses zones geogràfiques. Cal dir, en darrer lloc, que ens limitem a detallar tan sols els molins documentats durant el període estudiat, sense tenir en compte les referències d'alguns molins empordanesos més antics.²⁷

Finalment, la present recerca conclou amb l'estudi dels mecanismes i contractes utilitzats pels propietaris dels molins –del domini útil– per gestionar-ne l'explotació. Primerament, analitzem totes les singularitats d'uns contractes amb els quals es pretenia proveir les instal·lacions d'una mà d'obra el més estable possible: la molinaria, la besolfa i el mestratge; cadascun dels quals consistia en cedir una part dels beneficis d'un determinat molí a les persones que n'exercien els càrrecs de moliner, besolfer i mestre del manteniment, respectivament (capítol 5). A continuació, examinem també dos dels contractes mitjançant els quals es delegava l'administració de les instal·lacions: els arrendaments al millor postor per períodes curts de temps, d'una banda, i les aquí anomenades comandes de molins, de l'altra (capítol 6). Cal dir que en algunes ocasions, especialment als molins més modestos de les zones menys habitades, eren els mateixos propietaris útils –ja fossin una o més persones– els que en duien a terme l'explotació; és a dir, els establerts eren els que feien de moliners i a la vegada de gestors. En canvi, a la zona central de la plana, on hi havia els principals nuclis de poblament i els molins solien produir uns beneficis més elevats, els propietaris útils d'aquests no acostumaven a tenir, de manera general, gaire relació amb les activitats que s'hi duien a terme, sinó que es limitaven a percebre els diners dels preus dels arrendaments o bé els diners que els entregaven, en el cas de les comandes, els seus administradors. Ja per acabar, dediquem el darrer capítol a l'anàlisi d'alguns aspectes de la vida i ofici dels moliners empordanesos documentats (capítol 7).

²⁷ Pel que fa a referències sobre els molins empordanesos: veure, per exemple, MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *El cartoral de Santa Maria de Roses (Segles X-XIII)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986, i *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 1995; BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atlas dels Comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1999; TO FIGUERAS, Lluís. "El nom dels masos (El domini de Santa Maria de Vilabertran en els segles XI-XIII)". Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

0.3. EL MARC DE LA RECERCA

Exposats els objectius que es proposa assolir aquesta tesi, és el moment d'aclarir el marc en el qual s'ha dut a terme la recerca, especialment l'elecció de la cronologia i l'àrea geogràfica, així com de realitzar les observacions i justificacions pertinents.

En aquest sentit, cal tenir molt en compte, en primer lloc, que el present treball fou concebut –com ja he dit anteriorment– a l'observar, durant el meu primer any de doctorat, la gran potencialitat del fons notarial castellaní amb relació a la possibilitat de dur a terme un estudi sobre la molineria empordanesa medieval; més concretament, almenys sobre la molineria empordanesa pels volts de l'any 1300, quan eren datats els volums que vaig consultar llavors. Des de ben aviat, però, vaig ser conscient també de què un buidatge sistemàtic d'un nombre més gran de registres podia aportar-me una informació extraordinària. A més, suposava que el fons notarial de la veïna població de Peralada, que també compta amb un gran nombre de llibres conservats des del darrer quart del segle XIII, m'aportaria presumiblement una gran quantitat de noves dades i, tant o més important encara, la possibilitat d'ampliar la geografia a estudi. La veritat és doncs que la present recerca es fonamenta en gran part en la consulta d'aquests dos fons notariais; i per tant, tant el seu marc geogràfic com el cronològic responen a les seves singularitats.²⁸

Més concretament, pel que fa a cronologia, el moment inicial escollit coincideix amb la data dels primers volums conservats, i que com veurem més detingudament en el proper punt s'ha de situar a la dècada dels anys vuitanta del segle XIII –a banda d'uns pocs exemplars castellanins de la dècada dels anys seixanta de la mateixa centúria. Per aquest darrer motiu, i també pel fet de disposar d'alguns documents una mica anteriors provinents d'altres col·leccions diplomàtiques, he preferit no datar amb un any concret el moment inicial de l'estudi.

D'altra banda, el final del període estudiat s'ha de situar pels volts del 1348, any d'arribada de la Pesta Negra a les terres catalanes; en els volums datats just en aquest moment vaig aturar el buidatge sistemàtic dels registres notariais de les viles de Castelló i Peralada. També en aquest cas, però, he optat per no assignar una data final, ja que he disposat, de diverses maneres, d'alguns documents de la segona meitat del segle XIV. Serveixi d'exemple un volum exclusiu de la Caritat Major de la vila de Peralada, en el

²⁸ En el proper punt es detallen els volums consultats.

qual s'hi anotaren els arrendaments, entre els anys 1335 i 1360, dels dos molins que aquesta institució posseïa a les ribes de la Muga. Òbviament, en aquest cas no podia aturar la consulta el 1348. De la mateixa manera, he incorporat algunes dades rellevants sobre els molins comtals castellanins posteriors a l'any 1348, les quals havia recollit en un estudi anterior.²⁹

Certament, es pot dir que la seqüència estudiada és més aviat curta, però això té una explicació. En primer lloc, perquè s'ha prioritzat la consulta de tots els llibres comuns des dels primers exemplars del segle XIII fins els de l'any 1348 enlloc d'altres opcions: com per exemple, realitzar una recerca més aleatòria enmig dels volums dels segles XIII i XIV, tot augmentant la cronologia estudiada. I aquesta elecció final ha respost a d'altres factors: primerament, al gran nombre de volums conservats per a la cronologia escollida (uns quatre-cents cinquanta exemplars), la qual cosa ja exigia un esforç de recerca important. A banda d'això, però, perquè als llibres de la segona meitat del segle XIV el nombre de documents referits als molins disminueix sensiblement. Això es deu, en el cas dels molins castellanins i peraladencs, al fet que a partir del segon terç del segle XIV el seu nombre disminuï i la seva propietat es concentrà en mans de la casa comtal i la Caritat Major de Peralada, respectivament, i els documents que s'hi referien eren registrats majoritàriament en llibres reservats per a aquestes institucions que tan sols s'han conservat en uns pocs casos. D'altra banda, els volums cada vegada recollien menys informacions dels molins de determinades poblacions de la rodalia, en algunes de les quals es van anar articulant progressivament notaries pròpies.

També l'àrea geogràfica de la recerca ha estat condicionada per les singularitats dels fons notariais de Castelló i Peralada. En aquest cas, gairebé tots els molins a estudi es corresponen amb els que apareixen –almenys una vegada– als registres castellanins o peraladencs. És clar que disposem d'algunes dades provinents d'alguns volums notariais d'altres viles, i també d'altres fons documentals o publicacions, però en conjunt es pot dir que són poc rellevants. Encara en aquest sentit, cal dir que l'estudi sobre els molins de la vila de Torroella de Montgrí, nucli sota domini reial des del 1272, s'ha limitat a la consulta de la bibliografia existent.³⁰ Així mateix, tampoc he consultat el fons notarial

²⁹ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*

³⁰ El fons notarial de la vila de Torroella de Montgrí compta amb alguns exemplars de finals del segle XIII i principis del segle XIV, però ens hem limitat a consultar els documents sobre els seus molins o moliners citats en alguns treballs destacats: BAYET, Frédéric. *Économie et société a Torroella de*

de Monells, població situada en l'antic comtat de Girona i en l'òrbita dels Empúries des de finals del segle XIII, en motiu del casament l'any 1261 del primogènit del comte Ponç Hug III, el posterior Hug V, amb Sibil·la de Palau, vescomtessa de Bas i senyora de la vila.

Així doncs, com es pot veure en els diversos mapes elaborats, les instal·lacions documentades són especialment les de la plana central del comtat i vescomtat (veure Figura 4, p. 89). La gran majoria de les dades de què disposem es refereixen als molins de les viles de Castelló i Peralada i la seva rodalia més immediata; uns molins que molt probablement hem documentat en la seva totalitat per al període estudiat. En canvi, a mesura que ens allunyem d'aquesta zona, les referències són poques. Coneixem alguns dels molins de les zones més muntanyoses del comtat i vescomtat, però poca cosa més. A la meitat sud del comtat, amb prou feines hem documentat les instal·lacions situades al rec comtal de Verges i als termes de Castell d'Empordà i Ullastret, entre d'altres.

Cal tenir molt en compte, doncs, –i al llarg dels propers capítols hi insistirem– que el nostre “punt de mira” enfoca clarament als molins de la plana més propers a les viles de Castelló i Peralada, mentre que deixa a l'ombra un gran nombre d'instal·lacions dels indrets muntanyosos i amb una població menys concentrada, unes instal·lacions aquestes darreres més petites i que probablement no generaven tanta informació. De fet, és en aquestes zones on hem trobat alguns exemples de molins associats a masos.

Montgrí (1298-1325). Esquisse pour une étude d'une localité littorale catalane au XIVe siècle. Mémoire de Maîtrise d'Histoire, sota la direcció de Christian Guilleré. Chambéry: Université de Savoie, 1994; SOLDEVILA I TEMPORAL, Xavier. “Una vila empordanesa a l'edat mitjana. Torroella de Montgrí, segles XII-XIV”. *Quaderns de la Selva*, 2003, núm. 15, i *Alimentació i abastament al Baix Empordà (segles XII-XIV)*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal, 2004.

0.4. FONTS I METODOLOGIA

Com ja hem anunciat en diverses ocasions, el present estudi parteix en gran part de la consulta exhaustiva dels volums més antics dels fons notariaus de Castelló i de Peralada: uns quatre-cents cinquanta exemplars elaborats entre els anys 1260 i 1348, i que reuneixen en total uns cinquanta mil folis. Més concretament, ens referim als llibres comuns, de cúria, de testaments i forans o “de fora vila”. En canvi, la recerca en certs volums com per exemple els exclusius per als registres d’alguns destacats paraires i drapers o els anomenats llibres “de jueus”, en tots els casos dedicats gairebé en la seva totalitat a l’anotació d’operacions creditícies, ha estat descartada de manera general, al comprovar que no ens aporten dades significatives amb relació al tema que ens ocupa. A continuació apareixen citats tots els volums consultats, d’acord amb algunes de les dades del *Catàleg dels protocols del districte de Figueres*.³¹

0.4.1. El fons notarial de Castelló d’Empúries (AHG, Ca)

QUADRE 1. Notari no identificat

<i>Registres</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2085 (Manual)	1260	1261	45
AHG, Ca 156 bis (Manual)	1262	1263	58
AHG, Ca 206 (Manual)	1284	1285	119
AHG, Ca 414 (Manual)	1284	1285	24
AHG, Ca 2227 (Manual – Fragments)	s. XIV	s. XIV	14
AHG, Ca 2414 (Manual – Fulls solts)	s. XIV	s. XV	30
AHG, Ca 2225 (Manual – Fragments)	1313	1322	12
AHG, Ca 2223 (Manual – Fragments)	1327	1328	10
AHG, Ca 2296 (Llibre de diversos administradors i procuradors del comtat – Fragments)	1331	1346	27
AHG, Ca 2147 (<i>Llibre de regonexensa de les possessions quis-tenen per la Caritat</i>)	1333	1349	98
AHG, Ca 2216 (Llibre de cúria)	1337	1339	14
AHG, Ca 2220 (Llibre de protestos – Fragment)	1338	1339	7
AHG, Ca 2158 (<i>Liber Nobilis domine Marchisse</i>)	1340	1344	47

³¹ Tanmateix, el catàleg conté alguns errors.

<i>Registres</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2214 (Llibre de l'administrador del comte – Fragments)	1342	1345	16
AHG, Ca 2211 (Llibre de testaments – Fragments)	1347	1348	26
AHG, Ca 2295 (Llibre de cúria – Fragments)	1348	1349	33

QUADRE 2. Notari Pere de Serra

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 419 (Manual)	1281	1282	49
AHG, Ca 1944 (Manual)	1281	1288	90
AHG, Ca 4 (Manual)	1288	1288	88
AHG, Ca 358 (Manual)	1290	1291	50
AHG, Ca 11 (Manual)	1297	1298	90
AHG, Ca 12 (Manual)	1299	1300	50
AHG, Ca 1 (<i>Liber intus villam</i>)	1279	1279	40
AHG, Ca 2 (<i>Liber comunium</i>)	1279	1279	50
AHG, Ca 3 (<i>Liber comunium</i>)	1286	1287	97
AHG, Ca 5 (<i>Liber comunium</i>)	1288	1289	50
AHG, Ca 7 (<i>Liber</i>)	1293	1294	84
AHG, Ca 8 (<i>Liber</i>)	1294	1295	50
AHG, Ca 10 (<i>Liber</i>)	1295	1295	50
AHG, Ca 9 (<i>Liber</i>)	1295	1295	52
AHG, Ca 13 (<i>Liber testamentorum</i>)	1295	1298	54

QUADRE 3. Notari Bernat de Fontcoberta

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 14 (Manual – Fragment)	1287	1288	88
AHG, Ca 2088 (Manual – Fragment)	1288	1288	8
AHG, Ca 2086 (Manual – Fragment)	1289	1289	8
AHG, Ca 2089 (Manual – Fragment)	1294	1294	7
AHG, Ca 15 (<i>Liber testamentorum et codicillorum</i>)	1286	1291	50

QUADRE 4. Notaris Pere Perpinyà – Bernat de Fontcoberta

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2087 (<i>Liber</i>)	1286	1287	78

QUADRE 5. Notari Bernat de Jonquer

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 364 (Llibre comú – Fragment)	1296	1297	47
AHG, Ca 20 (Llibre)	1297	1297	99
AHG, Ca 2098 (Llibre comú – Fragment)	1298	1298	67
AHG, Ca 2099 (Llibre comú – Fragment)	1299	1300	46
AHG, Ca 75 (<i>Liber</i>)	1300	1301	50 + 100
AHG, Ca 2100 (Llibre comú)	1303	1303	91
AHG, Ca 77 (<i>Liber</i>)	1303	1304	100
AHG, Ca 78 (Llibre comú)	1304	1304	67
AHG, Ca 2226 (Manual – Fragments)	1304	1310	21
AHG, Ca 78 bis (Llibre comú)	1305	1305	49
AHG, Ca 79 (Llibre comú)	1305	1305	100
AHG, Ca 2101 (Llibre comú – Fragment)	1307	1307	16
AHG, Ca 83 (Llibre comú)	1308	1309	144
AHG, Ca 2102 (Llibre comú – Fragment)	1310	1310	36
AHG, Ca 418 (Llibre comú)	1330	1331	82
AHG, Ca 2217 (Manual – Fragments)	1332	1332	44
AHG, Ca 420 (Llibre comú de dintre vila – Fragment)	1311	1311	48
AHG, Ca 447 (Llibre de dintre vila)	1312	1313	100
AHG, Ca 86 (<i>Liber intus villam</i>)	1314	1315	121
AHG, Ca 89 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1316	1316	100
AHG, Ca 90 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1316	1316	100
AHG, Ca 94 (<i>Liber intus villam</i>)	1316	1317	100
AHG, Ca 92 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1317	1317	130
AHG, Ca 88 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1317	1318	98
AHG, Ca 97 (<i>Liber comunis intus villam</i> – Fragment)	1318	1319	91
AHG, Ca 96 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1319	1319	96
AHG, Ca 2037 (<i>Liber intus villam</i>)	1319	1319	98
AHG, Ca 98 (<i>Liber intus villam</i>)	1319	1320	100
AHG, Ca 103 (Llibre comú de dintre vila)	1321	1321	98
AHG, Ca 105 (<i>Liber intus villam</i>)	1321	1321	100
AHG, Ca 102 (<i>Liber comunis [intus villam]</i> – Fragment)	1321	1321	52

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2224 (Manual – Fragment)	1321	1321	12
AHG, Ca 365 (Llibre comú de dintre vila)	1322	1322	124
AHG, Ca 108 (<i>Liber intus villam</i>)	1322	1323	94
AHG, Ca 110 (Llibre comú de dintre vila)	1323	1323	100
AHG, Ca 113 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1323	1323	100
AHG, Ca 367 (Llibre comú de dintre vila)	1323	1324	98
AHG, Ca 111 (<i>Liber intus villam</i>)	1324	1324	100
AHG, Ca 115 (Llibre comú de dintre vila – Fragment)	1324	1324	49
AHG, Ca 2137 (Llibre comú de dintre vila)	1324	1325	100
AHG, Ca 368 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1325	1326	100
AHG, Ca 118 (<i>Liber intus villam</i>)	1326	1326	98
AHG, Ca 121 (Llibre comú de dintre vila)	1326	1326	49
AHG, Ca 122 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1326	1327	98
AHG, Ca 120 (<i>Liber intus villam</i>)	1327	1327	100
AHG, Ca 370 (Llibre comú de dintre vila)	1327	1327	98
AHG, Ca 416 (Llibre comú de dintre vila)	1328	1328	93
AHG, Ca 2103 (<i>Liber comunis intus villam Castilionis</i>)	1330	1330	55
AHG, Ca 2104 (<i>Liber [intus villam]</i>)	1330	1330	50
AHG, Ca 128 (<i>Liber intus [villam]</i>)	1330	1331	100
AHG, Ca 2105 (Llibre comú de dintre vila)	1331	1331	100
AHG, Ca 415 (Llibre comú de dintre vila)	1332	1332	50
AHG, Ca 2040 (<i>Liber intus villam</i>)	1332	1333	100
AHG, Ca 132 (<i>Liber intus villam</i>)	1333	1333	50
AHG, Ca 147 (Llibre comú de dintre vila)	1333	1333	100
AHG, Ca 133 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1334	1335	100
AHG, Ca 137 (<i>Liber intus villam</i>)	1335	1335	58
AHG, Ca 136 (<i>Liber intus villam</i>)	1335	1335	88
AHG, Ca 138 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1335	1336	100
AHG, Ca 62 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1336	1336	50
AHG, Ca 82 (<i>Liber comunium [intus villam]</i>)	1336	1336	50
AHG, Ca 142 (Llibre comú de dintre vila)	1337	1338	100
AHG, Ca 84 (<i>Liber extra villam</i>)	1310	1311	100
AHG, Ca 2106 (Llibre comú de fora vila – Fragment)	1312	1312	27
AHG, Ca 85 (<i>Liber extra villam</i>)	1312	1313	100
AHG, Ca 87 (Llibre comú de fora vila)	1314	1315	100
AHG, Ca 362 (Llibre comú de fora vila)	1315	1316	99
AHG, Ca 2107 (Llibre comú de fora vila)	1316	1316	47
AHG, Ca 80 (<i>Liber extra villam</i>)	1316	1317	100

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2108 (Llibre comú de fora vila)	1317	1318	47
AHG, Ca 93 (<i>Liber extra villam</i>)	1318	1318	100
AHG, Ca 2109 (Llibre comú de fora vila)	1318	1319	140
AHG, Ca 2219 (Llibre comú de fora vila – Fragments)	1318	1330	47
AHG, Ca 2110 (Llibre comú de fora vila – Fragment)	1320	1320	22
AHG, Ca 100 (<i>Liber extra villam</i>)	1320	1320	97
AHG, Ca 2111 (Llibre comú de fora vila – Fragment)	1320	1320	35
AHG, Ca 104 (<i>Liber extra villam</i> – Fragment)	1321	1321	50
AHG, Ca 106 (<i>Liber extra villam</i>)	1321	1322	100
AHG, Ca 109 (Llibre comú de fora vila)	1322	1322	100
AHG, Ca 2038 (Llibre comú de fora vila – Fragment)	1322	1323	94
AHG, Ca 112 (<i>Liber extra villam</i>)	1323	1324	98
AHG, Ca 114 (<i>Liber extra villam</i>)	1324	1324	50
AHG, Ca 116 (Llibre comú de fora vila)	1324	1325	102
AHG, Ca 117 (Llibre comú de fora vila)	1325	1325	55
AHG, Ca 119 (<i>Liber extra villam</i>)	1325	1326	104
AHG, Ca 413 (Llibre comú de fora vila)	1326	1326	67
AHG, Ca 369 (Llibre comú de fora vila)	1326	1327	100
AHG, Ca 371 (<i>Liber extra villam</i>)	1328	1328	90
AHG, Ca 2112 (<i>Liber extra villam</i>)	1329	1329	50
AHG, Ca 126 (Llibre comú de fora vila)	1329	1330	98
AHG, Ca 2113 (Llibre comú de fora vila)	1330	1331	100
AHG, Ca 2114 (<i>Liber extra villam</i>)	1331	1332	100
AHG, Ca 148 (<i>Liber extra villam</i>)	1332	1332	50
AHG, Ca 130 (<i>Liber extra villam</i>)	1332	1332	51
AHG, Ca 134 (<i>Liber extra villam</i>)	1332	1333	102
AHG, Ca 158 (Llibre comú de fora vila)	1334	1334	50
AHG, Ca 135 (Llibre comú de fora vila)	1334	1334	50
AHG, Ca 2218 (Llibre comú de fora vila – Fragment)	1334	1334	25
AHG, Ca 60 (<i>Liber comunium extra villam</i>)	1335	1336	102
AHG, Ca 76 (Llibre de testaments – Fragment)	1302	1305	78
AHG, Ca 95 (Llibre de testaments)	1316	1317	50
AHG, Ca 99 (<i>Liber testamentorum</i>)	1319	1320	100
AHG, Ca 101 (<i>Liber [testamentorum]</i>)	1320	1321	98
AHG, Ca 151 (<i>Liber testamentorum</i>)	1321	1322	49
AHG, Ca 2115 (Llibre de testaments)	1322	1323	94
AHG, Ca 2117 (Llibre de testaments)	1324	1324	50
AHG, Ca 2116 (Llibre de testaments)	1325	1325	12

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 417 (Llibre de testaments)	1325	1325	50
AHG, Ca 2118 (Llibre de testaments)	1326	1327	48
AHG, Ca 123 (Llibre de testaments)	1328	1329	48
AHG, Ca 152 (Llibre de testaments)	1330	1330	46
AHG, Ca 150 (<i>Liber testamentorum</i>)	1331	1332	100
AHG, Ca 2041 (Llibre de testaments)	1332	1332	48
AHG, Ca 153 (Llibre de testaments)	1336	1336	51
AHG, Ca 124 (Llibre de protestes)	1328	1329	50
AHG, Ca 146 (Llibre de protestes)	1330	1331	50
AHG, Ca 81 (Llibre de Riumors)	1306	1311	44
AHG, Ca 149 (Llibre de Riumors)	1321	1322	162
AHG, Ca 2120 (Llibre de demandes dels marmessors del comte Malgaulí)	1311	1320	9
AHG, Ca 366 (<i>Hic liber est factis per manumissores nobilis domini Malgaulini</i>)	1323	1331	68
AHG, Ca 2121 (Llibre dels marmessors del comte Malgaulí)	1325	1327	50
AHG, Ca 2122 (<i>Liber de solucionibus quod Petrus Gomir fuerunt nomine incliti domini infantis Petri</i>)	1326	1335	100
AHG, Ca 125 (Llibre de fra Ramon d'Empúries, marmessor del comte Ponç Hug)	1327	1330	100
AHG, Ca 49 (Llibre de deutes del comte d'Empúries)	1329	1329	34
AHG, Ca 2123 (Llibre de demandes als marmessors de la comtessa Marquesa)	1330	1330	75
AHG, Ca 2124 (Llibre de contractes de l'infant Pere de Ribagorça)	1330	1331	44
AHG, Ca 154 (<i>Liber contractuum domini infantis Ampuriarum</i>)	1330	1332	82
AHG, Ca 2039 (<i>Liber petitionum manumissores comitum Impuriarum defunctorum</i>)	1332	1336	46
AHG, Ca 373 (Llibre de contractes de l'infant Pere de Ribagorça)	1333	1333	42
AHG, Ca 2126 (Llibre de contractes de l'infant Pere de Ribagorça)	1333	1333	48
AHG, Ca 374 (<i>Liber debitorum et injuriarum venerabilis Castilionis Gomir, quondam de Castilione (...) ratione dampnorum (...) propter molendino de prato sive regum</i>)	1334	1334	50
AHG, Ca 2127 (Llibre dels paraires de Castelló)	1304	1309	5

QUADRE 6. Notaris Bernat de Jonquer – Pere de Pujol

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2221 (Manual – Fragments)	1335	1337	16

QUADRE 7. Notari Pere de Perri

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 17 (Llibre comú)	1295	1295	48 + 50
AHG, Ca 18 (<i>Liber comunium</i>)	1295	1296	50
AHG, Ca 16 (<i>Liber comunium</i>)	1296	1296	56
AHG, Ca 305 (Llibre comú)	1296	1296	98
AHG, Ca 21 (Llibre comú)	1299	1299	46
AHG, Ca 2092 (Llibre comú)	1300	1300	41
AHG, Ca 19 (Llibre comú)	1300	1301	50 + 100
AHG, Ca 2093 (<i>Liber comunium</i>)	1301	1302	32
AHG, Ca 22 (Llibre comú)	1302	1303	150
AHG, Ca 2090 (Llibre comú)	1303	1304	49
AHG, Ca 23 (Llibre comú)	1303	1304	50
AHG, Ca 2094 (Llibre comú)	1304	1305	48
AHG, Ca 24 (Llibre comú)	1305	1306	50 + 50
AHG, Ca 2095 (Llibre comú – Fragments)	1306	1307	22
AHG, Ca 1501 (<i>Liber comunium</i>)	1307	1309	90
AHG, Ca 26 (<i>Liber comunium</i>)	1309	1310	96
AHG, Ca 29 (<i>Liber comunium</i>)	1311	1312	150
AHG, Ca 30 (<i>Liber comunium</i>)	1312	1313	94
AHG, Ca 361 (<i>Liber comunium</i>)	1313	1313	48
AHG, Ca 2096 (Llibre comú – Fragment)	1314	1314	13
AHG, Ca 35 (<i>Liber comunium</i>)	1318	1319	52 + 50
AHG, Ca 37 (<i>Liber comunium</i>)	1319	1319	100
AHG, Ca 69 (Llibre comú)	1319	1320	52+21+25
AHG, Ca 38 (Llibre comú)	1321	1321	26 + 79
AHG, Ca 39 (<i>Liber comunium</i>)	1321	1322	50
AHG, Ca 40 (<i>Liber comunium</i>)	1322	1323	99
AHG, Ca 41 (<i>Liber comunium</i>)	1323	1323	50
AHG, Ca 43 bis (<i>Liber comunium</i>)	1323	1324	58+49+50
AHG, Ca 44 bis (<i>Liber comunium</i>)	1326	1326	147
AHG, Ca 46 (Llibre comú)	1327	1327	48 + 50
AHG, Ca 51 (<i>Liber comunium</i>)	1329	1330	54 + 48

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 52 (<i>Liber comunium</i>)	1330	1330	50+50+44
AHG, Ca 53 (<i>Liber comunium</i>)	1330	1331	78 + 22
AHG, Ca 55 (<i>Liber comunium</i>)	1331	1332	101
AHG, Ca 59 (<i>Liber comunium</i>)	1332	1333	52+50+50
AHG, Ca 58 (<i>Liber comunium</i>)	1333	1334	50 + 50
AHG, Ca 60 bis (<i>Liber comunium</i>)	1334	1335	49 + 50
AHG, Ca 61 (Llibre comú)	1335	1336	164
AHG, Ca 63 (<i>Liber comunium</i>)	1338	1339	100 + 50
AHG, Ca 65 (<i>Liber comunium</i>)	1340	1341	118
AHG, Ca 66 (<i>Liber comunium</i>)	1342	1344	35 + 77
AHG, Ca 67 (Llibre comú)	1344	1344	92
AHG, Ca 68 (<i>Liber contractus xristianorum</i>)	1344	1345	168
AHG, Ca 2091 (<i>Liber testamentorum et codicillorum</i>)	1303	1311	104
AHG, Ca 32 (Llibre de testaments)	1311	1325	120
AHG, Ca 73 (Llibre de testaments)	1326	1334	145
AHG, Ca 72 (Llibre de testaments)	1327	1327	48

QUADRE 8. Notari Pere Mateu

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 170 (<i>Liber notularum</i>)	1333	1336	50
AHG, Ca 171 (<i>Liber</i>)	1336	1339	90
AHG, Ca 2134 (Llibre comú)	1340	1341	106
AHG, Ca 172 (Llibre comú)	1341	1342	80
AHG, Ca 174 (Llibre comú)	1341	1344	166
AHG, Ca 175 (Llibre comú)	1344	1346	94
AHG, Ca 179 (<i>Liber comunis tam xristianorum quam iudeorum</i>)	1345	1345	104
AHG, Ca 177 (<i>Liber de contractibus hominum intus villam</i>)	1345	1346	134
AHG, Ca 2204 (Manual – Fargment)	1345	1353	33
AHG, Ca 182 (<i>Liber contractuum xristianorum intus villam [...]</i>)	1346	1346	100
AHG, Ca 183 (<i>Liber xristianorum intus villam Castilionis</i>)	1347	1348	96
AHG, Ca 210 (<i>Liber xristianorum intus villam</i>)	1348	1348	114
AHG, Ca 249 (<i>Liber hominum de Rivismortis</i>)	1349	1359	90

QUADRE 9. Notari Ramon de Dona

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2419 (Capbreu de Vilanova de la Muga, a favor de la Casa del Temple de Castelló)	1331	1347	39
AHG, Ca 2420 (Capbreu de Vilanova de la Muga, a favor del monestir de Bell-lloc de Peralada)	1336	1340	42

QUADRE 10. Notari Guillem Costa

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 140 (<i>Liber comunis intus et extra villam</i>)	1338	1339	99
AHG, Ca 159 (Llibre comú de dintre vila)	1336	1336	96
AHG, Ca 2043 (<i>Liber comunium intus villam</i>)	1338	1338	50
AHG, Ca 141 (<i>Liber comunium intus villam</i>)	1338	1339	96
AHG, Ca 1943 (Llibre comú de dintre vila)	1339	1339	50
AHG, Ca 375 (Llibre comú de dintre vila)	1339	1339	100
AHG, Ca 167 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1339	1340	100
AHG, Ca 168 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1340	1340	86
AHG, Ca 145 (Llibre comú de dintre vila)	1342	1342	50
AHG, Ca 161 (<i>Liber comunis extra villam</i>)	1336	1337	116
AHG, Ca 2132 (Llibre comú de fora vila – Fragments)	1336	1339	194
AHG, Ca 139 (Llibre comú de fora vila)	1337	1337	48
AHG, Ca 166 (<i>Liber protestationum et requisitionum</i>)	1340	1340	34
AHG, Ca 164 (<i>Liber nobili Raymundi de Impuriis</i>)	1335	1339	4+36
AHG, Ca 163 (Llibre de peticions dels deutors del comte)	1336	1338	133
AHG, Ca 2133 (Llibre dels marmessors del comte Malgaulí)	1339	1339	69
AHG, Ca 156 (Llibre d'administració dels molins de Castelló del temps dels batlles Jaume Font i Guillem de Grau)	1349	1371	80

QUADRE 11. Notaris Guillem Costa – Pere de Pujol

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 2044 (Llibre de Berenguer Conill, administrador de les rendes del comtat d'Empúries)	1340	1341	50

QUADRE 12. Notari Pere de Pujol

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 143 (<i>Liber comunis [tam intus quam extra villam]</i>)	1340	1341	96
AHG, Ca 2141 (Llibre comú de dintre vila)	1341	1341	91
AHG, Ca 2062 (<i>Liber intus villam</i>)	1341	1352	48+50
AHG, Ca 2049 (Llibre comú de dintre vila)	1342	1342	50
AHG, Ca 220 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1345	1346	98
AHG, Ca 224 (Llibre comú de dintre vila)	1346	1346	98
AHG, Ca 225 (<i>Liber comunis [intus villam]</i>)	1346	1346	100
AHG, Ca 226 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1348	1349	46
AHG, Ca 247 (<i>Liber [intus villam]</i>)	1360	1361	150
AHG, Ca 388 (Llibre comú de dintre vila)	1361	1361	99
AHG, Ca 250 (Llibre comú de dintre vila)	1361	1362	100
AHG, Ca 251 (Llibre comú de dintre vila)	1362	1362	50
AHG, Ca 253 bis (<i>Liber comunis intus villam Castilionis</i>)	1362	1363	100
AHG, Ca 252 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1363	1363	146
AHG, Ca 255 (Llibre comú de dintre vila)	1363	1363	25
AHG, Ca 144 (<i>Liber co[munis extra villam]</i>)	1338	1338	98
AHG, Ca 216 (Llibre comú de fora vila – Fragment)	1341	1341	49
AHG, Ca 2047 (<i>Liber comunis extra villam</i>)	1341	1342	100
AHG, Ca 217 (<i>Liber comunis extra villam</i>)	1342	1342	130
AHG, Ca 378 (Llibre de fora vila)	1342	1343	97
AHG, Ca 2210 (Llibre comú de fora vila – Fragment)	1343	1343	51
AHG, Ca 377 (<i>Liber comunis extra villam</i>)	1343	1344	98
AHG, Ca 219 (<i>Liber comunis extra villam</i>)	1344	1344	100
AHG, Ca 222 (<i>Liber comunis extra villam</i>)	1345	1346	146
AHG, Ca 2213 (Llibre comú de fora vila – Fragments)	1346	1348	7
AHG, Ca 223 (<i>Liber comunis extra villam</i>)	1346	1347	100
AHG, Ca 2054 (Llibre comú de fora vila)	1349	1352	66
AHG, Ca 435 (<i>Liber domini infantis Raymundi Berengarii comitis Impuriarum</i>)	1350	1357	131
AHG, Ca 233 (Llibre de l'administració del comtat d'Empúries)	1357	1361	96

QUADRE 13. Notari Joan Desbach

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 266 (<i>Liber</i>)	1346	1346	48
AHG, Ca 267 (<i>Liber</i>)	1346	1347	48
AHG, Ca 268 (<i>Liber intus villam</i>)	1346	1347	92

QUADRE 14. Notari Berenguer Febrer

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Ca 205 (<i>Llibre</i>)	1354	1355	50
AHG, Ca 278 (<i>Llibre</i>)	1364	1364	108
AHG, Ca 274 (<i>Liber comunis intus villam</i>)	1355	1356	116
AHG, Ca 280 (<i>Llibre comú de dintre vila</i>)	1364	1364	90

0.4.2. El fons notarial de Peralada (AHG, Pe)

QUADRE 15. Notari no identificat

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 10 (<i>Llibre</i>)	1282	1283	30
AHG, Pe 1034 (<i>Llibre de cúria</i>)	1286	1289	200
AHG, Pe 1035 (<i>Llibre</i>)	1286	1287	56
AHG, Pe 1145 (<i>Llibre</i>)	1287	1288	100
AHG, Pe 1033 (<i>Llibre</i>)	1289	1289	200
AHG, Pe 1570 (<i>Manual – Fragment</i>)	1291	1292	34
AHG, Pe 1489 (<i>Manual – Fragments</i>)	1295	1301	58
AHG, Pe 2 bis (<i>Llibre de cúria – Fragment</i>)	1297	1301	100
AHG, Pe 1572 (<i>Llibre de testaments</i>)	s. XIV	s. XIV	30
AHG, Pe 1605 (<i>Llibre d'inventari d'instruments notarials – Fragments</i>)	s. XIV	s. XIV	80
AHG, Pe 1561 (<i>Manual – Fragment</i>)	1309	1309	31
AHG, Pe 1543 (<i>Manual – Fragments</i>)	1314	1315	35
AHG, Pe 1306 (<i>Capbreu a favor de Dalmau de Rocabertí – Fragment</i>)	1314	1315	62
AHG, Pe 1002 (<i>Llibre del vescomte Dalmau de Rocabertí – Fragment</i>)	1314	1317	24
AHG, Pe 1544 (<i>Manual</i>)	1315	1315	145

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1307 (Manual – Fragment)	1316	1318	150
AHG, Pe 1040 (Llibre)	1317	1317	350
AHG, Pe 1554 (Manual – Fragment)	1318	1318	33
AHG, Pe 1555 (Manual – Fragment)	1318	1318	49
AHG, Pe 1556 (Manual – Fragment)	1318	1318	18
AHG, Pe 1552 (Manual – Fragment)	1319	1319	37
AHG, Pe 1548 (Manual – Fragment)	1320	1320	35
AHG, Pe 1245 (Llibre)	1320	1323	150
AHG, Pe 1569 (Manual – Fragment)	1320	1324	101
AHG, Pe 1244 (Llibre de debitoris)	1320	1329	50
AHG, Pe 1041 (Llibre)	1322	1324	100
AHG, Pe 1550 (Manual – Fragment)	1323	1323	143-160
AHG, Pe 1297 (Llibre particular de Bernat de Clusa, cavaller de Capmany)	1324	1371	61-66
AHG, Pe 1547 (Manual – Fragment)	1325	1325	17
AHG, Pe 1546 (Llibre de marmessoria de Dalmau [Avinyó?], cavaller)	1325	1329	221-243
AHG Pe 1587 (Manual – Fragment)	1327	1327	34
AHG, Pe 1573 (Llibre dels marmessors de Dalmau (...))	1327	1327	3
AHG, Pe 1530 (Manual – Fragment)	1329	1329	46
AHG, Pe 1529 (Llibre de testaments)	1329	1330	108
AHG, Pe 1581 (Manual – Fragment)	1330	1330	11
AHG, Pe 1003 (Llibre dels negocis del vescomte de Rocabertí)	1330	1338	46
AHG, Pe 1590 (Llibre de cúria – Fragment)	1330	1342	26
AHG, Pe 1533 (Manual – Fragment)	1331	1331	32-67
AHG, Pe 1044 (Llibre de Vilatenim i Palol de Vila-sacra)	1331	1338	350
AHG, Pe 82 (Llibre de la Comanda del Temple de Sant Joan de Jerusalem d'Avinyonet)	1331	1346	66-81
AHG, Pe 1531 (Llibre de testaments)	1333	1334	86
AHG, Pe 1286 (Llibre – Fragment)	1334	1334	52-93
AHG, Pe 1567 (Manual – Frgaments)	1335	1335	102-187
AHG, Pe 1577 (Manual – Fragment)	1338	1339	176-205
AHG, Pe 54 (Capbreu a favor del cellerer del monestir de Sant Pere de Rodes)	1338	1351	150
AHG, Pe 1495 (Manual – Fragments)	1339	1342	47
AHG, Pe 100 (Llibre de cúria)	1339	1342	88
AHG, Pe 1038 (Llibre de testaments)	1340	1341	150

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1130 (Llibre de testaments)	1341	1342	119
AHG, Pe 1536 (Llibre de cúria)	1341	1342	133
AHG, Pe 1036 (Manual – Fragment)	1343	1343	48
AHG, Pe 1131 (Llibre de testaments)	1343	1344	150
AHG, Pe 1001 (Llibre del vescomte Dalmau de Rocabertí)	1357	1363	65
AHG, Pe 1537 (Manual – Fragment)	1345	1345	41
AHG, Pe 1625 (Manual – Fragments)	1345	1349	32
AHG, Pe 1627 (Manual)	1345	1351	94

QUADRE 16. Notari Ramon Pere

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1242 (Llibre – Fragment)	1284	1285	50
AHG, Pe 1 (Llibre)	1287	1288	150

QUADRE 17. Notaris Ramon Pere – Jaume Barraca

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1560 (Manual – Fragments)	1304	1307	72

QUADRE 18. Notari Jaume Barraca

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1559 (Manual – Fragments)	1305	1307	89
AHG, Pe 1584	1312	1314	122
AHG, Pe 2 (Llibre)	1295	1297	129
AHG, Pe 1236 (Llibre – Fragment)	1296	1296	150
AHG, Pe 3 (Llibre)	1298	1298	147
AHG, Pe 1233 (Llibre)	1300	1301	350
AHG, Pe 5 (Llibre)	1300	1302	200
AHG, Pe 6 (Llibre – Fragment)	1303	1303	250
AHG, Pe 7 (Llibre – Fragments)	1306	1312	250
AHG, Pe 1235 (Llibre – Fragment)	1307	1307	25
AHG, Pe 1039 (Llibre – Fragment)	1307	1309	56
AHG, Pe 1234 (Llibre – Fragment)	1308	1309	150
AHG, Pe 11 (Llibre – Fragment)	1309	1310	150

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1237 (Llibre)	1311	1311	136
AHG, Pe 9 (Llibre)	1314	1314	150
AHG, Pe 1232 (Llibre)	1314	1314	100
AHG, Pe 4 (<i>Liber pannorum vocatus hic</i>)	1297	1300	138

QUADRE 19. Notari Bernat Sunyer

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1534 (Manual – Fargment)	1331	1331	10
AHG, Pe 1583 (Manual – Fargment)	1331	1333	94
AHG, Pe 1545 (Manual)	1332	1333	199
AHG, Pe 1538 (Manual)	1337	1341	97
AHG, Pe 15 (Manual)	1317	1319	300
AHG, Pe 14 (Manual)	1318	1318	155
AHG, Pe 17 (Manual)	1320	1320	80
AHG, Pe 1285 (Manual – Fargment)	1320	1321	38
AHG, Pe 20 (Manual)	1322	1322	150
AHG, Pe 19 (Manual)	1322	1323	137
AHG, Pe 1281 (Llibre – Fragment)	1323	1323	55-92
AHG, Pe 21 (Llibre)	1323	1325	49
AHG, Pe 22 (Llibre)	1324	1324	163
AHG, Pe 23 (Llibre)	1324	1325	197
AHG, Pe 1251 (Llibre)	1324	1329	50
AHG, Pe 24 (Llibre)	1325	1325	194
AHG, Pe 18 (Llibre)	1327	1327	80
AHG, Pe 1252 (Llibre)	1327	1327	102
AHG, Pe 1282 (Llibre – Fragment)	1327	1327	24
AHG, Pe 26 (Llibre)	1331	1331	150
AHG, Pe 1231 (Llibre)	1331	1331	35
AHG, Pe 26 bis (Llibre)	1331	1331	134
AHG, Pe 1230 (Llibre)	1332	1333	150
AHG, Pe 16 (Llibre de testaments)	1318	1321	300
AHG, Pe 1283 (Llibre de testaments – Fragment)	1321	1322	100
AHG, Pe 1284 (Llibre de testaments – Fragment)	1322	1323	50
AHG, Pe 1042 (Llibre de debitoris)	1320	1326	150
AHG, Pe 1250 (Llibre de debitoris)	1327	1333	50
AHG, Pe 1305 (Llibre d'èpoques de Dalmau de Rocabertí)	1312	1334	91

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1512 (Llibre de la marmessoria del vescomte Dalmau de Rocabertí – Fragment)	1324	1348	55

QUADRE 20. Notari Arnau Joan

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1505 (Manual – Fragment)	1334	1348	33
AHG, Pe 1521 (Manual)	134(?)	134(?)	38
AHG, Pe 1551 (Manual – Fragment)	1341	1341	22
AHG, Pe 59 (Llibre – Fragment)	1334	1334	90
AHG, Pe 52 (Llibre – Fragment)	1334	1335	50
AHG, Pe 29 (Llibre)	1335	1336	291
AHG, Pe 30 (Llibre)	1335	1336	198
AHG, Pe 31 (Llibre)	1336	1337	228
AHG, Pe 32 (Llibre)	1337	1337	300
AHG, Pe 33 (Llibre)	1337	1338	600
AHG, Pe 35 (Llibre)	1339	1340	202
AHG, Pe 28 (Llibre)	1340	1342	100
AHG, Pe 38 (Llibre)	1341	1341	200
AHG, Pe 51 (Llibre)	1341	1341	237
AHG, Pe 43 (Llibre)	1342	1343	121
AHG, Pe 1223 (Llibre – Fragment)	1342	1343	100
AHG, Pe 1279 (Llibre – Fragment)	1343	1343	95-129
AHG, Pe 1280 (Llibre)	1343	1343	50
AHG, Pe 1220 (Llibre)	1342	1342	51
AHG, Pe 40 (Llibre – Fragment)	1344	1345	150
AHG, Pe 47 (Llibre)	1344	1345	139
AHG, Pe 8 (Llibre)	1345	1346	250
AHG, Pe 50 (Llibre)	1346	1347	201
AHG, Pe 1022 (Llibre)	1340	1341	400
AHG, Pe 42 (Llibre forà)	1343	1344	144
AHG, Pe 48 (<i>Liber foranorum</i>)	1346	1347	177
AHG, Pe 1520 (Llibre de testaments – Fragment)	1344	1344	17
AHG, Pe 1228 (Capbreu a favor de Ramon de Garriga, cavaller i senyor de la Garriga, parròquia de Peralada)	1336	1337	50
AHG, Pe 45 (Llibre dels negocis particulars del vescomte de Rocabertí)	1343	1351	100

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1277 (Llibre del vescomte Dalmau de Rocabertí)	1354	1357	50
AHG, Pe 1317 (Llibre de cúria – Fragment)	1338	1338	32
AHG, Pe 41 (Llibre de cúria)	1339	1344	300
AHG, Pe 1510 (Llibre de cúria – Fragment)	1340	1342	47
AHG, Pe 956 (Llibre de cúria)	1342	1342	150
AHG, Pe 1222 (Llibre de cúria – Fragment)	1342	1343	50
AHG, Pe 1052 (Llibre de cúria)	1343	1355	300
AHG, Pe 54 bis (Llibre de Bertran de Tortellà, de Peralada – <i>Liber domini abbatis Sancti Cirichi</i>)	1340	1353	89
AHG, Pe 1221 (Llibre de marmessoria de Pere Galceran, paraire de Peralada)	1342	1348	50

QUADRE 21. Notaris Arnau Joan – Ramon Ferrer

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1045 (Llibre de la Caritat Major de la vila de Peralada)	1333	1362	350

QUADRE 22. Notaris Arnau Joan – Ramon d'Ortal

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1524 (Llibre particular de Pere de Campis)	1340	1347	36

QUADRE 23. Notaris Ramon d'Ortal – Guillem Dalmau

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, Pe 1050 (Llibre)	1340	1354	200
AHG, Pe 67 (Llibre)	1347	1347	74
AHG, Pe 69 (Llibre)	1347	1347	93
AHG, Pe 70 (Llibre)	1347	1348	181
AHG, Pe 72 (Llibre)	1347	1351	259
AHG, Pe 71 (Llibre)	1347	1362	178

El resultat de la consulta d'aquests dos fons notariais són els aproximadament dos milers de documents referits a l'explotació dels molins i a aspectes relacionats amb aquests, que juntament amb les dades provinents d'altres arxius o estudis apareixen ressenyats d'una manera breu al final del present treball.³² Més concretament, disposem en primer lloc dels arrendaments dels molins, un dels contractes més habituals, i mitjançant els quals els propietaris en cedien l'explotació a una o més persones per un preu i temps determinats. La redacció dels mateixos es limitava normalment al registre de les qüestions més importants: els arrendataris i fiadors, el període i preus estipulats o l'assumpció del manteniment de les instal·lacions i infraestructures; però en ocasions s'hi introduïen algunes clàusules complementàries. A partir de totes aquestes dades hem elaborat els quadres que ens permeten conèixer quines eren les característiques de les diverses instal·lacions i quines tenien un volum de producció més elevat, entre d'altres. D'altra banda, aquests contractes ens permeten conèixer també qui eren els propietaris útils i, en prou ocasions, els senyors directes dels molins.

Encara amb relació a l'explotació de les instal·lacions, és important el nombre de contractes mitjançant els quals se'n delegava la gestió o s'aconseguia el personal necessari: comandes; concessions de molineria, besolfa i mestratge; afermaments de moliners i traginers, entre d'altres. Juntament amb els esmentats arrendaments, ens permeten saber qui foren les persones que participaven de les diverses activitats i quines foren les condicions i retribucions que assumien.

En segon lloc, disposem també de documents vinculats amb l'administració de les diferents exaccions que gravaren la principal activitat que es duia a terme en els molins: la mòlta de cereals. Més enllà de les taxes pròpies de les diverses instal·lacions (normalment, entre una tretzena i setzena part del gra mòlt), ens referim primerament a la lleuda o pes de la farina, que obligava al mesuratge del gra que s'havia de moldre i de la farina resultant, i que hem documentat a les viles de Castelló i Peralada. També ens referim a les imposicions municipals, que des de finals del primer terç del segle XIV gravaren el comerç i sobretot el consum de diversos productes de primera necessitat, un dels quals la farina i el pa. En aquest cas, disposem dels actes dels seus arrendaments, els quals ens permeten conèixer els diners que s'havien de pagar per la compra de farina de blat i d'ordi, entre d'altres cereals, així com les quantitats finals que ingressaven les corporacions municipals de Castelló i Peralada per aquest concepte.

³² Veure Apèndix, p. 413.

A banda dels esmentats contractes, disposem encara d'una gran quantitat més de documents, alguns dels quals de difícil catalogació: vendes de molins; vendes o cessions de senyories; permisos de construcció de molins i sèquies; conflictes per l'ús de l'aigua entre els propietaris de molins propers i compensacions en motiu dels danys causats per infraestructures hidràuliques; contractes matrimonials, testaments i adquisicions de béns immobles per part dels moliners, etc. Tots contribueixen amb les seves dades a enriquir els diferents capítols del treball.

A més dels volums de les viles de Castelló i Peralada, també he consultat dos registres del fons notarial de Sant Miquel de Fluvià.

0.4.3. El fons notarial de Sant Miquel de Fluvià

QUADRE 24. Notari Joan Gelabert

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
AHG, SMi 4 (Libre)	1331	1334	116

QUADRE 25. Notaria de Sant Miquel de Fluvià

<i>Registre</i>	<i>Any inici</i>	<i>Any fi</i>	<i>Folis</i>
ADG, Notaria de Sant Miquel 1350-1352	1350	1352	

0.4.4. L'arxiu dels comtes d'Empúries (AMCE, Fons Empúries)

Tot i que els registres notariais castellanins i peraladencs són la base documental del present estudi, s'ha procurat ampliar o completar aquestes dades amb la consulta de determinades col·leccions diplomàtiques d'institucions amb béns al comtat i vescomtat. En primer lloc, és clar, una part de la recerca s'ha dut a terme a l'antic arxiu dels comtes d'Empúries, integrat avui dins l'Arxiu Ducal de Medinaceli però consultable mitjançant una còpia digitalitzada a l'Arxiu Municipal de Castelló d'Empúries. En aquest cas, he examinat diverses sèries del catàleg publicat per Antonio Sánchez l'any 1993, algunes de les quals amb una vinculació directa amb el tema que ens ocupa. Tot seguit les cito

tal com apareixen en el llibre *El archivo condal de Ampurias. Historia, organización y descripción de sus fondos*.³³

QUADRE 26. Sèrie “Regalía del dominio y jurisdicción de los ríos, fuentes, estanques y demás aguas dulces del condado”³⁴

1165, 1257, 1671, 1945-1947, 1949, 1958, 1962, 1967, 1998-1999, 2027-2029, 2020-2031, 2033-2041, 2075, 2167, 2420, 4244, 4920, 4927, 5250, 5310, 5312, 5314, 5320-5327, 5333, 5340, 5342, 5348-5351, 5388, 5390, 5565, 5586, 6625, 6791, 6996, 7001, 7206-7207, 7209-7211, 7213, 7222, 7228, 7234, 8062, 8811, 8893, 9063, 9094, 9155, 9158, 9163, 9234, 9433, 8587, 9661, 9673, 9682, 9689, 9703, 10028, 10163, 10315, 10418-10421, 10431-10342, 10433, 10438, 10465, 10511

QUADRE 27. Sèrie “Molinos” (Castelló d’Empúries)³⁵

1066, 1074-1075, 1998, 2000-2018, 2020-2024, 2026, 2030, 2032, 2043-2048, 2058, 2060-2061, 2063, 2074, 2076-83, 2183, 2183, 2265, 2292-2294, 2297, 2299-2300, 2485, 2564, 3338-3350, 3369, 3983-3985, 4001, 4672, 5974, 6028, 6030-6031, 6036-6062, 6338, 6442, 6475, 6478, 6484, 6486, 6568, 6526-6527, 6538, 6550, 6553, 6555, 6557, 6561, 6574, 6579, 6581, 6587, 6589, 6594, 6600, 6605, 6610, 6622, 6625-6626, 6637-6638, 6640, 6650, 6659, 6666, 6669, 6678-6679, 6682, 6689, 6695-6696, 6698, 6704, 6706, 6709-6710, 6727, 6737-6738, 6745, 6747, 6755, 6764, 6778, 6805-6807, 6811, 6813, 6817, 6826-6827, 6831, 6842-6843, 6864, 6866-6867, 6871, 6892, 6896-6897, 6902, 6907, 6908, 6922, 6931, 6951, 6958, 6967, 7022, 7037, 7039, 7054, 7059, 7061, 7064, 7071, 7076-7077, 7088, 7093, 7096-7097, 7101, 7105-7107, 7111-7112, 7118, 7120, 7128, 7130, 7136, 7138, 7156, 7166, 7168, 7200, 7206-7207, 7262, 7265, 7279, 7289-7290, 7347, 7350, 7362, 7457, 7460-7461, 7485-7486, 7519-7520, 7536, 7545, 7553, 7570, 7575, 7581, 7591, 7600, 7648, 7676, 7681-7682, 7805, 7885, 7894, 7896, 7947, 8066, 8453, 8488-8489, 8497, 8662-8663, 8774-8775, 8852, 8854, 8858-8861, 8922, 9163, 9397-9398, 9423, 9425, 9436, 9439, 9441, 9473, 9545, 9729-9730, 9749, 9754, 9767, 9774-9775, 10087, 10129

³³ SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo condal de Ampurias. Historia, organización y descripción de sus fondos*. Castelló d’Empúries: Ajuntament de Castelló d’Empúries, 1993. Alguns dels documents de la sèrie no es troben digitalitzats –degut en alguns casos al seu mal estat de conservació–, i no els hem pogut consultar.

³⁴ SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo...*, p. 129-130.

³⁵ SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo...*, p. 146-148.

Tanmateix, al contrari del que els títols i el nombre de documents de les sèries elaborades per Sánchez suggereixen, les dades extretes de la seva consulta són més aviat minses. La sèrie “Regalía del dominio y jurisdicción de los ríos, fuentes, estanques y demás aguas dulces del condado”, per exemple, més que assabentar-nos del domini que els comtes exerciren sobre les aigües del comtat, recull informacions sobre la gestió de diverses infraestructures i instal·lacions molineres comtals, especialment de la vila de Castelló. En ocasions, els documents d'aquesta sèrie coincideixen amb els de la sèrie “Molinos”, dedicada gairebé en exclusiva a la modificació de la activitat molinera que es va dur a terme a la vila comtal a finals del primer terç del segle XIV a la que hem fet referència anteriorment (1331-1336) i a certs aspectes de la gestió dels nous casals de molins comtals construïts llavors, especialment amb relació al manteniment de les seves infraestructures. Ben poques dades ens aporta, en canvi, dels molins de les ribes de la Muga, inclòs l'antic molí comtal del puig de la Muga.³⁶

Encara amb relació a l'arxiu dels comtes, han estat consultades sèries referides a d'altres molins (especialment els de Verges i Bellcaire), així com a diverses poblacions del comtat, en aquest darrer cas per determinar, en la mesura possible, certes qüestions sobre la seva jurisdicció i, per tant, sobre la facultat de controlar els recursos hídrics i la construcció de molins.³⁷

Finalment, s'han cercat referències en les col·leccions diplomàtiques d'alguns monestirs del comtat i vescomtat, com per exemple Santa Maria de Roses, Santa Maria de Vilabertran o Sant Feliu de Cadins, així com s'ha consultat un capbreu de l'Arxiu de la Catedral de Girona corresponent a la pabordia de Castelló.³⁸ Lamentablement, no ha estat possible la consulta de l'arxiu de la casa vescomtal de Rocabertí, avui en dia integrat en l'Arxiu del Regne de Mallorca, però encara en fase de catalogació.

³⁶ En ambdós casos, a l'apartat de registres del present treball tan sols hem adjuntat els documents més rellevants. No s'han adjuntat, en canvi, els registres d'una gran quantitat d'èpoques originades en motiu del pagament de censos i certes actuacions en les infraestructures dels molins comtals.

³⁷ SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo...*, p. 157-210. S'han consultat les sèries anomenades “Pruebas de dominio y jurisdicción” o “Pruebas de jurisdicción”. Destaquem també les sèries referides a alguns molins o les infraestructures d'aquests a Vilanova, Verges, la Tallada, Albons, Bellcaire, Ullastret, Llabià: veure SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo...*, p. 184, 196-197, 199, 204-205 i 224.

³⁸ Pel que fa als monestirs, hem consultat la base de dades de l'Arxiu Diocesà de Girona tot cercant registres que continguessin les paraules molí o molins. Posteriorment, s'ha procedit a la consulta dels documents escollits.

0.5. EL COMTAT D'EMPÚRIES I EL VESCOMTAT DE ROCABERTÍ, DE FINALS DEL PRIMER MIL·LENNI AL SEGLE XIV

Abans de començar, crec que és important precisar encara, tot i que de manera molt resumida, quines eren les principals singularitats de la plana empordanesa al llarg de l'edat mitjana, en especial durant el període que ens ocupa, així com quines foren les més destacades institucions i persones que intervingueren en el seu govern.³⁹

Podem dir en primer lloc que el comtat d'Empúries fou una de les entitats polítiques resultants de la conquesta carolíngia dels territoris al sud dels Pirineus a finals del segle VIII; entitats que, més o menys d'acord amb les realitats preexistents, foren col·locades cadascuna d'elles sota l'autoritat d'un comte designat pels monarques carolingis. A finals del darrer mil·lenni i encara durant l'onzena centúria el comte d'Empúries ho era a la vegada de Peralada. En aquest període, la documentació es referia als comtats o *pagi* d'Empúries i Peralada, dues realitats administratives ben diferenciades i que gravitaven a l'entorn dels nuclis homònims, però que restaren

³⁹ Per a la redacció dels següents paràgrafs i realització dels mapes hem consultat els treballs: NEGRE I PASTELL, Pelai. "Castelló de Ampurias, de villa rural a capital del condado de Ampurias". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1958, núm. 12; COMPTE, Albert. *Castelló d'Empúries: el centre històric, Empuriabrava, Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 1995; "L'entorn rural de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana a través de l'administració de la Canònica de Girona". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2002, núm. 35; "Els cortals de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2005, núm. 38; PUIG I GRIESSENBERGER, Anna Maria. "La villa Castilione en el territorio Petralatense. La seva topografia urbana i el castell de Castelló". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1996, núm. 29; SABATÉ, Flocel. *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1997; EGEA I CODINA, Antoni. "Notícies sobre demografia i jurisdicció del comtat d'Empúries a mitjan del segle XIV". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1998, núm. 31; BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1999; GIFRE I RIBAS, Pere (coord.) *Història de l'Alt Empordà*. Girona: Diputació de Girona, 2000; PINTO, Anthony. *Commerce et draperie dans le comté d'Empúries de 1260 à 1497*. Tesi doctoral inèdita. Chambéry: Université de Savoie, 2002; BENSCH, Stephen. "La séparation des comtés d'Empúries et du Rousillon", *Annales du Midi*, 2006, t. 118, núm. 255; COLLS, Josep. "La transformació de la plana empordanesa en els períodes medieval i modern. El cas de Castelló d'Empúries". Dins *Actes del Congrés: El Paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2007, vol. 2; ROMAGOSA CASALS, Francesc. *Els aiguamolls de l'Empordà: un paisatge en transformació*. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

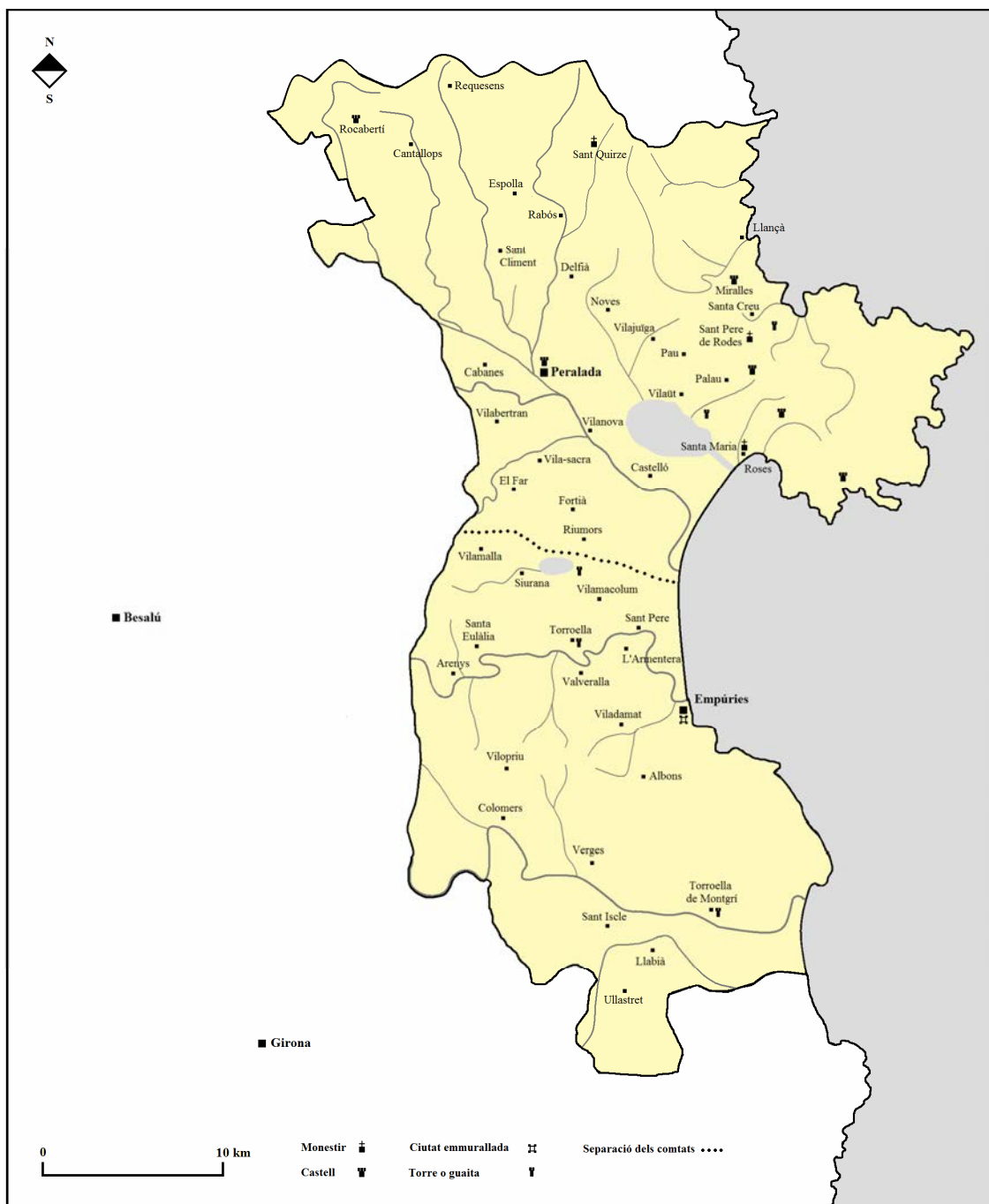
sempre agrupades sota l'autoritat d'un mateix comte. Els seus límits s'estenien des de l'Albera fins als peus de les Gavarres, tot limitant amb el mar Mediterrani a l'est i amb l'antiga Via Augusta i el comtat de Besalú a l'oest, i la seva divisió es situava a la zona d'estanys enmig de les desembocadures dels rius Muga i Fluvià.

D'una manera semblant, els comtats d'Empúries i Peralada van estar agrupats en ocasions amb el comtat del Rosselló, o fins i tot en conjunts més amplis amb alguns dels comtats litorals del Llenguadoc. Sembla que bona part del segle IX fou un període de grans lluites de poder en el si del regne, i aquestes es veien reflectides com no podia ser d'altra manera als comtats més perifèrics, on alguns dels comtes eren destituïts o reafirmats en funció d'aquestes. Fixem-nos, per exemple, en la investidura l'any 862 de Delà i Sunyer II, fills del comte Sunyer (834-848), com a comtes d'Empúries, Peralada i el Rosselló, tot just després de la desposseïció del comte Onofre.⁴⁰ I és que va ser Sunyer II (862-915), el comte que inicià la primera dinastia comtal, tot delegant després de la seva mort –i ja difunt el seu germà Delà (895), amb qui havia governat– els tres comtats als seus fills Gausbert i Benció. És en aquests moments quan es comença a endevinar el progressiu procés d'alliberament de la tutela exercida pels monarques carolingis, i que es veié augmentat durant el govern del comte Jofre (931-991), el primer a intitular-se per la gràcia de Déu. S'ha considerat que amb el testament d'aquest darrer es reblava la separació definitiva dels comtats d'Empúries i Peralada, d'una banda, i del Rosselló, de l'altra, però alguns historiadors han destacat que, d'acord amb el gran arrelament de la tradició del cogovern i els interessos comuns a banda i banda de l'Albera, aquest fou un procés més complex i dilatat en el temps.⁴¹

⁴⁰ En la mesura possible, s'ha intentat traduir els noms d'alguns dels comtes al català actual. Així, es converteix Unifred en Onofre o Gausfred en Jofre.

⁴¹ BENSCH, Stephen: "La séparation..."

FIGURA 1. Mapa dels comtats d'Empúries i Peralada (finals del primer mil·lenni)⁴²

⁴² El perímetre del comtat es correspon amb els termes municipals actuals de les poblacions que en formaven part. Algunes de les dades del mapa han estat consultades a BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atlas dels comtats d'Empúries...*

A principis del segon mil·lenni, i de la mateixa manera que a la resta de territoris de l'antiga Marca Hispànica, els comtats d'Empúries i Peralada es veieren immersos en les grans transformacions polítiques i socials que conduïren l'Occident europeu cap al règim feudal. Fou aleshores quan el comte Ponç (1049-1078) esdevingué vassall del comte de Barcelona, fet que ha estat interpretat negativament per la historiografia local. Posteriorment, el mateix comte dividia els seus dominis entre els seus fills (Huguet, el primogènit; i Berenguer, a qui cedia la senyoria de Peralada), la qual cosa implicà una important reestructuració interna. De fet, sembla que va ser en aquests moments quan s'establí de manera definitiva la capital del comtat d'Empúries a la vila de Castelló, població situada originàriament dins del comtat o *pagus* de Peralada.⁴³ A partir del segle XII esdevé inusual la noció comtal de Peralada, a la vegada que es defineixen uns nous àmbits polítics i territorials: el dels comtes, d'una banda, i el dels senyors de Peralada, de l'altra. Com va succeir arreu de les terres catalanes, les delimitacions comtals es van anar difuminant i desvirtuant, d'acord amb el desenvolupament i evolució de les entitats baronials, entre elles els vescomtats.

A finals del segle XIII i primera meitat del XIV, període que avarca el present estudi, les entitats polítiques sorgides de les disposicions testamentàries del comte Jofre havien evolucionat notablement. Pel que fa als comtes, la seva autoritat s'estenia en gran part dels antics comtats d'Empúries i Peralada, llavors sota l'única denominació de comtat d'Empúries, tot i que en menor o major mesura segons les poblacions, en funció de la preeminència de les realitats senyorials existents, tant laiques com eclesiàstiques. Al nord, els comtes havien adquirit la Vall de Banyuls (1248); mentre que al sud, la baronia de Torroella de Montgrí passà a mans de la Corona pocs anys més tard (1272). Evidentment, la part oriental del vescomtat de Rocabertí havia esdevingut un àmbit en el qual els comtes tan sols hi mantenien uns drets molt petits, com per exemple un cert

⁴³ Aquesta ha estat una qüestió que ha suscitat diferents opinions entre els historiadors. Alguns d'ells han defensat la teoria de l'establiment de la capital comtal a Castelló abans del canvi de mil·lenni, com a conseqüència del progressiu deteriorament de la vella seu emporitana pels diversos atacs dels normands i musulmans, i per la necessitat de disposar d'un enclavament més protegit i allunyat de la costa. La segona, que retarda la capitalitat castellanina fins a la segona meitat del segle XI, fa èmfasi en el testament de Ponç I (1078); és a dir, en la necessitat de traslladar la capital prop del nucli de Peralada, concedit al fill Berenguer, germà del nou comte. És probable que aquest fos un procés dilatat en el temps, i es tinguessin en compte diferents motivacions. De fet, el topònim Castelló ja ens dona a entendre que la vila podia comptar amb d'alguna mena de construcció fortificada comtal de certa importància, i podria ser que hagués anat agafant protagonisme de manera progressiva davant de la vella ciutat d'Empúries.

domini sobre alguns dels castells, la cessió periòdica de la potestat dels quals sembla que fou un dels motius més habituals dels recurrents conflictes entre els comtes i els vescomtes. Una prova evident de la conformació i diferenciació dels dos àmbits (comtal i vescomtal) és que, a finals del segle XIII, durant un greu conflicte armat en el qual es dugué a terme l'ocupació comtal d'algunes poblacions del vescomtat, entre elles Cabanes i Molins, el comte arribà a intitular-se com a vescomte de Rocabertí –a més, és clar, de comte d'Empúries i vescomte de Cabrera.⁴⁴

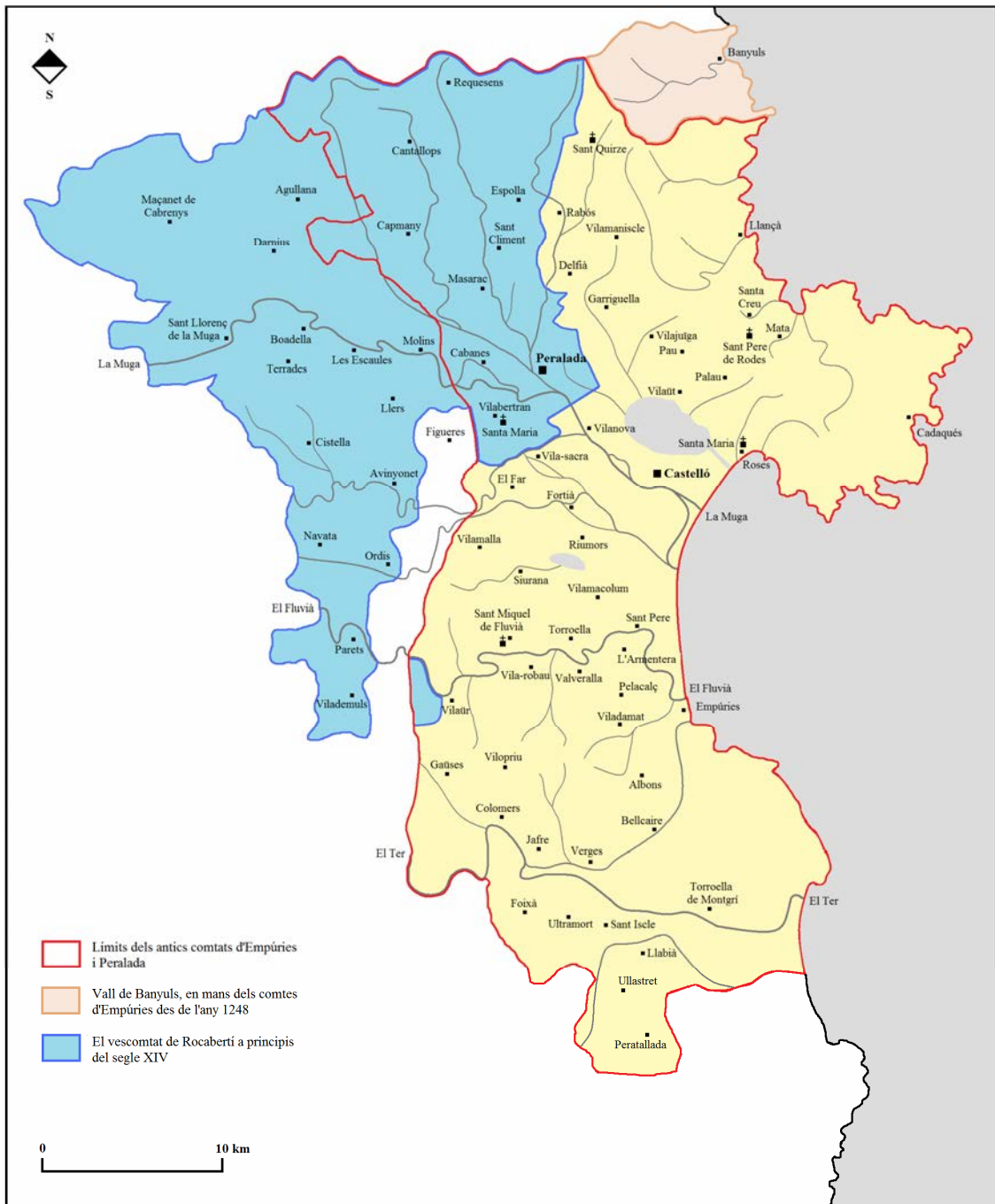
Llavors, la vila de Castelló d'Empúries era la població més important del comtat i un dels nuclis més destacats del nord-est català; disposava d'un règim municipal ben consolidat des de la primera meitat del segle XIII, i el seu radi d'atracció era realment gran. Per això, no és gens estrany que el 1274 una de les accions del comte Hug V, en el context de la confrontació armada entre alguns senyors i Jaume I, fou assaltar la vila reial de Figueres, que disposava de carta de poblament des de pocs anys abans (1267), ja que esdevenia una clara competidora per a la vila comtal i potser un dels majors símbols de les ambicions reials en terres empordaneses. Els conflictes entre els comtes i els reis ha estat un dels temes que més ha centrat l'atenció de la historiografia, i per al període que ens ocupa s'han destacat les disputes en motiu de la construcció d'algunes fortificacions a la zona meridional del comtat o de les activitats corsàries –o de pirateria, segons les parts– del comte i alguns dels seus súbdits.

El 1325, tres anys més tard de la mort sense descendència del darrer comte de la anomenada primera nissaga, Malgaulí, i després que el títol comtal hagués recaigut, no sense controvèrsia, en un cosí d'aquest, Huguet de Cardona (1322-1325), el comtat va anar a parar a mans de l'infant Pere d'Aragó, un dels fills del rei Jaume II. Durant els anys de govern del comte Pere I es dugueren a terme importants actuacions, com la gran transformació de les activitats molinera i salinera de la vila comtal, entre d'altres, però ben aviat aquest bescanvià el comtat amb el seu germà Ramon Berenguer a canvi del comtat de Prades i la senyoria d'Entença (1342).⁴⁵ Aquest darrer comte governaria fins ben entrada la segona meitat del segle XIV, quan cedí les seves dignitats al seu fill Joan.

⁴⁴ Doc. 189. A l'Apèndix adjuntem el regest dels documents utilitzats.

⁴⁵ S'ha dit que aquest canvi fou l'any 1341, però sembla que en realitat es concretà a principi de l'any següent, el 1342.

FIGURA 2. El comtat d'Empúries i el vescomtat de Rocabertí (inicis del segle XIV)

Pel que fa al vescomtat de Rocabertí, veiem que augmentà notablement la seva extensió territorial amb la progressiva incorporació –sobretot per via matrimonial– de diverses baronies de l'antic comtat de Besalú. Tot i això, la població més important continuava essent Peralada, nucli que fins a cert punt competia amb la vila comtal, i on els vescomtes hi tenien la seva residència. A finals del segle XIII fou destruïda durant l'ocupació de l'exèrcit francès (1285), però es va anar refent poc a poc. L'any 1332 el vescomte reduïa els seus dominis dins els antics límits del comtat en cedir al comte Pere els seus drets sobre els termes de Sant Climent i Espolla, amb els vilars de Vilartolí i el Soler, a canvi de l'enfranquiment del vescomtat.⁴⁶

Tant els vescomtes com els comtes, però, veien limitades les seves prerrogatives per l'existència d'un nombre destacat d'entitats baronials, laiques i eclesiàstiques, arreu dels seus dominis. Amb relació a aquestes darreres, destacaven especialment els monestirs de Sant Pere de Rodes, Sant Quirze de Colera, Santa Maria de Roses, Santa Maria de Vilabertran i Sant Miquel de Fluvià, però també algunes institucions de fora com el monestir de Santa Maria d'Amer o la seu de Girona, amb qui diversos comtes mantingueren algunes diferències. Tot i haver assolit la capitalitat política del comtat durant el domini carolingi, la ciutat d'Empúries no fou restaurada com a seu episcopal; per la qual cosa, comtat i vescomtat restaven sota l'autoritat eclesiàstica del bisbe de Girona.

Pel que fa al medi geogràfic, entre els territoris que formaven part del comtat d'Empúries i del vescomtat de Rocabertí, es poden distingir diferents zones amb unes característiques comunes. Ens referim en primer lloc als estanys i zones humides del litoral del comtat, totes elles amb una gran vinculació amb els tres grans rius, Muga, Fluvià i Ter, i també amb el mar. Sembla que, uns pocs mil·lennis enrere, una bona part d'aquests indrets encara es trobava submergida formant una badia més extensa que l'actual, però que com a conseqüència dels fenòmens naturals i de l'acció humana s'ha anat reduint i, a la vegada, guanyant terreny al mar.

L'estany de Castelló era, sens dubte, la llacuna més important. Es tractava d'un estany de molt poca fondària, tipus albufera i en contacte gairebé permanent amb el mar, que presentava unes fortes oscil·lacions segons l'època de l'any, però que ocupava una notable extensió, des dels peus de la serra de Verdera fins ben a prop dels turons de

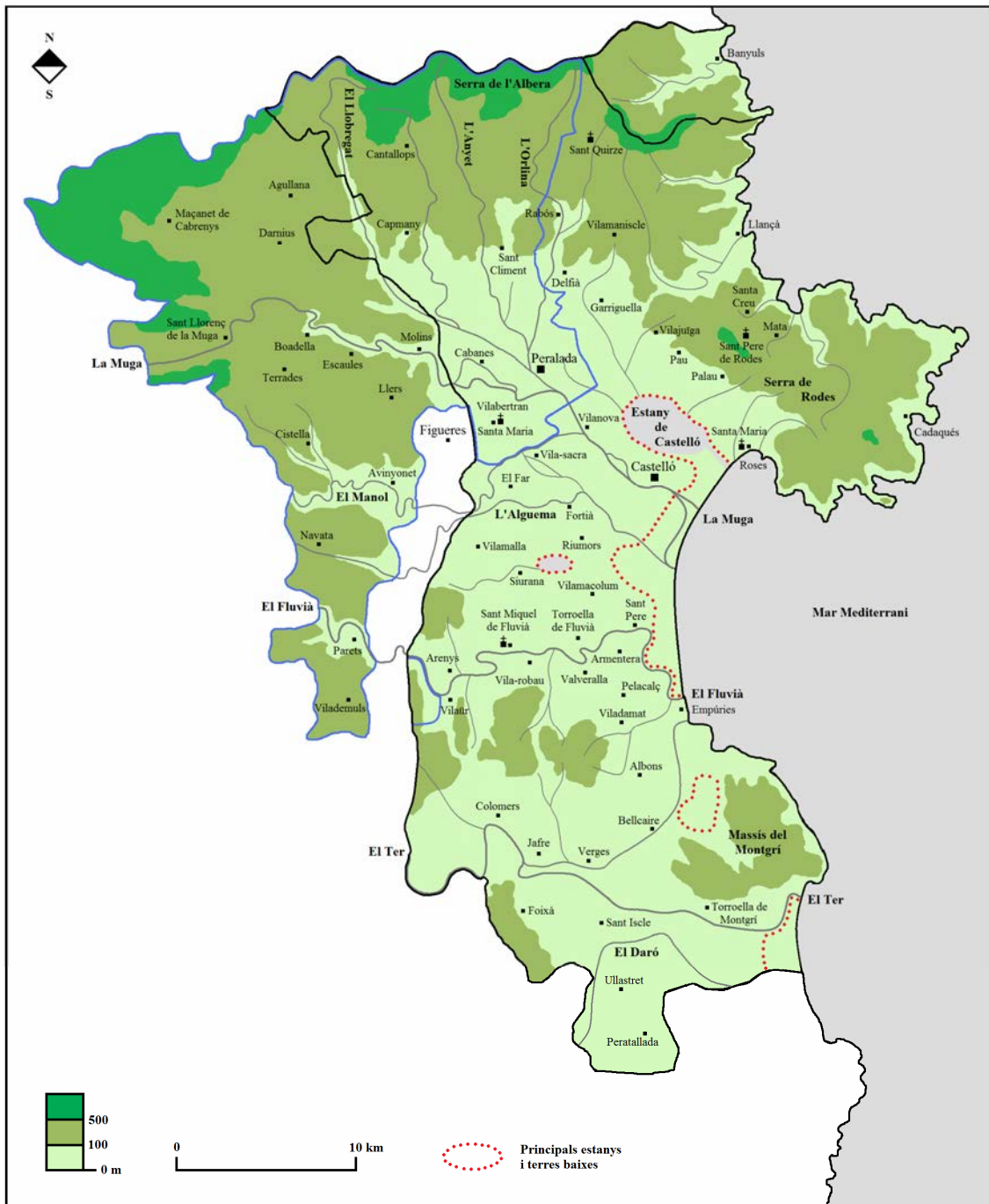
⁴⁶ Doc. 1350.

la vila comtal. Recollia les aigües de les vessants occidentals de la serra de Rodes, i és probable que també hagués rebut aportacions de la Muga. Tanmateix, en el període del present estudi, sembla que aquesta darrera possibilitat tan sols es produïa en els moments de més grans precipitacions, quan el riu es desbordava i inundava tota la plana. Evidentment, les motes que ja llavors flanquejaven el seu llit no podrien ser comparades a les actuals, però hem de suposar que en condicions habituals la Muga derivava les seves aigües cap al mar, a la platja dels Graells. De fet, sabem que, des de principis del segon terç del segle XIV, el rec dels nous molins comtals castellonins construïts entre els anys 1331 i 1336 desembocava al mar a la zona de la Rubina, a Castelló; per tant, si la Muga disposés llavors d'un braç en direcció a l'Estany, aquesta canalització l'hauria hagut de creuar i, per tant, inutilitzar. Això sí, sabem també, que hi havia la possibilitat que aquesta sèquia dels molins dirigís les seves aigües a la llacuna, la qual cosa sembla que es feia almenys en ocasions a petició dels batlles de l'Estany i de les salines.

Més al sud, hi havia els estanys de Sant Pere, Empúries i Pals, amb una extensió menor al de Castelló i més condicionats per les aportacions dels tres grans rius. Al seu voltant, i al llarg de la costa hi trobaríem zones humides, més o menys salabroses, i no aptes per al conreu. Com avui en dia, algunes d'elles restaven inundades bona part de l'any, especialment en els moments de fortes precipitacions, i tenien un ús destinat a la caça, la pesca i la ramaderia. Finalment, encara hi havia certs estanys o zones humides interiors prou destacades, com a Belcaire, Siurana o Cabanes, entre d'altres.

Ja més a l'interior, trobem una de les zones més fèrtils de la plana, caracteritzada per la gran riquesa dels sòls i l'abundància d'aigua. Aquesta és molt probablement una de les àrees que més transformacions ha viscut en els últims segles, especialment als llocs on l'acció de l'home ha contribuït a eixugar antigues zones humides interiors i a roturar les terres abans ocupades per prats i boscos de ribera. Si prenem d'exemple la vila comtal, sembla que l'espai dedicat al conreu a principis de l'edat mitjana era encara molt reduït, limitant-se a les terres immediates al nucli habitat. Fou al llarg dels segles centrals del període medieval quan es dugueren a terme les roturacions més importants. Tal és així, que a finals del segle XIII i principis del XIV, tot i la notable extensió de l'Estany i d'altres zones humides, ja estava bastant definit l'espai dels actuals cortals: explotacions agropecuàries característiques de la zona, eminentment ramaderes en el seu origen, però que es van anar reconvertint –a mesura que avançava la dessecació i la roturació de terres– en espais de producció fonamentalment agrària.

FIGURA 3. Mapa físic del comtat d'Empúries i vescomtat de Rocabertí

Als extrems de la plana fluvial, el terreny comença a ondular-se. En primer lloc, trobem diversos indrets, com per exemple els Aspres, ocupats encara per camps de conreu en la seva majoria, o les Garrigues. Ben aviat, però el terreny s'enfila arreu i augmenten les zones boscoses, les quals hem de suposar que eren encara més presents a l'edat mitjana. En destaquen especialment l'Albera i la serra de Rodes, al nord, i les primeres vessants de les Gavarres i el massís del Montgrí, al sud.

Tres rius relativament importants travessen la plana d'oest a est: la Muga, el Fluvià i el Ter. El primer d'ells era el que tenia un recorregut més llarg i a la vegada diversificat pels territoris del vescomtat i comtat. Neix a l'Alta Garrotxa i després de rebre les aigües de petits rierols arriba a la zona de la plana, on recull les aigües dels seus dos afluents més importants: el Llobregat i el Manol. El primer li aporta les aigües de les vessants de les Alberes i les Salines més orientals, mentre que el Manol, amb un cabal força inferior i un comportament més torrencial, els hi aporta de part de l'Alta Garrotxa. Un cop ha rebut les aigües d'aquests dos afluents segueix el seu recorregut per la plana empordanesa fins acabar desembocant al mig del golf de Roses. És un riu de règim clarament mediterrani i, per tant, amb una forta estacionalitat, amb un mínim estival molt acusat; les inundacions constitueixen una dinàmica força comuna, amb avingudes periòdiques de força importància, sobretot a la tardor. Actualment, aquestes dinàmiques presenten poca incidència per a l'entorn en motiu del paper regulador de l'embassament de Boadella i de les grans motes de contenció laterals que voregen el seu llit una vegada ha entrat a la plana, però en temps passats, quan el riu baixava amb més força, les seves aigües s'escampaven inundant superfícies considerables i causant grans destrosses.

Com ja hem dit en parlar de l'estany de Castelló, en el període estudiat la seva desembocadura al mar es produïa a la platja dels Graells. El seu traçat era molt semblant a l'actual però molt probablement es desviava lleugerament en direcció sud abans de desembocar; fet provocat, en gran mesura, per la dificultat del riu, en moments de grans llevantades, d'abocar les seves aigües al mar. Les aigües fluvials a més, i sortint del llit habitual del riu, s'escampaven per la plana, tot emplenant l'extensa zona de llacunes litorals, i inundant les terres dels voltants. Per això, ja en època medieval es prengueren

diverses mesures per fer-hi front, tals com la construcció de motes o la conservació de nombrosos boscos de ribera que vorejaven el llit del riu.⁴⁷

Tot i aquestes mesures, en algunes zones el riu ocupava un llit més ample de l'habitual, tot conformant espais boscosos i sorrencs enmig dels quals les aigües prenién diferents traçats i direccions. És per això que documentem al llarg del darrer tram del riu diversos trams anomenats *ripparia* o *ripperia vetera* i també *flumine Sambuce veteris*.⁴⁸

Pel que fa als rius Fluvià i Ter, el seu pas pels territoris a estudi coincideix ja amb el seu tram baix; presenta un desnivell molt poc pronunciat i hi rep l'aigua de tan sols unes petites rieres. El seu règim també és com el de la Muga, i així com aquest riu la seva desembocadura presentava, en el període estudiat, un traçat lleugerament diferent a l'actual. Fa pocs anys, Francesc Romagosa afirmava que en època medieval el Ter es dividia en el seu darrer tram en dos braços: un en direcció a l'estany de Pals, pel sud del Montgrí, i l'altre cap a Empúries, pel nord del mateix massís. L'autor es feia ressò del conegut conflicte entre el comte d'Empúries i el rei (1303), i suposava que el seu motiu seria que el tram que es dirigia cap al sud, passant per Torroella, hauria perdut "cabal en detriment del braç nord". En realitat, però, el braç nord al que es referia Romagosa seria, sens dubte, el rec comtal de Verges, que com veurem més endavant abastia llavors els molins de Verges, Belcaire i Empúries. De fet, els torroellencs es lamentaven el 1303 que el comte havia "gitada l'aigua del flom del Teer" i la desviava en direcció al "rech" comtal.⁴⁹ La queixa era triple: per la poca aigua que arribava als molins de Torroella, abastits per un rec derivat del mateix riu; pels danys ocasionats en algunes terres a Ullà i Sobrestany en motiu de la pèrdua d'aigua del rec comtal, i pel fet

⁴⁷ En moltes ocasions aquests boscos eren propietat dels propietaris dels molins de la Muga, els quals n'extreien la fusta per a les reparacions dels seus aparells i infraestructures.

⁴⁸ Les zones on hem documentat la riera vella són quatre: els Colangres, l'Estarriola, i els plans de Messià i del Llonguell. Les dues primeres corresponen a la part nord del terme de Castelló, als marges occidental i oriental del riu respectivament, mentre que els plans de Messià i del Llonguell ocupaven la riba sud de la Muga, a la part meridional del terme de Castelló. En la majoria dels casos, es devia fer referència a petits traçats secundaris o bé en desús del riu, els quals eren ocupats, o fins i tot "oberts", en moments de grans avingudes de les aigües.

⁴⁹ BAYET, Frédéric. *Économie et...*, p. 21. És ben coneguda la capacitat dels tres rius (Muga, Fluvià i Ter) per seguir diversos camins –encara a mitjan segle XX es van ajuntar les seves aigües tot inundant tota la plana empordanesa–, però a la baixa edat mitjana sembla que el Ter es dirigia en condicions normals tan sols cap al sud del Montgrí.

que el poc cabal del Ter impossibilitava que les embarcacions entressin al Grau per resguardar-se dels temporals.

A banda d'aquests tres rius, la resta de cursos del comtat devien posseir, com avui, un cabal molt reduït, en alguns casos inexistent durant bona part de l'any. Els més importants són el Llobregat, l'Anyet, l'Orlina i el Manol, les aigües dels quals van a parar a la Muga.

Finalment, és interessant aturar-nos a observar, encara que breument, algunes dades sobre la demografia dels territoris a estudi. En aquest cas, la documentació medieval tan sols ens permet fer-nos una idea aproximada de la qüestió, i la referida a les terres empordaneses, a més, és lleugerament posterior al període que ens ocupa. Ens estem referint, és clar, als fogatges, els recomptes que es realitzaren amb la finalitat de comptabilitzar els potencials contribuents d'un indret determinat, tot i que per motius ben diversos no integraven tota la seva població: ni determinats sectors privilegiats, d'una banda, ni els més desfavorits, de l'altra. Cada foc o unitat contribuent es corresponia a un cap de família, i es considera que, de manera general, poden traduir-se per quatre o cinc persones cadascun d'ells.

En tot cas, una de les primeres dades de què disposem per a aproximar-nos a la demografia empordanesa és un fogatge realitzat l'any 1378 en el marc dels territoris de la Corona, i que atribuïa al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí la quantitat de 4.600 i 1.600 focs, respectivament.⁵⁰ Cal dir, però, que a diferència, per exemple, de les poblacions i indrets de domini reial, on se suposa que el recompte es va dur a terme de manera exhaustiva i detallada en funció dels diversos nuclis, al comtat i vescomtat, juntament amb d'altres baronies, la suma es feu globalment i, per tant, potser amb menys precisió. A banda d'aquesta consideració, sembla que la població empordanesa es situava llavors pels volts de les 25.000 persones. Per tant, en el període del nostre estudi, abans de la Pesta Negra, molt probablement encara hauria estat superior.⁵¹

⁵⁰ IGLESIES FORT, José. "El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV". *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 1962, vol. 34, núm. 11.

⁵¹ En aquest mateix sentit, sembla que al tercer quart del segle XIV (1360-1378) la població es va veure lleugerament reduïda respecte els anys anteriors. Ens referim al canvi entre el fogatge de Cervera (1360) i el del 1378 en alguns indrets de la diòcesi de Girona: IGLESIES FORT, José. "El fogaje..."

El primer fogatjament conegut en el qual es comptabilitzaren els diversos nuclis empordanesos és del 1497.⁵² Llavors, quan a les ciutats de Barcelona, Perpinyà i Girona es comptaren 5.847, 2.920 i 967 focs, respectivament, a les viles de Castelló i Peralada el nombre fou de 391 i 198. Tan sols Roses, amb 211, i Cadaqués, amb 110, eren els altres nuclis del comtat i vescomtat que superaven el centenar de focs.⁵³

Tornant altra vegada al segle XIV, i amb una cronologia propera al període del present estudi, cal citar també l'estudi d'Antoni Egea "Notícies sobre demografia i jurisdicció del comtat d'Empúries a mitjan del segle XIV" (1998).⁵⁴ En referència als territoris sota domini del comte d'Empúries, l'autor determina unes dades aproximades als 6.000 focs i, per tant, gairebé 25.000 habitants entre els anys 1352 i 1355. La gran majoria de poblacions tindrien un nombre molt inferior als 500 habitants i tan sols alguns nuclis com Verges i Roses es situarien prop del miler. Egea no disposa de dades amb relació a la vila comtal, però com que tradicionalment s'ha considerat que havia albergat uns 2.500 habitants abans de la pandèmia, li atribueix una població d'uns 2.000 individus.

Tanmateix, en un dels darrers estudis referits al comtat empordanès a la baixa edat mitjana, la tesi doctoral *Commerce et draperie dans le comté d'Empúries de 1260 à 1497* (2002), Anthony Pinto es refereix a la possibilitat que la vila comtal hagués pogut assolir durant el segle XIV una quantitat propera als 6.000 habitants. No cal dir que la diferència és notable i que, per tant, futurs treballs hauran d'aclarir aquesta qüestió. En aquest sentit, potser els preus dels arrendaments de les imposicions municipals ens poden ajudar a determinar de quin dels dos extrems estaríem més a prop. Hem de tenir molt en compte, però, que el valor d'aquest impost no depenia només del nombre de persones a fiscalitzar sinó també de les taxes, les quals podien presentar fortes oscil·lacions; i a més, encara s'hauria de determinar fins a quin punt "col·laboraven" els habitants dels pobles de la rodalia quan acudien al mercat castelloní per adquirir certs productes. D'altra banda, el mateix Pinto mantenia la població de Roses prop del miler, i xifrava la de Peralada en uns 2.000 vilatans.

⁵² IGLÉSIES, Josep. *El Fogatge de 1497. Estudi i transcripció*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1991, 2 vols.

⁵³ Se'n comptaren 128 a la Bisbal, 151 a Figueres, 233 a Torroella de Montgrí i 258 a Sant Feliu de Guíxols.

⁵⁴ EGEE I CODINA, Antoni. "Notícies sobre demografia i jurisdicció del comtat d'Empúries a mitjan del segle XIV". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1998, núm. 31.

PART I
DRETS, PROPIETAT I FISCALITAT

1. EL DOMINI SOBRE L'AIGUA I ELS MOLINS

1.1. EL DOMINI DE L'AIGUA

Quan a mitjan segle XVII el notari castelloní Bernat Llobet, tot continuant la feina iniciada anys abans pel també notari Joan Busquets, catalogava la documentació de l'Arxiu Ducal de Medinaceli relacionada amb el comtat d'Empúries, una de les sèries fou titulada amb el nom "Regalía del dominio y jurisdicción en los ríos, fuentes, estanques y demás aguas dulces del condado", de la qual –segons l'escrit del mateix Llobet– havien "gozado y gozaron siempre también todos los condes de Empúrias de las tres líneas".⁵⁵ El nom de la sèrie sembla suggerir el domini que els comtes van exercir des de l'edat mitjana sobre les aigües del comtat, però una vegada examinada amb detall veiem que els seus documents es refereixen especialment a la gestió de diverses infraestructures o instal·lacions molineres comtals; dista molt de demostrar el control exercit pels comtes sobre els recursos hídrics al llarg dels segles.⁵⁶ La documentació més rellevant del recull dels dos notaris és la vinculada amb la construcció, entre els anys 1331 i 1336, dels nous recs i molins comtals de Castelló, especialment dels molins fariners i la sèquia que els abastia, la qual sembla que va comportar una important derivació d'aigua de la Muga i, amb aquest pretext, el desmantellament del total de deu molins instal·lats fins aleshores al darrer tram del riu (tres a Vilanova i set Castelló). Actuant "pro comuni utilitate rey publice et subiectionum suorum, nec non ville sue Castilionis et dicti sui Impuriarum comitatus decore" el comte Pere I féu derivar una part important del cabal del riu per garantir un bon ús dels casals de molins que es construïren a la vila comtal, amb els beneficis dels quals es pagarien els censos que es van convenir per compensar els propietaris dels molins de la Muga desmantellats.⁵⁷ El recull documental de l'obra és important i suggerent amb relació a les mesures preses

⁵⁵ Sembla que el recull dels notaris fou la base per al catàleg realitzat a finals del segle passat per Antonio Sánchez, una de les sèries del qual hem consultat: veure SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo...*, p. 129-130. Veure també PUIG I GRIESENBERGER, Anna Maria. "El destí d'unes còpies de l'inventari de l'arxiu d'Empúries, de Bernat Llobet". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2008, núm. 39.

⁵⁶ La majoria dels documents es refereixen al manteniment i gestió d'alguna de les canalitzacions i molins comtals de Castelló d'Empúries.

⁵⁷ Dos dels propietaris dels molins desmantellats no van ser recompensats amb un cens sinó amb nous permisos de construcció de molins, ara sobre una de les noves séquies comtals. Així, el monestir de Sant Pere de Rodes i el cavaller Albert de Trilla van construir els seus dos molins a Vilanova en el tram inicial del rec dels molins fariners de Castelló. En un proper capítol analitzem amb detall el recorregut de les noves séquies comtals i la localització dels diferents molins.

per Pere I durant els pocs anys en què ostentà el títol de comte d'Empúries, però a banda d'això ens aporta molt poca informació del domini exercit pels comtes sobre els cursos del comtat en època medieval.

Si el recull documental de Llobet ens aporta poques dades, l'enunciat ens pot induir a més a pensar equivocadament que els comtes exerciren al llarg dels segles un gran control dels recursos hídrics del comtat. Si més no pel període que ens ocupa, i d'acord amb la situació en els territoris limítrofs al comtat empordanès, és probable que aquesta facultat també hagués estat exercida en bona mesura per un gran nombre de senyors laics i eclesiàstics. En aquest sentit, cal tenir molt en compte l'estudi de Sylvie Caucanas amb relació al Rosselló, en el qual se'ns parla del domini exercit pels senyors jurisdiccionalment al llarg dels segles XII i XIII sobre els cursos hídrics, tant els rius més importants com els petits rierols.⁵⁸ Segons l'autora, fins als primers anys del segle XIV el rei (comte) es va comportar com un senyor més, actuant només en els territoris sota la seva jurisdicció. A partir d'aleshores va reclamar la senyoria dels principals rius, i durant bona part de la primera meitat del segle va fer prevaldre determinats drets sobre Tet, Tec i Aglí.⁵⁹ Des d'aquests moments, només les petites rieres foren controlades pels senyors, tot i que en motiu de la Pesta Negra i dels conflictes originats per la integració del regne de Mallorca a la Corona d'Aragó es feren noves alienacions, que a finals de segle es reconduïren cap a un major control reial.

D'una manera més general, la mateixa qüestió ha estat estudiada per Ramon Martí amb relació a les terres catalanes al sud dels Pirineus. Segons aquest autor, els senyors laics i eclesiàstics reivindicaren i aconseguiren, en moltes ocasions, la propietat de les aigües que creuaven llurs senyories; els comtes i els reis, però, es reservaren

⁵⁸ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...* L'autora dedica el primer capítol a la propietat eminent de les aigües, i parla de l'apropiació senyorial dels cursos d'aigua des de finals del segle IX. Es pregunta si abans de mitjan segle XIV (1344) els Usatges de Barcelona havien estat utilitzats al Rosselló. L'article 72 d'aquests, la llei *Stratae*, ja atribuïa als poderosos, als senyors jurisdiccionalment, els drets sobre les aigües.

⁵⁹ Caucanas es refereix, per exemple, a la revocació l'any 1305 d'una concessió d'aigües que havia efectuat un monestir, ja que –segons el text (revocació)– el cenobi no tenia dret de disposar de les aigües del Tet. La mateixa autora fa referència a un article del llibre de la vegueria del Rosselló on es deia que els rius i rieres situats dins dels límits de la vegueria eren del rei; tots els delictes comesos en els cursos o en la proximitat eren de la competència del rei i havien de ser jutjats pel veguer (“les fleuves, les rivières et les ruisseaux situés dans les limites de la viguerie relèvent du roi ; tous les délits commis sur ces cours d'eau ou à proximité sont de la compétence du roi et doivent être jugés devant la cour du viguier, comme c'est l'usage depuis fort longtemps”): veure CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...* p. 48-50.

l'explotació directa dels recursos hídrics més importants i pròxims a les grans ciutats, com en són bon exemple els recs comtals de Barcelona i Girona.⁶⁰

1.1.1. Senyors jurisdiccionals, senyors de les aigües

D'acord amb els estudis esmentats sembla que el control dels recursos hídrics va estar estretament vinculat amb la qüestió jurisdiccional. Així doncs, fixem-nos en quina era la realitat en aquest sentit al comtat d'Empúries i vescomtat de Rocabertí durant el període estudiat. Ens diu Flocel Sabaté que, seguint la línia general a les grans entitats baronials, el comtat va patir importants alienacions, des de la consolidació de la pròpia capacitat jurisdiccional al vescomtat de Rocabertí fins al desenvolupament de diverses senyories més o menys importants.⁶¹ L'autor remarca la capacitat jurisdiccional dels diferents monestirs: Santa Maria de Roses a la vila homònima, Sant Quirze de Colera a Rabós i Colera, Sant Miquel de Fluvià a la zona més propera, i especialment Sant Pere de Rodes, en aquest cas no tan sols a l'entorn immediat sinó també en nuclis de la plana ben propers a la capital comtal; i destaca "l'evident i progressiu retall jurisdiccional imposat entre els segles XIII i XIV en la definició territorial meridional".

Segons Pere Gifre, la "delimitació de competències jurisdiccionals" era encara en època moderna una qüestió recurrent entre la casa comtal i algunes de les senyories del comtat.⁶² No cal dir que aquesta problemàtica ja va existir en època medieval, i des de principis del segle XIV hem documentat, per exemple, causes que enfrontaren els comtes i el monestir de Sant Pere de Rodes en motiu de la delimitació de les atribucions jurisdiccionals en algunes poblacions. A la mateixa vegada hi hagué causes entre el cenobi i algunes de les famílies de la noblesa de la zona pel mateix motiu, com la que a

⁶⁰ MARTÍ, Ramon. "Hacia una...", p. 173.

⁶¹ SABATÉ, Flocel. *El territori...*, p. 229-230.

⁶² GIFRE, Pere. *Delmes, censos i lluïsmes. El feudalisme tardà a la Catalunya vella (Vegueria de Girona, s. XVI-XVII)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2011, p. 105-106. Gifre ens parla de plets entre la casa comtal i els senyors de llocs com Riumors, Saldet, l'Armentera o Ventalló, però també entre els comtes i els abans esmentats monestirs. Sovint la qüestió era determinar la jurisdicció civil.

mitjan del mateix segle enfrontava el monestir amb els Llançà “pretextu iurisdiccioniis loci de Madrés, parrochia de Lanciano”.⁶³

A falta d'un treball definitiu sobre la jurisdicció del comtat empordanès, fixem-nos en alguns casos que hem documentat, per completar així –en la mesura possible– les dades aportades fins ara.⁶⁴ A la part nord-est del comtat, indret muntanyós on els monestirs de Sant Quirze de Colera, Sant Pere de Rodes i Santa Maria de Roses hi posseïen extensos dominis, la casa comtal també compartia, durant el període estudiat, la jurisdicció de diverses poblacions amb alguns dels llinatges de la zona. L'any 1279, el comte Ponç Hug IV venia en franc alou a Guillem de Pau tots els drets comtals a la parròquia de Delfià, i tan sols retenia la jurisdicció dels crims que comportessin la pena de mort o l'amputació de membres.⁶⁵ Dos anys més tard (1281) el mateix comte concedia en feu a Guillem de Pau “omnes iusticias civiles et criminales de omnibus hominibus de Pavo” i de la parròquia de Pau, exceptuant el vilar de Vilaüt i les justícies que comportessin la pena de mort.⁶⁶ Els mateixos drets posseïen els Palau a la vila homònima (Palau-saverdera) i en els vilars del seu terme: Estany Bos, Torroella, Treballs, Murtera i Sacarrés.⁶⁷ En canvi, la casa comtal conservava la jurisdicció del lloc de Garriguella i la parròquia de Santa Eulàlia de Noves,⁶⁸ i el 1332 ampliava notablement les seves prerrogatives amb la incorporació de la jurisdicció, entre d'altres propietats, dels vescomtes de Rocabertí a Espolla, Sant Climent i els vilars de Vilartolí i el Soler.⁶⁹

No cal dir que les jurisdiccions foren objecte d'alienacions, juxtaposicions i litigis prou sovint. En aquest sentit entenem l'exemple de la població de Vilamaniscle: el 1301 la vídua del jurisperit peraladenc Arnau Taverner en venia la senyoria, i en franc

⁶³ L'any 1344 el paborde de Viladamat (Sant Pere de Rodes) atorgava procura en motiu de la causa que l'enfrontava amb Ermessenda de Llançà “pretextu iurisdiccioniis loci de Madrés”: veure doc. 1737. La mateixa Ermessenda cedia a un dels seus fills el seu honor de Llançà, sembla que amb alguns drets jurisdiccioniis (“iurisdiccione loci de Lanciano et parrochia eiusdem”): veure doc. 1734.

⁶⁴ Pel que fa a certs aspectes sobre aquest tema: veure EGEA I CODINA, Antoni. “Notícies sobre...

⁶⁵ Doc. 52.

⁶⁶ Doc. 67.

⁶⁷ Doc. 1690.

⁶⁸ L'any 1328 el comte se'n venia els drets en alou a Simó de Vallgornera, “cum iusticiis et omni iurisdiccione alta et baxa et mero et mixto imperio”, tot i que al cap de menys de dos anys ja tornaven a pertànyer a la casa comtal: veure docs. 1190 i 1232.

⁶⁹ Doc. 1350

alou, a Guillem de Palau, fill del difunt cavaller de Palau Ramon Jutge, amb totes les justícies civils i criminals, tant en homes propis com en els altres homes del lloc (“forciam et locum sive villare de Villameniscle”);⁷⁰ un quart de segle més tard (1326) el mateix Guillem reconeixia disposar-hi de les justícies civils i criminals en feu per la casa comtal (“loci mei de Villamaniscle”).⁷¹

La fragmentació jurisdiccional s'estenia també a la zona de la plana, on algunes de les famílies de la noblesa hi posseïen drets al respecte, i en forces ocasions amb la mateixa fórmula: la jurisdicció civil i criminal en feu per la casa comtal, exceptuant els casos que comportessin la pena de mort o l'amputació de membres per l'inculpat.⁷² Ben a prop de Castelló, destaquem les poblacions de Vilanova de la Muga, Sant Pere Pescador, l'Armentera i Saldet, on documentem, a més, que la qüestió anava més enllà de la cessió del comte a un determinat feudatari. A Vilanova, el comte Ponç Hug IV dividia i concedia la jurisdicció civil en cinc parts l'any 1287.⁷³ A Sant Pere Pescador, el 1276 el comte compartia amb Francesc de Requesens la jurisdicció –a excepció dels crims d'homicidi– sobre els homes propis d'ambdós, mentre que retenia la jurisdicció en les terres del senyor de les Olives; la jurisdicció dels homes a mitges entre Requesens i el senyor de les Olives seria d'aquests, exceptuant-ne els crims d'homicidi, que corresponien a casa comtal.⁷⁴ Amb relació a l'Armentera, el 1292 Alemany de Foixà i Saurina de Castellnou signaven un compromès en motiu de la jurisdicció d'aquesta, en determinats casos civils, sobre els seus homes propis.⁷⁵

A la part meridional del comtat, els comtes d'Empúries mantenien la jurisdicció en poblacions com Verges, Belcaire i Empúries, però els nuclis baronials també eren importants: Vilaür, Sant Mori, Vilopriu, Jafre, Albons, Castell d'Empordà i Foixà, entre

⁷⁰ Doc. 372. El preu foren 16.000 sous melgoresos, i es parlava de jurisdicció “tam in hominibus nostris propriis in dicto loco et eius pertinenciis comorantibus quam in aliis hominibus cuiuscumque dominacionis et iurisdiccioniis sint ibidem comorantibus”.

⁷¹ Doc. 1123.

⁷² Aquest era, per exemple, el cas de l'Armentera, Saldet i Riumors: veure docs. 54, 695, 1828 i 1951.

⁷³ Doc. 108. Els beneficiats foren Simó de Trilla, Bernat Sord, Ponç de Vilanova, cavallers; i Guillem Alió i la dona Ramona de Palol.

⁷⁴ Doc. 48.

⁷⁵ Doc. 149.

d'altres.⁷⁶ I els senyors miraren de fer-se amb més jurisdiccions. A finals de l'any 1322, per exemple, uns mesos més tard de la mort a l'illa de Sicília del darrer comte de la anomenada primera nissaga, diversos habitants de Cinc Claus i el lloctinent del batlle d'Empúries denunciaven a la comtessa Marquesa i al veguer del comtat que Berenguer de Pau s'havia apoderat de la jurisdicció del lloc, que pertanyia al comte.⁷⁷ No en sabem res més, però sí que uns anys més tard (1344) Berenguer de Pau hi posseïa almenys una part de la jurisdicció (“locum meum de Quinque Clavibus [...] iurisdiccione terris et possessionibus et aliis universis iuribus et pertinenciis dicti loci”).⁷⁸

També el vescomtat de Rocabertí, segons Flocel Sabaté “cohesionat des de l'acumulació patrimonial sobre un espai nou”, va patir fragmentació jurisdiccional.⁷⁹ Deixant de banda la comentada alienació de Sant Climent i Espolla en favor de la casa d'Empúries (1332), diverses entitats senyoriales, laiques i eclesiàstiques, exerciren la jurisdicció sobre llurs territoris: els senyors de Capmany i de la Garriga, i el monestir de

⁷⁶ Pel que fa a Vilaür i Sant Mori: el 1308 el comte Ponç Hug IV concedia en feu a Dalmau de Creixell la jurisdicció, amb mer imperi, de Sant Mori i Vilaür: veure doc. 578. El 1343 el cavaller Guillem de Creixell venia a Guillem de Vilagut, en franc alou, “locum meum et parrochiam Sancti Stephani de Villahuro vulgariter nuncupatum situatum infra comitatum Impuriarum”, entre d'altres “cum omni iurisdiccione et potestate alta et baxa civili et criminali et cum omnibus iuribus personalibus et realibus [...] cum omni mero et mixto imperio”, tot i que tenia en feu pel comte el mer imperi: veure doc. 1719. Pel que fa a Vilopriu: l'any 1297 Ramona de Vilopriu, vídua del cavaller Berenguer de Palol, donava al cavaller Berenguer Otger el castell de Vilopriu amb totes les justícies, tant dels seus homes com dels altres del dit lloc: veure doc. 299. Pel que fa a Jafre: l'any 1344 Francesc de Jafre, era procurador del seu pare, Berenguer de Jafre, en motiu de l'empara de Guillem Camós, batlle de Verges, sobre les “iurisdicciones civilem et criminalem” que els Jafre posseïen a la vila homònima: veure doc. 1735. Pel que fa a Castell d'Empordà: l'any 1317 el comte Malgaulí concedia en feu a Guillem de Vilagut “omnem iurisdiccione civilem et criminalem et omnes iusticias civiles et criminales” de Castell d'Empordà i terme: veure doc. 795. Pel que fa a Foixà: l'any 1343 el comte Ramon Berenguer reconeixia que Guillem de Foixà tenia el castell de Foixà, situat dins del comtat, en franc alou, amb tota la jurisdicció civil i criminal, una part de la qual en feu pel comte: veure doc. 1717.

⁷⁷ Docs. 973 i 974.

⁷⁸ Doc. 1742.

⁷⁹ SABATÉ, Flocel. *El territori...*, p. 248.

Santa Maria de Vilabertran i el priorat de Santa Maria de l'Om a les respectives viles homònimes, etc.⁸⁰

Determinada a grans trets la situació jurisdiccional del comtat i vescomtat, citem alguns documents que ens assabenten de la propietat per part de diversos senyors, laics i eclesiàstics, dels recursos hídrics dels seus territoris. Prenem d'exemple, en primer lloc, dos documents als quals ja hem fet referència: la venda que féu el comte Ponç Hug IV a Guillem de Pau de gairebé tots els drets comtals a la parròquia de Delfià (1279) i la venda que la vídua del jurisperit peraladenc Arnau Taverner atorgava a Guillem de Palau del lloc de Vilamaniscle (1301). En el primer dels casos la concessió incloïa els drets en “monariis et resclausis, aquis et aqueductibus”, deixant ben clara l'associació de la propietat de les aigües amb la facultat de construir molins o els emplaçaments d'aquests, els monars. En el segon cas, es parlava dels drets en “aquis et aqueductibus”, però sense fer referència als molins. Ben a prop, l'any 1343 Ermessenda de Llançà feia donació al seu fill Bernat de la “iurisdiccione loci de Lanciano et parrochia eiusdem”, així com dels seus drets en “molendinis, aquis, aqueductibus, rivis, fluminibus”, entre d'altres.⁸¹ En aquest cas, hem d'interpretar la cessió de tan sols una part de la jurisdicció del lloc, probablement d'una part del terme, amb els corresponents drets sobre aigües i molins. De fet, com hem comentat anteriorment, tenim constància d'una causa entre la pròpia Ermessenda i el monestir de Sant Pere de Rodes en motiu de la jurisdicció del lloc “de Madrés, parrochia de Lanciano”.

Aquesta propietat dels recursos hídrics per part dels senyors jurisdiccionals també era una realitat habitual en els territoris pels quals hi circulaven els rius més importants, tal com podem comprovar en la venda a mitjan segle XIV de dos dominis delimitats en part pel riu Fluvià. En l'adquisició de Guillem de Vilagut de la senyoria del lloc i parròquia de Vilaür el 1343, hi constaven els drets sobre “molendinis, molnariis, aquis et fontibus, rivis, fluminibus ac torrentibus, aqueductibus et meatibus aquarum”.⁸² Tan sols dos anys més tard (1345), en la venda de Sant Sadurní d'Arenys a

⁸⁰ Pel que fa a Capmany: veure AHG, Pe 100, Llibre de Cort, 1339-1341. Pel que fa a la Garriga: l'any 1352 trobem citat a Francesc de Garriga com a senyor “loci de Garriga Petralate”: veure doc. 1953. Pel que fa a Santa Maria de l'Om: l'any 1303 el vescomte Dalmau i el seu avi Dalmau, senyor de Peralada, confirmaven al priorat de Santa Maria de l'Om la jurisdicció “et districta iurisdiccione”, amb diversos serveis i exaccions, sobre el vil·lar de Santa Maria de l'Om i Masarac: veure doc. 430.

⁸¹ Doc. 1734.

⁸² Doc. 1719.

la vídua d'Arnau de Bordils, les paraules foren les mateixes.⁸³ La delegació del domini sobre el mateix riu era més evident encara al darrer seu tram, ja que almenys des de finals del segle XIII els senyors del castell de Pelacalç havien rebut en feu de la casa comtal els drets sobre aquest, especialment pel que fa a la construcció de molins. El maig de 1297, Francesc de Requesens reconeixia posseir d'aquest mode “ius quod ego habeo in ripparia de Fluviano et in molendinis eiusdem ripparie et in villario de Valverayla, racione dicti castri de Palacals”.⁸⁴

Tanmateix, en ocasions aquesta era una qüestió prou complexa. Una de les dues concessions d'aigua per a la construcció d'un molí que hem documentat, la concessió l'any 1332 de l'ús de la riera de Vinya Vella per a l'abastiment d'un molí a la parròquia de Roses, fou atorgada ni més ni menys que per quatre persones: Berenguer Salzedà, Berenguer de Fortià, Guillem Alió i l'abat del monestir de Santa Maria de Roses.⁸⁵ A banda del monestir, del qual ja és ben coneguda la capacitat jurisdiccional a la parròquia de Roses, els altres tres atorgants ho feien sens dubte en qualitat de senyors territorials i probablement també jurisdiccionals. Berenguer de Fortià i Guillem Alió apareixen citats el 1344 com a senyors del lloc de la Garriga (de Roses).⁸⁶ Pel que fa a Berenguer Salzedà no en sabem gran cosa, però com que fou l'atorgant que conservà una part més gran del domini de la nova instal·lació (la meitat), i l'hem documentat com a propietari directe d'altres molins a la mateixa parròquia, hem de suposar que era un senyor territorial amb certes atribucions jurisdiccionals.⁸⁷

La segona concessió de què disposem és datada tan sols un any més tard (1333). En aquesta ocasió, un procurador del vescomte de Rocabertí concedia l'aigua de dos dels torrents de la parròquia de Cantallops per a la construcció d'un molí.⁸⁸ Val a dir,

⁸³ Doc. 1768.

⁸⁴ Doc. 284. En parlarem a bastament tot seguit.

⁸⁵ Doc. 1311. El text es referia, més concretament, a “accipere aqua de Vinea Veteri et facere resclausam in ripperia de Vinea Veteri et ipsam ducere ad dictum molendinum”.

⁸⁶ Doc. 1740.

⁸⁷ Al monestir de Santa Maria li pertocava una quarta part del domini, mentre que la part restant seria dels senyors de la Garriga.

⁸⁸ Doc. 1378. Es parlava de “totam illam aquam decurrentem a torrente qui vocatur de Vasel qui est in parrochia de Cantalupis et totam aquam decurrentem de torrente de Torreyles qui similiter est in dicta parrochia. Ita quod dictam aquam seu aquas possis accipere in quocumque loco volueris a Fonte usque ad ortum d'en Quera d'Abeylas et eam vel eas ducere per quecumque locum volueris et poteris ad quondam molendinum seu monarium quem in dicta parrochia facere seu construere intendis”.

però, que molt probablement el vescomte disposava de tal prerrogativa no en tant que vescomte sinó pel fet de disposar –com podia haver estat un altre senyor– de la propietat del castell i jurisdicció de Cantallops. Si més no, sabem que els Rocabertí eren els propietaris del castell almenys a mitjan segle (1337-1341 aprox.); llavors, el venien a Galceran de Vilarig, i ho feien amb els drets, entre d'altres, sobre “molendinis, aquis et fontibus, rivis, fluminibus ac torrentibus, aqueductibus et meatibus aquarum”.⁸⁹

Finalment, citem un darrer exemple que ens mostra la juxtaposició de drets sobre els territoris i, per tant, sobre els recursos hídrics d'aquests. El 1336 el vescomte Jofre V de Rocabertí venia al cavaller Ramon de Godell –tot i que en retenia el domini directe– “totum locum nostrum et parrochiam et territorium Sancti Petri de Lanerio”, a la diòcesi d'Elna, amb drets jurisdiccional i sobre aigües i “molendinis et casallibus que ibi sunt constructa et etiam construi possent, et aquis de quibus molunt et molere possent”.⁹⁰ Podríem suposar, doncs, que el vescomte i des d'aleshores Godell haurien posseït tots els drets amb relació a l'ús de l'aigua i a la construcció de molins. Tot i això, veiem que tan sols un any més tard, el mateix Ramon de Godell adquiria de Berenguer de les Forques, i en aquesta ocasió en franc alou, una part del terme de Sant Pere de Llaner anomenat Auleda (“totum locum nostrum de Auleda, parrochie Sancti Petri de Lanerio, cum eius terminis et pertinenciis”), també amb drets jurisdiccional i “cum molendinis edificatis et edificandis, et cum aquis, aqualibus et aqueductibus”.⁹¹ Així que en una mateixa parròquia coexistiren almenys dues senyories –desconeixem com es delimitaren les atribucions de cadascuna d'elles– amb drets sobre aigües i molins.

A banda dels comtes, vescomtes i determinats llinatges, també els monestirs i d'altres institucions religioses gaudiren de les aigües que travessaven les seves terres.⁹² En aquest sentit, l'exemple més extraordinari és el del monestir de Sant Pere de Rodes, que posseïa drets jurisdiccional en una part important del comtat, els quals foren objecte de diversos litigis entre el cenobi i els comtes a finals del segle XIII i principis del XIV. L'any 1304, per exemple, l'abat assegurava disposar de jurisdicció civil i

⁸⁹ Docs. 1559 i 1677.

⁹⁰ Doc. 1539. El preu de la venda fou de 4.300 sous.

⁹¹ Doc. 1576. El preu de la venda fou de 2.600 sous.

⁹² Disposem d'alguns exemples amb relació al monestir de Sant Quirze de Colera i el priorat de Santa Maria de l'Om: veure docs. 1695 i 1733. Ja hem vist el cas del monestir de Santa Maria de Roses, amb relació a la concessió d'aigües a la parròquia homònima. També els monestirs de Santa Maria de Vilabertran i Sant Miquel de Fluvià posseïen drets al respecte, com veurem més endavant.

criminal, exceptuant els casos que comportaven pena de mort o amputació de membres, en un bon nombre de poblacions: Viladamat, Fortià, el Far, l'Oliva, Vila-sacra, Marzà, l'Estanyol, Vilajuïga, Boïga, Llançà, i també la Muntanya del monestir.⁹³ Quatre anys més tard (1308) la sentència d'un compromès entre el comte i l'abat dictaminava que el monestir posseïa la jurisdicció civil a Santa Creu, la Vall i la Selva, Llançà, Boïga, Canelles, l'Estanyol, Marzà, Vila-sacra, el Far, l'Oliva i Viladamat. Pel que fa a Fortià, la sentència dictaminava que el comte disposava de la jurisdicció (“in dicto loco de Furtiano habet universaliter dictus nobilis comes merum et mixtum imperium et omnem etiam civilem iurisdictionem”), tot i que monestir tenia jurisdicció “ratione rerum feudatariarum vel emphyteoticarum”, és a dir, sobre els seus béns i homes propis.⁹⁴

Les atribucions jurisdiccionals garantien al cenobi el domini sobre les aigües d'una part important del comtat, i això li possibilitava, entre d'altres, el control de la instal·lació de molins hidràulics. Com hem vist en el cas de Llançà, en algunes poblacions d'altres senyories menors també tenien drets en aquest sentit, però el control de Sant Pere era igualment destacable. Les instal·lacions molineres més importants del monestir van concentrar-se a la zona de la plana, a les poblacions del Far, Vila-sacra i Fortià, on hi transcorrien els cursos de l'Alguema i el Manol. Aquí hi va posseir, durant el període estudiat, sis molins assignats a les rendes del castell de Vila-sacra i pabordies de Fortià i Viladamat, i a més rebia encara alguns censos –en algun cas s'especificava que per l'ús de l'aigua de l'Alguema– sobre els molins de diversos llinatges dels Fortià i Vilamalla, que com el cenobi disposaven d'importants dominis territorials a la zona.⁹⁵

El darrer tram d'aquesta xarxa hídrica desembocava al mar en el terme de la vila comtal, almenys des de finals del segle XIII. Això és el que es pot deduir del conveni que signaren el comte Ponç Hug IV i l'abat Ramon l'agost de l'any 1282, quan ambdós es concedien la possibilitat de construir-hi molins en franc alou.⁹⁶ Més concretament, el

⁹³ Doc. 451.

⁹⁴ Doc. 569.

⁹⁵ En parlarem a bastament en el capítol dedicat a la propietat dels molins.

⁹⁶ Doc. 77. Un document del mes de juny del mateix any, ens informa de la roturació de noves terres en aquesta zona. El comte donava al monestir en franc alou la tercera part de les terres del Prat, des de la riba del mar fins a les terres arrabassades a Fortià que es tenien sota domini del monestir: això és, terres a Riumors, la Guàrdia, Vilamacolum i Sant Pere, mentre que el comte se'n reservava les dues parts restants: veure doc. 75. Uns dies més tard el comte donava llicència a l'abat per fer “villam, locum, poblam novam et habitacionem gentium” a la parròquia de Fortià amb “viis, pascuis, aqueductibus”, entre d'altres, conservant la meitat dels casos criminals: veure doc. 78.

document es referia a la possibilitat de construir aquestes instal·lacions en el rec que la casa comtal i el monestir feien “ad desicandum Pratum”, això és, la zona de terres humides entre les parròquies de Fortià, Castelló i Sant Pere. Però pel mateix escrit és evident que el nou rec seria la sortida al litoral del rec dels molins del monestir al Far, Vila-sacra i Fortià, ja que els nous molins que s’hi construïssin podrien comptar “cum omnibus ductibus aquarum et reguis videlicet de Alguema et de Villasacher et de Maneol et omnium aliorum locorum”.

En tot cas, tan sols el monestir va fer ús del conveni. L’any 1286 arrendava pel termini d’un any els beneficis dels molins que posseïa en el nou rec que havia fet construir a Fortià, i que suposem que podrien ser els molins coneguts posteriorment amb els noms de molins del Prat i de Mata.⁹⁷ No tenim constància de la instal·lació de cap molí comtal en aquest indret fins l’any 1309, quan en motiu dels presumptes perjudicis que causava el darrer tram d’aquesta canalització se’n van projectar un.⁹⁸ Es modificaria el darrer tram, es desmantellarien els dos molins de Prat i de Mata i es construiria un nou molí comtal; el cenobi seria compensat amb un cens anual a cobrar dels beneficis d’aquest nou molí. S’iniciaren les obres però no es culminà el projecte. És a dir, ni es construï el nou molí comtal, ni es desmantellaren els molins del Prat i de Mata.⁹⁹

1.1.2. Els tres grans rius: Muga, Fluvià i Ter

Com hem vist en el punt anterior, la gestió dels recursos hídrics fou una més de les atribucions de les quals gaudiren, en el període estudiat, els senyors jurisdiccionals al comtat d’Empúries i al vescomtat de Rocabertí, especialment sobre els cursos menys importants. Quina fou però la realitat amb relació als tres gran rius, la Muga, el Fluvià i el Ter?

⁹⁷ En dos punts de l’Apèndix adjuntem les dades sobre tots els arrendaments de molins que hem documentat: veure Apèndix, p. 924-974. Així doncs, d’ara endavant, quan citem algun arrendament en el text, no anotarem el document o registre de referència.

⁹⁸ Docs. 609, 620 i 706.

⁹⁹ Tenim constància de l’exploatació dels molins del Prat i de Mata al llarg de la primera meitat del segle XIV. Pel que fa als danys causats pel rec, veure docs. 100, 102 i 137.

Pel que fa a la Muga, en el seu darrer tram pels territoris del comtat i vescomtat transitava pels termes de Cabanes, Peralada, Vilanova i Castelló. En els dos primers els vescomtes hi tenien jurisdicció; per tant, és lògic pensar que la utilització de les seves aigües estava controlada per aquests. Veiem que l'any 1346 la cort de Peralada requeria diverses persones de Vilabertran que “haien preza aygua del flum de Samuga faén reparades e resclosa dans lo vescomtat e terra del senyor vescomte, giran la dita aygua e gitan del dit flum en menyspreu, mirma e prejudici de la senyoria e iurisdiccio del dit senyor”.¹⁰⁰ En la resta de territoris que conformaven el vescomtat a la primera meitat del segle XIV, els drets sobre el mateix riu sembla que estarien en mans dels diversos senyors. Quan el vescomte Jofre V adquiria la senyoria del castell de Llers, per exemple, ho feia amb drets sobre “molendinis, aquis et fontibus, rivis, fluminibus ac torrentibus, aqueductibus et meatibus aquarum”.¹⁰¹

D'altra banda, tot i la alienació d'una part de la jurisdicció civil de Vilanova en mans de cinc persones el 1287, sembla que els comtes conservaren cert domini eminent sobre la Muga al seu pas per aquesta població i la vila comtal. Això és el que podem deduir de la mesura presa entre els anys 1331 i 1336 pel comte Pere I, quan des d'un centenar de metres al nord de la població de Vilanova de la Muga es derivaren dues canalitzacions que es dirigien cap a Castelló. La derivació d'aigua sembla que fou prou important i pretext pel desmantellament dels deu molins instal·lats fins aleshores al darrer tram del riu. Un document vinculat amb el molí vilanoví de la Glera, desmantellat en motiu de la construcció del rec que abastia els nous molins fariners comtals de la vila comtal, ens diu fins i tot que el comte “mutavit flumen Sambuce, et ipsum flumen dirivavit per regum novum”.¹⁰²

Centrant-nos en aquesta darrera canalització, veiem que la seva construcció tingué dos moments destacats, al marge de possibles petites modificacions. En un primer moment (1331), el seu traçat s'originava ben a prop dels límits amb el vescomtat de Rocabertí i desembocava altra vegada al riu prop de Castelló (“subtus ipsam villam Castilionis, reducirur ad alveum dicte riarie seu fluminis Sambuce”).¹⁰³ Llavors, foren

¹⁰⁰ Doc. 1823.

¹⁰¹ Doc. 1682.

¹⁰² Doc. 1331.

¹⁰³ Doc. 1284. Es deia “recipitur et ducitur aqua de riarie seu flumine Sambuce infra parrochiam Sancte Eulalie de Villanova ad villam predictam Castilionis, et deinde subtus ipsam villam Castilionis reducirur ad alveum dicte riarie seu fluminis Sambuce”.

desmantellats tres molins a Vilanova i cinc a Castelló, sens dubte, els que quedaven entre la captació d'aigua del nou rec i la seva desembocadura altra vegada al riu.¹⁰⁴ Els dos molins que foren desmantellats bastant posteriorment foren els d'en Mercadal i de Santa Maria (1336), sens dubte pel fet que es trobaven instal·lats en el darrer tram del riu, i la seva captació d'aigua del riu no es va veure afectada per la construcció del primer traçat del rec dels molins fariners de Castelló. Tanmateix, el rec fou modificat en el seu darrer tram, tot passant a desembocar directament al mar (“ad mare dicte ville Castilionis”), i aquests dos molins també foren desmantellats.¹⁰⁵

Amb aquesta mesura, la casa comtal, que fins el 1331 tan sols era propietària d'un dels set molins instal·lats a Castelló, disposava del control absolut de les noves instal·lacions molineres d'aquesta vila: tres molins o casals de molins fariners i un molí bataner. Els antics propietaris foren compensats amb l'assignació de censos a cobrar sobre els beneficis dels nous casals de molins comtals, tot i que a la veïna població de Vilanova dos dels propietaris dels tres molins que hi foren desmantellats van rebre noves concessions de construcció, ara sobre el nou rec dels molins fariners castellonins. L'actuació pot semblar realment arbitrària, però potser va ser necessària pel fet que la

¹⁰⁴ En el cas de molí d'en Llobet es parlava d’“anullari et destrui et etiam penitus demoliri propter receptionem, avercionem et mutacionem de dicta aqua”, en referència a l'aigua de la Muga derivada pel nou rec. Un d'aquests molins però sembla que fou desmantellat uns mesos més tard que els altres, probablement pel fet que la seva captació era molt propera al lloc on la nova sèquia comtal desembocava al riu, i potser els seus propietaris miraren de mantenir-lo. Aquest és el cas de la instal·lació propietat de la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós, el molí de l'Hospital. Més concretament, un document ens diu que fou ordenat pel comte “quod resclause molendinorum d'en Lobet et domine Sibilie de Matha et Hospitalis Jherosolimitani removeantur et evellantur de ipso flumine, excepto quod resclusa molendinorum Hospitalis in totum non removeatur”, només en part: veure docs. 1292 i 1293. La resclosa d'aquets darrer molí potser podia ser modificada per poder rebre l'aigua del nou rec comtal (“de parte remanenti usque ad regum fiat resclusam mediante qua molendina Hospitalis possint recipere et habere aqua ipsius regui”). Però problemes d'execució o d'altre tipus no deixaren reeixir el projecte; a finals del mateix any (1331) el molí de l'Hospital ja figurava com a desmantellat.

¹⁰⁵ Doc. 1528. Es deia que “de riaría seu rivo Sambuce infra parrochiam Sancte Eulalie de Villanova aqua recipitur, ducitur et dirivatur ad dictam villam nostram Castilionis, et deinde subtus ipsam villam Castilionis ducitur per regum ad mare dicte ville Castilionis”. Aquesta modificació fou deguda probablement al manament que, segons un inventari de l'arxiu comtal dels Empúries, el comte Pere I féu el 1333 en relació a “la séquia de los molinos de Castellón, y que assí como entrava en el río Muga, hiziesse que entrasse o esguazasse en el mar”: veure AMCE, Índex de regalies del comtat d'Empúries, “Regalía del dominio y jurisdicción en los ríos, fuentes, estanques y demás aguas dulces del condado”.

derivació d'aigües del riu fou molt important, i hauria pogut comportar problemes en períodes de sequera.¹⁰⁶

A banda de la gran modificació duta a terme pel comte Pere I entre els anys 1331 i 1336, disposem de dues dades que ens assabenten del domini exercit per la casa comtal sobre les aigües de la Muga. La primera, és la concessió el 1287 d'un molí bataner a Castelló.¹⁰⁷ D'altra banda, es feia referència a aquesta qüestió en el contracte d'arrendament del molí de la Coromina el 1309, quan es parlava de fer esmena en cas que el molí no pogués moldre en motiu de la modificació de la seva aigua per part del comte (“si dominus comes vel alie persone acciperent et averterent aquarum ipsorum molendinorum”).¹⁰⁸

La situació al Fluvià, riu que travessava el comtat d'oest a est, era diferent. En primer lloc, perquè sembla que feia de límit entre els termes de nombroses poblacions, però també pel fet que la gestió de les seves aigües estava en mans dels senyors de la zona.¹⁰⁹ Aquest era el cas, com ja hem comentat anteriorment, dels senyors de Vilaür, Arenys i del castell Pelacalç, entre d'altres. Especialment destacables eren les grans atribucions d'aquests darrers, amb drets “in ripparia de Fluviano et in molendinis eiusdem” i, per tant, amb un cert domini sobre alguns dels molins situats entre Vila-robau i Saldet, ja que tota nova construcció havia de comptar molt probablement amb la seva aprovació.¹¹⁰

¹⁰⁶ Com veurem en un proper punt, hem documentat un conflicte l'any 1328 entre els propietaris de tres dels molins castellanins de la Muga, ja que es perjudicaven els uns als altres en motiu del poc desnivell del terreny i de l'alçada de les seves rescloses.

¹⁰⁷ Doc. 94. El document es troba en molt mal estat de conservació i amb prou feines es pot endevinar la concessió en feu al cavaller Gispert Alquer de “unam monariam sive molendinum draperium quod possis facere”, és a dir, la facultat de construir un molí bataner.

¹⁰⁸ També sabem que l'any 976 el comte concedia al monestir de Santa Maria de Roses l'ús de l'aigua de la Muga per a un molí de Castelló (“capud aquis de molendinis”), de la qual sembla que el propi cenobi ja havia disposat anteriorment: veure MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *El cartoral de Santa Maria de Roses (Segles X-XIII)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986, p. 27.

¹⁰⁹ Si més no, avui en dia el Fluvià fa de límit de diversos municipis.

¹¹⁰ Els molins sobre els quals els senyors de Pelacalç posseïen drets eren els de la Roca, a Vila-robau; de Valveralla; de Salecresa, a Torroella; de la Falguera, a Pelacalç, i de Quintana, a Saldet. En un punt de l'Apèndix hi consten els propietaris dels diversos molins: veure Apèndix, p. 809.

Les delimitacions de prerrogatives entre les diverses senyories, però, no sempre es resolien fàcilment, i com veiem al molí de Quintana (Saldet) foren motiu de conflicte. L'estiu de l'any 1313, per exemple, els seus parcers en volien refer les instal·lacions, que havien patit importants desperfectes com a conseqüència d'una riuada, però topaven amb Alemany de Foixà, senyor dels llocs de l'Armentera i Saldet.¹¹¹ Més concretament, els parcers del molí exposaven a Ponç de Caramany i Dalmau Seguí, hereus de Francesc de Requesens i Berenguer Otger, respectivament, i senyors del castell de Pelacalç, que el molí era una de les seves atribucions (“tenetur pro heredibus dicti nobilis Francischi et pro domino de Palacals”), però que Alemany n'impedia la reconstrucció amb el pretext que el molí “erat situm infra parrochia Sancte Eugenie de Saldeto et quod debebat teneri pro eo, et quod habebat ibi iurisdictionem civilem et criminalem”. La situació era clara per a un dels procuradors de Caramany, però el conflicte feia temps que no es resolia, amb una empara de Foixà als parcers del molí que “duravit per V annos completos et ultra”.

No sabem com va acabar l'afer, però sí que uns anys més tard encara no s'havia resolt el problema de fons. El març de 1338 es reconstruïa el mateix molí (de Quintana), en aquesta ocasió amb l'aprovació de Bernat Guillem de Foixà; per la qual cosa, el batlle de Pelacalç i Ponç de Caramany i la seva dona, Elionor, es personaren al lloc per denunciar la nova edificació, feta segons ells “en gran preiudic del senyor en Caramany e del senyor de Palachallis”.¹¹² Per algun motiu també denunciaren l'obra Berenguer de Pau i els homes de Cinc Claus. En aquest cas, uns anys més tard (1347) el mateix Berenguer, juntament amb el paborde de Viladamat, nomenaven procurador per tal de desplaçar-se a l'Armentera a l'indret on Bernat Guillem de Foixà hi feia un molí per denunciar-ne altra vegada les obres, així com realitzar les demandes corresponents a la cúria comtal, ja que consideraven que la nova construcció era “in periudicium” seu i dels seus homes de Viladamat i Cinc Claus.¹¹³

¹¹¹ Docs. 695 i 699. Pel que fa a Alemany de Foixà, apareix citat l'any 1305 com a “domino de Armentaria”, on havia rebut la jurisdicció en feu per la casa comtal uns anys abans: veure docs. 54 i 517.

¹¹² Doc. 1578 i 1579. Ponç de Caramany i la seva dona, Elionor, i Ponç Esteve, batlle de Pelacalç, es personaren “iuxta locum ubi edificatur noviter quoddam molendinum in flumine Fluviani apud locum vocatum Quintana” i, per escenificar la denúncia, “proiescerunt in cabana sive domo dicti molendini tres lapides, scilicet quilibet ipsorum”.

¹¹³ Doc. 1851.

També hem documentat un conflicte el 1326 entre el mateix Bernat Guillem de Foixà i Berenguer de Fortià, propietari del molí de Sant Pere, en motiu de la captació d'aigua d'aquest. Bernat Guillem assegurava que la resclosa era situada –injustament– a l'Armentera, mentre que Berenguer ho negava.¹¹⁴ Ambdós es comprometeren a la sentència de Bartomeu Batlle i Ramon Pere, jurisperits de Castelló, i de Francesc Otger sense que en sapiguem el resultat. Uns tres anys més tard (1329) la resclosa del molí sembla que era instal·lada en el terme de l'Armentera, i fou precisament trencada per alguns homes d'aquesta població.¹¹⁵

D'una manera semblant al Fluvià, també el riu Ter feia de límit entre diverses poblacions al seu pas pel comtat empordanès. Amb relació a aquest darrer, però, les dades de què disposem són ben poques, i es refereixen gairebé en la seva totalitat a una de les canalitzacions que en derivava: la sèquia comtal que abastia els molins de Verges, Bellcaire i Empúries, entre d'altres.¹¹⁶ La primera referència que en tenim és de l'any 1274, quan el comte convenia amb Arnau de Foixà la construcció de la seva captació a la Salvetat de Jafre.¹¹⁷ Tot i això, l'existència d'una conducció derivada del Ter en aquest indret era molt anterior. Si més no, sabem que quan el mes de maig del 1297 la vídua de Berenguer d'Orriols, qui fou senyor d'Albons, reconeixia en nom propi i del seu fill Bernat posseir pel comte “ad feudum, aquam que currebat vel currere de alveo Titeris ad puteum Sancti Johannis de Bidinga sive ad Alburnos cum omnibus iuribus que in ipsa aqua ipsi comiti condam pertinebant sicut dicti termini includebant ad construhendum molendinos vel quicquid facere voluerit”, es feia constar que la seva concessió havia estat efectuada per un comte anterior el 27 de juny de l'any setzè del

¹¹⁴ Doc. 1140.

¹¹⁵ Si més no, tenim constància “de quandam fractura que dicitur fore facta in resclausa sive cabiracho molendinorum Sancti Petri Piscatoris que de novo extitit facta in flumine Fluviani, que quidem fractura dicitur fore facta per homines de Ermenteria”. Un procurador d'Huguet d'Empúries, llavors senyor de l'Armentera, reclamava al procurador del comtat que si el trencament era fet “infra territorium de Ermenteria, infra quod nobilis Huguetus de Impuriis habet altam et bassa iurisdiccione excepto homicidio”, els homes acusats li fossin tramesos: veure doc. 1207.

¹¹⁶ A més de les tres instal·lacions esmentades, també va abastir d'altres molins, com els que els comtes concediren als Cortada o als Camós. En parlarem en un proper punt.

¹¹⁷ Docs. 46 i 47. El rec, “vocato de Virginibus”, “incipit in loco vocato Salvetat de Jafer et vadit ad mare de Impuriis”. Es parlava de la concessió per part de Foixà de “cabiracum resclausa dicti regi in honore vestro”.

regnat del rei Lluís.¹¹⁸ Es tractaria d'una concessió al senyor d'Albons per tal de poder derivar aigua d'una canalització comtal sorgida del Ter.

En tot cas, sabem també que la canalització comtal del Ter o de Verges fou un dels motius dels desencontres entre els comtes i els reis, senyors de la vila de Torroella de Montgrí des de l'any 1272. Un d'aquests a principis del segle XIV (1303), quan en motiu de la derivació d'aigua cap al rec de Verges, el Ter va perdre cabal, la qual cosa provocà que els molins reials de Torroella no treballessin bé i que les embarcacions no poguessin entrar al Grau (del Ter) per resguardar-se dels temporals. Una darrera queixa dels torroellencs es referia al fet que les pèrdues d'aigua del rec comtal causaven danys en algunes terres a Ullà i Sobrestany.¹¹⁹ Ens resta per determinar fins a quin punt el comte Ponç Hug IV actuà injustament.

Finalment, hem documentat encara tres actuacions comtals més al riu Ter. La primera el 1339, quan els batlles de Verges i la Tallada feren destruir, a instància del procurador general del comtat, un rec que abastia el molí i irrigava algunes terres del terme del castell de Rupjà.¹²⁰ La segona quan el comte féu construir, pels volts de l'any 1347, una resclosa a Llabià (“resclusam que est infra terminos de Libiano, in flumine Titeris, infra dictum Impuriarum comitatum”).¹²¹ En darrer lloc, sabem que uns anys més tard (1365 aprox.) el batlle de Verges va fer desmantellar una resclosa que Bernat Alemany d'Orriols havia construït per al seu molí de Foixà, tot i que més tard el comte Joan I concedí llicència a aquest per a la seva construcció.¹²²

Així doncs, podria ser que, d'una manera semblant al que documenta Sylvie Caucanas al Rosselló, els comtes haguessin volgut fer prevaldre el seu domini eminent sobre els principals cursos del comtat empordanès al llarg del segle XIV. Probablement aquests haurien intervingut en cas que un determinat senyor perjudiqués els interessos aliens, tals com una derivació excessiva d'aigua, entre d'altres. Les dades de què disposem, però, són poques per poder arribar a conclusions fermes, i a més sembla que els senyors jurisdiccionals no renunciaren fàcilment a les seves prerrogatives ni a la limitació d'aquestes.

¹¹⁸ Doc. 283.

¹¹⁹ BAYET, Frédéric. *Économie et...*, p. 21; ROMAGOSA CASALS, Francesc. *Els aiguamolls...*, p. 181.

¹²⁰ Doc. 1607.

¹²¹ Doc. 1837.

¹²² Doc. 2048.

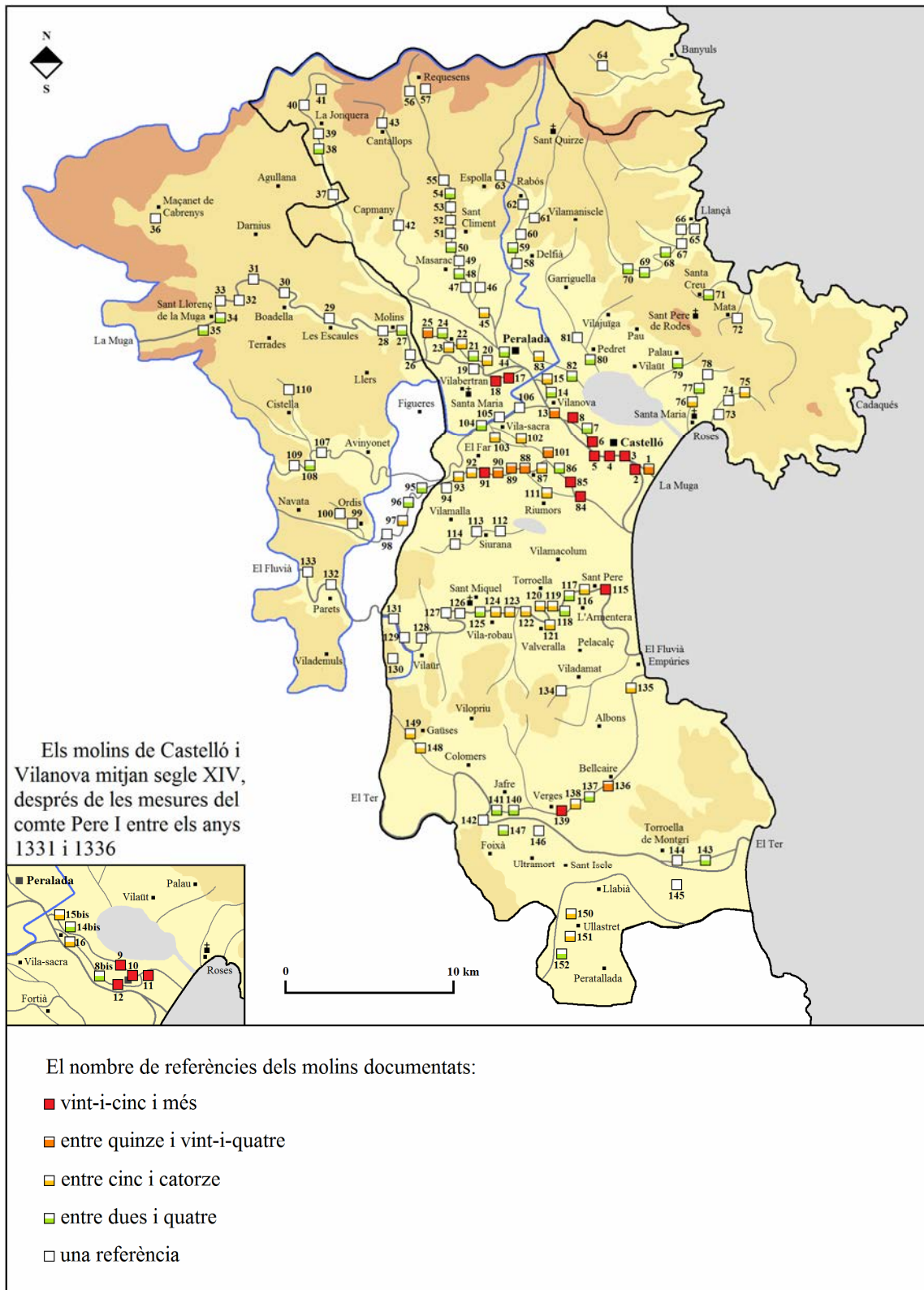
1.2. LA PROPIETAT DELS MOLINS

En el punt anterior hem vist que durant el període estudiat la gestió dels recursos hídrics fou una més de les atribucions dels senyors jurisdiccionals del comtat i del vescomtat, la qual cosa els permetia controlar-ne l'ús i, especialment, la seva utilització com a font d'energia per als molins hidràulics. La realització d'aquestes instal·lacions ja era de per si una prerrogativa dels senyors, però la qüestió de l'aigua sembla que era important; i de fet, en la documentació aquesta associació queda patent amb fórmules com “molendinis, aquis, aqueductibus, rivis, fluminibus” o bé “molendinis edificatis et edificandis, et cum aquis, aqualibus et aqueductibus”, entre d'altres.

Tot seguit analitzarem diferents aspectes vinculats amb la construcció i propietat dels molins empordanesos medievals. Primerament, ens referirem als senyors directes. D'acord amb el que hem exposat en el punt anterior, aquests haurien de ser els senyors jurisdiccionals, però veurem que en molts casos no era exclusivament així. En segon lloc, farem referència als propietaris del domini útil, en les ocasions que aquest no restés en mans del mateix propietari del domini directe. Finalment, veurem quines eren les condicions de tinença dels molins en cas de no correspondre els dos nivells de propietat, i especialment com es duia a terme la repartició dels beneficis entre ambdues parts.

Abans de continuar, però, volem fer un incís amb relació a les dades de què disposem, ja que d'acord amb les fonts documentals conservades i consultades el nostre estudi es basa en informacions referides a la zona de la plana més immediata a les poblacions de Castelló i Peralada. Com veiem en el següent mapa (Figura 4, p. 89), són moltes les referències de les instal·lacions molineres més properes a les viles comtal i vescomtal, les quals generaven un volum de documentació relativament elevat. En contrapartida, a mesura que ens allunyem d'aquests dos nuclis, el nombre de molins documentats i les dades sobre aquests són menys importants, bé perquè la documentació era registrada en notaries de les quals no n'hem conservat els volums del període del nostre treball, bé pel fet que no generaven tanta documentació, com per exemple els molins de muntanya, en prou ocasions associats a la tinença d'un mas o d'una borda.

FIGURA 4. Els molins documentats ¹²³

¹²³ Cadascuna de les referències es correspon amb un dels registres de l'Apèndix. Podem veure les referències de cadascun dels molins també a l'Apèndix, p. 809-838. Alguns molins, com per exemple els núm. 145, 146 o 147 no apareixen sobre cap riu, riera o rec perquè no sabem del cert on estaven situats.

QUADRE 28. Llista dels molins documentats ¹²⁴

1. de Santa Maria, Castelló (1649-1336)	32. de Palau, Terrades (1288)
2. d'en Mercadal, Castelló (1264-1335)	33. del Senyor, Sant Llorenç (segle XIV) *
3. de l'Hospital, Castelló (1264-1331)	34. d'en Rupidell, Sant Llorenç (1308) *
4. de la Coromina, Castelló (1264-1331)	35. d'en Roca, Sant Llorenç (1288-1308) *
5. d'en Llobet, Castelló (1264-1331)	36. d'en Mas, Maçanet (1316) *
6. del Comte, Castelló (1239-1331)	37. de les Dones, Agullana (1336)
7. de l'Alquer, Castelló (finals segle XIII) *	38. de la Caua, Canadal (1317-1318)
8. d'en Jutge, Castelló (1282-1331)	39. de la Jonquera, la Jonquera (segle XIV) *
8bis. d'en Jutge, Castelló (1355-1361)	40. de Solans, Solans (1310)
9. de Dalt, Castelló (1331-1535)	41. de Rocabertí, castell de Rocabertí (segle XIV)*
10. del Mig, Castelló (1331-1535)	42. d'en Clusa, Capmany (1346)
11. de Baix, Castelló (1336-1431)	43. d'en Garriga, Cantallops (1333) *
12. de Sant Marc, Castelló (1332-1382) *	44. del Senyor, Peralada (1294) *
13. de la Glera, Vilanova (1300-1331)	45. d'en Vilar, Morassac (1283-1341) *
14. de la Casa, Vilanova (1279-1331)	46. de Morassac, Morassac (1343) *
14bis. de la Casa, Vilanova (1331-1346)	47. d'en Bertran, Santa Maria de l'Om (1346)
15. de l'Abat, Vilanova (1298-1331) *	48. del Bes, Santa Maria de l'Om (1303-1346)
15bis. de l'Abat, Vilanova (1331-1563)	49. de Masarac, Masarac (1333) *
16. del Comte, Vilanova (1346-1402) *	50. d'en Bartomeu, Sant Climent (1324-1335) *
17. de Guaitallop, Peralada (1301-1401)	51. d'en Llançà, Sant Climent (1324)
18. Nou, Peralada (1315-1360)	52. d'en Pellisser, Sant Climent (1336) *
19. de la Garriga, Peralada (segle XIII)	53. d'en Vall-lòria, Sant Climent (1307) *
20. de Santa Maria, Cabanes (1294-1347)	54. de Baix, Vilartolí (1249-1315)
21. de l'Hospital, Cabanes (1321-1343)	55. de Dalt, Vilartolí (1249)
22. de la Cavalleria, Cabanes (1288-1357)	56. d'en Joli, Requesens (1313) *
23. del Castell, Cabanes (1257-1359)	57. de Requesens, Requesens (1361) *
24. d'en Sarraí, Cabanes (1315) *	58. d'en Mir, Delfià (1317) *
25. d'en Taverner, Cabanes (1294-1344) *	59. del Forn de Sant Romà, Delfià (1311) *
26. del Gorg, Llers (1297)	60. del Caliu, Delfià (1306)
27. del Pont de Molins, Molins (1295) *	61. del Bullidor, Rabós (1342) *
28. de Pubill, Molins (1324-1344)	62. d'en Rabós, Rabós (1341) *
29. del Boix, Les Escaules (1361)	63. d'en Taverner, Espolla (1346) *
30. de Boïga, Boadella (1309)	64. de Vallòria, Banyuls (1349) *
31. de Cortada, Darnius (1359) *	65. d'en Ros, Llançà (1322) *

¹²⁴ Per conèixer amb detall els propietaris de tots els molins, veure Apèndix, p. 809. * Molins amb nom atorgat per l'autor, d'acord amb la seva localització o nom dels propietaris. Els molins 8 bis, 14 bis i 15 bis corresponen a les reconstruccions dels 8, 14 i 15, respectivament.

66. d'en Roca, Llançà (1322) *	105. de Palol, Palol de Vila-sacra (1288) *
67. d'en Trilla, Llançà (?) (1300) *	106. de Vilatenim, Vilatenim (1296) *
68. del Pont, Sant Silvestre (1295-1303) *	107. de Coma de Prim, Cistella (1342) *
69. d'en Clarà, Vilajuïga (1321-1322) *	108. de Tornafulles, Cistella (1261-1323)
70. de la Tina, Vilajuïga (1324-1346)	109. de l'Illa, Cistella (1261)
71. de Mal Portell, Santa Creu (1311-1316)	110. de Sorrells, Vilarig (1340)
72. de Mata, Mata (1310) *	111. de Pedana, Riumors (1306-1324)
73. d'en Grallera, Roses (1320)	112. de Baseia, Baseia (1332) *
74. del Prat, Roses (1304)	113. de Siurana, Siurana (1322) *
75. d'en Nebot o d'en Ribot, Roses (1304-1324)	114. de Tonyà, Tonyà (1311) *
76. de l'Abat, Roses (1297-1306) *	115. de Sant Pere, Sant Pere (1295-1350) *
77. de Bocona, Roses (1307-1334) *	116. de Salitell, l'Armentera (1291-1351)
78. de Vinya Vella, Roses (1332) *	117. Nou, Saldet (1344-1350)
79. d'en Sord, Palau (1311-1312) *	118. de Quintana, Saldet (1313-1338)
80. de Pedret, Pedret (1262-1345) *	119. de la Falguera, Pelacalç (1313-1348)
81. de Marzà, Marzà (1296) *	120. de Salecresa, Torroella (1317-1348)
82. de Sant Joan, Sant Joan (1263-1341) *	121. de Valveralla, Valveralla (1318-1348) *
83. de Rustià, Vallgornera (1288-1315)	122. de Cabanyó, Vila-robau (1311-1350)
84. del Prat, Fortià (1286-1341)	123. de Ramon Pere, Vila-robau (1308-1331)
85. de Mata, Fortià (1286-1342)	124. de la Roca, Vila-robau (1312-1348)
86. de Calders, Fortià (1339-1348)	125. del Bessó, Sant Miquel (1330-1351)
87. de la Vall, Fortià (1304-1341)	126. de Bellsolà, Sant Miquel (1333)
88. de Cors o dels Horts, Fortià (1262-1346)	127. de Cabrida, Palau de Santa Eulàlia (1265)
89. de la Pera, Fortià (1299-1354)	128. de Saulells, Arenys (1328)
90. de la Garriga, el Far (1286-1346)	129. del Bosc, Calabuig (1288)
91. de la Vila, el Far (1301-1349)	130. de la Vaca Vella, Calabuig (1288)
92. de Cruquella, el Far (1279-1324)	131. d'en Galliners, Vilajoan (1305) *
93. de Ramon del Far, el Far (1279-1339) *	132. de la Torre, Parets (1315)
94. de la Torre, el Far (1336)	133. d'en Jonquerol, Orfes (1278) *
95. de Santa Llogaia, Santa Llogaia (1314-1327) *	134. d'en Ferrer, Palauborrell (1339)
96. de Vilamorell, Vilamorell (1323-1327) *	135. d'Empúries, Empúries (1303-1352) *
97. del Bes, Creixell (1281-1322)	136. de Bellcaire, Bellcaire (1298-1425) *
98. de les Cases, Borrassà (1286)	137. d'en Cortada, la Tallada (1281-1297) *
99. de Baix, Ordis (1331)	138. d'en Camós, Verges (1288-1353) *
100. de Dalt, Ordis (1331)	139. del Comte, Verges (1271-1384) *
101. del Prat d'Amunt, Fortià (1262-1360)	140. de Palol, Jafre (1306-1355) *
102. del Castell, Vila-sacra (1287-1323)	141. d'en Bordils, Jafre (segle XIV) *
103. de les Canals, Vila-sacra (1287-1323)	142. del Vilar, Jafre (1274)
104. de Pradell, Vila-sacra (1311-1317)	143. de Baix, Torroella de Montgrí (1298-1367)

144. de Dalt, Torroella de Montgrí (1367)
145. de Gualta, Gualta (1304) *
146. d'Ultramort, Ultramort (1339) *
147. de Foixà, Foixà (1337-1365) *
148. de Baix, Gàises (1231-1329)
149. de Dalt, Gàises (1231-1375)
150. del Comte, Ullastret (1310-1380)
151. d'en Terrades, Ullastret (1265-1373)
152. d'en Rius, Castell Empordà (1321-1332)

La informació és prou abundant amb relació a les instal·lacions molineres de les poblacions de Castelló i Peralada: sobre els molins Nou i de la Coromina, per exemple, disposem de gairebé un centenar de documents entre ambdós; i de manera general, els documents de cadascun dels altres molins d'aquestes dues viles superen àmpliament la vintena. També disposem de prous dades dels molins del Far i de Fortià, clarament vinculats amb la mòlta de cereals i el batanatge de teixits de la vila comtal, i d'algunes instal·lacions com els molins comtals de Verges i Bellcaire. En canvi, són molt poques les informacions de dos indrets "moliners" presumiblement importants com el tram de la Muga comprès entre Cabanes i Sant Llorenç de la Muga, d'una banda, i el riu Fluvià, de l'altra, o bé rieres secundàries, zones muntanyoses i la part inferior del comtat.

Així doncs, el present estudi parteix amb certes mancances, ja que el nombre de molins que no hem documentat podria ser important. Evidentment, les instal·lacions de les zones de la plana més properes als grans nuclis de poblament –les quals potser hem documentat en la seva totalitat– tenien un volum de producció bastant més gran i unes instal·lacions més complexes, però el nombre de molins de les zones més rurals i de muntanya podia ser, al contrari del que indica el mapa anterior, prou notable. Al terme de les Escaules, per exemple, tan sols hi hem documentat un molí (1361), però un document de mitjan segle XVIII ens suggereix que al segle XIV n'hi havia hagut almenys nou: sis a la Muga i tres al torrent de la Caula.¹²⁵

Avui en dia tal nombre de molins ens pot semblar exagerat, però aquesta és una realitat que coincideix plenament amb el que ens diu Elvis Mallorquí per a la zona de les Gavarres, tot just al sud del comtat d'Empúries. Allí hi documenta l'existència a principis del segle XIV de més d'una trentena de molins només als termes de Sant Sadurní i Cruïlles. L'autor és conscient de la presència de destacats molins senyorials prop dels nuclis de poblament importants (cita el cas del rec comtal de Girona, on bona part dels molins eren domini de la seu de Girona i del monestir de Sant Daniel), però

¹²⁵ BADIA I HOMS, Joan. *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona: Diputació de Girona (1978), 3 vols., vol. II-A-Alt Empordà, p. 43. En un llibre inèdit escrit al segle XVIII per Gregori Pellisser, de Llers, es diu que al segle XIV a les Escaules hi havia "algunes 42 cases" i "alguns nou molins", sis a la Muga i tres a la Caula. En aquest mateix sentit, s'ha documentat la possible existència de dotze antics molins a Maçanet de Cabrenys, almenys quatre dels quals d'època medieval: veure ROURA I SABÀ, Pere. *Maçanet de Cabrenys*. Girona: Diputació de Girona, Quaderns de la Revista de Girona, núm. 71, 1999, p. 26.

afirma que “la iniciativa de la construcció de molins, en moltes parts de les terres gironines, corresponia essencialment als pagesos, mentre que els senyors es limitaven a concedir la llicència i a rebre unes prestacions fixes o proporcionals i els lluïsmes sobre les transaccions de drets sobre els molins entre els pagesos”.¹²⁶

En aquest mateix sentit, fixem-nos en les paraules de Jordi Bolòs quan destaca la pervivència dels molins en mans dels masovers de la Catalunya Vella, almenys fins la crisi dels darrers segles medievals.¹²⁷ Així com Ramon Martí, l'autor es refereix a la progressiva senyorialització dels molins, però posa èmfasi en el fet que, a diferència de la Catalunya Nova, on els molins de destret van ser predominants, als territoris dels antics comtats els petits molins pagesos van coexistir amb els molins senyorials.¹²⁸ A Sallent (Garrotxa), tot i l'existència d'un molí de destret, Bolòs hi documenta alguns masos que disposaven de molí; més concretament, ens parla de l'existència d'un molí per a cada vuit o deu masos. Especialment significatiu és també el cas de Rupit (Osona), on un capbreu de seixanta-cinc masos ens revela que fins a dinou d'ells posseïen alguns drets en diversos molins.¹²⁹

Altra vegada amb relació a les terres empordaneses, disposem de molt poques referències d'aquests molins associats a masades (veure Figura 6, p. 109). En donen fe les instal·lacions dels masos de Coma de Prim i Coromina (Cistella), de Vinya Vella i Bocona (Roses), Serra (Vilartolí) i Jonquerol (Orfes) o de la borda d'en Mas (Maçanet), però el seu nombre era sens dubte més elevat del que ens mostra el mapa. De fet, Lluís

¹²⁶ MALLORQUÍ, Elvis. *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2011, p. 205-206.

¹²⁷ Veure, per exemple, BOLÒS, Jordi. *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*. Barcelona: Curial Edicions, 1995; “Les Moulins...; *Els Orígens...*; BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*

¹²⁸ Bolòs fa un anàlisi de l'evolució morfològica i, a la vegada, de la propietat dels molins al llarg del període medieval. Ens diu que es passà, de manera general, de l'existència d'un gran nombre de petits edificis en propietat dels pagesos, en època carolíngia, al predomini dels imponents molins senyorials i de destret d'època baixmedieval. Ramon Martí, per la seva banda, es refereix al fet que a partir del segle XI els camperols haurien començat a perdre el control de les instal·lacions en favor de camperols rics i dels senyors laics i eclesiàstics: veure MARTÍ, Ramon. “Hacia una...”, p. 176-178.

¹²⁹ BOLÒS, Jordi. *El mas...*, p. 176-178; SERRA, Assumpta. *La comunitat rural a la Catalunya Medieval. Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Vic: Eumo Editorial, 1990, p. 54. Però Bolòs ens destaca també la davallada demogràfica d'algunes zones després de la Pesta Negra –o potser una mica abans i tot–, així com el desmantellament d'un bon nombre de molins, especialment els dels pagesos, i l'augment de la pressió senyorial al respecte: veure BOLÒS, Jordi. *El mas...*, p. 207.

To ens diu, en el seu estudi sobre alguns dels masos empordanesos de l'extrem nord-occidental de l'actual comarca de l'Alt Empordà, que entre els segles XI i XIII molts d'ells tenien molí.¹³⁰ Ni tan sols els pocs recursos hídrics del nord-est del comtat van impossibilitar la instal·lació de molins. El 1349 documentem una masada “vocatam de Vallauria” amb molí propi a la Vall de Banyuls.¹³¹ El mateix Bolòs ja havia constatat l'existència a finals del primer mil·lenni del molí de Balascó, a l'extrem més oriental del cap de Creus.¹³² La toponímia actual i algunes dades d'època moderna confirmen la presència de molins en aquesta part de l'Albera i de la serra de Rodes.¹³³

A banda dels possibles molins que no coneixem, hem de tenir en compte que en l'anterior mapa hi pugui haver algunes instal·lacions que en el període estudiat no eren operatives o que ni tan sols existien. Ens referim en primer lloc, i amb relació als molins sobre els quals disposem de menys dades, al fet que en alguna ocasió haguem pogut identificar un mateix molí amb dos noms diferents; és a dir, que comptabilitzem alguna instal·lació més del compte. D'altra banda, en ocasions podem haver documentat un molí (en les afrontacions d'una terra, per exemple) que ja no estava en funcionament. Alguns casos són molt clars, com la referència el 1361 d'una terra a Castelló, al pla del Llonguell, “proppe locum ubi antiquitus consuevit esse molendinum de Condamina”.¹³⁴ En aquesta ocasió es deia que el molí ja no existia com a tal, però en d'altres casos no era així, i això ens pot fer comptar algunes instal·lacions de més. A Vilanova hi trobem l'any 1350 una terra “in loco vocato ses Arenes, aliter vocato molendino d'en Pau”, i

¹³⁰ TO FIGUERAS, Lluís. “El nom dels masos (El domini de Santa Maria de Vilabertran en els segles XI-XIII)”. Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 33.

¹³¹ Doc. 1902. Actualment a Banyuls hi ha la riera i el mas Vallòria.

¹³² BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atles dels comtats...*, p. 42-43.

¹³³ Actualment documentem, per exemple: els antics molins d'en Pairet i de Canavall, a la riera de la Vall, a la Selva de Mar; i d'altres a les rieres de la Valleta i de Madrés, a Llançà. Arnald Plujà documenta un molí a Molinàs que fou reconstruït al segle XVIII, en el mateix indret on ja n'hi havia hagut un altre. En el document del seu sotsestabliment, atorgat per Antoni de Ferran a un moliner francès el 1777, hi constava que disposava també de quatre vessanes de terra annexes i que es posseïa sota domini directe del monestir de Sant Pere de Besalú (institució que havia acollit la comunitat de Sant Quirze de Colera). El moliner havia d'entregar el delme al monestir i una quarta part dels seus beneficis a Antoni de Ferran –segons la pràctica habitual a Llançà i a la Selva– i una onzena part dels fruits de les terres: veure PLUJÀ I CANALS, Arnald. *Molinàs. Sant Miquel de Colera*. Figueres: Gràfiques Pujol, 2005, p. 121.

¹³⁴ Doc. 2022.

això que feia gairebé vint anys que aquest molí (de la Glera, propietat dels senyors de Pau) s'havia desmantellament (1331).¹³⁵

A Riumors diversos registres ens parlen del molí anomenat de Pedana, però en cap cas disposem de dades que ens permetin suposar que en el període estudiat era operatiu; més aviat al contrari. Els dos casos més clars, però, els localitzem al terme de Peralada. En primer lloc, ens referim al molí que els Rocabertí havien posseït al costat dels murs de la vila, i que donà nom a un dels indrets i portals de la població (el puig i el portal del Molí, respectivament). Tan sols sabem que el 1294 se'n planificava la construcció o reconstrucció; així que, en cas d'haver estat operatiu cap a finals del segle XIII i principis del XIV, seria un exemple extraordinari d'opacitat a les fonts.¹³⁶ D'altra banda, més clar és el cas del molí de la Garriga ("molinum de Garrigua"), que els vescomtes havien posseït en feu pel monestir de Sant Pere de Rodes al riu Muga, entre Peralada i Vilabertran, i en motiu del qual –entre d'altres béns– encara l'any 1319 el vescomte feia jurament de fidelitat a l'abat.¹³⁷ Tanmateix, creiem que el molí ja no existia aquell any. En primer lloc per la falta de més referències, però també pel fet que la paraula *molinum* estava clarament en desús en el període estudiat, en el qual s'usava *molendinum* o en poques ocasions *molandinum*. Dins del mateix volum, a més, hi trobem un full –amb una lletra més tardana, que sembla de la segona meitat del segle XIV– que ens assabenta del fet que el vescomte es negava a fer reconeixement de fidelitat a l'abat per alguns feus, ja que no sabia "les dites coses feudals reconegudes per sos predecessors en la dita carta, e en les dites altras coses semblants a la damont, un són; ni ell no les ha, ni les ten, ni les sap, ni les troba". Creiem que un d'aquests béns que el vescomte no posseïa ni "trobava" era el molí de la Garriga.

¹³⁵ Doc. 1909.

¹³⁶ En cedir la batllia de Peralada, Dalmau de Rocabertí, exceptuava el cobrament dels drets d'aquesta sobre els beneficis del "molendino nostro seu proventibus eiusdem quod fecimus hedificare et noviter construhi prope portale vocatum de Molendino ville Petralate, nec etiam in alio molendino si quod faceremus construhi quod moleret ex aqua regui molendini predicti": veure doc. 178.

¹³⁷ Doc. 861.

1.2.1. Els propietaris del domini directe

Fets els aclariments pertinents, ens referim als titulars del domini directe dels molins empordanesos de finals del segle XIII i primera meitat del XIV, i en primer lloc als comtes i vescomtes. Com hem comentat en un punt anterior, les seves competències amb relació a la construcció de molins hidràulics es veien limitades per la fragmentació jurisdiccional que havien patit els seus dominis en els decennis anteriors, però tant els Empúries com els Rocabertí conservaren el control d'alguns dels cursos importants, especialment els més propers als principals nuclis de poblament de la zona de la plana. Ens referim a canalitzacions com el rec vescomtal de Cabanes o el rec comtal de Verges, però també al riu Muga al seu pas per Peralada i Castelló, les dues poblacions amb més pes demogràfic (veure Figura 5, p. 100).

Tanmateix, uns i altres disposaren del domini directe de menys instal·lacions del que es podria esperar. El cas més extraordinari, sens dubte, la vila comtal, on fins l'any 1331 els comtes tan sols posseïen drets en dos dels vuit molins allí instal·lats.¹³⁸ Els comtes no van fer un ús privatiu de les seves atribucions, i els beneficiats –estem parlant de la possibilitat de construir molins en franc alou– foren alguns llinatges de la noblesa i determinades institucions religioses del comtat.¹³⁹ La situació va patir un canvi radical a partir dels anys 1331 i 1336, quan van ser desmantellats els molins de la Muga i van construir-se quatre casals de molins comtals, tres de fariners i un de bataner. A més, a

¹³⁸ Ens referim en primer lloc al molí del Comte. D'altra banda, com ja hem comentat abans, sabem que el comte Ponç Hug IV establí en feu un molí al cavaller Gispert Alquer l'any 1287, a canvi d'una tercera part dels seus beneficis. Sembla però que aquest va ser desmantellat molt poc després de la seva construcció, potser en motiu del greu conflicte que enfrontà els Alquer amb el mateix comte a finals del segle XIII: veure docs. 1173 i 1180. De fet, a diferència de la resta de molins castellanins, tan sols en tenim una referència a banda del document de la seva concessió: veure docs. 94 i 346.

¹³⁹ Tan sols en dos dels arrendaments del molí d'en Llobet registrats en una de les notaries de la vila de Peralada es va especificar qui eren els propietaris del domini directe de la instal·lació (es parlava de "pro allodio franco"). La manca de dades sobre les altres instal·lacions castellanines ens fa pensar que els mateixos propietaris del domini útil eren els propietaris del domini directe. De fet, aquests eren ni més ni menys que els senyors de Palau (molí d'en Judge), el monestir de Santa Maria de Roses (molí de Santa Maria) i la comanda de l'Hospital a Avinyonet de Puigventós (molí de l'Hospital). D'altra banda, el priorat de Sant Tomàs de Fluvià posseïa el domini directe dels molins de la Coromina i d'en Mercadal, els quals foren establerts a famílies de la noblesa del comtat i, en aquest darrer cas, també a la família dels Llosa.

mitjan segle els comtes van manar reconstruir el molí d'en Jutge; de manera que, tot just després de la Pesta Negra, eren propietaris d'un gran nombre d'instal·lacions, de les quals en gestionaven més o menys directament el domini útil, bé amb arrendaments de curta durada bé amb una batllia pròpia.¹⁴⁰

Riu amunt, a Vilanova de la Muga hi havia tres molins abans de la mesura presa pel comte Pere I el 1331: dos del monestir de Sant Pere de Rodes i un dels senyors de la vila de Pau, que els posseïen en tots els casos en alou.¹⁴¹ Aquests foren desmantellats de les ribes de la Muga en motiu de la realització del rec dels molins fariners de Castelló, però el comte concedí una nova llicència de construcció per als dos molins del cenobi, ara sobre aquesta canalització comtal. L'any 1346 fou construït, un nou molí comtal en aquesta població, ben a prop dels murs, en la sèquia del molí bataner castellaní.¹⁴²

Pel que fa a les poblacions més properes a la vila comtal, veiem que els comtes d'Empúries no posseïen cap instal·lació a les parròquies del Far, Vila-sacra i Fortià, on una bona part dels molins –utilitzats, com veurem més endavant, com a complement dels castellanins– eren propietat del monestir de Sant Pere de Rodes. A Roses el domini dels comtes amb relació a la molineria era gairebé insignificant, amb el domini compartit sobre algun molí de muntanya. En aquesta parròquia les instal·lacions més importants eren del monestir de Santa Maria, que ostentava juntament amb la casa comtal la jurisdicció sobre bona part del terme, tot i que el poc cabal de les rieres de la zona no feia de la molineria una qüestió gaire destacable. De fet, el cenobi rosinc fou una de les institucions religioses beneficiades amb la propietat en franc alou d'un dels molins castellanins de les ribes de la Muga, del qual sembla que se'n feia ús quan els molins de Roses no donaven a l'abast o bé quan no disposaven del cabal o del vent necessari per accionar els seus aparells.¹⁴³

¹⁴⁰ Docs. 1964, 2021 i 2030.

¹⁴¹ Pel que fa als molins de l'Abat i de la Casa: veure docs. 1265 i 1280. Pel que fa al molí de la Glera, sabem si més no que els Pau en tenien el domini directe sobre la seva besolfa: veure docs. 1331 i 1332.

¹⁴² Docs. 1794 i 1797.

¹⁴³ Si més no, sabem que en l'arrendament de la Barra del camí de Roses atorgat l'any 1327 pels cònsols de la vila de Castelló, s'hi registrava que l'arrendatari no hauria de cobrar res a l'abat del monestir, ni a la seva "familia [...] nec ab animalibus molendinorum dicti abatis", fent referència, és clar, als monjos i servents del monestir i als animals que traginessin gra per moldre al molí de Santa Maria de Castelló, preferentment –hem de suposar– des de Roses o bé amb destí a aquesta població: veure doc. 1150. Tampoc fra Ramon d'Empúries, ni família ni els animals del molí de l'Hospital pagarien la Barra.

Encara amb relació amb els comtes, a la meitat sud del comtat observem dues realitats ben diferenciades als molins de les ribes dels rius Fluvià i Ter. Pel que fa al Fluvià, el domini de les instal·lacions documentades estava en mans dels senyors de la zona. Sabem que els Empúries havien posseït certs drets sobre el molí de Sant Pere Pescador i que el comte Ponç Hug IV havia fet construir un molí a Valveralla durant el breu període de temps que ostentà la senyoria d'aquest lloc, però res més.¹⁴⁴ De fet, com hem vist en el punt anterior, l'any 1297 el senyor de Pelacalç reconeixia tenir en feu per la casa comtal els drets sobre la construcció de molins en bona part del darrer tram del riu (“ius quod ego habeo in ripparia de Fluviano et in molendinis eiusdem ripparie et in villario de Valverayla racione dicti castri de Palacals”). A la part més meridional del comtat, en canvi, els comtes disposaren d'importants instal·lacions abastides pel rec comtal del Ter a les poblacions de Verges, Belcaire i Empúries, uns dels molins més destacats del comtat, així com el molí d'Ullastret, abastit per un rec derivat del Daró.

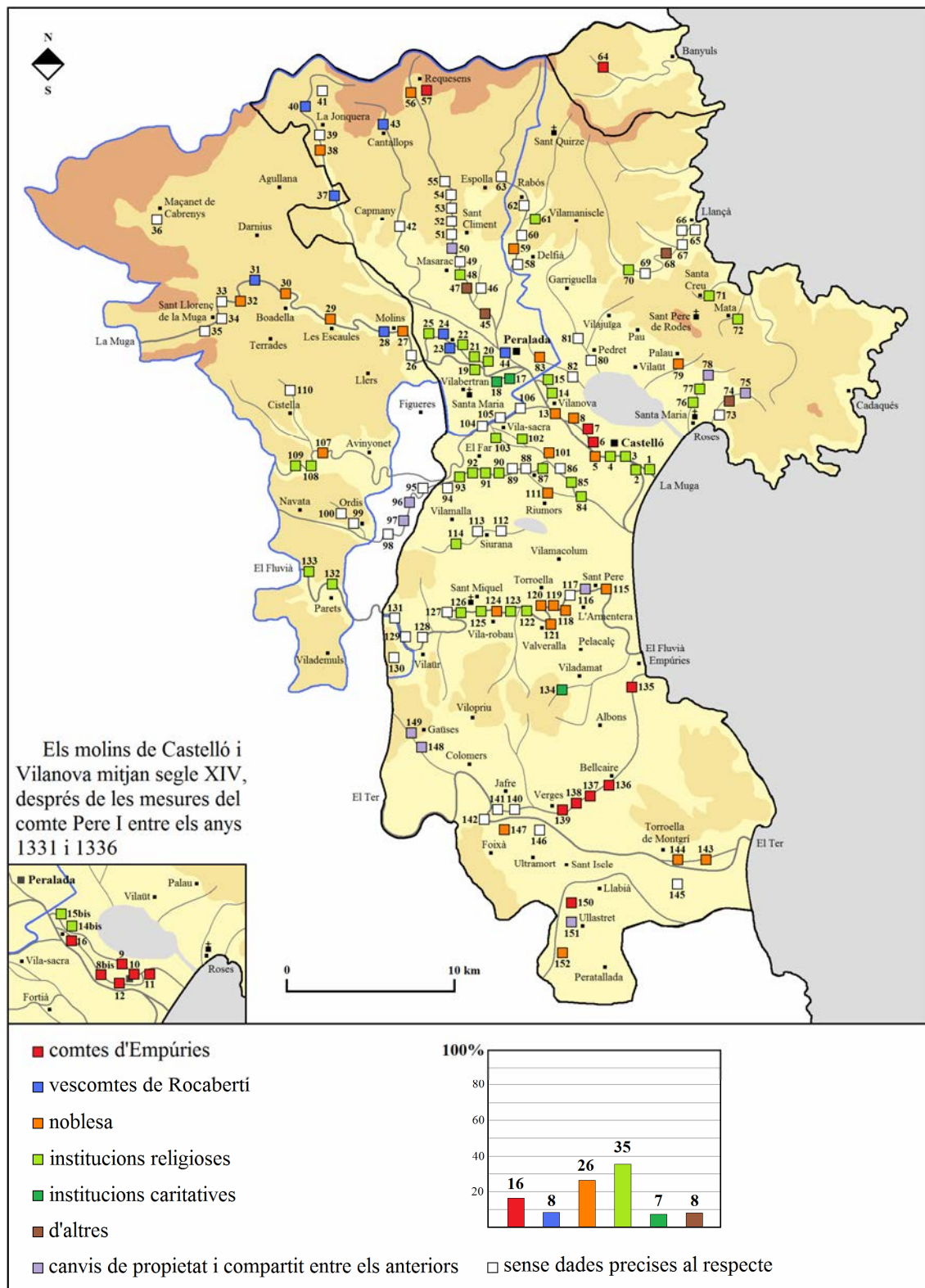
Pel que fa als Rocabertí, ens sorprèn en primer lloc la manca d'instal·lacions vescomtals a Peralada. Com hem comentat anteriorment, disposem d'una referència del 1294, però tot fa pensar que el projecte de refer el molí no prosperà. Els molins més importants de la capital vescomtal, els molins Nou i de Guaitallop, eren de la Caritat Major de la vila, mentre que d'altres instal·lacions del terme parroquial peraladenc, com els de Morassac i el molí de Rustià, eren propietat d'alguns senyors de la zona. La situació era lleugerament diferent al terme de Cabanes, on en el període estudiat els vescomtes exerciren el domini directe sobre almenys tres dels sis molins que hi eren instal·lats: del Castell, d'en Sarraí i d'en Taverner, tot i que en aquest darrer cas usurpant els drets de la casa del Sant Sepulcre de Santa Anna de Barcelona.¹⁴⁵ Els Rocabertí també disposaren dels mateixos drets en alguns dels molins a Llers, Terrades, Sant Llorenç, Agullana, Cantallops i Sant Climent.

D'altra banda, com veurem en un proper capítol, a Roses almenys un dels molins del cenobi disposava d'un aparell eòlic.

¹⁴⁴ Docs. 433, 590 i 1250.

¹⁴⁵ Doc. 1748.

FIGURA 5. Els propietaris del domini directe dels molins ¹⁴⁶

¹⁴⁶ Veure Apèndix, p. 809-838. Per a la realització del gràfic (100%) ens hem basat en 118 casos. En les instal·lacions en les quals el domini directe estava en mans de diverses persones o institucions o bé canvià de mans segons les diverses categories realitzades, hem comptat tots aquests diversos casos.

Tal com es pot veure en el mapa anterior, els propietaris més destacats foren les institucions religioses, les quals, pel fet de disposar de la gestió dels recursos hídrics d'àmplies zones del comtat o bé per concessions de comtes, vescomtes i altres senyors, disposaren del domini directe d'un gran nombre d'instal·lacions. Com arreu de les terres catalanes, els màxims beneficiaris foren els monestirs, i al comtat empordanès hem de destacar en primer lloc el monestir de Sant Pere de Rodes, que gaudia com ja hem vist d'unes notables atribucions en matèria jurisdiccional i de grans dominis.¹⁴⁷ La primera zona d'influència del cenobi era el seu entorn més immediat: la Selva, la Vall i Santa Creu de Rodes, d'una banda, i Llançà, Vilajuïga, Canelles, Boïga i Marzà, de l'altra. Els pocs recursos hídrics d'aquesta zona la feien poc propícia per a la instal·lació de molins hidràulics, però, tot i una més que probable estacionalitat de molts, en documentem alguns.

Però si el nombre de molins de la zona costanera del nord del comtat podia ser més gran del que hem documentat, les instal·lacions més importants de Sant Pere es trobaven situades a la zona de la plana: els molins de Cruçella i de Ramon del Far, al Far; del Castell i de les Canals, a Vila-sacra; de la Vall, de Mata i del Prat, a Fortià, i de l'Abat i de la Casa, a Vilanova. A banda d'aquestes nou instal·lacions, sobre les quals el cenobi posseïa el domini directe i –com veurem en un proper punt– va alternar la gestió directa amb els establiments emfitèutics, el monestir posseïa drets sobre d'altres molins d'aquesta zona, tot i que el cenobi i els propietaris del seu domini útil van mantenir discrepàncies per tal de delimitar-los.

Un dels exemples més representatius en aquest sentit és el molí de la Garriga, al terme del Far. Els seus propietaris pagaven al cenobi un cens de vuit mitgeres d'ordi, però no queda del tot clar quin era el mode de la seva tinença. L'any 1335, Pere Fluvià, que havia adquirit de la dona del notari castellaní Ramon Bou la meitat de la instal·lació “pro libero et franco alodio”, denunciava la venedora ja que l'abat del monestir de Sant Pere assegurava que el molí es tenia “ad feudum” pel cenobi i, per tant, li demanava el foriscapi de l'operació.¹⁴⁸ No sabem com es va resoldre el conflicte, però sí que aquest

¹⁴⁷ Amb relació a la propietat dels molins per part de monestirs: veure, per exemple, ALTISENT, Agustí. *Història de...*; MARTÍ, Ramon. “Hacia una...”; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*; BATET COMPANYYS, Carolina. *L'aigua conquerida...*

¹⁴⁸ Doc. 1432. Amb relació al cens de vuit mitgeres d'ordi anuals, les primeres dades de què disposem són de l'any 1295, quan un dels propietaris, Bernat de Fortià, reconeixia deure a Arnau de Seixà, clergue de Fortià, 16 mitgeres d'ordi en motiu del cens dels dos anys anteriors del molí: veure doc.

no era l'únic molí situat al Far que pagava un cens anual de vuit mitgeres d'ordi; aquest també era el cas del molí de la Vila, propietat des de finals del segle XIII dels Vilamalla o Gallard.¹⁴⁹ Segons l'únic document de què disposem que es refereix explícitament a la tinença del molí (1336), aquest era un franc alou dels Gallard, però vistos d'altres casos hem de ser prudents a l'hora de creure-ho.¹⁵⁰

No està tan clar quin era el domini que el monestir posseïa sobre els molins que tres branques de la família dels Fortià tenien a la vila homònima, en la mateixa riera de l'Alguema: els molins de la Pera, dels Horts i del Prat d'Amunt. El cenobi rebia sis mitgeres d'ordi anuals dels beneficis del molí dels Horts “pro censu dicto molendino”, però això no és garantia de res, com tampoc ho és el fet que l'any 1323 Berenguer de Fortià declarés posseir el seu molí del Prat d'Amunt “pro alodio”.¹⁵¹

Tot i les poques dades de què disposem, coneixem més casos de monestirs que van haver de pledejar amb alguns llinatges empordanesos per veure garantits els seus drets de propietat (domini directe) sobre algunes instal·lacions. Aquest fou el cas del monestir de Sant Miquel de Fluvià en motiu d'un dels seus molins de Vila-robau. El 1308 l'abat i Ramon Pere acudien a l'arbitratge del jurisperit castellaní Ponç Franc per resoldre una qüestió al respecte.¹⁵² L'abat deia que Ramon era home propi del monestir,

207. En l'arrendament de 1341 es parlava de pagar al paborde de Fortià vuit mitgeres d'ordi a la mesura censal “ratione decime”, tot i que apareixia taxada la paraula “census” abans de “decime”.

¹⁴⁹ El 18 de maig de 1311 Gallard de Vilamalla reconeixia deure als arrendataris dels béns de la pabordia de Fortià les 8 mitgeres d'ordi de cens que pagava “pro molendino meo quod habeo in recho Algueme”: veure doc. 647. En l'arrendament de l'any 1334 es parlava de pagar al paborde de Fortià vuit mitgeres d'ordi a la mesura censal “pro censu pro predictis molendinis”. Si bé no es fou tan explícit, en l'arrendament de l'any 1305 atorgat pel propi Gallard de Vilamalla, el preu fou de 200 sous i 8 mitgeres d'ordi. Un document de l'any 1301 ens assabenta que els propietaris pagaven al monestir un cens d'una mitgera d'ordi pel dret d'ús de l'aigua de l'Alguema (“ratione destellador molendini sui quod habet in parrochia de Faro”): veure doc. 376.

¹⁵⁰ Doc. 1537. Més concretament, en la venda d'un cens de 20 sous sobre els beneficis del molí el 1336, el propietari de la instal·lació s'hi referia com el “molendino meo alodialo vocato molendinum de Villa”.

¹⁵¹ Pel que fa al cens del molí dels Horts, quan l'any 1319 Dalmau de Fortià arrendava seu molí de Fortià es registrà que els arrendataris pagarien cada any 6 mitgeres d'ordi a la mesura censal que feia de cens el molí i una mitgera d'ordi “pro locido” al ferrer de Fortià. En l'arrendament l'any 1330 també es parlava de 6 mitgeres a la mesura censal a pagar a la pabordia de Fortià “pro censu dicto molendino”. Pel que fa al molí del Prat d'Amunt: veure doc. 996.

¹⁵² Doc. 565.

batlle d'aquest a Saus, i tenia el molí en emfiteusi (“iure emphiteotico”), mentre que Ramon negava aquesta darrera part i deia que el document referent a la seva propietat era “confusum et non intelligibile”. El jurisperit va determinar que el molí es posseïa sota domini del monestir, desestimant així les al·legacions de Ramon Pere, però veiem que uns anys més tard (1326) aquest insistia novament en la seva tinença en franc alou de la instal·lació (“pro alodio francho”).¹⁵³

El mateix va passar al molí castellaní de la Coromina el darrer any del seva existència (1331). La documentació de finals del segle XIII i els primers anys del XIV sembla deixar ben clar el domini del priorat de Sant Tomàs de Fluvià, però el 1331, quan se n'havia convingut el desmantellament en motiu de la construcció dels nous molins fariners comtals castellanins, hi hagué dues causes al respecte.¹⁵⁴ En primer lloc tenim dades d'un litigi entre el priorat i Sibilla de Mata, propietària útil del molí. El prior deia que el molí es tenia “ad directum dominium” pel priorat per un cens anual de 16 mitgeres d'ordi, mentre que Sibilla reconeixia el cens però no el domini directe.¹⁵⁵ L'altra causa enfrontava Poncet Escarrer, propietari de certs drets al molí, amb el priorat pel mateix motiu: és a dir, el prior reclamava el domini directe i Escarrer el negava.¹⁵⁶ En ambdós casos, els interessats es comprometeren a la sentència del jurisperit Guerau Cocó, sense que en sapiguem el resultat.

Fos com fos, els monestirs i priorats empordanesos posseïren el domini de molts molins, especialment a la seva zona d'influència més immediata. Alguns dels cenobis, però, aconseguiren la propietat o diversos drets en un gran nombre d'instal·lacions més llunyanes. El monestir de Santa Maria de Vilabertran, per exemple, disposava en primer lloc –i durant el període estudiat– de dos molins en alou a les ribes de la Muga al terme del castell de Cabanes.¹⁵⁷ A la meitat del segle XII i a principis del segle XIII, el cenobi

¹⁵³ Doc. 1105. Llavors, Ramon Pere convenia amb Ramon Morell, també de Sant Miquel, i Bernat Davall, de Vila-robau, complir els pactes establerts a finals de desembre de l'any anterior amb relació al monar que tenia en franc alou a Vila-robau.

¹⁵⁴ Pel que fa als documents que ens parlen del domini del Priorat: veure docs. 90, 315 i 1285. El priorat també posseïa el domini directe del molí d'en Mercadal: veure doc. 390.

¹⁵⁵ Doc. 1302.

¹⁵⁶ Doc. 1305.

¹⁵⁷ Podria ser que els vescomtes n'haguessin posseït inicialment el domini. Si més no, sabem que el 1165 el vescomte Jofre atorgava testament en el qual cedia la tercera part dels beneficis del molí al cenobi; quantitat (tercera part) que com veurem tot seguit solia ser l'habitual dels propietaris del domini directe: veure MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran...*, p. 235.

havia posseït diversos drets ens alguns altres molins: el molí d'Aranyó, a Rabós; de Boïga, a Boadella; de les Corts i de Berà, a Molins, i fins i tot en un molí de Sant Privat d'en Bas (Garrotxa).¹⁵⁸ Com hem vist abans, Lluís To ens assabenta que entre els segles XI i XIII un bon nombre dels masos que el monestir de Vilabertran tenia a la part nord-oest de l'actual comarca de l'Alt Empordà disposaven de drets en determinats molins. Aquest seria també el cas del monestir de Santa Maria de Roses, que a més dels molins de la parròquia de Roses, posseïa molins en diversos punt de la plana: Castelló, el Far, Siurana i Parets.

D'altra banda, uns pocs molins foren propietat d'ordes militars i institucions caritatives. Pel que fa a les primeres, hem documentat un molí a la vila comtal de la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós i un molí a Llers de la casa del Temple de Castelló. Amb relació a les institucions caritatives, sabem que l'hospital castelloní dels Pobres va rebre la concessió l'any 1296 del domini directe del molí de Salitell, a l'Armentera. El cas més representatiu, però, fou sens dubte el de la Caritat Major de Peralada, que aconseguí un gran control de la activitat molinera d'aquesta població. La institució, regida per la universitat de la vila, era propietària almenys des de principis del segle XIV dels molins Nou i de Guaitallop, i l'any 1343 es féu encara amb el domini del molí de Santa Maria, situat al terme de Cabanes, tot i que ben a prop de la capital vescomtal.

Finalment, el domini d'un gran nombre de molins estava en mans de la noblesa, la qual disposava de notables atribucions jurisdiccionals i d'extensos dominis territorials en nombrosos indrets del comtat i vescomtat. Aquest era el cas, entre molts d'altres, dels Vilagut a Castell d'Empordà i dels Pau a Delfià –en ambdós casos hem pogut constatar les seves atribucions jurisdiccionals i el domini sobre algunes instal·lacions d'aquestes poblacions;¹⁵⁹ però també de famílies com els Llança o els Rabós a les respectives viles homònimes, tot i que en aquestes dues poblacions els monestirs de Sant Pere de Rodes i Sant Quirze de Colera també posseïen importants drets. Fixem-

¹⁵⁸ MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran...* Tanmateix, no sabem si aquests molins existien en el període del nostre estudi ni tampoc si el cenobi conservà els seus drets. En aquest sentit, prenem d'exemple el molí de Berà: el 1190 se signà un conveni entre l'abat i Icard de Figueres, amb el qual en convenien el repartiment dels beneficis; l'any 1213 el monestir rebia de Guerau Icard els drets sobre la instal·lació, que llavors es trobava enrunada.

¹⁵⁹ Pel que fa a Castell d'Empordà: veure docs. 795, 918, 1219 i 1317. Pel que fa a Delfià: veure docs. 52 i 656.

nos, per exemple, en la causa que l'any 1344 enfrontava Ermessenda de Llançà amb el monestir de Sant Pere de Rodes en motiu de la jurisdicció del lloc de Madrés a la qual ja hem fet referència en un capítol anterior. No en sabem el resultat i, per tant, tampoc com es determinava la delimitació de les atribucions jurisdiccionals, però creiem probable que els Llançà hi tinguessin un molí en alou. Suposem una situació semblant a Rabós, on a mitjan XIV (1341-1342) hi documentem un molí sota domini directe del monestir de Sant Quirze i un altre molí –en aquest cas, sense saber el mode de la seva tinença– dels Rabós.¹⁶⁰

A la zona de la plana més immediata a la vila de Castelló, on hi havia una de les grans concentracions de molins del comtat, veiem que diverses famílies de la noblesa posseïen instal·lacions en alou, tot i no disposar d'atribucions en matèria jurisdiccional. Ens referim, en primer lloc, als molins dels Vilamalla o Gallard i dels Fortià al Far i a Fortià, als quals hem fet referència anteriorment, i on no podem acabar de determinar amb seguretat el mode de la seva tinença. Els posseïen en franc alou o bé sota domini del monestir de Sant Pere de Rodes? El cenobi tenia jurisdicció al Far i Vila-sacra i, per tant, també els drets sobre les aigües procedents de l'Alguema i el Manol; mentre que la jurisdicció de Fortià estava en mans de la casa comtal. Que els molins dels Vilamalla i els Fortià pagaven censos al cenobi és ben cert, però sembla que els seus propietaris es resistiren a acceptar el domini directe de les instal·lacions per part del monestir. Aquest seria probablement l'exemple d'alguns senyors amb dominis territorials importants que aconseguiren o, si més no, desitjaren el domini complert dels seus molins.

On fou més evident, però, la no correspondència d'atribucions jurisdiccionals i, per tant, la facultat de construir molins, d'una banda, amb la propietat d'aquests, de l'altra, va ser al darrer tram de la Muga, a les poblacions de Vilanova i Castelló. Fins els anys 1331 i 1336, quan el comte Pere I va fer desmantellar els molins de les ribes de la Muga i va fer edificar els nous casals de molins comtals de Castelló, la casa comtal tan sols disposava de la propietat d'un dels deu molins allí existents. Els comtes mantenien la prerrogativa sobre la construcció de molins, com queda ben patent en la concessió en feu al cavaller Gispert Alquer per a edificar un molí l'any 1287, però no van fer un ús

¹⁶⁰ Pel que fa al cenobi, el 1342 documentem un molí de Rabós que disposava d'aigua per concessió del cambrer del monestir: veure doc. 1695. Pel que fa als Rabós, sabem que Guillem de Rabós va donar al seu fill Berenguer el seu alberg, molí i d'altres propietats a Rabós (“hospicium meum de Rabedonibus et molendinum meum, terras, vineas et ceteras possessiones”): veure doc. 1656.

privatiu de les seves prerrogatives i van concedir la possibilitat de construir molins a diferents famílies de la noblesa, tot fa pensar que en franc alou.¹⁶¹

Resulta especialment significatiu el cas dels senyors de Pau i Palau, que per concessions comtals ja disposaven de la jurisdicció i de la facultat de construir molins a les respectives poblacions.¹⁶² Atesos els pocs recursos hídrics d'aquesta zona i la poca distància amb la Muga (menys de deu kilòmetres), els comtes van beneficiar cadascun d'aquests llinatges amb la possessió d'un molí en franc alou a les ribes del riu (els molins de la Glera i d'en Jutge, respectivament) per pal·liar les “mancances” en molineria a les seves senyories. Si més no, sabem que en els arrendaments d'aquests s'hi especificava l'obligació per part dels arrendataris de moldre –amb certs avantatges i exempcions– el gra que necessitessin els propietaris per a les seves residències de Pau i Palau. Veiem també que el 1305 un masover del Penardell, a la parròquia de Pau, adquiria condicions preferents per a la mòlta dels seus cereals en el molí que el senyor de Pau posseïa a Vilanova, el molí de la Glera, del qual hem de suposar que en feia ús habitualment.¹⁶³

1.2.2. Els propietaris del domini útil

Fixem-nos ara en els titulars del domini útil dels molins, i en primer lloc en els comtes, que tot i posseir el domini directe sobre poques instal·lacions –especialment abans de la construcció dels nous casals de molins comtals de Castelló (1331-1336)–, van conservar gairebé sempre els dos nivells de propietat. Aquest fou el cas dels molins comtals de Castelló, Empúries, Belcaire i Verges; molins que, atesos els seus beneficis

¹⁶¹ Com hem vist anteriorment, el molí de l'Alquer es va construir però fou desmantellat aviat.

¹⁶² Tan sols hem documentat del cert un molí a Palau, que era propietat de Berenguer Sord, de Vilanova de la Muga. Més concretament, sabem del seu establiment el 1310 i de l'existència l'any 1312 d'una vinya sota el molí de l'esmentat Berenguer (“subtus molendinum meum”); veure docs. 638 i 672. La vinya afrontava a migdia “in rieria molendina”, la qual cosa ens pot fer pensar que hi havia més molins.

¹⁶³ Més concretament, el masover s'assegurava la possibilitat de poder moldre el seu gra tot just una vegada hagués estat mòlt el gra que hi havia a la tremuja. És a dir, no s'havia d'esperar gaire per moldre el seu gra: veure doc. 487.

potencials, els comtes administraren de manera més o menys directa, habitualment amb arrendaments de curta durada al millor postor.

El major exemple és la construcció l'any 1331 dels dos primers casals de molins fariners comtals de Castelló, que amb els anys passarien a ser coneguts com els molins de Dalt i del Mig, atesa la posterior construcció del tercer casal fariner, el molí de Baix. Fins llavors (1331), el molí del Comte del puig de la Muga reportava als Empúries uns beneficis anuals propers als 2.000 sous. Una vegada desmantellats els primers molins de les ribes de la Muga i operatius els molins de Dalt i del Mig, en canvi, els beneficis comtals augmentaren considerablement: 2.222 sous el 1332, 8.142 el 1333 i 11.922 el 1335.¹⁶⁴ L'augment de beneficis és tan espectacular que s'han de fer diverses lectures. Una seria l'aplicació del destret de mólta del cereals a la vila comtal a partir de 1331, és a dir, l'obligació dels castellanins de moldre els seus grans als nous molins comtals o, en tot cas, als molins de la vila de Castelló. Una altra seria la millora productiva dels nous casals respecte els antics molins de les ribes de la Muga, alguns dels quals sabem que tenien problemes de funcionament tot just abans del seu desmantellament.¹⁶⁵ Sense menystenir aquesta segona possibilitat, ens decantem més aviat per la primera, ja que l'augment dels guanys de la molineria castellanina entre els anys 1331 i 1336 també va beneficiar els dos últims molins de les ribes de la Muga desmantellats aquest darrer any (1336), els molins d'en Mercadal i de Santa Maria.¹⁶⁶ La resposta podria ser, però, la combinació d'ambdós factors.

Les instal·lacions comtals van augmentar i diversificar-se amb la construcció del nou molí bataner castellaní (1332) i, més encara, a mitjan segle, amb dos nous molins fariners, un a Castelló (d'en Jutge) i l'altre a Vilanova (del Comte).¹⁶⁷ Tanmateix, la Pesta Negra va provocar una baixada del rendiment dels molins fins al punt que en un primer moment no es podien pagar els censos dels casals comtals. És a dir, els beneficis d'aquests eren més baixos que els beneficis dels anteriors molins de les ribes de la

¹⁶⁴ Ens aquests casos (1332, 1333 i 1335), descomptem del preu total dels arrendaments els censos que s'havien de pagar als que havien estat els propietaris dels antics molins de la Muga.

¹⁶⁵ Més concretament, sabem que alguns no aconseguien obtenir un cabal d'aigua suficient per accionar els seus aparells amb suficiència. En parlarem a bastament en un proper capítol.

¹⁶⁶ En aquest sentit, fixem-nos en l'augment del preu dels arrendaments del molí d'en Mercadal.

¹⁶⁷ El nou molí castellaní era una rehabilitació del molí d'en Jutge, desmantellat l'any 1331, i que havia estat situat en la canalització que abastia el molí comtal del puig de la Muga. El molí comtal d'en Jutge rebria posteriorment l'aigua del rec del molí bataner comtal de Castelló.

Muga fins l'any 1331. La producció dels molins castellanins, però, es va anar refent poc a poc a la segona meitat del segle XIV.¹⁶⁸

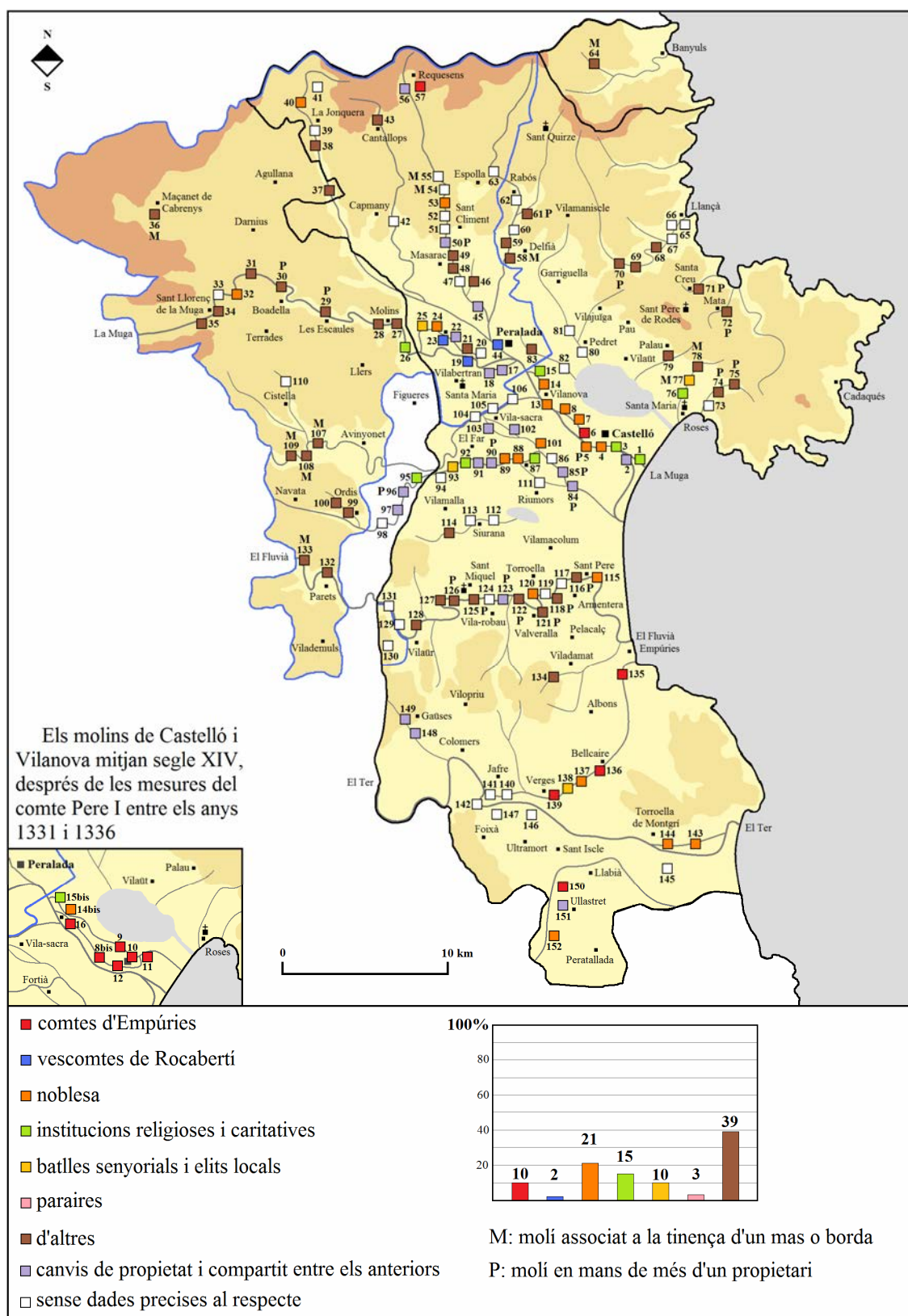
Pel que fa als Rocabertí, l'únic document que ens assabenta de la possible gestió directa d'algun molí per part seva és la referència de la construcció o reconstrucció d'un molí a la vila de Peralada a finals del segle XIII (1294), quan Dalmau de Rocabertí cedia a Simó Perdigó la batllia de la vila, tot excloent dels beneficis del càrrec els ingressos d'aquesta instal·lació.¹⁶⁹ Tanmateix, la manca d'informació al respecte –al contrari, per exemple, que sobre els forns vescomtals de Peralada– ens fa pensar que el projecte del molí no va tirar endavant. Des d'aleshores, i probablement a instància dels cònsols peraladencs, els vescomtes van renunciar a l'explotació de la molineria en la població demogràficament més important dels seus dominis a favor la Caritat Major, institució caritativa que posseïa els molins Nou i de Guaitallop, a les ribes de la Muga.

Però si els vescomtes renunciaren a finals del segle XIII i primera meitat del segle XIV a l'administració directa d'instal·lacions molineres, aquest no fou el cas d'un bon nombre de titulars del domini directe de molins. Les dades de què disposem no són del tot concloents però apunten a dues realitats ben diferents. A la zona de la plana, prop dels nuclis de poblament més important, la majoria dels propietaris optaren per conservar els dos nivells de propietat i dur a terme una gestió més o menys directa dels molins. Aquestes eren les instal·lacions amb un volum de producció més alt, i en les subhastes d'arrendament dels quals no hi devien faltar potencials arrendataris oferint quantitats relativament importants.

¹⁶⁸ Pel que fa a l'administració i beneficis dels casals de molins de Castelló a la segona meitat del segle XIV: veure GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 210-224.

¹⁶⁹ Doc. 178.

FIGURA 6. Els propietaris del domini útil dels molins ¹⁷⁰

¹⁷⁰ Veure Apèndix, p. 809-838. Per a la realització del gràfic (100%) ens hem basat en 137 casos. En les instal·lacions en les quals el domini útil estava en mans de diverses persones o institucions o bé canvià de mans segons les diverses categories realitzades, hem comptat tots aquests diversos casos.

A mesura que ens allunyem dels nuclis més grans, en canvi, i especialment a les zones muntanyoses, fou molt més habitual l'establiment emfitèutic. En ocasions, fins i tot, les concessions dels molins anaven associades a les d'una masada; fet que devia ser habitual en els indrets on els molins tan sols podien treballar de manera estacional com a conseqüència de la manca d'aigua, i els establerts havien de comptar amb terres o d'altres guanys per completar els seus ingressos. S'observa una diferència prou clara entre els propietaris del domini útil dels molins de la zona de la plana més immediata als nuclis més importants, d'una banda, i els de les instal·lacions de les zones més muntanyoses i amb una població menys concentrada, de l'altra. Prop de les viles de Castelló i Peralada el domini útil dels molins estava en mans dels sectors rellevants de la societat: determinades institucions religioses, membres de la noblesa i les elits locals, famílies en clar ascens econòmic i social i en ocasions a punt d'entroncar amb aquests darrers: com els Llosa, Cocó i Gomir, a Castelló, o els Taverner i Vilar, a Peralada.

També un bon nombre d'instal·lacions eren propietat de persones vinculades amb els poderosos o amb la gestió de les seves propietats: per exemple, el majordom comtal Bernat Marquès o els batlles senyorials Bernat, Miquel i Guillem Camós (Verges), Arnau Terrades (Ullastret), Berenguer i Francesc Otger (la Tallada), Ramon i Jaume Ordis (Roses), Guillem Pellisser (Sant Climent), Arnau Perles (el Far), i el ja esmentat Ramon Pere (Saus).¹⁷¹ Aquest darrer resulta especialment significatiu ja que com hem comentat anteriorment es negava a reconèixer el domini del cenobi de Sant Miquel sobre el seu molí, al·legant que el document que ho havia de demostrar era "confusum et non intelligibile". Tot i que el 1308 una sentència dictaminà que el molí s'havia de posseir sota domini directe del monestir, el cens fou rebaixat a la meitat del que havia determinat en primer moment el jurisperit, pel fet que Ramon era un "baiulus

¹⁷¹ Bernat Marquès posseïa una meitat del domini útil del molí de la Garriga (Far). Els Camós, batlles comtals de Verges, van rebre una concessió comtal per construir un molí en aquesta població (d'en Camós). Arnau Terrades, batlle d'Ullastret, posseïa un molí en aquesta població (d'en Terrades) i, a més, l'any 1282 adquirí una part del mestratge dels molins de Verges. Els Otger disposaven de la batllia de la Tallada i també de certs drets sobre el molí de Palol que no hem pogut precisar (Jafre). Els Ordis, batlles del monestir de Santa Maria de Roses, tenien un mas amb molí propi en aquesta població (de Bocona). Guillem Pellisser, batlle de Sant Climent, el 1336 posseïa certs drets que no podem precisar sobre un molí situat al costat dels murs de la força d'aquests vila (d'en Pellisser). Arnau Perles, batlle del Far, adquirí l'any 1327 una quarta part del molí de Vilamorell (Vilamorell); també el veiem participar en la gestió dels molins de Sant Pere de Rodes a Vila-sacra i Vilanova de la Muga, i figura com arrendatari dels béns de la pabordia de Fortià, i també dels seus dos molins, de la Vall i de Cruquella.

naturalis et homo bonis et ita reputatur, et quod tenet bonum hospicium et honorabile inter alios de Impuritano”. Uns anys més tard (1326), Ramon insistia altra vegada en posseir el molí “pro alodio francho”. En tot cas, és prou evident que la possessió del domini útil d’alguns dels molins empordanesos baixmedievals era vist pels coetanis com un bon patrimoni i, fins a cert punt, també com un element d’estatus.

D’acord amb el desenvolupament de la activitat tèxtil a la plana empordanesa durant el període estudiat, els propietaris d’alguns molins foren també els principals paraires de les viles de Castelló i Peralada, que miraren d’accedir a determinats molins amb la intenció, sens dubte, d’instal·lar-hi aparells destinats al batanatge de teixits. El percentatge és baix però prou significatiu; més encara perquè com veurem en un proper punt, el batanatge de les robes teixides a les viles comtal i vescomtal es localitzava especialment en poblacions de la rodalia d’aquestes, de les quals no disposem de tanta documentació (veure Figura 27, p. 253).¹⁷²

En alguns casos, especialment als extrems de la plana, el domini útil dels molins estava sovint dividit entre diverses persones, la qual cosa sembla que fou normal durant l’edat mitjana. Segons Elvis Mallorquí, aquest era el règim de tinença habitual de molins de les Gavarres, zona muntanyosa tot just al sud del comtat, on a principis del segle XIV els molins eren tinguts pels pagesos, amb divisions que arribaven fins a la setzena part, i amb dies i nits de disposició per a les seves necessitats.¹⁷³ Amb relació al comtat i vescomtat, la majoria d’aquests molins amb règim de copropietat es trobaven

¹⁷² El paraire castellaní Guillem Dalmau fou establert en els molins del Castell i de les Canals, a Vila-sacra, pels volts de l’any 1300. El paraire castellaní Bernat Joli, posseïa un molí bataner a Requesens el 1313 (molí d’en Joli). El mateix Joli adquirí amb els paraires de Peralada Francesc Trilles i Arnau Tolosa el molí Nou (Peralada) uns anys més tard. El 1324 Francesc Trilles i Arnau Tolosa adquirien un molí bataner a Sant Climent.

¹⁷³ Mallorquí ens diu que tot i que els drets derivats de la possessió d’un castell permetien controlar serveis clau de l’economia agrària com els molins, forns i ferreries, “a Cruïlles no sembla existir cap molí ni forn jurisdiccional”. L’any 1319 els molins eren tinguts en parts (*tenetores* o *parçoners*) pels pagesos: meitats, terços, quartons, vuitens o setzens; amb dies i nits de disposició. Sense utilitzar la paraula domini directe aquests pagesos els tenien per uns senyors a canvi de diversos censos. Documenta a les Gavarres i nuclis propers molts petits molins d’iniciativa pagesa que pagaven tasques i agrers als senyors del terme: veure MALLORQUÍ, Elvis. “Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319)”. Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1999, p. 62-70.

localitzats a les zones més muntanyoses, tot i que en un riu tan important com el Fluvià també eren ben habituals.

La qüestió, però, és determinar quins eren els drets dels parcers, és a dir, quina era la naturalesa de la divisió d'aquests molins i les característiques de la seva gestió. En primer lloc, veiem que en alguns casos aquest règim es devia a qüestions molt diferents a les apuntades per Mallorquí. A finals de 1325, per exemple, el molí que Ramon Pere, batlle del monestir de Sant Miquel de Fluvià a Saus, posseïa a Vila-robau va passar a un règim de copropietat pel fet que aquest en va concedir la meitat del domini útil a dues persones que li entregaven la important xifra de 700 sous i assumien les despeses de la seva rehabilitació.¹⁷⁴ Pocs anys més tard (1331) Ramon Pere figurava com a parcer del molí juntament amb Bernat Davall i Ramon Llobet, però l'explotació del molí sembla lluny d'un règim de parceria entre uns pagesos que l'utilitzaven per les seves necessitats i les d'altres camperols de la zona.¹⁷⁵ Aquest hauria estat també el cas d'algunes instal·lacions a Delfià, Rabós, Sant Miquel de Fluvià, Valveralla i l'Armentera: més concretament, els molins del Forn de Sant Romà, del Bullidor, del Bessó, de Valveralla i de Salitell. En ocasions, els seus parcers podien limitar-se a cobrar una determinada part dels beneficis dels molins sense intervenir en la seva explotació; els molins serien per a ells, doncs, més una inversió que no pas una altra cosa. Veiem, per exemple, com els parcers del molí del Bessó (Sant Miquel de Fluvià) n'arrendaven la gestió almenys durant els anys 1334 i 1335 al vilanoví Bernat Moner pel preu de 170 mitgeres d'ordi anuals.¹⁷⁶ També resulta curiós el cas d'un dels mestres d'obres de l'església parroquial de Castelló, Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, que va participar en la gestió del molí de Sant Pere i a més adquirí una tercera part del molí de Valveralla.¹⁷⁷

¹⁷⁴ En realitat, Ramon Pere sotsestablí als dos inversors la meitat del domini útil molí a canvi d'un acapte de 700 sous i d'un cens de 4 mitgeres de blat: veure docs. 1097 i 1105. Ramon Pere actuava com si el molí fos un alou seu ("pro alodio francho", es diu), però com hem vist anteriorment l'any 1308 un jurisperit havia dictaminat que era domini directe del monestir de Sant Miquel de Fluvià.

¹⁷⁵ Doc. 1299.

¹⁷⁶ Doc. 1396.

¹⁷⁷ Docs. 524, 611, 616, 1121 i 1391. Pel que fa al mestre Pere Pedrer: veure PUJOL I CANELLES, Miquel. "El retaule d'alabastre de Santa Maria de Castelló d'Empúries". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1989, núm. 22, p. 91.

En certes ocasions, documentem que les atribucions d'alguns parcers consistien en la disposició d'uns determinats dies d'ús. A Roses, l'any 1323 Pere Pellestort venia a Bernat Carbonell els drets de servitud del molí d'aquest darrer un dia a la setmana (“illam servitutum unius diei in quo posse molere granum meum cum multura in dicto molendino”).¹⁷⁸ En aquest cas, el fet de “moldre el gra amb moltura” s’ha d’interpretar, sens dubte, com la possibilitat de no pagar la moltura. Unes setmanes més tard (1324), Jaume Batlle venia a Bernat Morató i a la seva dona, Beneta, la possibilitat de moldre cada dilluns en el molí d'aquests (“servitutum sive franquesiam [...], videlicet molendi cum multura semper in die lune”).¹⁷⁹ Ens resta per determinar si eren els parcers els que controlaven el procés de la mòlta dels seus grans, o bé tan sols disposaven de la facultat de fer un ús gratuït del molí, el qual seria explotat per tan sols un d'ells o per un moliner assalariat.

Encara a la mateixa població (Roses), observem que en la venda de la quarta part del molí d'en Ribot atorgada l'any 1318 per Bernat Serra, oriünd de Roses i habitant de Castelló, a Jaume Garriguella, de Palau-saverdera, es deia que la meitat del molí era de Bernat Ribot i la quarta part restant de Berenguer Queralbs, de Palau. Pel que feia al repartiment dels beneficis: Bernat Ribot rebia els beneficis una setmana sencera de cada dues; mentre que la resta de setmanes els beneficis es repartien entre Bernat Serra, de la sortida del sol el dilluns fins al dijous següent al vespre, i Berenguer de Queralbs, de la posta de sol del dijous fins al dilluns següent.¹⁸⁰

Finalment, i encara que sembli estrany, només en dues ocasions hem documentat del cert l'establiment d'un molí a un moliner. En primer lloc ens referim al peraladenc Guillem Baró, al qual li foren establertes les dues instal·lacions que la Caritat Major de Peralada posseïa a les ribes de la Muga, els molins Nou i de Guaitallop. Els alts censos que aquest va assumir, però, feien que a la pràctica aquesta operació fos més semblant a un arrendament vitalici.¹⁸¹ L'any 1315 un d'ells, el molí Nou, fou sotsestablert per Baró

¹⁷⁸ Doc. 1014.

¹⁷⁹ Doc. 1021.

¹⁸⁰ Doc. 825.

¹⁸¹ L'any 1303 els procuradors de la Caritat de Peralada establien al moliner Guillem Baró i a la seva dona el molí de Guaitallop. El moliner, però, pagaria un cens altíssim, 140 mitgeres d'ordi, que en els casos excepcionals podria ser baixat (“si forte ratione alicuius guerre dictum molendinum cessaret quod non moleret, quod tunc diminueretur de dicto censu ad cognitionem procuratorum qui pro tempore fuerint in dicta Caritate et etiam ad cognitionem consulum”). Fins aleshores el moliner gestionava el molí

al també moliner Guillem Plana, que en perdre la propietat al cap de molt poc temps pels impagaments que acumulava.¹⁸² El 1324 la vídua de Guillem Baró definia l'establiment del molí de Guaitallop i poc després ho faria del Nou.¹⁸³ Així mateix, sabem que l'any 1347 l'abadessa de Sant Feliu de Cadins establí el molí de la Cavalleria a Cabanes al moliner Ramon Ramis, i que tan sols quatre anys més tard la seva filla i hereva, Cília, en definia aquests drets al monestir.¹⁸⁴ En el període estudiat, i almenys amb relació als molins més importants de la plana, el fet que un moliner posseís el domini útil d'un molí era un cas excepcional; l'habitual eren els establiments de la molineria, és a dir, la concessió del càrrec de moliner d'un molí a canvi d'una part dels beneficis d'aquest.

1.2.3. Percentatges

Per acabar el capítol, observem quina fou la repartició dels guanys dels molins en els quals els dos nivells de propietat no estaven en mans de la mateixa persona. Més concretament, ens referirem als ingressos dels titulars del domini directe, que podien correspondre a un determinat percentatge dels ingressos o bé a una quantitat fixa en gra o en diners.

En els casos en què els beneficis dels senyors directes eren una part proporcional dels guanys del molí, la fracció més habitual al comtat d'Empúries sembla que fou un terç, així com arreu de les terres catalanes en època medieval.¹⁸⁵ La majoria d'exemples

a canvi d'una sisena part dels beneficis del molí, la remòlta i la bolfa: veure doc. 432. Els procuradors de la Caritat també van establir a Baró el molí Nou amb un cens semblant, ja que aquest el va sotsestablir l'estiu de 1315 a canvi de 150 mitgeres d'ordi "ad auxilium census que nos facimus dicte Caritatis": veure docs. 727 i 728.

¹⁸² Docs. 728, 729, 730 i 851. Abans Plana havia venut la meitat del molí a dos paraires: veure doc. 766.

¹⁸³ Doc. 1058.

¹⁸⁴ Docs. 1833 i 1921.

¹⁸⁵ En el seu treball sobre la molineria catalana medieval, Ramon Martí ens diu que la fracció més habitual dels beneficis destinada als senyors sembla que va ser una tercera part, tot i que també fou la meitat o fins i tot dues terceres parts: veure MARTÍ, Ramon. "Hacia una...", p. 182. Pere Ortí, ens parla de dos terços o tres quartes parts per al rei en alguns establiments de molins al rec Comtal de Barcelona: ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 278-282.

dels quals disposem provenen del riu Fluvià. Així, veiem que el 1311, quan Arnau de Torroella establia a Joan Baró, de Torroella de Fluvià, la meitat d'un monar a Saldet perquè ambdós hi construïssin a mitges un molí, es convenia que l'establert donaria a Arnau la tercera part dels ingressos del molí, tal com era habitual en d'altres molins del Fluvià ("sicut consueta est dare tertia pars in aliis molendinis dicti fluminis").¹⁸⁶ Pocs anys més tard (1317), quan el mateix Arnau reconeixia els drets dels senyors del castell de Pelacalç sobre el molí de Salecresa (Torroella), es tornà a insistir en el mateix.¹⁸⁷ El 1334 es parlava del "tercio consueto" dels beneficis del molí del Bessó (Sant Miquel) en motiu del domini del monestir de Sant Miquel de Fluvià;¹⁸⁸ i tenim referències del mateix als molins de la Roca (Vila-robau), de Salitell (l'Armentera) i de Sant Pere Pescador.¹⁸⁹

Al riu Muga, tan sols sabem –amb certesa– la utilització d'aquest percentatge en una ocasió: l'any 1287, quan el comte Ponç Hug IV concedia en feu al cavaller Gispert Alquer la possibilitat de construir un molí bataner al terme de la vila comtal.¹⁹⁰ Aquest però també podria ser el cas del molí de Santa Maria (Cabanès) durant els primers anys de la seva existència, i que en el període estudiat el monestir de Vilabertran posseïa en alou. Si més no, sabem que el 1165 el vescomte Jofre atorgava testament en el qual cedia la tercera part dels guanys del molí al cenobi.¹⁹¹ Només són conjectures, però potser el vescomte va definir el domini sobre el molí, ja que aquest estava situat al terme de Cabanès, a les ribes de la Muga i, per tant, el monestir hauria hagut de comptar amb l'autorització i llicència dels vescomtes per edificar-lo.

Tal com veiem en el mapa (veure Figura 7, p. 117), existiren més percentatges, però foren menys habituals.¹⁹² En tot cas, fixem-nos altra vegada en la sentència del compromès que signaren pels volts de l'any 1308 l'abat de Sant Miquel de Fluvià i Ramon Pere en motiu de la propietat d'un molí a Vila-robau. Tot i que el jurisperit

¹⁸⁶ Doc. 646.

¹⁸⁷ Doc. 792.

¹⁸⁸ Doc. 1396.

¹⁸⁹ Docs. 247, 820, 1195 i 1524.

¹⁹⁰ Doc. 94.

¹⁹¹ MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran...*, p. 235.

¹⁹² Primerament, ens referim a la sisena part en el molí de la Torre a Parets: veure doc. 736. En segon lloc, a la desena part dels ingressos d'un molí a Palauborrell. D'altra banda, els propietaris del molí de Mal Portell havien d'entregar la meitat dels seus beneficis al cellerer de Sant Pere de Rodes, així com l'onzena part dels fruits de les terres annexes: veure doc. 739.

designat per resoldre el conflicte deixava molt clar el domini directe del monestir sobre la instal·lació, concloïa també que la part dels ingressos que pertocava al cenobi pel seu senyoratge (“senioraticí”) no era un terç, com exigia l’abat emparant-se en els documents i usos habituals al Fluvià, sinó la sisena part, i això una vegada deduïdes certes despeses.¹⁹³ Tot seguit, el jurisperit rectificava i pronunciava encara que el monestir havia de rebre tan sols “duodecimam mensuram de multuris quas ipsum molendinum lucratur et non de aliis, et hoc secundum formam ripperie Fluviani”, ja que li constava que Ramon Pere era “baiulus naturalis et homo bonis et ita reputatur, et quod tenet bonum hospicium et honorabile inter alios de Impuritano”.

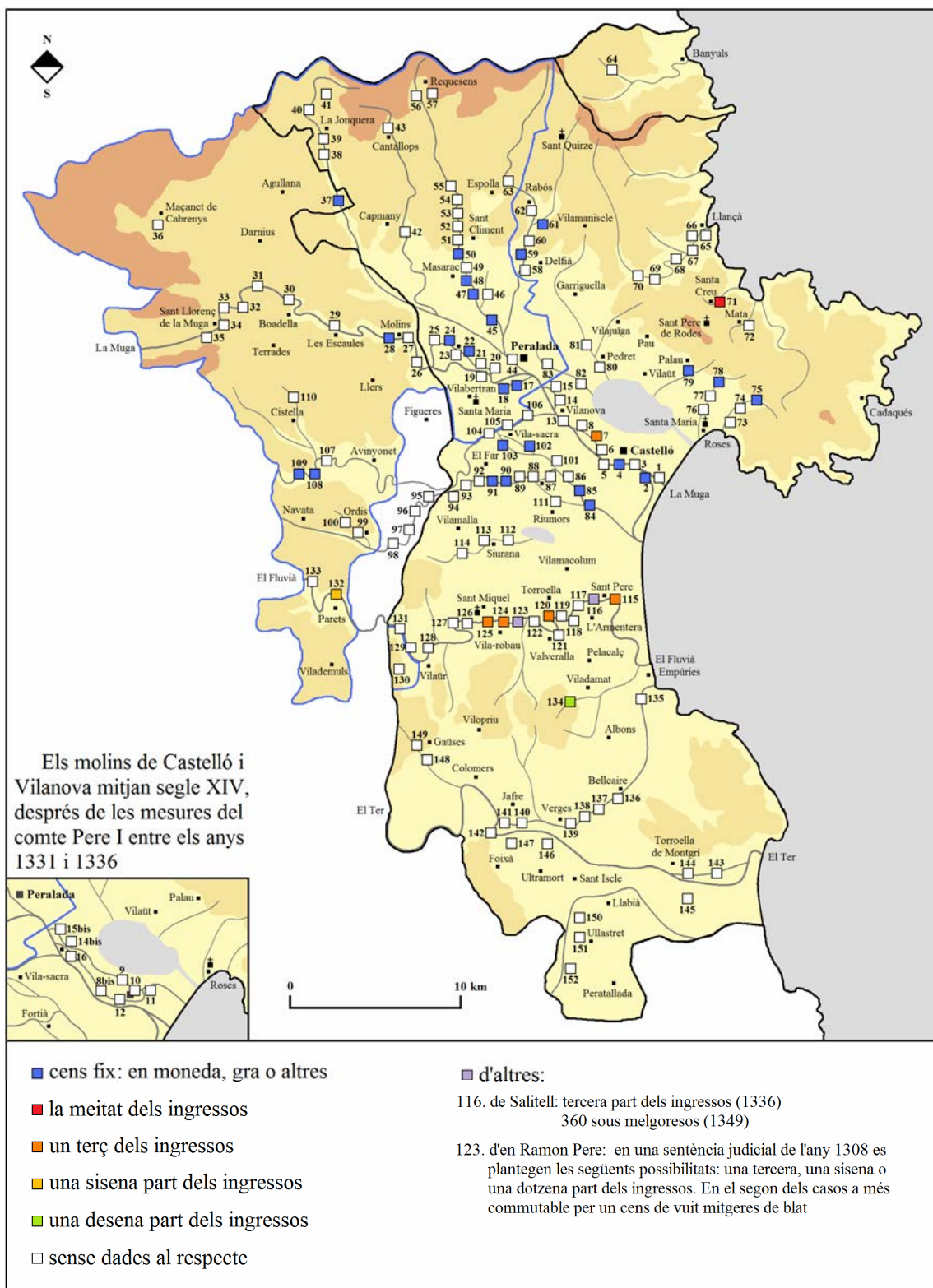
La sentència, però, ens aporta unes dades rellevants especialment amb relació al pagament de la part del senyor directe, el monestir de Sant Miquel de Fluvià. Una de les queixes que l’abat havia fet arribar al jurisperit era que Ramon Pere no feia entrega, al contrari que el seu pare, del gra que el cenobi rebia pel senyoratge del molí, i que no era una part dels ingressos del molí –com reclamava l’abat el 1308– sinó deu mitgeres de blat anuals.¹⁹⁴ El document no ens aporta més dades, però creiem possible que el pare de Ramon hagués arribat a un compromís amb el monestir per realitzar un pagament fix enlloc d’un de proporcional. De fet, això va ser el que l’any 1308 va dictaminar el jurisperit en la seva primera pronúncia: “ex causa benignitatis”, sempre que Ramon Pere i l’abat hi estiguessin d’acord, i durant la vida d’aquest darrer, es podria permutar el cobrament de la sisena part per l’entrega de vuit mitgeres de blat anuals.¹⁹⁵

¹⁹³ L’abat afirmava que “molendina que dictus Raiumundus Petri possidet in alveo Fluviani teneantur iure emphiteotico, et secundum formam instrumenti et iuxta usum et consuetudinem molendinorum que sunt in alveo Fluviani dictus abbas habere debeat terciam partem lucri sive proventuum, quam dictus Raiumundus Petri tradere sibi cessavit”. El jurisperit va dictaminar el pagament de la “sextam mensuram de omnibus lucris et proventibus quos facit dictum molendinum, deductis primo inde expensas”.

¹⁹⁴ El pare de Ramon donava al monestir “pro senioratico molendinorum, X migerias tritici”.

¹⁹⁵ El jurisperit dictaminà: “pronuncio quod ipse abbas quamdiu vivat habeat vendere dicto Raimundo Petri dictam VI mensuram et ipsum ius quod debet percipere in dicto molendino pro octo migeriis frumenti vendibilibus pulcri et recipientibus singulis annis si ipse Raimundo Petri emere ab eo abbate voluerit”. No sabem com es va resoldre el conflicte ni si aquesta apreciació es veia modificada quan el jurisperit va passar a la dotzena mesura, però sí que uns anys més tard (1325), quan Ramon Pere establí la meitat del molí –no sabem si havia adquirit el domini directe o bé si es tornava a resistir a reconèixer els drets del cenobi– exigia als establerts un cens de quatre mitgeres de blat.

FIGURA 7. Els percentatge dels senyors directes ¹⁹⁶

¹⁹⁶ Veure Apèndix, p. 809-838. Cal tenir en compte, amb relació als censos percentuals, que és difícil poder precisar en tots els casos si aquests es deduïen abans o després del pagament de determinades despeses.

Les dades de què disposem amb relació a aquesta qüestió no són abundants, però suposem que en ocasions els percentatges dels senyors directes foren permutats per quantitats fixes d'acord amb els beneficis reals dels respectius molins, com sabem que va passar als molins de Salitell i de Guaitallop. Pel que fa al molí de Salitell, situat a les ribes del Fluvià dins del terme de l'Armentera, veiem que tot i que la part reservada per al senyor era com hem comentat abans una tercera part dels beneficis, almenys el 1349 aquesta s'havia permutat pel cobrament de 360 sous melgoresos anuals.¹⁹⁷

Una situació semblant va passar al molí peraladenc de Guaitallop el 1303, quan va ser establert al moliner Guillem Baró i a la seva dona per la quantitat anual de 140 mitgeres d'ordi.¹⁹⁸ En aquest cas no es va permutar el percentatge del senyor per un cens fix, ja que la Caritat Major de Peralada, institució propietària del molí, fins llavors el gestionava directament, però sí que es calculà el cens d'acord amb els beneficis reals del molí. El cens era realment alt, però els procuradors de la Caritat i el propi establert sabien que aquesta era una quantitat ajustada als ingressos de la instal·lació, ja que en el mateix document se'ns diu que Baró, així com els seus antecessors en el càrrec de moliner del molí, havien rebut fins aleshores la sisena part dels guanys del molí a canvi d'exercir-ne tots els mestratges, és a dir, probablement gestionar-ne l'explotació.¹⁹⁹ De fet, tan ajustat era el valor del cens, que es garantia la seva revisió en cas que per conflicte bèl·lic el molí no pogués moldre; clàusula aquesta que, com veurem en un proper capítol, es registrava en els contractes d'arrendament a curt termini.

Probablement el mateix cens va ser el convingut en l'establiment que la Caritat va fer també als Baró del molí Nou poc després, i que el matrimoni sotsestablí el 1315 per la quantitat de 150 mitgeres d'ordi anuals “ad auxilium census que nos facimus dicte Caritatis”.²⁰⁰ Que els censos eren alts ho mostra el preu dels arrendaments anuals d'uns anys més tard: el 1335 els molins Nou i de Guaitallop foren arrendats per la

¹⁹⁷ Més concretament, sabem que els arrendataris d'una sisena part del molí de Salitell es comprometien a pagar “pro censu presentis anni dicte VI partis, sexaginta solidos malgurienses quos annuatim tenetur facere et prestare dicta sexta pars dicto hospitali”: veure doc. 1900.

¹⁹⁸ Doc. 432.

¹⁹⁹ Més concretament, Baró i els seus predecessors en el càrrec rebien: “Viam ex omnibus proventibus dicti molendini, et etiam remoltam pro ut consuetam est percipere et bolffam pasti” a canvi d'exercir tots els mestratges (“omnes magistras”).

²⁰⁰ Més concretament, Guillem Baró venia el domini útil del molí a Guillem Buac per 350 sous el 22 de juliol de 1315: veure doc. 727. Uns dies més tard aquest darrer ho venia al moliner Guillem Plana per 690 sous: veure doc. 730.

quantitat anual de 126 i 112 mitgeres d'ordi, respectivament; però també els problemes econòmics que dugueren al moliner Guillem Plana, sotsestablert dels Baró, a perdre la propietat útil del molí Nou, quatre anys més tard (1319) pels impagaments acumulats.²⁰¹

²⁰¹ Ben aviat Plana va vendre la meitat del molí a dos paraires: veure docs. 766 i 770. Pel que fa als problemes econòmics del moliner: veure docs. 778, 783, 784, 788, 790, 812, 815, 823 i 851.

2. LA FISCALITZACIÓ DE LA PRODUCCIÓ DE FARINA I DEL BATANATGE DE TEIXITS

2.1. EL DESTRET

Una vegada hem determinat en la mesura possible quins foren els propietaris dels molins empordanesos i quines van ser les condicions de la seva tinença, ens fixem en la fiscalització que els senyors i les corporacions municipals feren de les activitats que s'hi duïen a terme, especialment la mòlta de cereals. No podem entendre la molinaria medieval si, juntament amb els aspectes vinculats amb la propietat de les instal·lacions, no analitzem qüestions com el destret, les taxes pròpies dels molins o exaccions com els mesuratges i les imposicions sobre el consum de farina.

Ens referim en primer lloc al destret i ens preguntem si els senyors de les terres empordaneses van gaudir, durant el període estudiat, de la facultat d'obligar les persones sotmeses a la seva jurisdicció a fer ús d'uns determinats molins. Com es pot intuir pel que hem dit en el capítol anterior, el tema és força complex; i a més, els documents dels quals disposem ens aporten poquíssimes dades al respecte. Amb relació al tractament que n'ha fet fins ara la historiografia catalana destaquem en primer lloc el treball de Ramon Martí al qual ja hem fet referència anteriorment.²⁰² Prenent d'exemple els treballs de diversos historiadors francesos, Martí vincula el desenvolupament de la molinaria medieval amb la consolidació del feudalisme i, per tant, centra una part important del seu anàlisi en la qüestió del destret; s'interessa per la resistència de les comunitats camperoles a l'aplicació dels monopolis senyorials, amb les diverses destruccions de molins en moments de tensions, i es planteja, fins i tot, una possible evasió per part dels pagesos amb l'ús de molins manuals.²⁰³ Les dades de què disposem sobre l'aplicació del destret al comtat i vescomtat són poques per confirmar o rebatre l'anàlisi de Martí, però no sembla haver estat una qüestió tan determinant, almenys en el període del present estudi. Llavors, més enllà de les taxes pròpies dels molins –tot fa pensar que molt semblants, fossin o no molins senyorials– documentem l'existència

²⁰² MARTÍ, Ramon. "Hacia una..."

²⁰³ Més concretament, Martí fa referència a treballs de Marc Bloch, Pierre Dockès i Charles Parain: BLOCH, Marc. "Avènement et..."; DOCKÈS, Pierre. "Grands moulins..."; PARAIN, Charles. "Rapports de...". Ramon Martí insisteix en la necessitat de "tener presente la voluntad que muestran los campesinos por conservar sus molinos manuales, enfrentada con la obstinación de los feudales empeñados en destruir-los". Posa èmfasi en les cartes de guiatge i protecció que atorgaven els senyors als camperols per anar als molins, i diu que eren a la vegada una advertència del que els podia passar si no hi anaven.

d'unes exaccions molt més arbitràries, com les imposicions municipals o les lleudes del mesuratge de la farina.

Juntament amb Martí, resulten importants els treballs de Jordi Bolòs, que analitza l'aplicació del destret i fa una diferenciació arreu del territori català: als antics comtats, els molins senyorials conviuen amb molts molins pagesos; mentre que a la Catalunya Nova, els seus habitants van estar sotmesos al destret d'una manera més estricte.²⁰⁴ Bolòs cita com a exemple diverses cartes de poblament en què els senyors “retenien” els molins,²⁰⁵ però –al nostre entendre– en algun cas es pot confondre el monopoli de la construcció de molins amb el monopoli de la mòlta, com alerta Víctor Ferro.²⁰⁶ La facultat dels senyors de la Catalunya Nova de gaudir en exclusiva del dret de construcció de molins podia representar, a la pràctica, que les instal·lacions utilitzades per moldre fossin únicament les seves, però hem de tenir en compte que el monopoli de la mòlta i el monopoli de la construcció són coses diferents. El terme emprat en època medieval per fer referència al monopoli de la mòlta sobre els habitants d'una població o territori era habitualment “molia”, com es registrava en la carta de poblament d'Hostalric (1243).²⁰⁷

A partir de les dades d'historiadors que han tractat el tema més tangencialment, veiem que a cada indret hi havia casos particulars i complexos. En el seu estudi de les viles catalanes del nord-est, Víctor Farías constata aquesta realitat i ens diu que és difícil

²⁰⁴ Pel que fa a la convivència entre molins de destret senyorial i molins pagesos a la Catalunya Vella, l'autor cita l'exemple de Sallent (Garrotxa). Més concretament, es refereix al molí de Rocafort, propietat del monestir de Sant Esteve de Banyoles, amb destret sobre la mòlta d'alguns masos del lloc i també de Mieres. Però alguns masovers de la seva zona d'influència no estaven obligats a dur-hi els grans, i alguns disposaven de molí propi. Tot i això, segons el mateix autor els molins de destret s'imposaren en aquesta zona del Principat a la darrerria de l'època medieval: veure BOLÒS, Jordi. *El mas...*, p. 175-179 i 207.

²⁰⁵ BOLÒS, Jordi. “Les Moulins...”, p. 71. Un dels exemples citats per Bolòs és el de la carta de poblament de Menàrguens, concedida el 1163 pel comte d'Urgell Ermengol VII, en la qual es deia: “retinemus molinos”.

²⁰⁶ FERRO, Víctor. *El dret públic català: les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Vic: Eumo Editorial, 1987. p. 142: “Cal no confondre, com a estones semblen fer-ho alguns autors, la facultat d'obligar els veïns a servir-se del molí, el forn, la fleca, la taverna, la notaria, etc. de destret (o distret) –dins també per això “forçats”– amb la d'impedir que es posés un altre establiment d'aquesta mena al mateix terme, facultat derivada del dret a establir-ne o a autoritzar-ne la creació, reconegut als titulars de la jurisdicció civil”.

²⁰⁷ Doc. 1152.

determinat si es feia ús del destret: els habitants de Granollers podien escollir a finals del segle XIII el molí que volguessin; però, així com a Terrassa, hi existia un destret per als flequers.²⁰⁸ Elvis Mallorquí ens assabenta de l'aplicació del destret a les viles de Monells i de Torroella de Montgrí a mitjan segle XIV.²⁰⁹ Aquest autor és conscient del control senyorial dels molins a les zones de poblament concentrat, però ens diu també que al massís de les Gavarres, tot just al sud del comtat d'Empúries, i en una gran part de les senyories gironines aquestes instal·lacions no van ser un punt d'especial atenció pels senyors, que “es limitaven a concedir la llicència i a rebre unes prestacions fixes o proporcionals i els llüïsmes”. Encara segons Mallorquí, els habitants dels nuclis més elevats del massís acudien als molins d'altres termes i a la part més propera a la plana; a Cruïlles no hi documenta “molí ni forn jurisdiccional”.²¹⁰ Per uns altres motius (especialment, la gran demanda de la ciutat comtal), Josep Fernández Trabal es refereix al “desvetllament d'un mercat de la mòlta no condicionat pels monopolis senyorials”, amb relació als molins del darrer tram del riu Llobregat a partir de mitjan segle XIII; a Barcelona des de l'any 1284 els ciutadans podien escollir lliurement on moldre els seus cereals, exceptuant flequers i forners, que havien d'acudir de manera obligatòria als molins de la ciutat.²¹¹ Amb relació al regne de València, Tomàs Peris ens diu que la llibertat de mòlta existia des del 1283 als territoris de reialenc, així com que el monopoli d'ús s'aplicà “amb laxitud” en la majoria de senyories.²¹²

Però si fins al moment hi ha un estudi que ens informa sobre aquest tema aquest és sens dubte el treball de Sylvie Caucanas de la molinaria rossellonesa medieval.²¹³ Les fonts documentals conservades no permeten a l'autora aclarir amb detall certs aspectes de la implantació dels molins senyorials, però sí observar que el destret era una realitat

²⁰⁸ FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 235.

²⁰⁹ MALLORQUÍ, Elvis. *Parròquia i...*, p. 205.

²¹⁰ MALLORQUÍ, Elvis. “Homes, viles...”, p. 62-70. Segons Mallorquí, sembla que la majoria de les senyories gironines, a causa de la seva fragmentació i del pes del poblament dispers, no van poder articular un territori coherent al seu entorn: veure MALLORQUÍ, Elvis. *Parròquia i...*, p. 205-206.

²¹¹ FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments... L'autor es refereix a la construcció de dos grans casals de molins, amb 17 moles cadascun abans de la Pesta Negra, al darrer tram del Llobregat, un d'ells d'iniciativa reial i l'altre dels senyors del castell de Cervelló. Pel que fa a Barcelona: veure CÁCERES NEVOT, Juanjo. *La participació...*, p. 217

²¹² PERIS ALBENTOSA, Tomàs. “La molinaria hidràulica al País Valencià (segles XIII-XIX)”. *Estudis d'Història Agrària*, 2012, núm. 24, p. 118-121.

²¹³ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 103.

present i alhora complexa a finals del segle XIII i primera meitat del XIV a la plana del Rosselló. En ocasions els senyors miraren de fiscalitzar tan sols la mòlta dels cereals procedents dels seus dominis. El 1302, per exemple, els habitants de Finestret, Jóc i Saorla tenien l'obligació de moldre en els molins de Pere de Fenollet, exceptuant el gra que haguessin adquirit fora del "districtum" d'aquests. D'altra banda, en alguns casos el destret s'aplicava tan sols sobre unes determinades persones. Així, quan el 1278 l'abat del monestir de Santa Maria d'Arles concedia el dret de construcció d'un molí al Tec, ho feia tot especificant els masos amb l'obligació de moldre-hi. Un segle abans, es signava un acord interessant entre Ponç d'Illa i Artal de Castellnou. En primer lloc, Illa concedia a Castellnou el dret de construir un rec derivat del Tet en el terme de Nefiac per abastir els molins que aquest darrer volia construir a Millars. En contrapartida, Castellnou concedia a Illa la facultat d'obligar els seus homes (de Castellnou) de Nefiac a moldre en els molins que Ponç construïa en aquesta població. Més concretament, és parlava de la "mologam de nostris hominibus de Nefiach". Un bon exemple és també el de la comunitat jueva de Perpinyà, uns quatre-cents individus, a principis del segle XIV, obligats a moldre en molins reials d'aquesta ciutat o, en tot cas, en d'altres molins reials del Rosselló.

L'altra cara del destret era l'obligació dels senyors de complir amb determinades condicions, les quals anaven des de protegir els clients en cas de conflicte militar fins a garantir la correcta actuació dels moliners i traginers. En aquest darrer sentit, resultava especialment important el fet de satisfer la demanda amb suficiència, és a dir, trametre la farina als seus propietaris amb un temps màxim, que a principis del segle XIV era de tres dies a Tuir, vuit a Ribesaltes i deu a Perpinyà. Ens diu Caucanas, que un dels motius que van fer decantar en favor de la comunitat d'habitants de la Bastida un procés judicial que els enfrontava amb el senyor del lloc en motiu del destret de la mòlta que aquest els exigia, va ser precisament que el molí senyorial no era capaç d'abastir tota la demanda amb prou suficiència.

La qüestió és complexa, i en cada indret o població les situacions eren diverses. A Santa Pau (Garrotxa), per exemple, la carta de franqueses de l'any 1300 registrava que tan sols es feia ús del destret en cas que al molí del senyor hi hagués menys d'una mitgera de gra per moldre; és a dir, si al molí senyorial ja hi havia almenys una mitgera per convertir en farina els habitants podien anar lliurement a una altra instal·lació. El temps d'espera és molt petit si ho comparem amb els tres, vuit o fins i tot deu dies que Caucanas cita en alguns molins del Rosselló, però suposem que el que es volia evitar a

Santa Pau era tan sols que el molí no treballés. A més, a la pràctica de ben segur que la gent molia al molí tot i que hi hagués més d'una mitgera per moldre.²¹⁴

Alguns autors han aportat dades dels conflictes entre els senyors i les comunitats d'habitants en motiu d'algun molí de destret; Ramon Martí fins i tot ha suggerit que alguns molins estaven edificats d'acord o per prevenir les violències que se'n podien derivar.²¹⁵ Tanmateix, creiem que no es pot generalitzar a partir d'uns fets particulars i suposem, com Sylvie Caucanas (Rosselló) i Tomàs Peris (València), que a la baixa edat mitjana la qüestió del destret no fou una de les principals reivindicacions de les comunitats enfront als poders senyorials. És cert que els molins foren objecte d'atac per les comunitats d'habitants en moments de conflicte, però també ho és que aquestes mateixes instal·lacions van ser un dels blancs predilectes dels atacs entre les faccions senyorials, i no per això suposem que aquest n'era el detonant. Creiem que aquestes destruccions, ja fossin dutes a terme pels homes d'una facció senyorial o bé per una comunitat, eren ocasionades prou sovint pel fet que els molins eren un dels punts menys defensables dels béns immobles d'una senyoria.²¹⁶

Pel que fa a les terres empordaneses, les dades referents a l'aplicació del destret són gairebé inexistents, tal com si aquest hagués estat un fet extraordinari. Com veurem en un proper capítol, els registres dels arrendaments i d'altres contractes ometien moltes

²¹⁴ La concessió del senyor de Santa Pau deia al respecte: “Item, quod habitatores dicte cellarie teneantur ex districtu venire et molere bladam suum in nostro molendino sub hac forma: quod habeant ibi expectare unam migeriam bladi ad mensuram de Balneolis ad molendum et non ultra, sed si esset ibi bladam unam migeriam ad molendum non teneantur ibi expectare nec molere ex districtu; immo possint statim inde recedere et ire ubi voluerint molere suum bladam et non solvant bannum nec mediam multuram”. Joan Soler interpreta que no hi havia destret quan el gra que es volia moldre era superior a una mitgera a la mesura de Banyoles (uns 40 litres de capacitat), la qual cosa afavoria –al seu entendre– els més “potents”. Nosaltres creiem que el verb “expectare” es refereix al dret dels clients de esperar fins a cert punt per tal de fer ús del molí de manera obligatòria. Si el molí ja treballava (encara que només hi hagués una mitgera per moldre) el client podia anar a un altre molí. Soler diu, encara, que a Santa Pau només es pagava la meitat de la moltura (suposem que ho dedueix per la darrera part de l'escrit: “non solvant bannum nec mediam multuram”), però al nostre entendre aquesta mitja moltura estaria relacionada amb el pagament d'alguna infracció al destret: veure SOLER, Joan. *La formació de la pobla de Santa Pau a redós del castell dels barons (1248-1331)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2008, p. 73.

²¹⁵ MARTÍ, Ramon. “Hacia una...”, p. 186-187.

²¹⁶ Pel que fa a les disputes provocades pels molins o bé a diverses destruccions d'aquests: veure docs. 174, 249, 508, 575, 695, 699, 1080, 1094, 1207, 1219, 1541, 1545, 1548, 1549, 1574, 1578, 1800 i 1842.

dades sobre la gestió de les instal·lacions, però ens sorprèn la manca d'informació al respecte. L'únic document en què es va fer referència explícita al destret de la mòlta fou en la venda d'un cens en el molí vescomtal de Cabanes l'any 1257, en el contracte de la qual es parlava del “districtu molendi” del que gaudia aquesta instal·lació.²¹⁷ Ja a inicis del segle XIV (1310), en la concessió per a la reconstrucció d'un molí a la parròquia de Solans, algunes de les paraules utilitzades per definir els drets dels establerts foren “requisitione, servitute, districtu et utilitate”.²¹⁸ La següent notícia la trobem ens els arrendaments del molí de Bellcaire, en els quals es registrava que la casa comtal es comprometia a no impedir als habitants d'Albons a moldre-hi els cereals.²¹⁹

Tot i les poques referències, la reglamentació per part dels senyors de l'accés als molins era una realitat a la que les comunitats empordaneses estaven habituades. Veiem, per exemple, les dues rúbriques o registres de dos documents que conservava antigament l'arxiu de la corporació municipal castellonina. El primer és el resum d'una concessió atorgada pel comte Ramon Berenguer l'any 1344.²²⁰

Provisió sobre lo fet dels molins, que qualsevol ab sa cavalcadura pot anar a moldrer fora, y també se prevé y impedeix que ningun habitant pot donar blat a ningun moliner foraster, ni menos ningun moliner pot aportar-se-n blat per moldrer dels habitants de Castelló. Concedida per lo infant Ramon Beranguer als 6 dels idus de abril 1344.

La rúbrica ens permet documentar el control comtal sobre la mòlta dels cereals dels castellonins a mitjan segle XIV, però hem d'anar amb compte ja que tan sols ens aporta algunes dades del document original, sens dubte molt més extens i detallat. La concessió del 1344, quan els molins de Castelló eren totalment comtals, ens pot fer

²¹⁷ Doc. 5.

²¹⁸ Doc. 619.

²¹⁹ A principis del segon quart del segle XIV, els procuradors de la vídua del difunt comte Malgaulí, Isabel, es comprometien “quod non imponemus vetitum nec prestabimus impedimentum ego et dicta nobilis domina comitissa vel alter nostrum, nec prestari faciemus homibus de Albornis de molendo granum eorum in dictis molendinis”. En cas de no respectar-se aquesta clàusula, es faria esmena als seus arrendataris.

²²⁰ El llibre no es conserva a l'Ajuntament, però Albert Compte el va transcriure i publicar l'any 1987: veure COMPTE, Albert. “Un inventari de l'arxiu de Castelló d'Empúries de mitjans segle XVIII”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1987, núm. 20.

entendre que el comte renunciava al monopoli de la mòlta dels cereals dels castellanins, als quals permetia moldre en els molins de fora la vila sempre i quan s'hi desplaçessin ells mateixos. En realitat, però, la disposició comtal era també una prohibició –i prou important–, ja que obligava a desplaçar-se en cas de no voler utilitzar les instal·lacions comtals castellanines. Des d'aleshores quedaria fora de la llei el que van fer un parell d'anys abans (1342) els flequers de la vila comtal Pere Reig i Brunisenda Prats, quan es comprometeren a moldre durant un any tot el blat que necessitessin al molí fortianenc de la Pera.²²¹ El moliner recolliria el blat de la casa dels flequers i els tornaria la farina pel preu d'una vintena part del gra i dos diners per cada sac tramès –probablement seria ell mateix l'encarregat de passar pel Pes de la Farina abans i després de la mòlta.²²² La vintena era una rebaixa del que podem considerar la taxa habitual (una setzena, com veurem tot seguit), i per tant els flequers es beneficiaven de moldre els seus grans en el molí de la rodalia que els feia un petit descompte a canvi d'assegurar-se un cert volum de producció. No sabem si aquestes operacions eren gaire habituals, però sí que la disposició del comte Ramon Berenguer del 1344 les venia a limitar, ja que des de llavors tan sols serien legals en cas que els flequers portessin el gra ells mateixos. Això volia dir disposar d'animal propi o bé contractar els serveis d'un traginer per dur els grans fins al molí, passant abans i després pel lloc on es duia a terme el mesuratge del gra que s'havia de moldre i de la farina resultant.

²²¹ Doc. 1686. Diu el registre: “[...] molemus sive moli faciemus in illo molendino tuo vocato de sa Pera quod est apud Furtianellum totum frumentum quantum cumque sit quod nos et quosque nostrum hinc ad unum annum proximum venturum ememus et expendemus in arte nostra flaquerie, et quod tu tenearis dictum frumentum apportare de domibus nostris [cuiuslibet] nostrum usque ad dictum molendinum et ipso multo ipsum frumentum nobis tornare et reportare in domibus nostris, tenearis etiam nobis dictum frumentum molere ante quam alicui alii pro logerio vero tuo molendi dictum frumentum et defferendi illud ad dictum molendinum et tornandi ipsum de dicto molendino ad domos nostras nos teneamur tibi dare vicesimam mensuram videlicet de XX migeriis unam migeriam et duos denarios pro quolibet sacco quantumque ponderis sit”.

²²² Els dos diners podrien ser per la taxa del mesuratge de la farina, com veurem tot seguit.

Una altra rúbrica d'un document de l'arxiu municipal ens aporta més dades, tot i que en aquest cas el resum no incorpora la data del document original.²²³

Revocació de una crida feta per lo veguer ab la qual se prohibia que ningun habitant pogués molre sinó en los molins de la present vila, volent ab dita revocació ésser revocada sinó per los joheus y flaquers y flaqueras, als quals forsa hagen de molra ab los molins del comte de la present vila.

El regist ens assabenta, en primer lloc, que el veguer va prohibir als castellanins el fet de moldre els seus cereals fora de la vila comtal, és a dir, va aplicar el destret. Més tard, però, la prohibició de moldre fora fou anul·lada, tot exceptuant els jueus i flequers, que haurien de continuar molent en els molins comtals castellanins. No sabem quins anys es dugué a terme l'aplicació del destret ni la posterior anul·lació amb matisos, però podria ser que la primera fos duta a terme a partir del 1331, coincidint amb les primeres mesures de la modificació de la activitat molinera a Castelló duta a terme pel comte Pere I, la qual comportaria que la propietat dels molins fos en mans dels comtes. Això seria el més lògic i, en part, podria explicar l'espectacular creixement dels guanys a la molinaria castellanina entre els anys 1331 i 1336 al que hem fet referència en punt anterior.

D'altra banda, l'anul·lació del destret era prou relativa, ja que dos col·lectius, els jueus i els flequers, haurien de continuar molent als molins castellanins de manera obligatòria. Pel que fa als primers, la mesura es devia a la particular relació d'aquesta comunitat amb la casa dels Empúries. Els jueus castellanins eren a principis del segle XIV uns 300 individus sotmesos als comtes i jurídicament diferenciats de la resta de la població de la vila, així que és bastant lògic que els comtes optessin per fiscalitzar al màxim les seves activitats. Probablement ja des d'antic estaven obligats a moldre al molí comtal, com hem vist que passava a Perpinyà.

Amb relació als flequers, la disposició comtal d'obligar-los a moldre en els molins comtals castellanins ens fa suposar que la seva activitat era important, és a dir, que el nombre de pans que comercialitzaven era prou gran. En aquest sentit, veiem que les imposicions de la corporació municipal gravaven el consum de farina per part dels

²²³ BASSAS, Andreu. *Els privilegis de Castelló i del comtat d'Empúries*. Barcelona: L'Avenç, 1917

flequers amb una taxa el doble d'alta que la dels castellanins que pastessin per al seu consum.²²⁴ Tanmateix, els preus dels arrendaments d'aquestes mateixes imposicions semblen suggerir que l'activitat d'aquests professionals no era en conjunt tan destacada. Més concretament, ens referim a la diferència de preu entre els arrendaments els anys 1350 i 1352 de la imposició que gravà la farina adquirida pels flequers (1.100 i 1.020 sous anuals, respectivament), d'una banda, i el preu de l'arrendament l'any 1351 de la imposició que gravà el consum de la farina del total la població, inclosos els flequers (5.810 sous), de l'altra. Certament, aquesta darrera fou molt més alta, i això que els particulars pagaven la meitat de contribució que els flequers per les mateixes quantitats de farina (veure Figura 12, p. 150).²²⁵

En tot cas, l'aplicació del destret era una qüestió complexa que podia dirigir-se a casos concrets tot excloent-ne d'altres i permetent a la vegada un comerç regional de farina. En les mateixes imposicions municipals castellanines de mitjan segle XIV ja es preveia que es comercialitzés farina procedent de fora la vila comtal; més concretament, s'instava als castellanins a pagar la imposició de la farina que haguessin comprat a forasters, a menys que ja l'haguessin pagat aquests darrers.²²⁶ Uns anys abans, aquesta mateixa possibilitat es plantejava en la instauració del mesuratge de la farina a la vila comtal (1327), i una crida vescomtal (1318) prohibia l'extracció de farina, entre d'altres productes, cap a terra dels comtes d'Empúries.²²⁷

Amb relació a la resta del comtat, les dades de què disposem per al període estudiat es limiten pràcticament a la llibertat de mòlta dels habitants d'Albons que hem

²²⁴ En parlarem a bastament en un proper punt.

²²⁵ Insistirem en aquesta qüestió en un proper punt.

²²⁶ En la imposició municipal sobre la farina el 1351 es deia que "tot habitant de la vila qui de hom estrany comprarà farina que pagarà a la rahon davant dita si doncs no la havia mòlta dins la dita vila e agué pagada ajuda".

²²⁷ Pel que fa a la institució del Pes (1327), es deia que els "habitadores dicte ville quam etiam extraneos seu forenses presentes scilicet et futuros vendantur et emantur in dicta villa farina et racemi seu vindemia ad pondus preffatum in plateis videlicet seu locis in quibus huiusque vendi consueverunt farinam et vindemiam supradictas": veure doc. 1154. Amb relació a la crida, es deia que dictaminà "lo senyor en Dalmai de Rochabertín, que nuyl hom ni nuila fembra de la sua terra ni de la sua jurisdicción no meta en la terra del comte d'Empúries farina ni pan ni nuyl esplet ni carnatge ni nuyla fusta, lenya ni carbon" sota pena de 100 sous melgoresos i la confiscació del producte. També es prohibia "a tot hom e a tota fembra de la terra del comte d'Empúries" de treure els productes del vescomtat: veure doc. 810. Tenim constància de la venda de farina de Castelló a Sitges i al Rosselló: veure docs. 1589 i 1724.

apuntat anteriorment. La instauració del destret era una prerrogativa dels senyors, però els usos i franqueses de les diferents poblacions i la fragmentació jurisdiccional podien fer que la realitat fos més complexa. Per exemple, a la població de Garriguella, sota jurisdicció comtal a finals del segle XIII i primera meitat del segle XIV, els homes de determinats llinatges no estaven sotmesos al destret del forn comtal, i per tant podria ser que tampoc ho fossin amb relació a un hipotètic molí comtal, en cas que aquest hagués existit.²²⁸

Una realitat semblant observem a Fortià, on al contrari que a Garriguella sí documentem un gran nombre de molins. Com hem dit anteriorment, la jurisdicció era comtal, però almenys el monestir de Sant Pere de Rodes posseïa drets jurisdiccional sobre els seus béns i homes propis (“*rerum feudatariarum vel emphyteoticarum*”). El cenobi posseïa diversos molins i dues ferreries, en aquest darrer cas (ferrerries) de destret; la documentació referent al molins no hi fa referència.²²⁹ Estarien obligats els homes del monestir a moldre als seus molins? No en sabem la resposta, però és una possibilitat. També a Fortià i al Far –nucli aquest darrer de jurisdicció del monestir de Sant Pere– hi documentem quatre molins de les branques dels Fortià i un dels Vilamalla, els quals comptaven amb importants dominis territorials a la zona. Potser no eren prou grans per articular tots els serveis propis d’una senyoria, com per exemple ferreries, però creiem probable que els homes propis d’aquests llinatges fossin obligats a moldre els seus grans en els respectius molins, als quals també es molia com ja hem vist una part del gra consumit a la població més important del comtat, la veïna vila de Castelló. Prenem d’exemple una masada que l’any 1296 venia Bernat de Fortià, fill del cavaller Bernat Guillem: els establerts tenien certes obligacions al molí del senyor (es parla de “*traginam ad molam et unum hominem ad curandum regum molendini*”), i no seria estrany que també hi fossin obligats a moldre-hi els seus cereals.²³⁰

²²⁸ El 25 de desembre de l’any 1286 el comte reconeixia no tenir, entre d’altres serveis, “*districtu nostri de coqui panem in furnis que fecimus hoc anno de novo apud Garriguellam*” sobre els homes de Garriguella propis de Gallard de Vilamalla i Bernat de Pau: veure doc. 93.

²²⁹ El 1343 s’establia una de les dues ferreries (“*duas fabricas*”) a Francesc Ferrer, que esdevenia home propi del cenobi. El monestir havia de garantir-li almenys una part de la seva clientela (“*debetis habere homines et feminas propios et solidos larem et ignem in loco de Furtiano facientes qui dictam fabricam teneant et tenere ire pro vobis et vestris*”): veure doc. 1716.

²³⁰ Doc. 240. En aquest mateix sentit, veiem que en l’arrendament del molí del monestir de Ripoll a Santa Llogaia d’Alguema el 1314 es cedia a l’arrendatari la facultat d’exigir “*operas quas homines dicti loci de Sancta Leochadia consueverunt facere in dicto molendino*”. L’any 1295 el cavaller

Les poques dades de què disposem no ens permeten fer un anàlisi precís de la realitat al comtat i al vescomtat amb relació al destret sobre la mòlta de cereals. La fragmentació jurisdiccional i la juxtaposició de senyories ens fan pensar que en cas d'existir va prevaldre en molt casos la relació feudal. En aquest sentit, creiem que es prou representativa la instal·lació al darrer tram de la Muga de molins de tres de les senyories del comtat que, per motius obvis, podien tenir més problemes per instal·lar molins hidràulics que poguessin abastar sense problemes la demanda de la seva zona d'influència i domini: ens referim als molins del monestir de Santa Maria de Roses i dels senyors de Pau i Palau a Vilanova i Castelló, en els quals es duia a terme la mòlta d'almenys una part dels cereals d'aquestes poblacions.²³¹

Finalment, sembla que el batanatge de teixits, activitat que es duia a terme en un bon nombre dels molins empordanesos en el període estudiat, no va ser objecte de destret. De fet, com veurem a bastament en un proper capítol el batanatge dels teixits elaborats en els dos centres tèxtils més importants, les viles de Castelló i Peralada, es duia a terme en poblacions de la seva rodalia, bé per la especialització d'alguns nuclis (com podria ser el cas de Sant Llorenç de la Muga) bé perquè econòmicament resultava millor als paraires l'arrendament dels petits molins de les zones menys poblades.

Amb relació a la vila comtal, destaquem el batanatge dels teixits especialment a les viles properes de Fortià, el Far i Vila-sacra, però també en dominis dels Rocabertí com les viles de Peralada i Sant Llorenç de la Muga. Fins la construcció del molí bataner comtal pels volts del 1332, les úniques referències de batanatge de teixits a Castelló són dues: en primer lloc, el molí bataner dels Alquer, que tot fa pensar que va ser desmantellat poc després de la seva construcció, a finals del segle XIII; d'altra banda, el conveni que signaren els propietaris del molí d'en Llobet l'any 1317, quan

Berenguer de Rabós concedia en franc alou "totum locum" de Corbera a la parròquia de Sant Genís Desprac, en el qual rebia en el mas que fou de Ponç Coma i tres més, entre d'altres coses, "trazes ad molam". Podria ser que els homes d'aquests masos fossin obligats a moldre en el molí dels Rabós: veure doc. 210. L'any 1308, quan Bernat Corbera de la parròquia de Sant Genís reconeixia ser home propi de Guillem Genís i posseir per aquest una masada "apud Corberiam de Monte", a més de diversos censos i serveis, es deia que Bernat era obligat a "mitere animal ad adducendum molam ad molendinum dicti Guillelmi". Podria ser que aquests serveis ens indiquin també l'obligació dels masovers de moldre en el molí del seu senyor: veure doc. 576.

²³¹ En un punt anterior hem parlat sobre aquesta qüestió. D'altra banda, no documentem molins dels Pau ni dels Palau a les viles homònimes. Sí que documentem, en canvi, una ferreria de destret dels Palau a Palau-saverdera: veure doc. 1890.

convingueren la reconversió d'un dels dos aparells del molí per a batanar-hi teixits.²³² En aquest darrer cas, però, es registrava també que si els guanys de l'aparell bataner no eren prou alts aquest tornaria a ser reconvertit per a moldre-hi cereals. Tot i la construcció del molí bataner comtal a finals del primer terç del segle XIV, els paraires castellanins continuaren essent usuaris dels molins de les viles de la rodalia.²³³

²³² Doc. 805.

²³³ En parlarem a bastament en un proper punt.

2.2. TAXES I IMPOSICIONS

2.2.1. Les taxes dels molins

La mòlta de cereals es veia gravada en primer lloc per la taxa que es cobrava als molins per tal de fer-ne ús, i que a l'Empordà i arreu de les terres catalanes rebia de manera general el nom de moltura. Almenys a les poblacions de Castelló i Vilanova, però, juntament amb la moltura es distingia una altra taxa que en el període estudiat va rebre el nom de besolfa o, menys habitualment, bolfa.²³⁴

Amb relació a aquesta darrera, veiem que en les esmentades viles tenia un altre significat; també s'anomenava besolfa o bolfa el conjunt de drets i deures que havien d'assumir els besolfers als molins (*besulferius*, en la documentació en llatí de l'època). En parlarem a bastament en un proper capítol, però veiem ara un exemple del 1295, quan es concedia l'"officium bisulfe" del molí castellaní de Santa Maria, i un altre d'uns anys més tard (1316), quan el propietari de la besolfa del molí del Comte, a la mateixa població, contractava els serveis d'un moliner per tal que exercís el càrrec en nom seu pel termini de tres anys.²³⁵ No sabem quines eren exactament les obligacions dels besolfers, però moltes vegades eren els mateixos moliners els que les realitzaven. Al molí de la Coromina (Castelló), fins i tot es contractaven habitualment dos moliners

²³⁴ Al *Gran Diccionari de la Llengua Catalana* es diu que la bolfa era l'"ús existent al s. XV en virtut del qual l'encarregat, l'arrendatari o l'emfiteuta d'un molí fariner de destret baronial, ultra cobrar els drets corresponents a la mòlta, retenia una part de la farina produïda del gra que li portava el vassall del terme"; també que persistí després de la Sentència Arbitral de Guadalupe (1486) en algunes poblacions, com Blanes, on era pagada pels habitants de la vila, però no pels forasters: veure *Gran Diccionari de la Llengua Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998. També es refereix al pagament de la bolfa en alguns molins gironins Josep Maria Pons en el seu article sobre els mals usos, com una quantitat que havien d'abonar els pagesos al moldre els seus cereals, però no en dóna més dades: veure PONS GURI, Josep M. "Relació jurídica de la remença i els mals usos a les terres gironines". *Revista de Girona*, 1986, núm. 118. Al *Diccionari català-valencià-balear* s'assimila el significat de bolfa a clovella o volva: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca: 1993. Podria ser doncs, que la taxa de la besolfa o de la bolfa pogués tenir alguna relació amb el tractament del segó (segons el mateix *Diccionari català-valencià-balear*: "conjunt de pells de blat mòltes, que se separa de la farina i es dóna com a aliment als porcs, gallines i altres animals").

²³⁵ Veure p. 298.

cadascun del quals exercia una meitat de la molineria (en llatí, *moneria*), és a dir, el càrrec de moliner, i una meitat de la besolfa (“*medietatem monerie et besulfe*”).

Centrem-nos, però, en la seva accepció com a taxa, i veiem-ne alguns exemples: al molí de la Glera, a Vilanova, el 1307 es venia un cens d'una mitgera d'ordi setmanal mòlta “*francam et liberam ab omni multura et besulfa*”; al molí d'en Llobet, a Castelló, es parlava uns mesos més tard (1308) d'un cens d'una quartera d'ordi setmanal, també mòlta franca “*ab omni multura et besulfa*”; encara a la vila comtal, els arrendaments del molí d'en Mercadal dels anys 1318 i 1322 registraven el dret dels propietaris de moldre el gra necessari per al seu consum “*franchum ab omni multura et besulfa*”; al molí del Comte del puig de la Muga, els propietaris de les molineries ingressaven setmanalment, i poc abans del seu desmantellament, la quantitat d'una aimina de blat “*moltam et liberam ac francham de multura et bolfa*”, i finalment al molí de la Coromina, a finals del segle XIII el cavaller Pere Alquer hi posseïa un cens setmanal de tres quarteres d'ordi “*moltas sine multuras et sine besulfa*”.²³⁶

A banda dels molins castellanins i vilanovins, hem trobat algunes referències de la besolfa en dues localitats més, Molins i Peralada. En el cas de Molins, domini dels Rocabertí situat a l'antic comtat de Besalú, el document ens remet a l'any 1190, quan l'abat del monestir de Santa Maria de Vilabertran i Icard de Figueres convenien les condicions de tinença del molí de Berà: es parlava de concedir al moliner certs beneficis del molí “*pro besolfa*”.²³⁷ El document no ens aporta gaires dades però, en tot cas, és la referència més antiga de la besolfa de què disposem. Pel que fa a Peralada, trobem referències semblants a la besolfa en dos documents vinculats amb la gestió del molí de Guaitallop: el seu establiment el 1303, i la definició d'aquest uns vint anys més tard (1324).²³⁸ En el contracte d'establiment al moliner Guillem Baró i a la seva dona es registrava la quantitat que rebia aquest i els seus predecessors en el càrrec de moliner abans del nou contracte (el dit establiment): “*sextam ex omnibus proventibus dicti molendini et etiam remoltam pro ut consuetam est percipere et bolffam pasti*”. El 1324 la vídua de Baró definia el molí “*cum omni iure bolfarie et monerie et industrie*”.

²³⁶ Docs. 315, 548, 552, 822, 943 i 1284.

²³⁷ Josep Maria MARQUÈS: *Esriptures de...*, p. 266; BC, Pergamins 138, 22 de setembre de 1190.

²³⁸ Docs. 432 i 1057.

A banda de Castelló i Vilanova no trobem referències de la paraula besolfa en la seva accepció com a taxa.²³⁹ Com veurem tot seguit, el preu de la besolfa era bastant més inferior que la moltura, i podria ser que en ocasions tan sols es fes referència a aquesta segona, a mode de genèric. Això és el que va passar en diverses ocasions, entre elles al molí de la Coromina, on hem dit que a finals del segle XIII el cavaller Alquer posseïa un cens de tres quarteres d'ordi setmanals, moltes franques de moltura i besolfa. El 1312 es feia referència a aquest cens, i es parlava de tres quarteres d'ordi “moltis sine multura”.²⁴⁰ Fins i tot sabem que en una ocasió es va parlar de moltura per fer referència a la besolfa del molí comtal castellaní del puig de la Muga, si bé en aquesta ocasió el document fou redactat amb prou posterioritat al període del nostre estudi.²⁴¹

Quines eren, però, les quantitats que es pagaven als molins per tal de moldre els cereals? Amb relació al conjunt de les terres catalanes, sembla que la moltura oscil·lava entre una tretzena i una divuitena part del gra. La setzena sembla que va ser la fracció més habitual (6,25% del gra mòlt), tot i que cada localitat estipulava el seu percentatge. Sylvie Caucanas ens diu que al Rosselló “le droit de mouture” era entre la setzena i la divuitena part dels cereals; una ordinació de Perpinyà del 1398 estipulava una setzena “axí com entigament e en temps passat és acostumat”.²⁴² A València els furs registraven una setzena pel blat i una tretzena per l'ordi, el mill i altres cereals menys preuats.²⁴³

Pel que fa a les terres empordaneses, no disposem de cap informació al respecte, però hem de considerar aquests percentatges com els habituals. Al nostre entendre, la

²³⁹ L'any 1318, quan Bernat Serra venia la quarta part d'un molí de Roses, es deia que la pabordia de Castelló rebia un cens d'una quartera mòlta, franca de moltura (“multura”). L'escrivà havia anotat “et besul” a continuació, ja que –molt probablement– volia posar que la mòlta de la quartera era franca de moltura i de besolfa, però no sabem perquè no s'acabà de posar besolfa i fins i tot es tatxà les paraules “et besul”; potser perquè el molí no distingia aquesta taxa: veure doc. 825.

²⁴⁰ El cens de Pere Alquer era propietat llavors de Ponç Escarrer: veure doc. 664. En el molí de la Glera, a Vilanova, del qual hem parlat fa un moment, en l'arrendament de l'any 1327 s'estipulà que l'arrendatari havia de moldre fidelment al propietari i a d'altres persones “solvendo multuram assuetam”, sense fer referència a la besolfa. En el molí del Comte, en el qual hem vist que fins l'any 1331 també s'hi cobrava, juntament amb la moltura, la besolfa, l'arrendament de l'any 1325 estipulava que els arrendataris haurien de moldre una certa quantitat de cereals –no es veu bé pel mal estat del document– per a la casa de la comtessa Marquesa, franc de moltura.

²⁴¹ En parlarem a bastament en un proper punt.

²⁴² CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 108

²⁴³ ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 322.

vintena part del gra que es va convenir l'any 1342 entre dos flequers castellanins i l'arrendatari del molí fortianenc de la Pera ha de ser entès com una rebaixa del preu habitual, a canvi d'assegurar-se –l'arrendatari– un volum de producció relativament important; els dos diners que es cobrarien, a més, per cada sac de gra mòlt podrien correspondre a la taxa que s'havia de pagar pel mesuratge del gra i de la farina a la vila comtal, ja que el gra seria recollit pel moliner de casa dels flequers i retornat ja mòlt, tot passant per davant de qualsevol altre cereal a l'hora de moldre.²⁴⁴ D'altra banda, pel que fa a la besolfa, entenem que el seu valor era bastant inferior al de la moltura. Els anys 1370 i 1372 a Castelló es cobrava a un diner melgorès per cada mitgera de blat mòlt, la qual cosa representava aproximadament una seixantena part del gra, prenent un preu de cinc sous la mitgera de blat.²⁴⁵

Una darrera qüestió és esbrinar si aquestes taxes es pagaven en diners o bé amb una part del cereal que s'havia de moldre o de la farina resultant. La documentació no acostuma a referir-se a aquesta qüestió, però sembla que el més habitual era el pagament amb una part del gra. En el cas del molí fortianenc de la Pera (1342) al qual hem fet referència es parlava de l'entrega d'una mitgera de blat per cada vint que s'havien de moldre (“de XX migeriis, unam migeriam”). A la mateixa població, documentem el pagament als molins del Prat i de Mata el 1290 “de illo tritico quod lucrabitur”;²⁴⁶ i de manera general trobem expressions semblants en molts dels molins del comtat.²⁴⁷

²⁴⁴ Doc. 1686.

²⁴⁵ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 61.

²⁴⁶ Doc. 148.

²⁴⁷ Els preus dels arrendaments es registraven en ocasions en diners i en d'altres en gra. Això no vol dir, però, que en els casos en què s'estipulava en diners, al molí corresponent la moltura es cobrés en diners. El desembre de 1346 s'arrendava el molí de la Tina (Vilajuïga) per quatre anys i un preu de 200 sous. Tanmateix, es convenia que un dels arrendataris fos el moliner, i per la seva feina rebria la quantitat anual de “triginta et quinque migerias expleti quod ipsa molendina lucrabentur”. Veiem diversos exemples al respecte. En els arrendaments del molí de la Garriga (Far) el 1296 es registrava el preu en ordi, “sicut lucrabitur in dicto molendino”. El 1301, en l'arrendament del molí de la Vila (Far) s'estipulava el preu en 184 mitgeres anuals d'ordi, “de tali quali lucrabitur in dicto molendino excepto tritico et gruhano”. En l'arrendament el 1304 del molí del Vall, a Fortià, es pactaren 5 modis de gra “de tali quali fueris lucratus in dicto molendino excepto tritico et gruhano”. En l'arrendament del molí d'en Jutge (Castelló) l'any 1282 es registrava el pagament d'una determinada quantitat d'ordi i de blat, en aquest darrer cas “sicut flaqueries molunt”. En contractació d'un besolfer per al molí de la Coromina (Castelló) el 1295, es convenia que el salari d'aquest seria de quatre mesures setmanals “cuiuscumque grani lucrabitur in dicto molendino excepto tritico”. En alguns dels arrendaments dels molins comtals de

També podria ser que es pagués en diners, com s'estipulà l'any 1327 en motiu de la institució del Pes de la Farina a Castelló, però sembla que no fou l'habitual.²⁴⁸ De fet, potser ni tan sols s'aplicà el cobrament en moneda a la vila comtal a partir d'aquesta data, ja que l'any 1330 un habitant de Roses devia al moliner del molí castelloní de l'Hospital uns diners per una quantitat d'ordi que aquest li havia entregat del que guanyava el molí (“de illo quod molendinum quod tenes lucrato fuit”).²⁴⁹ I fins i tot en els nous casals de molins fariners comtals de la mateixa població es cobraven els serveis en gra.²⁵⁰ En aquests molins, però, almenys els anys 1370 i 1372 la besolfa es cobrava a un diner melgorès per cada mitgera de blat mòlta, i podria ser que també fos pagada en moneda.²⁵¹

2.2.2. El mesuratge de la farina

A banda de les taxes pròpies dels molins, la mòlta de cereals es veia gravada per d'altres conceptes, un dels quals era el mesuratge del gra i de la farina resultant. Com ens diu Pere Ortí en el cas de Barcelona, aquest mesuratge era una de les contribucions per utilitzar les mesures públiques, tot i que a la pràctica esdevenia un impost sobre les

Castelló, Verges i Belcaire s'inclouïa una clàusula en què es deixava clara la facultat de l'arrendatari de poder treure el gra dels beneficis del molí fora del comtat.

²⁴⁸ Doc. 1154. En la concessió del comte Pere I es deia que des d'aleshores els moliners haurien de cobrar “pro multura” els diners amb què fossin estimades les quantitats de gra que es retenien fins aleshores per a tal motiu.

²⁴⁹ Doc. 1228.

²⁵⁰ Les dades del conveni signat el 1331 entre el comte i els censataris dels nous casals de molins comtals de Castelló sembla que apunten en aquesta direcció. Tots els ingressos (“lucre”) dels molins serien dipositats en unes caixes tancades amb dos panys, una pel batlle dels molins i altra pels censataris. Però es deia que les caixes serien obertes els dissabtes al vespre i els censataris podrien rebre “expletum quod ibi fuerit” segons els censos que tinguessin assignats. A més, es parlava de moldre franc el gra necessari per al consum propi dels censataris: veure doc. 1285. Més clares són unes dades del 1374 que es referien a uns panys dels “scrineis ipsorum molendinourm ubi granum receptum pro multura ponitur et reservatur”: veure doc. 2126.

²⁵¹ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 61.

transaccions de diversos productes, entre aquests la farina, ja que malgrat la multitud d'exempcions i franquesses era obligatori de manera general.²⁵²

Una de les finalitats del mesuratge de la farina era controlar la correcta actuació dels moliners. Jordi Morelló ens diu que la corporació municipal de Valls, igual que la de Tarragona, obtingué el 1366 del rei Pere el Cerimoniós la facultat d'instituir el Pes de la Farina –com s'havia demanat anteriorment– “per pesar blats e farina con van e venen del molí, per esquivar grans frauds que s-i fan”.²⁵³ Tanmateix, a Castelló la nova instauració d'aquest mateix pes el maig de l'any 1327 no tan sols evitaria els possibles frauds dels moliners sinó que també seria una eina per fiscalitzar i gravar el consum de farina en favor de la casa comtal i de la universitat de la vila, les quals se'n repartiren la propietat a parts iguals, juntament amb el mesuratge dels raïms.²⁵⁴ En ser arrendada la seva gestió el 1333 per un administrador comtal i els cònsols l'albarà s'iniciava així:

Lo pes del gran qui va per molre als molins de la vila de Casteylon, el pes de la farina, el pes dels rahims, se ven per tot lo ayn segons la forma contenguda en lo privilegi de les dites cozes atorgat per lo molt alt senyor infant, exceptat que per I migera de gran o de I migera a aval, nuyil hom no sia tengut pagar res per pes, ca aquella migera ho menys no sia posada en lo pes.²⁵⁵

A Castelló el mesuratge de la farina ja existia abans del maig de 1327, tot i que fins llavors s'integrava dins de la lleuda o mesuratge dels grans. Veiem, per exemple, que quan a principis de l'any 1317 la comtessa Marquesa arrendava al ferrer Joan Sala certs drets del mercat de la vila i la lleuda d'aquest pel termini d'un any, alguns dels productes eren l'“ordei et tritici et alterius cuiuscumque grani et farine”.²⁵⁶ La gestió del mesuratge de la farina, a més, també podia ser gestionat independentment del mesuratge

²⁵² El mesuratge es diferenciava per capacitat o per pes. Un d'aquests mesuratges era la Farneria, dret sobre la venda a pes de farina a Barcelona: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 441-442. Per als cereals en gra, els llegums i fruits secs el mesuratge era el de la Quartera o Dret de Còps. En els casos en què s'era exempt es podia fer servir la mesura pública, però sense pagar. Ortí suposa que el mesuratge gravava especialment el gra portat a Barcelona per forasters i mercaders barcelonins, i que també era una mesura per evitar l'especulació i la revenda: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 433.

²⁵³ MORELLÓ BAGET, Jordi. *Fiscalitat i...*, p. 499-500.

²⁵⁴ Doc. 1154.

²⁵⁵ Doc. 1356.

²⁵⁶ Doc. 774.

dels grans: el 1299 el comte obligava tota “lezdam nostram farine fori ville Castilionis” per al pagament d’un deute; el 1322 documentem l’arrendament de la “leuda farine et del breyn huius ville Castilionis”, i cinc anys més tard (gener del 1327) “totam leude farine et furfuris ville Castilionis pro ut est consueta vendi”.²⁵⁷ Tant el breny com el fúrfur es tractarien del segó.²⁵⁸

En aquest mateix sentit, veiem que a Peralada el juny del 1335 Berenguer Renard arrendava a Bernat Ferrer “totam leudam et emolumentam mensuratici Petralate farine et de breyn” durant un any pel preu de 75 sous. És molt probable que Bernat Renard hagués arrendat prèviament el mesuratge o lleuda dels grans i de la farina –que en prous ocasions hem documentat (“mensuraticio bladi et frumenti et farine totiusque alterius expleti”)– per delegar-ne una part, la farina i el breny o segó, a Bernat Ferrer.²⁵⁹

En tot cas, és prou clar que almenys a Castelló la gestió del mesuratge de la farina se separà clarament de la més genèrica dels grans per la concessió comtal de l’any 1327. De fet, veiem que en l’arrendament el 1333 del mercat de la vila i de la lleuda dels grans, se n’exceptuava explícitament la lleuda o mesuratge de la farina i del segó.²⁶⁰ Com veiem en la figura següent, el Pes de la Farina es continuà arrendant al millor postor per part d’un procurador de la casa comtal i algun dels representants de la corporació municipal. Un document, però, ens assabenta que l’any 1372 feia “longo tempore” que el mesuratge havia deixat de dur-se a terme.²⁶¹

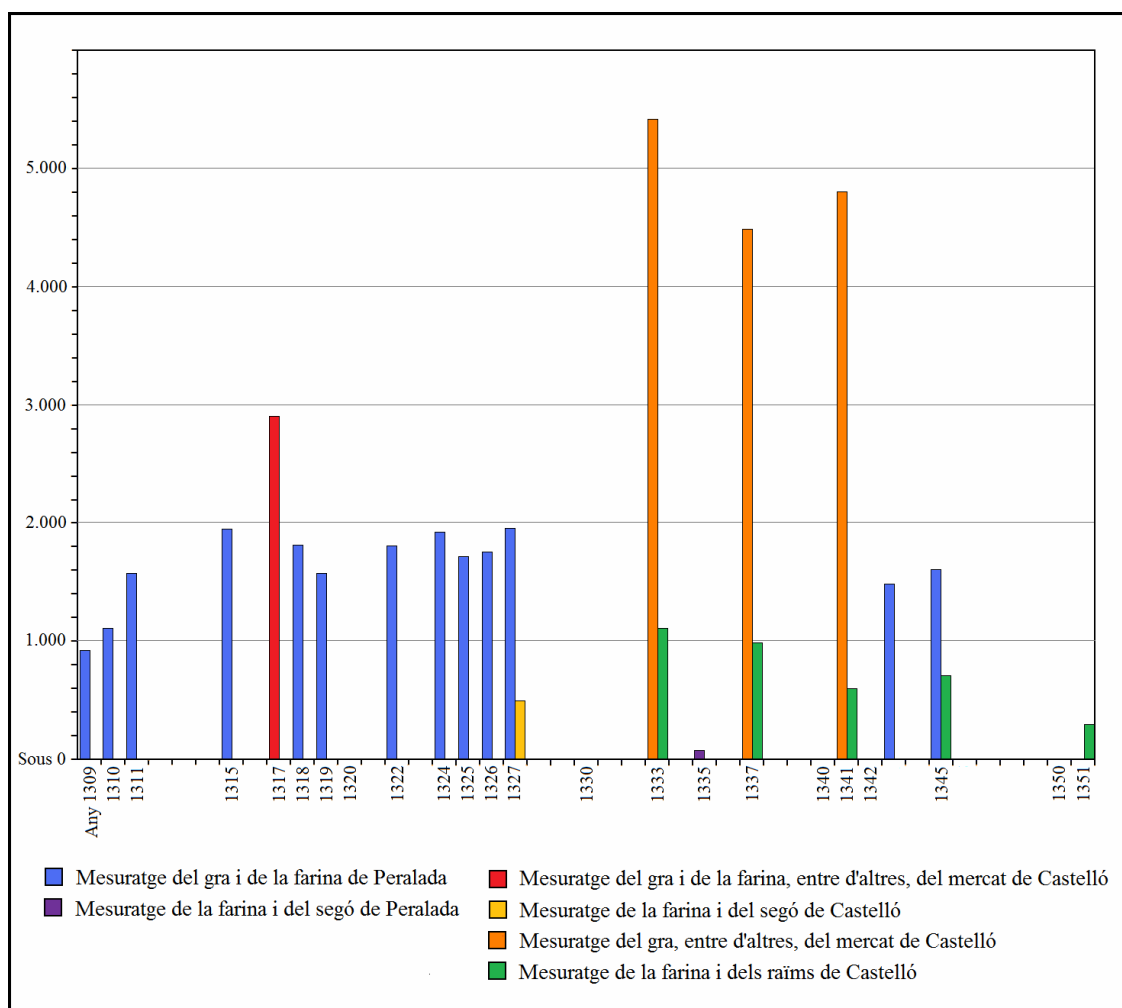
²⁵⁷ Docs. 334, 1049 i 1142.

²⁵⁸ ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

²⁵⁹ Doc. 1453.

²⁶⁰ Doc. 1354.

²⁶¹ Doc. 2080. Més concretament, es deia que els cònsols de la vila i un administrador comtal, atenant que “antiquitus” s’havia instaurat el mesuratge del gra que s’havia de moldre però que aquest havia estat revocat feia temps (“pro longo tempore cessavit ponderari in dicta villa Castilionis dictum granum”), en concedien l’explotació pel termini d’un any a Bartomeu Capó.

FIGURA 8. Els arrendaments del mesuratge del gra i de la farina (1309-1351)²⁶²

Com veiem en la figura anterior, el valor o preu del mesuratge de la farina –quan s’arrendava de manera individual– era bastant inferior al dels cereals. Les oscil·lacions responien també a les ordinacions al respecte. En el privilegi comtal del 1327 es parlava de la utilització del Pes per part d’habitants i forasters que comercialitzessin amb farina. L’any 1333, l’arrendament remetia a la concessió comtal al respecte, però el 1341, en canvi, es deia “que nuyl om estrany qui molga en los dits molins no sia tengut de pesar lo gran si nos volrà”. Podria ser que llavors no s’obliguessin pesar les compres de farina per part dels no habitants. També hi hagué canvis amb relació a les quantitats que havien de passar pel mesuratge. Si el 1333 s’exceptuaven les quantitats no superiors a una mitgera; el 1351 es deia “que tot hom de la vila e parròquia de Casteyló qui trameta als molins per molre haia aquella pesar, pus que sia de II migeres a amont”.

²⁶² Veure Apèndix, p. 839-844.

Pel que fa a les tarifes gairebé no en tenim dades; tan sols en el document de la institució del Pes de la Farina l'any 1327 s'hi fa referència. Llavors, es pagava un diner pel pes d'un sac mitjà o gran de dos o més quintars de qualsevol tipus de gra, i la meitat pels sacs d'un quintar o menys. Posteriorment, una vegada arribava la farina procedent del molí, es pagava un diner per quintar, i la meitat per menys d'un quintar. Quan el 1342 dos flequers castellanins convingueren moldre tot el blat al molí fortianenc de la Pera per una vintena part del gra i “duos denarios pro quolibet sacco”, podria ser que els dos diners fossin precisament pel mesuratge.²⁶³ Desconeixem, però, com es realitzaven els pagaments. Jordi Morelló ens diu que a Valls, els anys 1387 i 1402, per portar els cereals al molí calia tenir un albarà que s'entregava després d'haver pesat el gra; després es pesava la farina i era quan es pagava.²⁶⁴ No sabem si a Castelló es procedia com a Valls, però sí que el lloc on es pesava la farina era molt probablement al puig de l'Era Mala, on a mitjan segle XIV hi havia el carrer i la plaça “de la Farina”.²⁶⁵ A Peralada documentem el puig i el carrer de la Farneria, en el qual potser s'hi podien realitzar les mateixes mesures.²⁶⁶

²⁶³ Doc. 1686. D'altra banda, sabem que el 1330 el rei de Mallorca instaurà el mesuratge de la farina a la vila d'Argelers, amb taxes de 2 diners per aimina de blat, 1,5 per aimina de mestall i 1 diner per aimines d'ordi, mill i sègol: veure CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 110.

²⁶⁴ Diu Morelló: “Si més no, tant el 1387 com el 1402 (en el cas de Valls) es posa especial èmfasi en el fet d'haver de pagar la imposició en aquest moment i no pas en el moment previ al pas pel molí”. El blat es mesurava en quarteres i la farina en quintars: veure MORELLÓ BAGET, Jordi. *Fiscalitat i...*, p. 500.

²⁶⁵ Doc. 1759. En el privilegi comtal de l'any 1327 es parlava de realitzar el mesuratge “in plateis, videlicet seu locis in quibus huiusque vendi consueverunt farinam et vindemiam supradictas”. Pere Ortí ens diu que a Barcelona la infraestructura per recaptar lleudes, passatges i mesuratges fou l'única existent a la ciutat fins el segle XV: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 492. La resta d'impostos indirectes del segle XIV (fonamentalment les impositcions municipals) es recaptaren sense construir una nova infraestructura i, per tant, es recolzen en la creada per recollir els impostos vinculats al patrimoni reial. Tot i les poques dades, diu que funcionava amb dos nivells: la batllia reial, administració encarregada de la gestió, d'una banda, i una estructura financera, amb arrendataris i recaptadors dels drets dels diferents propietaris, de l'altra. Es recaptava en els portals o en llocs de les mesures. En alguns casos la lleuda havia de ser retinguda pel venedor, que l'havia de declarar als lleuders i mesuradors.

²⁶⁶ Docs. 540 i 1703. Amb relació a aquest tema, sabem que a principis del 1360 el vescomte Dalmau establia en emfiteusi a Nicolau Martí de Peralada “totum pensum sive pes dicte ville nostre Petralate” tal com havia tingut el difunt Bernat Pont. Aquest hauria de tenir els pesos i pagar un cens de 60 sous. El juliol anterior aquests drets havien estat definits per Joan Soler: veure docs. 1999 i 2002.

2.2.3. Les imposicions del Pa i del Moldre

Les darreres taxes que s'aplicaren sobre la mòlta del gra foren les imposicions del Pa i del Moldre: dues de les contribucions que gravaren el consum i la compravenda de determinats productes –especialment els de primera necessitat– en benefici d'algunes de les corporacions municipals des de finals del primer terç del segle XIV. L'origen de la fiscalitat municipal s'ha de situar anys abans, però fou a partir d'aleshores quan es féu més habitual i tot seguit regular, en gran part per garantir el pagament dels subsidis als respectius senyors. A la segona meitat del segle XIV, una vegada ja s'havia consolidat el deute municipal en nombroses poblacions, les imposicions eren destinades en molts casos al pagament de censos i violaris.²⁶⁷

Són diversos els autors que han fet referència a la importància dels subsidis destinats a finançar les campanyes militars de la Corona a la primera meitat del tres-cents per tal d'entendre el desenvolupament de les imposicions municipals a les viles reials, però també en algunes de les viles senyorial, com Castelló i Peralada, es va desenvolupar des de ben aviat una fiscalitat municipal destinada a satisfer les demandes pecuniàries dels seus senyors.²⁶⁸ En el cas de Castelló, les primeres referències de què

²⁶⁷ Com hem dit en un punt anterior, alguns dels autors més representatius sobre aquesta qüestió són Manuel Sánchez, Pere Ortí, Max Turull i Jordi Morelló: veure nota 19, p. 25. Pere Ortí ens diu que entre els segles XII i XIV es consolidaren a Barcelona dos conjunts d'impostos indirectes semblants: les lleudes, passatges i mesuratges, d'una banda, i les imposicions municipals, de l'altra. Així com les primeres tenien com a objectiu gravar el comerç de mercaderies dels forasters de la ciutat, les segones es dirigien especialment al consum dels barcelonins, especialment als productes de primera necessitat, tot i que també gravava els revenedors. Pel que fa a aquestes segones, les trobem documentades des de finals del segle XIII, tot i que es consolidaren a principis del XIV, primer amb el nom de sises i després com imposicions. Eren recaptades com un impost temporal per satisfer els donatius al monarca. A partir de 1330 els períodes entremitjos es van escurçar, i a partir de la segona meitat del segle XIV es van fer permanents, per tal de fer front al deute públic municipal: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 397-401. Christian Guilleré ha estudiat el cas de la ciutat de Girona: GUILLERÉ, Christian. *Girona al segle XIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 2 vols.

²⁶⁸ En aquest sentit, pel que fa a la pròpia vila de Castelló: veure SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. "Fiscalidad y..."; MARTÍ ARAU, Albert. "Endeutament censal i crisi financera en una vila senyorial: Castelló d'Empúries (1381-1393)". Dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. *La deuda...*; "La formació del sistema fiscal i financer a un municipi senyorial: Castelló d'Empúries (1358-1361)". Dins *II Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric. Ciutats, viles, sagreres: els nuclis urbans a la Baixa Edat Mitjana (s. XIII-XV)*. Hostalric: Ajuntament d'Hostalric, 2011.

disposem són de l'any 1330.²⁶⁹ Les informacions al respecte són relativament disperses, però sembla que el desenvolupament de les imposicions va coincidir en gran part amb els primers anys de govern dels comtes de la anomenada segona nissaga, els infants Pere i Ramon Berenguer d'Aragó, als quals la historiografia local ha atribuït des d'antic grans empreses. Del comte Pere I en destaquem la gran modificació de les activitats salinera i molinera a la vila de Castelló, en motiu de les quals va disposar almenys d'un subsidi de la corporació municipal de 15.000 sous melgoresos per tal de fer front a les obres de construcció del nou rec dels molins fariners comtals.²⁷⁰ Ramon Berenguer, per la seva banda, va aconseguir de la mateixa universitat almenys un subsidi de 50.000 sous de la mateixa moneda en motiu de l'edificació d'una nova residència comtal a la vila.²⁷¹ En aquest cas no en coneixem els terminis, però sí que a principis de la segona meitat de segle els pagaments no eren efectuats convenientment a ulls del comte, que va arribar a nomenar diverses persones per recaptar les imposicions, mentre que els còsols l'acusaren del violar els privilegis de la vila.

Pel que fa a Peralada, les primeres referències sobre les imposicions daten de l'agost de l'any 1329, quan el vescomte concedia a la universitat de la vila la possibilitat de "ponere, vendere et constituere et mitere collectas sive ajudes" pel període de cinc anys, des de la següent festa de Sant Miquel, per gravar la venda de "mercibus, panis, vini, carnalici, olei" entre d'altres productes.²⁷² Evidentment, la corporació féu ús de la concessió, i unes setmanes més tard els còsols instituïen imposicions sobre la farina, l'oli, el vi i la carn, la gestió de les quals fou cedida en arrendament al millor postor pel període d'un any.²⁷³ Les imposicions es continuaren aplicant en aquesta vila amb certa regularitat, tot i que almenys els anys 1336 i 1341 els còsols hagueren de fer esmena als seus arrendataris ja que el bisbe, en primer lloc, i el vescomte, més tard,

²⁶⁹ Però ja almenys des de principis del segle XIV la corporació municipal gestionava el cobrament de diversos impostos. L'any 1309 el comte concedia a la universitat la potestat de fer determinades "tallias et collectas" sobre els no habitants, probablement els que posseïen certes propietats a la vila comtal: veure doc. 594. A Castelló també es recaptaven, amb el permís dels comtes, passatges per a la reparació dels ponts i camins: veure docs. 962 i 1150.

²⁷⁰ Docs. 1334 i 1336.

²⁷¹ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. "Les residències castellanines dels comtes d'Empúries al segle XIV". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2011, núm. 42.

²⁷² Doc. 1198.

²⁷³ Docs. 1199-1201.

feren revocar un temps la col·lecta sense que en sapiguem els motius.²⁷⁴ Veiem el text de l'aixecament (10 de febrer) i la posterior reinstauració (22 de juny) de la imposició sobre la farina de l'any 1341:

Ara oiats què us fa hom a saber: que l noble vescomte, avén compession del poble de la vila de Peralade per lo temps qui és car e anguxós, releva les emposicions e ajudes acostumades de pagar [...] levaven en la dita vila de Peralade per qualque rahon ho mercaderia; manan sutz pena de XXV libr[as] mal[gurienses], [...] avant, neguna persone no gòs aqueles ajudes pendra ne lavar de neguna persona; encare mane e diu lo dit noble vescomta, sutz la pena damont dita, que ls pessés e les mesures tornen en continent en aquel estament en què eren ans de les dites ajudes.

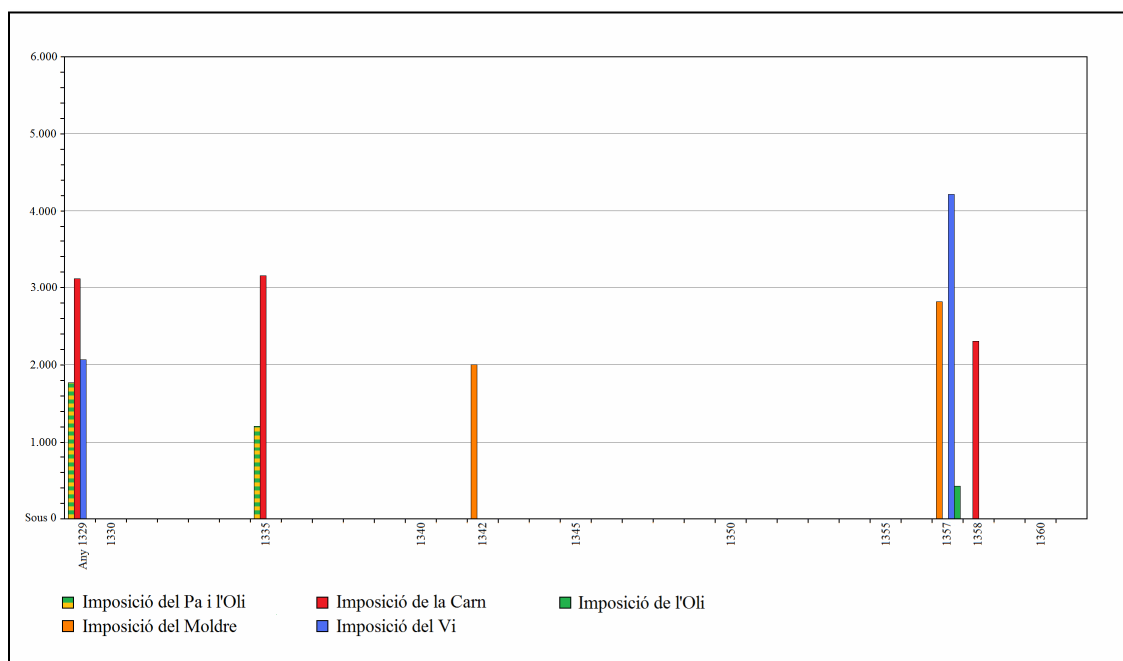
Ara hoiatz què us fa hom ha saber manament fa la cort: a tot hom e a tota fembra de la vila de Peralada qui molga ho fassa molra negun esplet, que ho aien d'enunciar ans que hisqua de fora l portal a n es Marich Carbonel ho en Francesch Serer ho en Barthomeu Torent, sutz pena de II solidos malgurienses; que dins XV dies ho aien pagatz los dits de la dita ajuda als ditz ajudadors sutz pena de II solidos sens tota merçè; e qui l acuserà que n aia son ters.

Les referències d'imposicions semblants en altres nuclis del comtat daten ja de la segona meitat del segle XIV, quan Guilleré diu que es feren habituals en moltes viles catalanes, i entre elles destaca el cas de Roses.²⁷⁵ L'any 1352, per exemple, veiem com un administrador comtal arrendava pel termini d'un any les "imposiciones" del Pa i del Vi de la població de Fortià.²⁷⁶

²⁷⁴ Docs. 1505, 1651 i 1666.

²⁷⁵ GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*, p. 260.

²⁷⁶ Doc. 1948. D'altra banda, sabem que entre els anys 1352 i 1355 s'imposà la recaptació d'una imposició en un gran nombre de poblacions del comtat, i almenys en alguns casos sobre el consum de pa, vi i carn i la mòlta de gra: veure EGEA I CODINA, Antoni. "Notícies sobre...", p. 214-229.

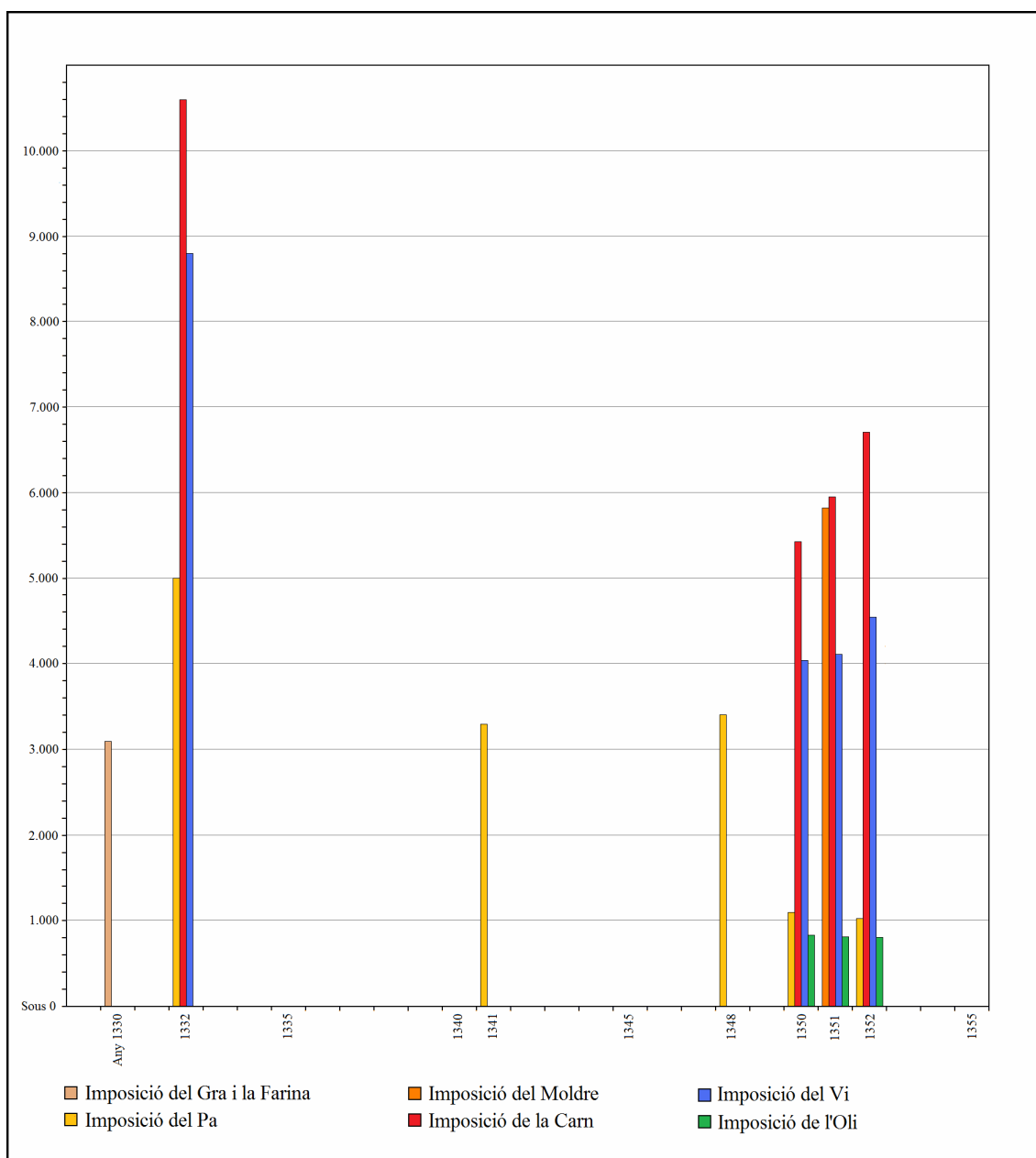
FIGURA 9. Els arrendaments de les imposicions de Peralada (1329-1358)²⁷⁷

A les viles comtal i vescomtal les imposicions gravaren durant els primers anys de la seva existència els productes alimentaris de primera necessitat i de major consum: la carn, la farina o el pa, el vi i l'oli. A Castelló es crearen diverses noves imposicions a principis de la segona meitat del segle XIV, però el pes de la càrrega fiscal municipal es dirigia cap a aquests productes (sobretot pa, vi i carn), les taxes dels quals generaven uns ingressos molt elevats. Cal precisar, però, que la fiscalització del consum de farina va enfocar-se primerament tan sols cap a la que era utilitzada pels flequers, la anomenda imposició del Pa, i més tard també cap a la farina consumida pel conjunt de la població, la imposició del Moldre.²⁷⁸

²⁷⁷ Veure Apèndix, p. 867-870.

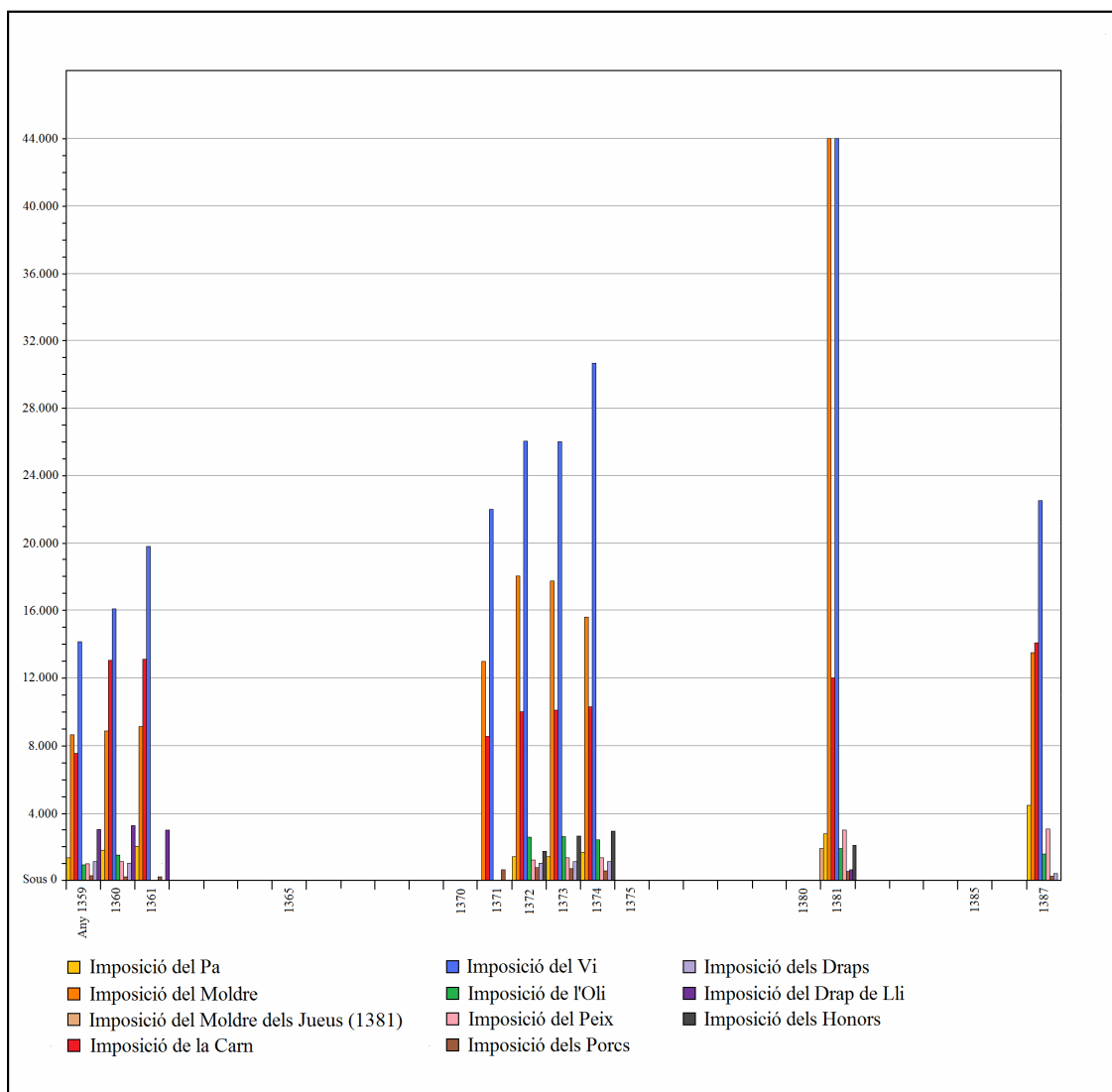
²⁷⁸ A Girona, l'any 1333 els productes sotmesos a les imposicions eren la carn, el vi i la farina (gra); l'any 1341 els productes ja eren molts més, però els productes de primera necessitat representaven més de la meitat dels ingressos totals: gra, carn, vi, formatge, fruita i oli representaven, per exemple, un 62% dels ingressos totals de les imposicions; les primeres matèries com ferro, llana, fusta, productes per al tint, lli, cànem i pells representaven prop del 15%, i els productes acabats, com teixits i pelleteria el 17%. El valor anual total de les imposicions de 1341 fou de 61.3443 sous, la del gra 8.160 sous (13,39%), i la que més la del vi amb poc més del 35%: veure GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*, p. 257. D'altra banda, a la ciutat de Barcelona fins l'any 1350 existí la imposició de la Quartera, la qual gravava la comercialització de cereals. Hi havia una taxa per l'ordi i una altra pel forment, a més d'una taxa especial –que normalment era el doble– per a les compres de flequers i forners. No es pagava la imposició pels cereals procedents de les terres i rendes dels ciutadans de Barcelona. A partir de l'any 1350 s'instaurà en

FIGURA 10. Els arrendaments de les imposicions de Castelló (1330-1352)²⁷⁹

canvi la imposició de la Farina, que gravava la mòlta de cereals, el consum de cereals: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 538-540.

²⁷⁹ Veure Apèndix, p. 845-866.

FIGURA 11. Els arrendaments de les imposicions de Castelló (1359-1387)²⁸⁰

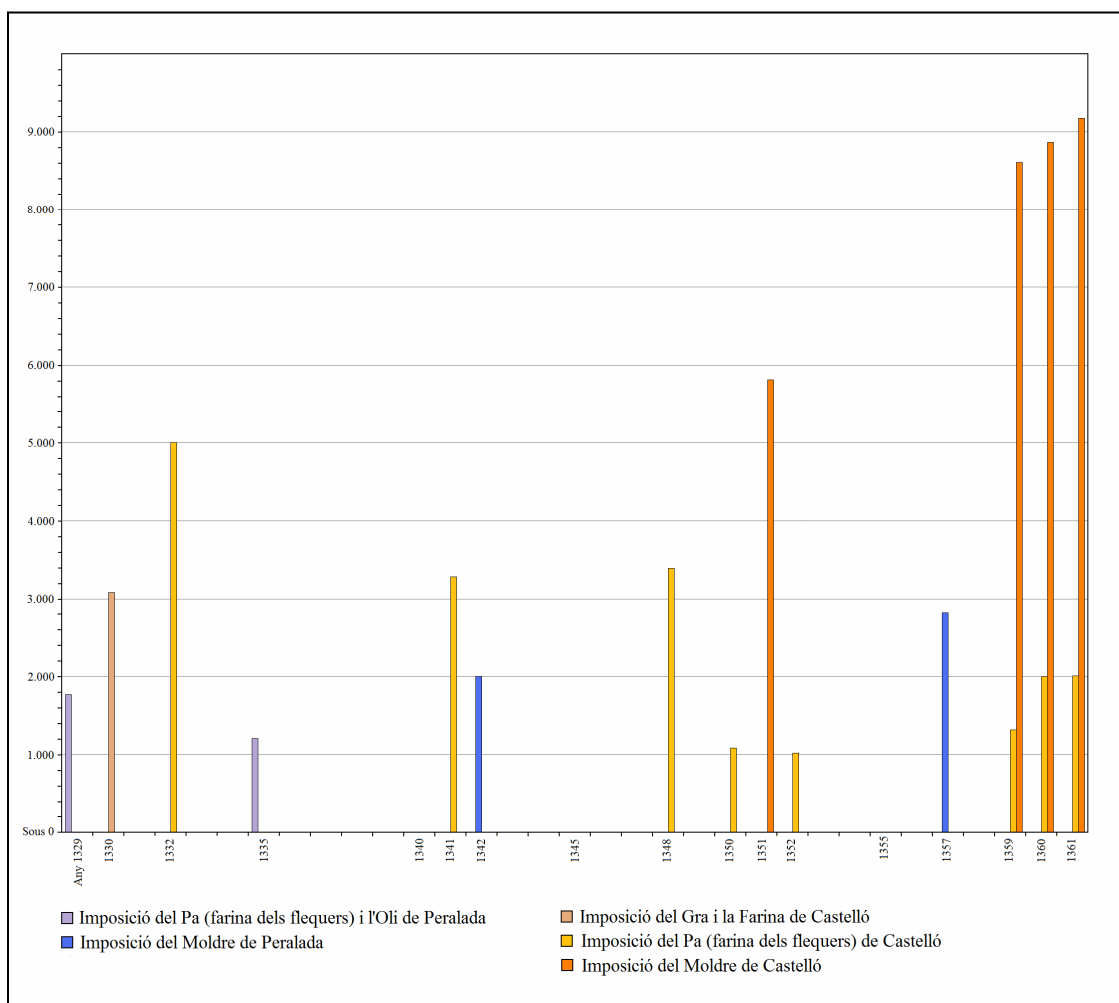
A Castelló es va parlar en un primer moment de la “aiudam vendicionis grani et farine” (1330), tal com si l’objecte imposable fos tot el gra, encara que no fos mòlt. Ben aviat però, els anys 1332, 1341, 1348, 1350 i 1352, la imposició fou anomenada del Pa o les Flequeres, i com se’ns diu en els arrendaments de 1350 i 1352 gravava la compra de farina o de gra per moldre per part de “tota flaquera o altre persona qui past pan per vendre”. Finalment, almenys a partir del 1351, la universitat castellanina instituï la “aiuda del Molre” i passà a fiscalitzar també el consum de farina de tota la població. Aquest any es taxà la mòlta de cereals per part de qualsevol castellaní “a obs de son

²⁸⁰ Veure Apèndix, p. 845-866.

alberch” i a la vegada es continuà gravant la farina utilitzada pels flequers, en aquest darrer cas amb una taxa el doble d’alta que la de la resta d’habitants.

Els ingressos de la corporació municipal castellanina foren molt més alts en arrendar-se la gestió de la imposició del Moldre (1351) que no pas amb l’arrendament de la imposició del Pa (1350 i 1352), la qual cosa ens permet conèixer en certa mesura fins a quin punt era habitual que la gent es pastés el pa a casa. En tot cas, durant la segona meitat del sege XIV coexistiren i es diferenciaren ambdues contribucions, essent gestionades per persones diferents: la imposició del Pa gravava la farina utilitzada pels flequers i la imposició del Moldre la farina del conjunt dels habitants. Cal dir encara que la imposició del Pa fiscalitzava també els pans que s’introduïen cuits a la vila comtal des de fora, a excepció del pa adquirit pels clergues, i que de la imposició del Moldre n’eren exemptes algunes persones i institucions, amb petites diferències segons els anys.

FIGURA 12. Els arrendaments de les impositcions del Pa i del Moldre (1329-1361)

Pel que fa a la vila de Peralada, en un primer moment també es fiscalitzà tan sols la farina consumida pels flequers; els anys 1329 i 1335 es parlava de la imposició del Pa, la qual s'arrendava juntament amb la de l'Oli. A partir del 1341, però, fou anomenada “del Molra”, i els anys 1357 i 1358 “Molendi” en els documents en llatí. Gràcies als registres dels arrendaments d'aquests dos darrers anys sabem que llavors –i molt probablement també el 1341– estaven subjectes a pagament tant el flequers com el particulars, tot i que no en la mateixa mesura.

Quant a les taxes, fixem-nos en primer lloc en quin era el preu de la imposició del Pa. Les dades de què disposem són relativament minses, però sembla que tant a Castelló com a Peralada la seva contribució fou, durant una bona part del segle XIV, de quatre diners per cada mitgera de blat i de dos diners per cada mitgera d'ordi o altres grans. A la vila comtal però el 1387 la taxa pujà fins als 12 diners per mitgera de blat i 6 diners per l'ordi i altres cereals.

FIGURA 13. Les taxes de la imposició del Pa de Castelló i Peralada (1329-1387)

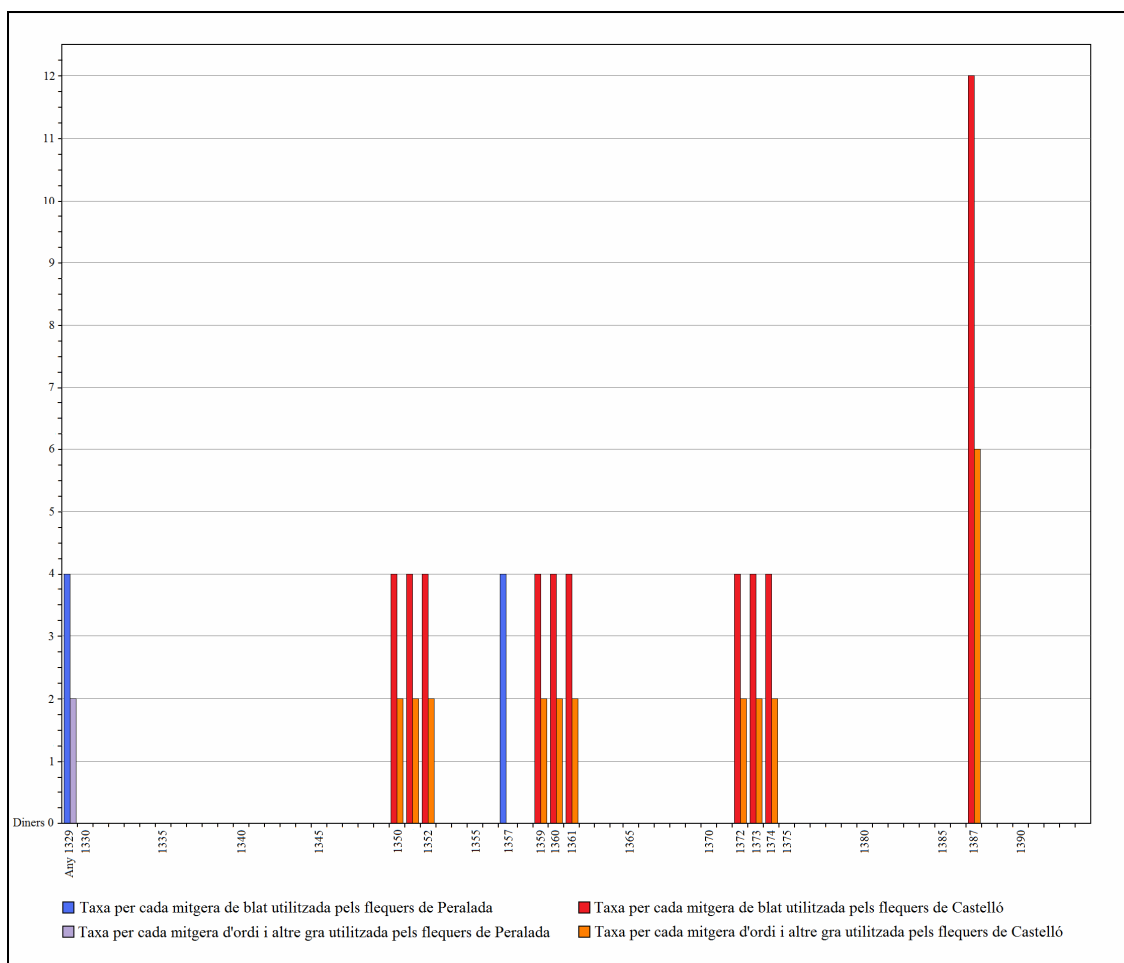
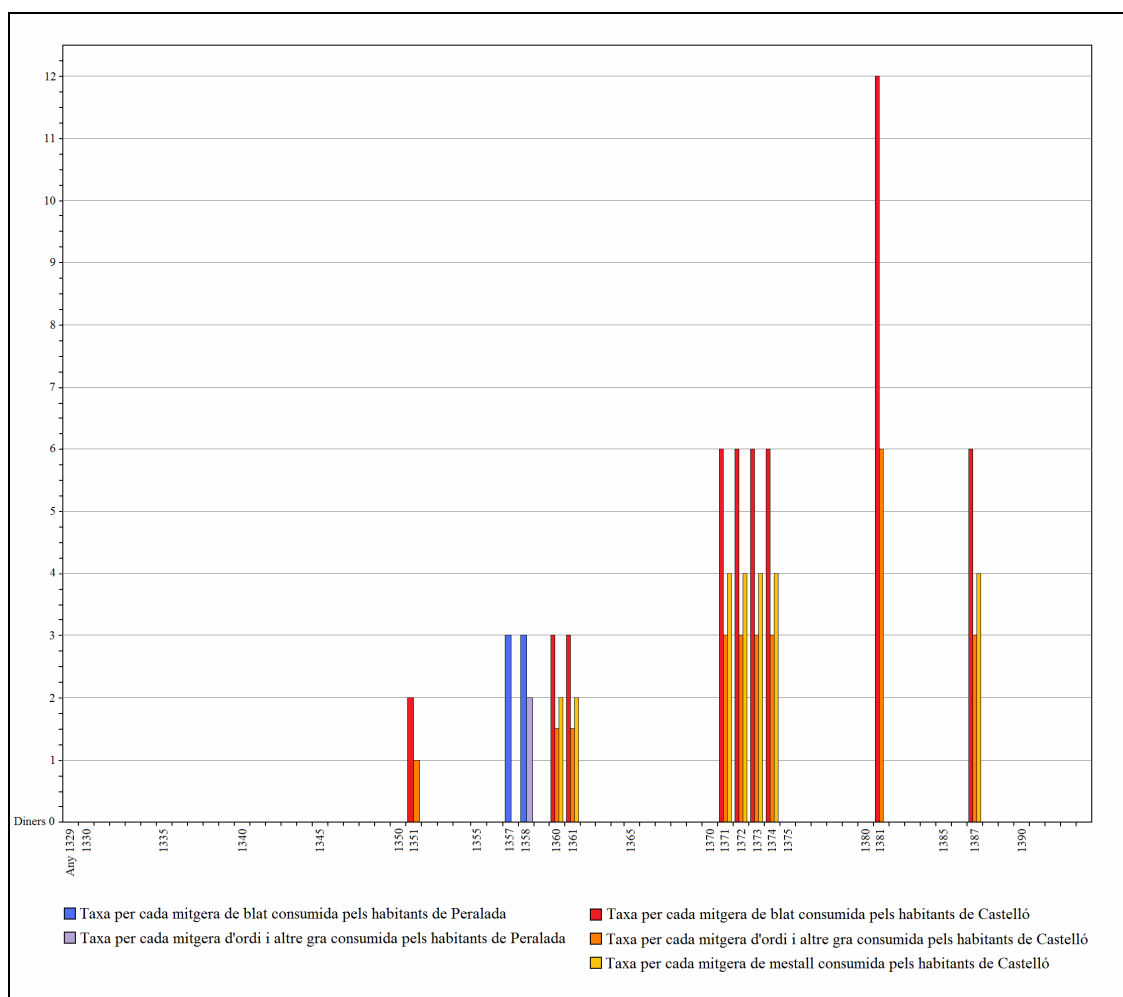

FIGURA 14. Les taxes de la imposició del Moldre de Castelló i Peralada (1351-1387)

Amb relació a les taxes de la imposició del Moldre, les primeres dades de què disposem són de Castelló (1351), la primera ocasió en què documentem del cert que la imposició s'aplicà –a banda d'exempcions– al conjunt de la població. Llavors, la taxa era de dos diners per mitgera de blat i d'un diner per mitgera d'ordi i altre gra, és a dir, la meitat que la quantitat aplicada l'any anterior i següent als flequers. Ben aviat, però, la contribució augmentà (1360-1361) i es triplicà (1371-1387); una escalada semblant a la documentada a la ciutat de Barcelona en el mateix període.²⁸¹ D'acord amb el preu del gra, això suposaria una fiscalització aproximada del 3 al 6% a mitjan segle XIV i del

²⁸¹ ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 539. El 1350 la taxa era de tres diners per quartera de forment, dos per al mestall i sègol i un per a l'ordi i el mill, entre d'altres, mentre que el 1357 ja era de dotze, vuit i sis diners per quartera, respectivament: entre un 6 i un 8% del preu del cereal en el darrer cas.

8 al 10% al darrer terç de la centúria.²⁸² Tal com suposa Manuel Sánchez, podria ser que la contribució del 1381 hagués pujat excepcionalment fins als dotze diners per mitgera de blat i sis diners per l'ordi –de fet, l'arrendament de la imposició del Moldre d'aquell any fou molt elevat–; pujada que hauria augmentat la contribució fins al 20% del preu més habitual del gra.²⁸³ Sobre la vila de Peralada, només disposem de dades dels anys 1357 i 1358, quan les taxes del moldre eren de tres diners per mitgera de blat i dos diners per mitgera d'ordi. En aquest cas, el document registrava també el preu per quartera d'ordi (tot just la meitat que el preu per mitgera), fet que ens pot indicar que bona part de la població efectués habitualment la mòlta de petites quantitats.

Altra vegada amb relació a la vila comtal, almenys entre els anys 1359 i 1374 els flequers i altres persones que pastaven pa per vendre no tan sols van haver de pagar la imposició del Pa, sinó que també pagaren la imposició del Moldre. En primer lloc, això és el que es pot deduir dels contractes dels arrendaments d'aquesta darrera: de 1359 a 1361 es deia que havia de ser pagada per tots els habitants, “axí ben flaquer con altres persones”, tant si la farina era “per sa despesa o per vendra”; de 1371 a 1374 la pagava tot habitant que molgués gra “per qualque rahó”. D'altra banda, això és el més lògic, ja que de no ser així els flequers haurien pagat entre els anys 1359 i 1374 una taxa més baixa que la resta de la població; i cal tenir en compte que l'habitual a les terres catalanes era fer-los pagar el doble, com a Castelló mateix l'any 1351.

En darrer lloc, resta per determinar on i com es va gestionar el cobrament de la imposició. Les dades de què disposem són ben minses, però d'acord amb el que ens diu Ortí en parlar de la recaptació de la imposició a Barcelona, el cobrament de les impositcions a Castelló i Peralada es realitzaria al mateix indret on es duia a terme la fiscalització d'aquesta activitat per part dels senyors, és a dir, on es feia el mesuratge de la farina.²⁸⁴ Hem vist abans el decret del vescomte l'any 1341 (veure p. 146), veiem ara el que es deia en l'arrendament de la imposició castellanina l'any 1351:

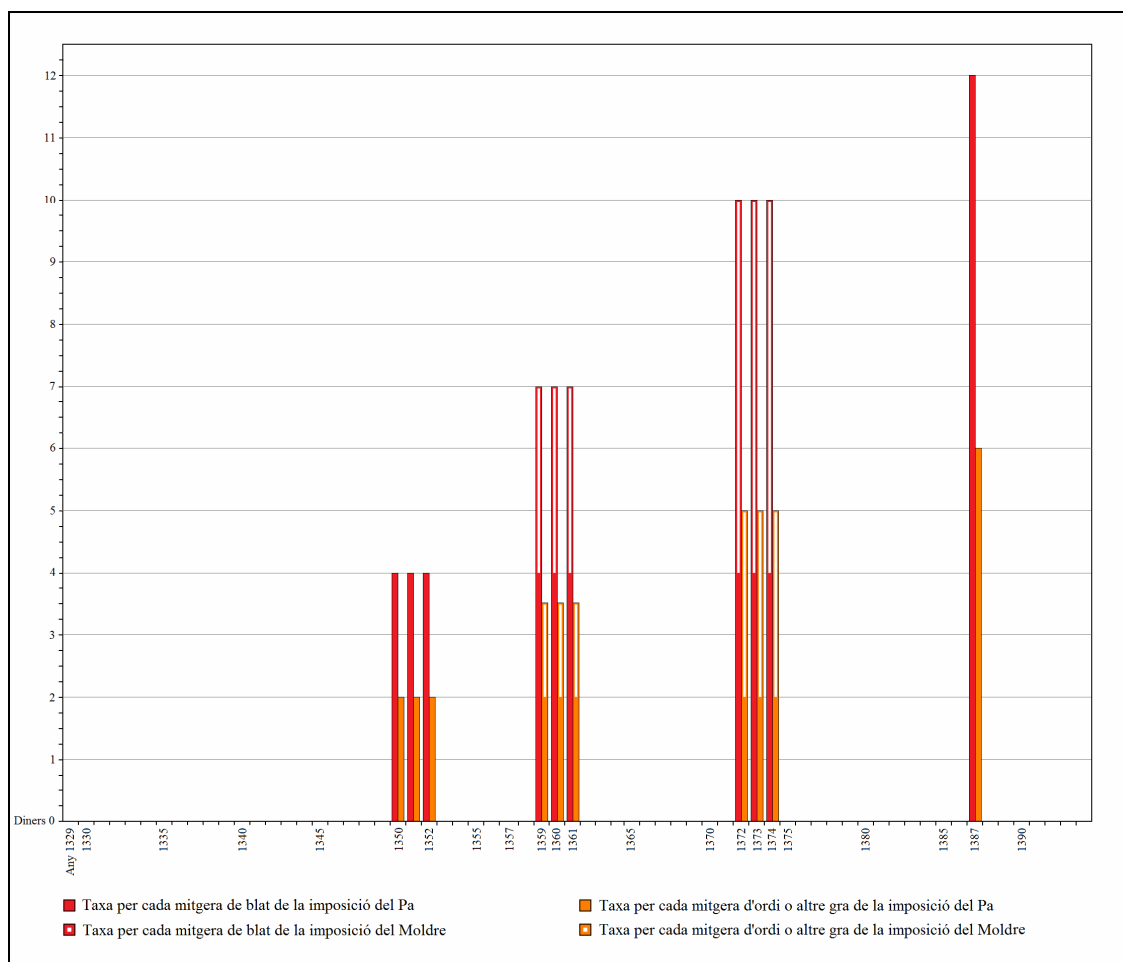
²⁸² Apèndix, p. 981-989. A Girona Guilleré diu que era de l'1,66% el 1333: veure GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*, p. 257. L'autor parla de 0,0833%, però amb les dades que aporta és 1,66%.

²⁸³ SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. “Fiscalidad y...”, p. 316-317. Però hem de considerar, és clar, que el preu del gra fos més car aquell any.

²⁸⁴ Ortí ens diu que la infraestructura per recaptar lleudes i mesuratges fou l'única existent a la ciutat de Barcelona fins el segle XV. La resta d'impostos indirectes del segle XIV (fonamentalment les impositcions municipals) es recaptaren sense construir una nova infraestructura i, per tant, es recolzaren en la creada per recollir els impostos vinculats al patrimoni reial: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 492.

Tot habitador de la dita vila qui portarà o trametrà gran a molre, que sia tengut de denunciar lo dit gra, ans que'l trametrà al molín, al comprador o a la taula qui en açò serà deputada.

FIGURA 15. El valor total de la contribució dels flequers castellonins (1350-1387)

La gestió de les imposicions era arrendada anualment al millor postor a diferents persones que n'assumien el cobrament, i que com veiem en el text anterior instal·laven una taula de cobrament a la qual s'havien de dirigir els consumidors abans de trametre el gra al molí. Els arrendataris solien ser mercaders o menestrals i, en el cas castelloní, no hi falten alguns jueus que també documentem en la gestió del mesuratge dels grans i la farina. El fet que els arrendataris fossin en moltes ocasions diversos, ens pot fer pensar que podien intercanviar-se les feines, però hem documentat algun cas en què es contractaven persones per recaptar les taxes, les quals no seria estrany que realitzessin

algunes feines de vigilància.²⁸⁵ No sabem fins a quin punt hi podia haver frau, però els mateixos arrendaments o d'altres decrets deixaven ben clar quina era la penalització: 50 sous a Castelló el 1351. Tant els deladors com els arrendataris percebrien part de la multa, així que els possibles infractors havien de ser prudents en cas de voler esquivar la taxa.

2.2.4. El delme dels molins

Finalment, per cloure aquest capítol, no podem oblidar fer esment al delme, el darrer impost que va gravar la mòlta de cereals i les altres activitats que es dugueren a terme als molins empordanesos. És clar, que en aquesta ocasió, però, la fiscalització no anà dirigida directament al consum de farina o d'altres productes, sinó cap als beneficis dels propietaris de les instal·lacions, fossin quins fossin els usos d'aquestes. Hem de suposar que el percentatge a tributar era d'una desena part dels ingressos dels molins o bé dels beneficis que generaven, tot i que com veurem a continuació no estem del tot segurs que la seva percepció fos gaire habitual a l'Empordà en el període estudiat.²⁸⁶

En primer lloc, cal tenir en compte que, enmig de la documentació consultada, tan sols hem trobat unes poques referències de l'aplicació d'aquesta exacció: als molins de Santa Maria i de la Garriga, a les parròquies de Castelló i del Far, respectivament. Com hem comentat en repetides ocasions, els documents ens aporten molt poques dades més enllà del que va propiciar el seu registre públic, però tot i això les informacions, per exemple, sobre les taxes dels molins, d'una banda, o bé el pagament de diversos censos que gravaven els beneficis de les instal·lacions, de l'altra, són molt més abundants. En segon lloc, observem que en el registre dels delmes de la diòcesi de Girona encarregat

²⁸⁵ L'any 1345 Pere Aiem, de Peralada, contractava un habitant de la mateixa vila pel termini d'un any per servir-lo "ad perquirendum et congregandum omnes et singulas ajudes sive impositions" que havia arrendat: veure doc. 1761.

²⁸⁶ La legislació canònica de l'Occident cristià solia distingir entre tres tipus de delmes: els predials, que es pagaven per a tots els productes que creixien del sòl i se n'obtenien collites anuals; els mixtos, que es cobraven dels productes obtinguts a partir de l'alimentació amb fruits del sòl; i els delmes personals, generats a partir dels beneficis del comerç, la indústria, els salaris i els préstecs: veure MALLORQUÍ, Elvis. *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*. Girona: Diputació de Girona, 2011, p. 106.

realitzar pel bisbe a mitjan segle XIV (1361-1372) tan sols es feia referència al delme que pagaven els molins a Roses i Argelaguer.²⁸⁷ És clar que com ens diu Mallorquí podria ser que en realitat tan sols hi constessin algunes de les dades del delme del bisbat i, per tant, el delme dels molins fos més habitual.²⁸⁸ El mateix autor es fa ressò, de fet, del delme que pagaven els molins reials de Girona almenys a principis del segle XIII (1209).²⁸⁹

Fixem-nos altra vegada en el comtat d'Empúries i, especialment, en les dades referents al delme que es percebia sobre els esmentats molins de Santa Maria i de la Garriga. En el primer dels casos, sabem que pels volts de l'any 1303 Gilabert de Cruïlles, canonge de la seu de Girona i paborde de Castelló, exigia al monestir de Santa Maria de Roses el cobrament del delme del molí que el cenobi posseïa a les ribes de la Muga prop de la vila comtal. El monestir no estava disposat a satisfer les demandes, i el mes de maig d'aquell any l'abat Otger atorgava procura a dos clergues per acudir a la cúria pontifícia per tal de recórrer la sentència episcopal al respecte.²⁹⁰ Unes setmanes

²⁸⁷ MALLORQUÍ, Elvis. *El Llibre...*

²⁸⁸ Diu Mallorquí que sobre el bisbat de Girona tenim molt poques dades dels delmes personals, perquè el Llibre Verd, malauradament, recull els delmes obtinguts de l'agricultura i, en menor mesura, els de la ramaderia i de la pesca. En el recull que va ordenar el bisbe de Girona mitjan segle XIV tan sols hi constava que tributessin delme ben poques activitats a banda dels agropecuaris: els molins de Roses i Argelaguer (prop de Besalú) i la fabricació d'olles a Vilarnadal. Amb relació al registre ordenat pel bisbe entre 1362 i 1371, l'autor es pregunta el perquè de la manca de referències als delmes personals. Una possible explicació seria la intencionalitat del volum, que seria taxar les parts dels delmes dels laics per obtenir-ne el lluïisme en cas de transacció. Potser per això, al bisbe no li interessava enregistrar els delmes escadussers, poc fiables i, sobretot, els de difícil recaptació i quantificació. La segona hipòtesi és que, tal com es detecta a Anglaterra, els delmes personals eren més importants –i es documenten més sovint– a les ciutats, on els rectors rebien poca cosa dels delmes de les terres i dels animals i, per tant, s'havien d'esforçar per recollir-ne de les activitats artesanals, comercials i intel·lectuals que s'hi desenvolupaven. En aquest sentit, les poques informacions sobre els delmes de la ciutat de Girona i de bona part de les principals viles amb mercat de les terres gironines contribueixen a amagar encara més les possibles evidències sobre alguns dels diversos delmes personals.

²⁸⁹ MALLORQUÍ, Elvis. *Parròquia i...*, p. 228. L'autor cita CANAL I ROQUET Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M.; SAGRERA I ARADILLA, Jordi. "Història urbana de Girona. El monar reial del Mercadal a Girona". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1995, núm. 35.

²⁹⁰ El mes de maig, l'abat Otger del monestir de Santa Maria de Roses atorgava procura a dos clergues per tal d'acudir a la cúria pontifícia per recórrer a la sentència de l'oficial del bisbe de Girona "super decima quam petiit coram dicto officiali de quibusdam molendinis que nos et dictum monasterium habemus in parrochia Sancte Marie Castilionis": veure doc. 417.

més tard el mateix abat, enviava un nou procurador davant de l'oficial episcopal Ponç Albert per tractar aparentment sobre el mateix afer, tot excusant la seva absència per malaltia.²⁹¹ No tenim cap més dada sobre aquesta qüestió, però resulta suggerent que tot just uns mesos més tard els propietaris de dos molins castellonins més (d'en Jutge i d'en Llobet) enviessin un procurador davant del mateix Ponç Albert per tal d'excusar la seva no compareixença a una cita promoguda a instància de Gilabert de Cruïlles.²⁹² Hauria exigít el canonge la percepció del delme sobre aquestes dues instal·lacions o bé sobre el total dels molins castellonins? Distingien aquestes instal·lacions una part dels seus beneficis en concepte de delme? Almenys en el cas del molí de Santa Maria, el monestir rosinc i la seu de Girona haurien arribat a un acord, ja que entre els anys 1313 i 1316 un dels béns de la pabordia de Castelló eren 35 sous que rebia anualment sobre aquest molí en motiu del pagament del delme (“ratione decime fructuum, lucri et reddituum molendinorum suorum que habet in parrochia Castilionis”).²⁹³

²⁹¹ Doc. 424.

²⁹² El 5 de maig de l'any 1304 Ramon Jutge, propietari del molí d'en Jutge, i Ramona, dona de Bernardí de Palau, propietària d'una de les dues meitats del molí d'en Llobet, feien procurador a Berenguer de Pau, arxidiaca d'Empúries, per tal de comparèixer davant de l'oficial episcopal Ponç Albert “ad purgandum contumaciam” per una citació que els havia fet a instància de Gilabert de Cruïlles: veure doc. 455.

²⁹³ El 7 de desembre de l'any 1316 Ramon Malars, arrendatari entre l'1 de juny de 1313 i el 31 de maig de 1316 dels delmes i béns de la pabordia de Castelló, ocupada llavors per Pere de Rocabertí, reconeixia haver rebut cada any de l'abat Dalmau de Santa Maria de Roses els 35 sous que el monestir havia de pagar “ratione decime fructuum, lucri et reddituum molendinorum suorum que habet in parrochia Castilionis anno quolibet dictorum III annorum dicte prepositure”: veure doc. 773. D'altra banda, sembla que Gilabert de Cruïlles, en disputa amb el monestir de Sant Pere de Rodes, també reclamava el delme sobre algunes terres a Fortià. Sabem que pels volts de l'any 1305 l'abat de Sant Pere de Rodes i Gilabert de Cruïlles acudiren a Ramon de Flaçà i Bartomeu Brudell, “clericis iurisperitis” de l'església de Castelló per tal de resoldre una controvèrsia entre el monestir i Gilabert, paborde de Castelló, “ratione finium sive limitum et decimarum et primiciarum parrochiarum Castilionis et de Furtiano et de Rivismortuis deividendorum et terminandorum”: veure doc. 507. El dia 5 de setembre del mateix any Ramon de Romanyà, cambrer de Sant Pere, i Ramon de Seixà, paborde de Fortià, feren llegir a Ramon de Puig, sagristà menor de Castelló i davant altres homes de Castelló congregats a l'església per escoltar missa el següent text: “En Ramon, clergue, a vos e a tots los senyors qui aysi són, de part del prior e del convent del nostre monestir, vuy dir e ensenyar als cunes paraules: lo official del senyor bisbe e vos per manament dels agreuiats, lo convent del nostre monestir per rahó del amonestament que vos avetz fet a tots aquels persones qui an terres en lo prat de Fortian o en autre loc qui an acostumat de dar lo deume al paborde de Fortian, que-l donen d'aquí avant al paborde d'esta gleya”: veure doc. 509.

Pel que fa al molí de la Garriga (Far), veiem que en el seu arrendament l'any 1341 es registrava que el molí pagava al paborde de Fortià (Sant Pere de Rodes) “octo migerias ordeï ad mensuram censualem ratione decime quem recipit in dicto molendino”. En un primer moment, però, l'escrivà havia anotat “ratione census”, tot i que va rectificar i va anotar “decime”. En la venda el 1331 d'una de les dues meitats del molí es parlava de pagar un cens de quatre mitgeres d'ordi a la pabordia del Far “pro decima annui pro censu”.²⁹⁴ Hauria commutat el monestir de Sant Pere de Rodes, que posseïa el domini directe del molí, la percepció del delme per aquest cens de vuit mitgeres? Lamentablement, amb aquesta pregunta acaben les dades de què disposem sobre la percepció del delme en els molins empordanesos estudiats.²⁹⁵

²⁹⁴ Doc. 1268.

²⁹⁵ Com arreu de la diòcesi de Girona, una part important dels delmes estava en mans de laics: veure MALLORQUÍ, Elvis. *El Llibre...*

PART II
ELS MOLINS I LES SEVES INFRAESTRUCTURES

3. LES INFRAESTRUCTURES DELS MOLINS

3.1. LES RESCLOSES

Per tal de recollir l'aigua que accionava els aparells dels molins, als rius i rieres del comtat i vescomtat hi havia instal·lades un gran nombre de rescloses. En alguns casos aquestes eren l'inici d'una canalització en la qual hi havia més d'un molí, però també era habitual que cada instal·lació comptés amb la seva pròpia captació. El cas més representatiu en aquest sentit fou el darrer tram del riu Muga abans de la modificació duta a terme entre els anys 1331 i 1336 pel comte Pere I, ja que les rescloses situades en els termes de Vilanova i Castelló eren vuit; tan sols el molí d'en Jutge, instal·lat en la sèquia del molí comtal castellaní, i el molí de la Casa, instal·lat en el rec del molí de l'Abat no en tenien una de pròpia.²⁹⁶

El seu nombre era important i, per això, eren motiu de conflicte en determinades ocasions. En primer lloc, perquè en moments de grans precipitacions les rescloses eren un obstacle, i més o menys responsables del desbordament del riu.²⁹⁷ D'altra banda, l'excessiva alçada podia provocar –com a conseqüència del poc desnivell del llit del riu– problemes de funcionament al molí anterior: quan les rodes no podien moure's correctament per acumulació d'aigua a la seva part inferior. Prenem d'exemple el que ocorria l'any 1328 als molins castellanins de la Coromina, de l'Hospital i d'en Mercadal. El motiu del conflicte sembla que fou que la propietària (Agnès Llosa) o el gestor del molí d'en Mercadal no van respectar un pregon de la cúria comtal al respecte de l'alçada de les rescloses, per la qual cosa el molí de l'Hospital no podia moldre amb suficiència. El document que ens assabenta dels fets és ben explícit: els aparells del molí

²⁹⁶ No podem descartar, però, que el molí de la Casa, que la família dels Trilla posseïa en feu pel monestir de Sant Pere de Rodes, disposés també de captació pròpia, fet que elevaria el nombre de rescloses a nou.

²⁹⁷ El gener de 1309 el comte Ponç Hug IV concedia a la universitat castellanina, juntament amb diversos privilegis, la facultat de poder controlar l'alçada de les rescloses dels diferents molins, ja que en moments de grans precipitacions eren un impediment per tal que el riu fluís correctament. Deia el document: "Item, cum intellexerimus quod resclause molendinorum que sunt in alveo Sambuce sunt exaltate in aliqua quantitate in tantum quod tempore inundaciones aquarum aqua dicti fluminis propter impedimentum resclausarum non potest libere discurrere et per consequens habet divertere ad terras et possessiones et domos dicte ville, et dampnum inmensum ibi dare ut [...] nobis etiam videntibus hoc contingit; ideo, volumus et concedimus vobis, nomine quo supra recipientibus, quod nos teneamur facere distringi ad requisicionem vestram, vel vestrorum successorum, quod dicte resclause reducantur et deprimentur in statum priscinum in quo semper persistere debeant": veure doc. 594.

de l'Hospital “non potuerunt molere nec aliquod lucrum facere, ex eo que molendinum domine Lause ingurgitat dictum molendinum dicti Hospitalis”. Per poder moldre, el moliner del molí de l'Hospital va augmentar l'alçada de la seva pròpia resclosa (“posuit aliquos trocellos super resclausa dicti molendini, ad hoc posset molere ut solebat”), però això fou denunciat a la vegada pel moliner del molí de la Coromina, ja que es veia perjudicat.²⁹⁸

El nombre de rescloses al darrer tram de la Muga va disminuir notablement en motiu de la construcció dels nous casals de molins comtals de Castelló, quan de les vuit rescloses es passà a dues, ambdues al terme de Vilanova: una del rec que abastia els casals de molins fariners i l'altra del rec del molí bataner. Fins fa poc, la historiografia local castellanina havia pensat que aquesta darrera canalització era una derivació –amb un recorregut més aviat petit– del rec que abastia els molins fariners, però com veurem a

²⁹⁸ Més concretament, sabem que el 21 d'octubre de 1328 el moliner del molí de l'Hospital, Castelló Carbonell, registrava una protesta dirigida al procurador del comtat amb relació a una amonestació que havia rebut per l'excessiva alçada de la resclosa del molí. El moliner argumentava, en la seva defensa, que en un primer moment, tot seguint les indicacions d'un pregó de la cort, havia ajustat la resclosa a les mesures; però com que els tinents del molí d'en Mercadal no ho havien fet, i per això el molí de l'Hospital no podia moldre, ell s'havia vist obligat a pujar l'alçada de la resclosa. Denunciava que el molí d'en Mercadal no va respectar el pregó (“Item quod ex eo que dictus Castilio reduxit dictum molendinum dicti Hospitalis ad mensuram sibi datam et molendinum dicte domine Lose non fuit reductum ad mensuram dictum molendinum, dicti Hospitalis patitur maximum detrimentum, ita quod non potest molere tantum quantum faciebat ante inclinacionem dicti molendini. Item quod ex eo quod dictum molendinum posset molere ut solebat, dictus Castilio posuit aliquos trocellos super resclausa dicti molendini ad hoc posset molere ut solebat”). El procurador comtal, a instància del moliner del molí de la Coromina, havia amonestat Carbonell i li feia baixar la resclosa novament. Carbonell demanava que tots els molins fossin retornats a les mesures habituals (“molendina sint reducta ad midas sive mensuras per curiam eis datas ad hoc ne cetera molendina reportent comodum de eorum malicia et inobediencia, nec dictus Castilio reportet dampnum de sua obediencia ut superius est expressum”): veure doc. 1186. Tres dies més tard Guillem Poc, procurador de l'Hospital, es queixava al procurador del comtat, que volia fer treure els “trocellos” de la resclosa del molí, la qual cosa comportava “quod dicta molendina non potuerunt molere nec aliquod lucrum facere, ex eo que molendinum domine Lause ingurgitat dictum molendinum dicti Hospitalis”. Guillem Poc es comprometia a baixar la resclosa si la resclosa del molí d'en Mercadal fos retornada a la seva mesura correcta, i a satisfer de danys al molí “superiori” –riu amunt– de la Coromina si havia patit algun dany en motiu dels esmentats “trocellos”: veure doc. 1187.

bastament en un proper punt seguien recorreguts independents i, molt probablement, comptaven amb captacions diferents.²⁹⁹

Encara amb relació a la Muga, sabem que el nombre de rescloses al pas del riu per les parròquies de Peralada i Cabanes era probablement de dues: la resclosa dels molins peraladencs de Guaitallop i Nou, d'una banda, i la captació d'aigua del rec de Cabanes, de l'altra; no podem precisar si els molins de Santa Maria i de l'Hospital, a Cabanes, comptaven amb captació pròpia o bé eren unes més de les instal·lacions situades en aquesta darrera canalització.³⁰⁰ En tot cas, el nombre de preses al llarg del riu podia ser major si tenim en compte les utilitzades només per a la irrigació, com les que havien fet diversos habitants de Vilabertran a mitjan segle XIV en contra de la llei (“haien preza aygua del flum de Samuga faén reparades e resclosa dans lo vescomtat e terra del senyor vescomte, giran la dita aygua e gitan del dit flum en menyspreu, mirma e preiudici de la senyoria e iurisdiccion del dit senyor”).³⁰¹

Gairebé el mateix que a la Muga ocorria al riu Fluvià, on al seu pas pel comtat empordanès hi havien instal·lades més d'una quinzena de rescloses. Com a la vila comtal, eren ben properes les unes de les altres, per la qual cosa l'excessiva alçada d'una d'elles provocava problemes de funcionament als molins veïns. A principis del segle XIV els propietaris del molí de Cabanyó van haver de desmantellar-lo i construir-lo de nou riu amunt (“remoure lo dit molín e construhir de nou en altre loch mes amont”) pel fet que l'alçada de la resclosa del nou molí comtal de Valveralla –el molí següent riu avall–, n'impossibilitava o en dificultava el seu funcionament.³⁰²

Al contrari que les instal·lacions de les ribes de la Muga i del Fluvià, un bon nombre de molins de la zona de la plana no disposaven de resclosa pròpia, ja que estaven situats en canalitzacions “comunitàries”. Destaquem en primer lloc, i a banda l'esmentat rec de Cabanes, el rec de Verges, que abastia els molins comtals de Verges, Belcaire i Empúries, i que almenys des de l'any 1274 tenia la captació a la Salvetat de

²⁹⁹ COMPTE, Albert. *Castelló d'Empúries...*; “L'entorn rural de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana a través de l'administració de la Canònica de Girona”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2002, núm. 35.

³⁰⁰ En parlarem a bastament en el proper punt, dedicat a les canalitzacions.

³⁰¹ Doc. 1823.

³⁰² Docs. 1546 i 1547.

Jafre.³⁰³ La seva principal funció era abastir les esmentades instal·lacions comtals, però els comtes permeteren al llarg dels anys la construcció d'altres molins, els quals havien de contribuir en part en el seu manteniment, i dels que n'hem documentat quatre: un ben a prop de la resclosa, que a principis del segle XIV era propietat dels Bordils; el de Palol; un altre dels Camós, batlles de Verges, en aquesta població, i un darrer dels Cortada, al terme de la Tallada.

Una situació semblant ocorria a la canalització que el monestir de Sant Pere de Rodes posseïa a les parròquies del Far i Fortià, i que desembocava al mar dins del terme de la vila comtal: la llavors anomenada riera o rec de l'Alguema. Pel seu nom podem deduir que una part important del seu cabal procedia de la riera Alguema, la qual desemboca actualment al Manol. En època medieval, en canvi, la riera era canalitzada en direcció a Fortià i, a més, sembla que prenia aigües del mateix Manol. Com hem vist en un punt anterior, en el conveni signat a finals del segle XIII entre el cenobi i la casa comtal amb relació a la instal·lació de molins en el seu darrer tram es parlava de la disposició de les aigües “de Alguema et de Villasacher et de Maneol et omnium aliorum locorum”. Més enllà d'això, però, en alguns dels arrendaments dels molins que hi eren instal·lats es parlava de l'obligació dels seus propietaris de contribuir proporcionalment en el manteniment d'una resclosa, la qual entenem que desviava aigua del Manol al rec Alguema.³⁰⁴

³⁰³ Les primeres referències de l'existència d'aquest rec són de l'any 1274, quan el comte Hug V convenia amb Arnau de Foixà la instal·lació de la seva resclosa a la Salvetat de Jafre: veure docs. 46 i 47. Tanmateix, molt probablement ja abans s'havia derivat aigua del Ter amb alguna altra canalització: veure doc. 283.

³⁰⁴ Això és el que apareix en alguns dels contractes d'arrendament dels molins que posseïen els Fortià i els Vilamalla o Gallard. En l'arrendament del molí de la Pera de l'any 1317 es deia que l'arrendatari hauria de contribuir “in resclausa et rego” del molí. En el contracte d'arrendament del molí dels Horts el mateix any 1317 només es registrava que l'arrendatari hauria de tenir escurat un tram del rec “iuxta usum et consuetudinem ripperie de Alguemam”, però en els arrendaments dels anys 1319, 1331 i 1332 d'aquesta mateixa instal·lació s'especificava que els arrendataris haurien, “in refeccione et reparacione resclausa dicti regui, contribuere illam partem quam prefatus deffunctus tenebatur contribuere pro dicto molendino”. En la mateixa canalització hi havia dins del terme del Far el molí anomenat de la Vila, el qual s'arrendava l'any 1331 “ad consuetudinem ripperie pro ut alia molendina dicte ripperie consueta sunt vendi”, especificant tan sols el preu de l'operació i dues clàusules relacionades amb el seu manteniment i funcionament. És evident però que el propietari del molí de la Vila o bé els arrendataris havien d'assumir part de les despeses de manteniment de la resclosa, així com d'una part del rec. De fet,

Finalment, suposem que la majoria dels molins de la part més muntanyosa del comtat i vescomtat comptaven amb captacions pròpies. Això és el que ens suggereix, en primer lloc, la documentació que fa referència a aquestes instal·lacions. Però també és el més lògic en aquestes zones abruptes, on la construcció de canalitzacions importants era més difícil. Una gran part dels molins devien situar-se a l'extrem de les seves captacions o a pocs metres de distància d'aquestes, en unes canalitzacions de curt recorregut que amb prou feines s'allunyaven uns metres de les rieres.

3.1.1. Les característiques de les rescloses

Una vegada hem vist el gran nombre de rescloses que hi havia instal·lades en els rius i les rieres empordaneses, ens queda determinar quines n'eren les característiques. La documentació no es refereix habitualment a aquesta qüestió, però a partir d'algunes clàusules dels contractes de la gestió dels molins podem imaginar com eren concebudes i quins eren els materials que s'hi utilitzaven.

En primer lloc, d'acord amb les informacions recollides en alguns arrendaments, podem veure que les rescloses eren construïdes en gran part de fusta. Més concretament, ens referim al punts d'aquests contractes en què es cedia als arrendataris l'empriu de la fusta de determinats boscos amb la finalitat de mantenir els molins i les infraestructures en bon estat. Un dels casos més representatius en aquest sentit són els arrendaments del molí castelloní d'en Mercadal, en els quals es parlava de la cessió de “totam ramam neccessariam dicte resclause, et fusta ad omnes pals necessarios ad dictam resclausam tenendam condirectam”, és a dir, les branques per a la resclosa i la fusta per fer-ne els pals: probablement unes grans estaques que es clavaven al llit del riu i que constituïen l'esquelet de la resclosa. Amb relació a una de les preses més importants del comtat, la captació del rec dels molins fariners de Castelló, es parlava a mitjan segle XIV dels “pallium sive pals”, dels animals que “tirarunt los pals” i de la compra de trenta-quatre arbres per fer-hi una “paliçadam”.³⁰⁵

Encara ens aporta més dades al respecte, però, una causa que enfrontà la casa comtal i els Bordils a la primera meitat del mateix segle en motiu de la modificació de

el 1334, en arrendar-se altra vegada, es convenia el pagament per part de l'arrendatari de la part corresponent en mantenir la resclosa del rec de l'Alguema.

³⁰⁵ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 87-90.

l'emplaçament de la resclosa del rec de Verges. Un dels testimonis requerits afirmava que era “impossible” mantenir la resclosa en el lloc on havia estat, ja que hi havia tanta sorra acumulada que els pals entre quatre i cinc metres no eren prou llargs per bastir-hi la construcció (“ibi est tantam arenam et in tantam profunditate, quod pals XX vel XXV palmorum non sufficerent ibi ad faciendum ibi resclausam”).³⁰⁶ A la part més baixa de la plana aquests pals es clavarien molt probablement en les argiles del lilit dels rius, mentre que a les zones més muntanyoses podien situar-se en forats fets a la roca o bé aprofitant els accidents del terreny.³⁰⁷

FIGURA 16. Resclosa amb pals de fusta clavats a la roca, al Llierca (Garrotxa)

³⁰⁶ Sembla que els Bordils disposaven per concessió comtal d'un molí a l'extrem de la resclosa o en el rec però ben a prop d'aquesta. El problema era molt probablement que la casa comtal no estava disposada a mantenir la resclosa on s'havia fet, fet que evidentment perjudicava els Bordils. L'any 1331 es prenien testimonis a diverses persones en relació a la possibilitat, d'una banda, o no possibilitat, de l'altra, de mantenir la resclosa en un determinat lloc, qüestió que afavoria o perjudicava els Bordils i la casa comtal, respectivament: veure doc. 1254. L'any 1354 documentem una nova causa, en la que Huguet de Bordils, fill d'Arnau, deia que la resclosa no era “in capite regni dictorum molendinorum de Virginibus prope dictum locum de Salvatate in quo ut dicitur esse debebat”: veure doc. 1961.

³⁰⁷ En aquest sentit: veure també BOLÒS, Jordi. “Les Moulins...”

Ens poden sorprendre aquest tipus de construccions, però eren les més habituals a les terres catalanes en època medieval. Segons Pere Ortí, la captació del rec Comtal de Barcelona era construïda amb “pals, pedres i feixos de rama” fins a mitjan segle XV, quan se’n va fer una d’argamassa.³⁰⁸ En el mateix sentit, Sylvie Caucanas ens diu que dues de les activitats que més es duïen a terme a les rescloses dels molins rossellonesos medievals eren “engravar” i “enramar”, accions que ens suggereixen unes construccions fetes majoritàriament de fusta.³⁰⁹

Altra vegada amb relació a les terres empordaneses, veiem que, a banda de l’estructura de pals, el que realment efectuava les funcions de resclosa eren les branques i altres elements de fusta o pedres que s’hi bastien al damunt. A la resclosa del rec dels molins fariners comtals de Castelló, per exemple, s’hi utilitzaven sobretot branques de salze i tamariu, i en ocasions se’ns parla de “ligams de ximblis” i “trosses et ramam” o bé del fet de lligar la resclosa (“ea ligando”).³¹⁰

Pel que fa a la utilització de pedres ens referim especialment a les rescloses de la part més muntanyosa del comtat, que sens dubte s’instal·laven aprofitant els accidents naturals; però també a les captacions de la zona de la plana, on les acumulacions de còdols i graves o, fins i tot, certes obres d’argamassa podien consolidar les esmentades estructures de fusta. Fixem-nos en l’arrendament del molí de Sant Pere de l’any 1296. En primer lloc, una de les clàusules certificava la cessió a l’arrendatari de la facultat de poder prendre “ramam et palos et ligna” del bosc annex per al manteniment de la resclosa. Tot seguit es registrava, però, que si es produïa una fractura important s’hi duria “ligna et ramam et lapides” i s’hi posarien pals i trossells (“ficare palos et portare trocellos”).

Tot i que els molins comptaven amb boscos annexos per a la reparació de les seves infraestructures, també disposaven de zones on abastir-se de pedra, grava i argila o terra compactada: el 1309 el molí de Boïga, a Boadella, comptava amb “resclosario, glevario” i “petrario”, entre d’altres;³¹¹ i sis anys més tard el molí Nou de Peralada amb

³⁰⁸ ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 337.

³⁰⁹ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 126.

³¹⁰ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 88. Ximbla o aloc: planta verbenàcia. És un arbust de dos metres d’alçada, que es fa pels marges i llocs humits de la regió mediterrània: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

³¹¹ Doc. 608.

“arboribus et cum glera et gleviis qui sunt infra terminos dictorum molendinorum”.³¹² Ben significatiu és el nom del molí vilanoví de la Glera o del bosc de “sa Glera”, adjunt al molí de Sant Pere Pescador.³¹³

La primera referència de la utilització d'argamassa és de principis del segle XIV (1303), quan el paborde de l'Almoina de Girona es disposava a construir una resclosa de “petram et calcem in riarra de Remema” per abastir els seus molins de Gaüses.³¹⁴ Encara l'any 1278, però, aquesta institució es querellava contra una dona d'aquesta població que havia roturat el prat d'on se'n treien les gleves per a tal motiu (“glevatas de dicto prato ad faciendam et reficiendam resclosam”).³¹⁵ Amb relació als principals rius, la primera dada és de la captació del rec dels molins fariners comtals de Castelló, ja a la segona meitat del segle XIV. En una reconstrucció efectuada pels volts del 1355 s'hi utilitzaren “lapidibus et fusta” i almenys cent quaranta-cinc mitgeres de calç.³¹⁶ No sabem com era la resclosa –una part podria ser feta d'obra–, però alguns documents ens suggereixen que hi havia una estructura de fusta col·locada al damunt del bloc d'argamassa, o bé que una acumulació de pedres i calç reafirmava l'estructura de fusta. Un document del 1370 ens parla de les feines “ponendo trosses et ramam supra resclausam lapideam”,³¹⁷ i una estimació de la mateixa, ja a mitjan segle XVI, confirma una opció semblant:

Dita resclosa pèr star bé y sufficientment en aquella amplitud de vint y sinch palms y de largaria de sinquanta y sis canas de Monpeller tota la resclosa de pedre, y axí mateix pèr star bé y degudament tota la resclosa que és de palisada axí a la part de ponent com a la part de solixent, que tinga quatorze vies de pals axí com en la stima pasada”.³¹⁸

³¹² Docs. 432, 727 i 728. A la mateixa parròquia, el 1288 el jurisperit Guillem Vilar es venia el seu molí a l'Anyet, entre d'altres, amb “aqua supra dicta molendina et inferius, cum resclausis et lapidibus”: veure doc. 119.

³¹³ Docs. 336, 337 i 1225. Glera: terreny cobert de pedruscall més o menys mòbil. Llit de riu o de torrent sec i ple de còdols. Platja de palets i còdols.

³¹⁴ Doc. 437 i 554.

³¹⁵ Doc. 51.

³¹⁶ Docs. 1967, 1968 i 1975.

³¹⁷ Doc. 2063.

³¹⁸ Doc. 2195.

En tot cas, d'acord amb les seves singularitats, aquestes rescloses eren objecte de contínues reparacions. Pel que hem vist fins al moment, i tal com suggereixen alguns documents, sembla probable que la majoria d'intervencions tinguessin la finalitat d'adobar els feixos de branques que es bastien al damunt de les estructures de pals; estructures, aquestes darreres, que podria ser que resistissin les periòdiques i a la vegada sobtades crescudes dels rius empordanesos. En els arrendaments del molí vilanoví de l'Abat, per exemple, tan sols es parlava de la cessió als arrendataris de les llenyes "de esporguim", és a dir, de les branques sobreres del bosc annex al molí.³¹⁹ Amb relació a la resclosa del rec comtal de Verges les declaracions dels testimonis de l'any 1331 ens assabenten de contínues destruccions i d'importantes inversions per part dels tinents dels molins. Especialment significatives són les paraules de Bernat Castelló, que afirmava haver vist construir la resclosa en cinc ocasions, les quals foren destruïdes "propter inundaciones et violentia aquarum" entre els terminis d'un mes i d'un any. Quan era arrendatari del molí de Bellcaire i va construir la resclosa juntament amb els tinents dels molins de Verges i de Palol, aquesta fou destruïda abans de ser refeta ("ante quam fuisse completa fuit destructa propter inundaciones aquarum"), i això que la quantitat invertida havia estat de 2.400 sous.³²⁰ És evident que les noves construccions requerien d'una inversió important, com els 1.200 verns destinats a finals del segle XIII a construir la resclosa dels molins de Torroella de Montgrí.³²¹

³¹⁹ Esporgar: tallar als arbres i arbusts les branques sobreres. Esporguim: branques i brots tallats a un arbre en esporgar-los: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

³²⁰ Guillem Andreu deia que la resclosa va ser feta pels arrendataris del molí comtal "et quod qualibet vice infra modicum tempus destruebatur" en motiu de la força de l'aigua. Ell només la va veure trencar la vegada que l'havia fet en nom del comte ("illa vice qua hic testis fecit resclausam nomine dicti domini comitis"). Andreu afegia també que quan va fer la resclosa hi va destinar entre 1.500 i 2.000 sous melgoresos. En canvi Guillem Corçà "vidit ibi ferri resclausam bene per V vel VI vices per emptores molendinorum de Virginibus tempore quo nobilis domina Marchesia comitissa Impuriarum condem tenebat castrum de Virginibus, et quolibet vice durabat ibi ipsa resclausa per modicum tempus de quo non recordatur": veure doc. 1254.

³²¹ El 1279 el comte Ponç Hug IV venia a Pere Illa, mestre major dels molins de Torroella de Montgrí i al batlle Astruc Ravalla 1.200 arbres del bosc de Canet: veure doc. 60. Víctor Farías, que hi fa referència a partir de document de l'arxiu reial, ens parla de 1.200 verns "destinats, cal suposar, a construir a Torroella un gran complex de molins amb els seus recs i rescloses": veure FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 235. Tanmateix, l'autor cita el bosc amb el nom "d'Amet", quan al nostre entendre seria el de Canet. A principis de l'any 1367, Pera Almar, notari i administrador comtal de Torroella de Montgrí reconeixia deure a Bernat Mascort, clergue i procurador de la comtessa Maria Álvarez, 300 sous per

El manteniment de les rescloses era una qüestió realment important, i per això apareix de manera recurrent en els contractes referits a la gestió dels molins: en primer lloc, es convenia el repartiment d'obligacions entre propietaris i arrendataris; en segon lloc, es registrava l'opció de fer esmena als arrendataris tants dies com els molins no poguessin moldre com a conseqüència del seu trencament en motiu d'inundacions o de conflicte militar. Les rescloses no tan sols patien els efectes de les riuades, sinó que també eren objecte –com els propis molins– d'alguns episodis bel·lics. El 1305 Gallard de Vilamalla, propietari del molí de la Vila (Far), convenia amb Guillem de Galliners, propietari d'un molí a Vilajoan, no atacar els seus respectius molins, ni rescloses ni treballadors, en motiu del conflicte que els enfrontava, tot i que la resclosa del molí de la Vila no era exclusiva del molí, sinó que era del rec de l'Alguema.³²² A finals de l'any 1325, la resclosa de Sant Pere Pescador, que havia estat destruïda en motiu d'una riuada (“*fracta propter aquas*”), no era reconstruïda per les disputes entre el seu propietari, Berenguer de Fortià, i la universitat de la vila; quatre anys més havia estat malmesa presumptament per alguns homes de l'Armentera.³²³

Fos com fos, veiem que alguns molins comptaven amb més d'una resclosa. Més enllà dels casos en què una instal·lació tenia captacions d'aigua en diferents rius o rieres, o bé en diversos trams d'aquests, ens referim al fet que un mateix molí comptés amb diferents tipus de rescloses. Al molí castelloní de la Coromina, per exemple, a principis del segle XIV s'hi distingia la resclosa major d'una resclosa més petita i adjacent a l'entrada (“*resclausam maiorem et etiam minorem, supra passum*”).³²⁴ La primera seria probablement la que realitzaria la captació d'aigua del riu Muga, mentre que la segona seria la que controlaria l'accés d'aigua a les rodes del molí. En d'altres molins s'intueix aquesta realitat, tot i que en molts casos les denominacions en plural o en singular són prou arbitràries. En l'arrendament del mestratge del mateix molí de la Coromina el 1313 es parlava de l'obligació del mestre de fer les obres necessàries “*in dicto molendino et eius resclausa et apparatibus*”. Al molí castelloní del Comte, se'ns parla de rescloses, en plural, en l'arrendament del 1316, i de resclosa, en singular, els

“*quingentarum perticarum arborum*” del bosc de la Tallada que foren utilitzades en la reparació de la resclosa dels molins de la dita vila de Torroella: veure doc. 2050.

³²² Doc. 508.

³²³ Docs. 1094 i 1207.

³²⁴ Docs. 556 i 557.

anys 1313, 1323 i 1329.³²⁵ Amb relació al molí d'en Mercadal, un document del 1326 citava les rescloses (“resclausarum”).³²⁶ Els molins Nou i de Guaitallop (Peralada), estaven instal·lats en una mateixa canalització, però en prou ocasions es feia referència a les seves rescloses.³²⁷

3.1.2. Els caps de rec

Per acabar aquest punt, fem referència a la part de les rescloses més immediata a la canalització que se'n derivava, i que en la documentació empordanesa de l'època rebia el nom –en llatí– de *cabiracum* o *cabiragum*, entre d'altres accepcions. Aquestes foren les paraules utilitzades l'any 1274 en el conveni signat entre el comte Hug V i Arnau de Foixà en motiu de la instal·lació de la captació del rec de Verges en l'honor d'aquest darrer a la Salvetat de Jafre. Més concretament, Arnau concedia a la casa comtal la possibilitat de construir el “cabiracum resclause dicti regi” en els seus dominis a canvi d'un cens anual. Si el cens deixava de ser pagat Arnau podria destruir la resclosa i “claudere etiam capud dicti regi”.³²⁸

Aquests mateixos elements, els quals hem traduït al català com a “caps de rec”, apareixen en la documentació referida als molins de les ribes dels rius Muga i Fluvià.³²⁹

³²⁵ En l'arrendament del molí del Comte el 1316 es parlava de “resclausas et omnes cabirachs dictorum molendinorum”; en els arrendaments dels anys 1313, 1323 i 1329, en canvi, es parlava de “resclausam et omnes cabirachs”. Podria ser que es parlés de rescloses tant per la captació del riu com per d'altres preses construïdes en la mateixa sèquia.

³²⁶ Els propietaris obligaven el seu cortal i boscos del costat de la Muga, reservant-se el dret d'agafar fusta per refer les rescloses del molí: veure doc. 1119.

³²⁷ Docs. 727 i 728. En les vendes, establiments o arrendaments d'alguns altres molins veiem que també s'utilitzava el terme resclosa en plural. Molí d'en Vilar (Peralada): veure docs. 119 i 281. Molí d'en Taverner (Cabanes): veure docs. 534 i 535. Molins de Vila-sacra: veure doc. 551. Molí de Sant Pere: veure doc. 1414. Molí del Bes (Santa Maria de l'Om): veure doc. 1733.

³²⁸ Docs. 46 i 47.

³²⁹ Uns anys més tard, amb relació al molí de Sant Pere, es parlava del “capitis resclause sive cabirach molendini”: veure doc. 1140. Tres anys més tard, documentem una causa en motiu de “quandam fractura que dicitur fore facta in resclausa sive cabiracho molendinorum Sancti Petri Piscatoris” per alguns homes de l'Armentera: veure doc. 1207. A principis del segle XII, quan l'abat de Santa Maria de Roses feia concessió del seu molí de Castelló, es registrava la cessió dels arbres situats a als costats del cap de rec (“que ad cabirago pertinent, tam inferius quam superius”). Gairebé un segle més tard el mateix

Ens interessaven especialment els molins en els quals no hem documentat l'existència de cap canalització, ja que els caps de rec podien ser els petits conductes que permetrien allunyar-los uns pocs metres del llit del riu –minimitzant així els efectes de les seves crescudes– i irrigar algunes terres properes.

Fixem-nos en els molins del darrer tram de la Muga al terme de la vila comtal, situats en una zona de terres baixes i amb molt poc desnivell. Quan el 1301 el propietari del molí d'en Mercadal reconeixia els drets del priorat de Sant Tomàs sobre aquesta instal·lació i algunes de les terres annexes, el molí fou situat “intre molendina Hospitalis Sancti Johannis Jerusalemi et molendina abatis Sancte Marie de Rosis”, mentre que el conjunt de la propietat limitava: al nord amb la Muga, al sud amb un antic tram del riu, i a orient amb la coromina del monestir de Santa Maria de Roses i en la “rippa sive cabiracho” de Perpinyà Moner que havia estat de Pere de Mata, propietari del molí de la Coromina.³³⁰ El cap de rec de Perpinyà Moner podria ser part de la xarxa hídrica que abastia el molí de la Coromina. Més enllà del fet que a principis del segle XIV el propi Perpinyà Moner era qui gestionava aquesta instal·lació, veiem com fou ell mateix qui el 1316 cedí al seu fill una terra al costat del “cabirachum” del molí de la Coromina, que limitava a migdia amb la coromina de Santa Maria de Roses.³³¹

Finalment, trobem aquests elements (caps de rec) en els molins castellanins del Comte i d'en Jutge, instal·lats en una canalització comtal que transcorria des del sud del terme de Vilanova fins al puig de la Muga de Castelló. Pel que fa al molí d'en Jutge, el

cenobi adquiria una terra situada en un dels extrems del cap de rec: veure MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *El cartoral de Santa Maria de Roses (Segles X-XIII)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986, p. 59 i 65. Marquès transcriu “cabinag”, però la consulta de l'original ens fa decantar clarament per “cabirag”. D'altra banda, sabem que el 1331 Albert de Trilla reconeixia tenir en feu pel monestir de Sant Pere de Rodes el seu nou molí (de la Casa, a Vilanova) sobre el rec dels molins fariners de Castelló, tal com l'antic molí que tenia en “alveo Sambuce” amb els seus “cabirachs et nemoribus et omnibus eorum adiacenciis”: veure doc. 1280. A la mateixa parròquia, el 1307 Ponç Valls de Peralada venia a Guillem Ferrer, clergue, una terra “in loco vocato Cabirach” que limitava a orient amb el bosc comtal i a nord “in rego molendinorum abatis Sancti Petri”: veure doc. 533.

³³⁰ El text deia: “ab oriente in condamina que fuit dicti abatis, que condamina est stabilita et tenetur pro dicto abate, et in quandam rippa sive cabiracho que est Perpiniani Monerii et fuit Petri de Matha militis quondam; et aparte meridiei in via et riera veteri; et a parte circi in flumine Sambuce; et a parte occidente in via, et aregino”: veure doc. 390.

³³¹ Doc. 758.

1303 localitzem el seu cap de rec ben a prop de la canalització del molí comtal.³³² Amb relació al molí del Comte, en els seus arrendaments s’hi registrava el manteniment de la resclosa i els “cabirachs”.

³³² Més concretament, documentem una terra a Castelló “iuxta cabirachum molendini Raimundi Iudicis”, que limitava a occident “in recho molendinorum domini comitis”: veure doc. 420.

3.2. LES CANALITZACIONS

Tal com han suggerit fins al moment diversos historiadors, sembla lògic pensar que, d'acord amb les principals singularitats dels rius i rieres mediterrànies, els molins medievals catalans s'instal·lessin majoritàriament en canalitzacions fetes per la mà de l'home. D'aquesta manera, les instal·lacions evitaven les destruccions causades per les sobtades i violentes crescudes dels cursos en moments de fortes precipitacions; però a més, i especialment en els indrets amb menys recursos hídrics, les canalitzacions eren utilitzades per acumular l'aigua que posteriorment accionaria els seus aparells.³³³

Amb relació a les terres de l'Empordà, la documentació de què disposem ens assabenta, en primer lloc, de l'existència d'unes grans sèquies senyorials a la zona més baixa de la plana, les quals albergaven un nombre relativament important de molins, i amb modificacions de certa importància han arribat fins als nostres dies. Ja fa alguns anys que no mouen els aparells de cap molí, però sí que són utilitzades per a la irrigació –especialment d'hortes–, i encara són ben visibles en gran part del seu recorregut. Al contrari, existien també un gran nombre de petites conduccions que abastien tan sols un molí i algunes terres adjacents i no se separaven gaire del curs del qual prenen les seves aigües. Les situem especialment a les zones més muntanyoses del comtat, on els molins s'instal·laven de ben segur, aprofitant els accidents del terreny, en els indrets on més fàcilment podien situar la captació sense comprometre la seva integritat en previsió d'una possible riuada, però també eren habituals als rius de la plana. A les ribes de la Muga i del Fluvià, de fet, les úniques referències de les canalitzacions que permetien apartar els molins del llit del riu són, en molts dels casos, els caps de rec als quals hem fet referència en el punt anterior.

3.2.1. Planificació, construcció i manteniment

Molts dels molins estaven situats en petites canalitzacions que a més abastien algunes terres adjacents. El molí de Salitell (Armentera), per exemple, així com molts dels molins de les ribes de la Muga i del Fluvià, estava situat enmig del bosc i horta que els seus propietaris posseïen al costat del riu; i aquest era també el cas de molts dels

³³³ Veure, per exemple, CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*

molins de les zones més muntanyoses.³³⁴ La construcció de les seves sèquies estava especialment condicionada per les característiques del paisatge: adaptant-se a les petites i constants modificacions del llit del riu, a la plana; i cercant les irregularitats del terreny més propícies, sobretot en els indrets més abruptes. A banda d'això, els propietaris d'aquests molins tan sols havien de procurar tornar el cabal d'aigua al curs del qual l'havien pres –excepte el que era utilitzat per a irrigar les terres més properes–, per no perjudicar així les activitats en d'altres molins o zones de regadiu.

La construcció de les canalitzacions més importants, en canvi, suposava una planificació molt més complexa, i que requeria en primer lloc el fet de disposar de l'aprovació dels senyors de les poblacions per les quals transcorria el seu recorregut. Aquesta qüestió quedava resolta en les sèquies situades dins d'una mateixa senyoria, com podria ser el cas del rec de Cabanes, però en d'altres comportava la realització de convenis entre diferents parts. Per a la instal·lació de la captació del rec de Verges a la Salvetat de Jafre, per exemple, el comte Hug V va haver de concedir a Arnau de Foixà, senyor del lloc, un cens realment important (200 mitgeres d'ordi i 55 de blat anuals), tot i que el motiu d'una contribució tan alta responia –a banda que el lloc escollit oferia unes condicions adequades– al fet que comportava el desmantellament d'una resclosa i un molí dels Foixà.³³⁵ De fet, veiem que uns anys abans, quan Arnau de Sant Miquel concedia a Gilabert de Cruïlles la possibilitat de fer passar pels seus dominis una sèquia derivada del Daró per abastir el molí que aquest darrer tenia a Ullastret, el cens fou de

³³⁴ L'edifici de l'esmentat molí de Salitell, per exemple, podia ser construït de nou –en cas de destrucció– des de l'església Vella de l'Armentera fins a Sant Pere, en ambdues ribes (“molendino vocato de Salitello et in monario [...] quod tenet de ecclesia veteri de Armentaria usque ad villam Sancti Petri Piscatoris, in rippis superioribus et inferioribus”). El bosc adjacent limitava: a orient amb el Fluvià, a migdia amb el mateix riu i amb el molí, i a nord amb el bosc dels Requesens: veure doc. 710. A Roses, aquest era també el cas de la canalització derivada de la riera de Vinya Vella, que va construir Bernat Riba l'any 1332. Més concretament, sabem que aquest va rebre concessió per construir un molí en la vinya o quintana del costat del seu mas i per derivar aigua de la dita riera per accionar els seus aparells, sempre que aquesta fos retornada posteriorment. No es feia referència al reg de terres, però suposem que era una possibilitat, sempre i quan l'extensió irrigada no fos gaire gran: veure doc. 1311. Un parell d'any més tard (1334), el molí de Bocona, en aquesta mateixa parròquia, juntament amb un hort i un prat contigu, quedava enmig d'una riera i del rec que se'n derivava: veure doc. 1386.

³³⁵ Docs. 46 i 47.

tan sols sis mitgeres de blat.³³⁶ Encara en aquest sentit, resulta significatiu en conveni que signaren l'any 1282 el comte Ponç Hug IV i l'abat del monestir de Sant Pere de Rodes en motiu de la construcció del darrer tram del rec de l'Alguema als termes de Fortià i Castelló. La casa comtal, que posseïa la jurisdicció en ambdues poblacions, i el cenobi, que disposava d'atribucions jurisdiccionals al Far i Vila-sacra –d'on provenia la sèquia– i d'un gran domini territorial a Fortià, en convenien el seu traçat i es concedien la possibilitat de construir-hi molins en franc alou.³³⁷

Una vegada solucionats aquests temes, calia determinar quin era el traçat que havia de seguir la sèquia. La documentació no ens aporta gaires dades al respecte, però sembla que de manera habitual aquesta era una feina dels anomenats mestres de molins, els encarregats del manteniment dels molins i les seves infraestructures. En motiu de la construcció d'un nou rec de drenatge al terme de Castelló el 1337, per exemple, foren requerits tres “maestres d'ayges e de molins” per donar la seva opinió sobre les obres, i un dels motius per tirar endavant el projecte era que aquests havien “livelat” el terreny tres vegades i posteriorment determinat que era “pus alt que la mar de III palms e mig a III pams”.³³⁸ Uns anys més tard, per solucionar uns problemes de funcionament al rec del molí comtal d'Ullastret, l'administració del comte d'Empúries contactà amb Bernat Deuslosall, “magistro ducendarum aquarum” i antic moliner del propi molí.³³⁹

Mes enllà dels mestres de molins i moliners habituats a participar en el manteniment i la construcció de determinades infraestructures hídriques, la planificació d'aquestes també era assumida per mestres de la construcció o experts en la matèria. Sylvie Caucanas ens parla, amb relació a les terres rosselloneses, de fusters experts “in arte livelandi aquam” o d'un “jeumetra sive livelator” encarregats de diverses obres.³⁴⁰ A finals del segle XIV, Bernat Roca, que fou un dels mestres d'obres de la catedral de

³³⁶ Gilabert de Cruïlles concedia al cavaller Arnau de Sant Miquel un cens de 6 mitgeres de blat en el seu molí d'Ullastret en motiu de la concessió de pas de la sèquia per l'honor de Sant Miquel, entre el Daró i el molí (“riguum seu passagium seu aqueductus [...] per totum meum honorem et qui pro me tenetur infra alveum Adaronis et illa molendina seu molendinum”): veure doc. 37. El 1272 el comte Hug V i el vescomte Guerau de Cabrera convenien amb Gilabert de Cruïlles el manteniment de “illas duas resclausas illorum vestrorum molendinorum” d'aquest darrer a la parròquia d'Ullastret, una a Sant Martí de Llaners i l'altra “iuxta et super passum vocatum de Adarone”: veure doc. 44.

³³⁷ Doc. 77.

³³⁸ Doc. 1562.

³³⁹ Doc. 2105.

³⁴⁰ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 164-169.

Barcelona, va ser requerit pel Cerimoniós per planificar una important canalització a la zona de Tortosa.³⁴¹

Delimitat el recorregut, s'havia de procedir a la compra o expropiació de les terres per les quals havien de transcórrer les sèquies, i per això es designaven una o més persones al respecte.³⁴² Amb relació a les terres empordaneses, tan sols sabem que el comte Pere I va nomenar a Joan Quermançó i Ponç Oliveres per tal d'estimar el valor de les terres per les quals havia de passar en nou rec dels molins fariners de Castelló, a finals del primer terç del segle XIV, i que ambdós foren els encarregats uns anys més tard d'avaluar el valor de les salines de la vila comtal en motiu de la seva adquisició per part del mateix comte. Els propietaris de les terres per les quals havia de transitar aquesta canalització foren compensats amb diferents quantitats de diners, tant pel valor d'aquestes com en alguns dels casos per les collites que perdien. El preu d'aquesta empresa fou considerable, i per això Pere I va disposar d'un subsidi de 15.000 sous melgoresos de la corporació municipal castellanina.³⁴³

Una vegada construïda, una sèquia havia de ser degudament mantinguda per tal que el funcionament de les instal·lacions que abastia fos el correcte i, a més, no es produïssin fugues d'aigua que afectessin les terres veïnes. Encara amb relació al recs dels molins comtals de Castelló fets pels volts dels anys 1331 i 1332, veiem que el comte nomenà una persona encarregada de la seva vigilància i de dirigir els treballs de

³⁴¹ També un dels mestres de la catedral de Tortosa participà posteriorment d'aquestes activitats: VIDAL FRANQUET, Jacobo. *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva i urbanística de la universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 432-445.

³⁴² Sylvie Caucanas ens parla de les expropiacions de terres al Rosselló per fer-hi passar sèquies: veure CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 65.

³⁴³ El 17 de juliol de 1332, els esmentats Ponç Oliveres i Joan Quermançó reconeixien haver cobrat del canvista Pere Gomir 200 sous melgoresos que el comte els devia per les feines d'estimació de les terres comprades per fer-hi passar el rec dels seus molins de Castelló; diners que foren pagats dels 10.000 sous restants d'un total de 15.000 sous melgoresos que la universitat de Castelló va concedir al comte "*in auxilium*" per a les obres del rec: veure doc. 1334. Joan Quermançó i Ponç Oliveres, citats com a "*cognitores et extimatores*", feren estimació l'any 1335 de varies hortes a l'horta de Santa Maria, per on havia de passar el rec dels molins comtals: veure doc. 1448. Diversos exemples ens evidencien que la construcció de les sèquies es feia sovint anteriorment al pagament i fins i tot la compra de les terres. Amb relació a la modificació del rec del molí comtal castellaní del puig de la Muga el 1305, veiem que es compraren les terres una vegada fet el nou rec. El 21 d'agost documentem la venda de part d'una terra "*in qua quantitate fecit iam dictus Guillelmus de Palacio regum ad opus molendinorum domini comitis*": veure doc. 505.

millora, els quals es duïen a terme regularment –a banda d'intervencions d'urgència– i eren assumits per l'administració comtal, que hi destinava unes quantitats importants.³⁴⁴

La conservació d'una sèquia, però, acostumava a ser assumida conjuntament per tots els propietaris dels molins que hi eren instal·lats, i per això el monestir de Sant Pere de Rodes havia de tenir escurat una part del mateix rec dels molins fariners castellanins.³⁴⁵

Encara en aquest sentit, l'exemple més significatiu del qual disposem és de la sèquia de l'Alguema, que fou “dividida” en diversos trams, cadascun dels quals havia de ser mantingut pel propietari del molí més immediat: la darrera instal·lació, el molí del Prat, el rec fins al mar; el molí de Mata, el tram anterior, i així successivament.³⁴⁶

Pel que fa a les tasques de manteniment, sembla que la majoria d'actuacions consistien en tallar la vegetació i extraure els sediments que s'acumulaven al llit de les sèquies, i es duïen a terme amb certa regularitat sota la supervisió d'especialistes. Els arrendataris del molí del Prat l'any 1335, per exemple, havien d'escurar un tram del rec de l'Alguema “cum palis et ligonibus” i esmolsar-lo “cum gaffis et falcibus” entre els mesos de juliol i agost sota la supervisió del mestre dels molins comtals de Castelló. Les diverses tasques eren assumides habitualment per grups de treballadors contractats a diari segons les necessitats, però podria ser que en ocasions també hi treballessin persones en base a obligacions de caràcter feudal. En aquest cas, l'únic exemple que hem documentat és de finals del segle XIII, quan una de les obligacions d'un masover de Bernat de Fortià era proporcionar “unum hominem ad curandum regum molendini”, també en aquest cas, d'un tram del rec de l'Alguema.³⁴⁷

Precisament sobre aquesta canalització és on hem documentat més conflictes en motiu dels danys causats a les terres veïnes com a conseqüència de la seva inundació. Les primeres ja l'any 1287, poc després d'unes obres importants que s'hi dugueren a terme.³⁴⁸ Els problemes continuaren, i a principis del segle XIV foren motiu de la planificació d'una important modificació del seu traçat i desmantellament dels molins

³⁴⁴ Sobre aquest càrrec en parlarem en un proper punt.

³⁴⁵ Doc. 1265.

³⁴⁶ Els arrendataris del molí del Prat havien de tenir el rec “esmolsat de domo dictorum molendinorum usque in mari”, l'any 1298, i “a domo dictorum molendinorum usque ad ripperiam Sambuce veteris”, el 1335. Els arrenataris del molí de Mata havien d'escurar el rec, el 1319, “a domo molendinorum de Prato ad destelador” del molí de Bernat de Fortià (del Prat d'Amunt).

³⁴⁷ Doc. 240.

³⁴⁸ Docs. 100 i 102.

del Prat i de Mata, tot i que finalment no es dugué a terme.³⁴⁹ Tot i això, tenim dades de certes intervencions que s’hi dugueren a terme, molt probablement per evitar més problemes, els quals eren provocats –a banda de les característiques del terreny– pel fet que els gestors dels molins mantenien una alçada excessiva de les aigües, sens dubte, per tal d’aconseguir una major potència dels seus aparells.³⁵⁰

3.2.2. Les grans canalitzacions i els seus recorreguts

Una vegada hem avançat algunes dades de la construcció i funcionament de les canalitzacions dels molins, ens disposem a examinar amb més detall certs aspectes de les grans sèquies de la plana, i especialment amb relació als seus traçats i als molins que hi eren instal·lats. Pel que fa a aquesta primera qüestió, ens serveix d’indicador el fet que la majoria de conduccions ha arribat fins als nostres dies, tot i que hem de tenir present que aquestes poden haver estat objecte de modificacions importants al llarg dels segles. L’actual rec del Molí de Castelló, per exemple, havia estat considerat fins no fa gaire medieval en la seva totalitat, però com veurem tot seguit –si bé una part correspon amb una construcció de la primera meitat del segle XIV, 1331 aproximadament– el seu traçat és en conjunt d’època moderna.³⁵¹

³⁴⁹ Pel que fa a aquesta intervenció, que no prosperà, n’hem parlat anteriorment: veure p. 81.

³⁵⁰ L’any 1325 documentem una causa entre el cavaller Berenguer de Fortià, d’una part, i els castellanins Castelló Gomir i Pere Cocó, de l’altra, en motiu de l’aigua que discorria del molí del primer al molí de Mata, propietat dels dos darrers. Es parlava de “tenere curatum regum antiquum” i de fer una resclosa de pedra “in capite dicti regui”: veure doc. 1078. El 1327 trobem documentada una terra “iuxta regum novum molendinorum de Prato infra parrochiam Sancte Marie Castilionis”: veure doc. 1148. El juny de 1327 els còsols de la vila de Castelló presentaren una queixa al lloctinent del veguer del comtat amb relació als danys causats pel rec del molí del Prat, ja que sembla que Castelló Gomir i Pere Cocó, els propietaris, “elevaverunt seu exaltaverunt molendina sua vocata del Prat tantum ultra midas seu mensuras [amitas] et regum per quem aqua ad dicta molendina discurritur”. El comte Pere I instà a aquests “ad diruendum dicta molendina vel ad reducendum ea ad statum seu mensuras aut midas pristinas et anticatas et ad tenendum dictum regum ita bene et diligenter curatum”: veure doc. 1156.

³⁵¹ Cal precisar que en la mesura possible hem anomenat les canalitzacions amb els noms que apareixen en la documentació medieval, tot i que també eren anomenades d’altres maneres. Per exemple, els recs que en el present treball hem anomenat de Verges o de Cabanes eren citats com a tal en el període estudiat (“regio de Virginibus” i “regio de Cabanes”), però també com a recs del Ter i de la Muga,

Una de les canalitzacions més importants era la que abastia els molins de la població de Cabanes. Sembla que la seva construcció va ser duta a terme, juntament amb d'altres obres per prevenir de les inundacions, després d'una devastadora crescuda de la Muga i del Llobregat, tot i que la primera referència que en tenim és de mitjan segle XIII (1253), quan hi havia instal·lats almenys dos molins: que a finals del mateix segle eren d'Arnau Taverner i del monestir de Sant Feliu de Cadins, respectivament.³⁵² Precisament per aquesta darrera instal·lació, anomenada de la Cavalleria o de la Milícia, sabem que la sèquia passava a tocar el nucli urbà de la vila. La localització més precisa situava aquest molí “subtus villam seu locum de Cabanis, iuxta vallos ipsius loci orientales”.³⁵³ Podria ser que el conducte coincidís amb els valls o fossars del murs, com era habitual en d'altres poblacions, però no ho sabem del cert. En ocasions els molins constituïen un perill en cas d'atac –ja que podien ser utilitzats pels assaltants–, i potser per això el de la Cavalleria i la seva canalització s'apartaven uns metres de la muralla de Cabanes. En tot cas, aquesta possible separació era ben minsa, ja que sembla que el molí era també molt a prop de l'edifici de l'església.³⁵⁴ Pel que fa a l'altre molí esmentat, el d'en Taverner, la documentació el situa “supra Cabanes”.³⁵⁵ Durant el període estudiat, la sèquia també abastí els molins del Castell i d'en Sarraí.

A partir d'aquí, les dades d'aquesta canalització són bastant menys clares, ja que ni tan sols sabem del cert si abastia els molins que posseïa el monestir de Santa Maria de Vilabertran, encara dins del terme de Cabanes però més a prop del riu. Podria ser que aquestes dues instal·lacions disposessin d'una captació i canalització pròpia.³⁵⁶ Fos com

respectivament (“regio Titeris” i “regio Sambuce”), entre d'altres. En ocasions tan sols es feia referència a “rec del molí” o “dels molins” sense especificar quin era.

³⁵² Docs. 4 i 174. Un document de l'any 1334 ens assabenta que anys abans “propter diluvia et inundaciones aquarum fluminis Sambuce et riperie Lupricati fuit villa de Cabanis destructa et diruta”, i fou fet “regum quo aqua labitur et vadit ad villam predictam de Cabanis causa molendi”: veure doc. 1430.

³⁵³ Doc. 1833.

³⁵⁴ L'any 1357 es citava el molí “votatum de Ecclesia, situm in rego molendinorum de Cabanis”, el qual creiem que feia referència a l'esmentat molí de la Cavalleria: veure doc. 1974.

³⁵⁵ Veure els seus arrendaments.

³⁵⁶ Amb relació a la localització dels molins del cenobi, l'any 1306 documentem una venda al ferrer Pere Selles d'una terra a Cabanes situada “infra regum molendini monasterii Villebertrandi et flumine Sambuce”: veure doc. 525. L'any 1345 dos pedrers de Peralada convenien amb els procuradors de la Caritat Major d'aquesta vila fer “unum pontem lapidibus et semento cum tribus archets in rego

fos, la sèquia que abastia aquests dos molins del cenobi desembocava a la Muga ja dins del terme de Peralada, poc després del camí que duia a Vilabertran i, de ben segur, prop de la captació de la darrera canalització derivada de la Muga dins del vescomtat de Rocabertí: la que abastia els dos molins de la Caritat Major de la vila de Peralada. Pel que fa a aquesta darrera, el seu recorregut era bastant inferior que el rec de Cabanes i amb prou feines s'apartava del riu. Les dues instal·lacions de la Caritat eren localitzats habitualment *in ripperia* o bé *in flumine Sambuce*, i l'espai entre la Muga i el rec sembla que era ocupat per unes propietats presumiblement no gaire extenses.³⁵⁷

Riu avall, dins dels termes de Vilanova i Castelló, és ineludible diferenciar entre l'abans i el després de la construcció dels nous casals de molins comtals castellanins a finals del primer terç del segle XIV. Fins l'any 1331, més enllà dels caps de rec als quals hem fet referència en un punt anterior, tan sols dues de les deu instal·lacions situades a les ribes del riu comptaven amb una canalització pròpia de certa importància: el molí vilanoví de l'Abat i el molí del Comte a Castelló. El primer era propietat del monestir de Sant Pere de Rodes, i la seva sèquia abastia una zona d'hortes situada al costat de la Muga i potser el molí que els Trilla tenien en feu pel cenobi en la mateixa població.³⁵⁸ El rec comtal castellaní, d'altra banda, amb un major recorregut, tenia el seu origen al terme de Vilanova i transcorria per la zona de les Clotes i els Colangres fins arribar al puig de la Muga, on hi havia el molí dels comtes a Castelló abans de la gran reestructuració de Pere I. La primera referència d'aquesta instal·lació és de l'any 1239, però probablement era anterior, així com la seva sèquia, que també era utilitzada per a irrigar la zona d'hortes instal·lada al seu voltant i abastir el molí d'en Jutge. Potser també havia abastit el molí bataner de l'Alquer, construït pels volts de l'any 1287 al costat del molí comtal, però que fou desmantellat ben aviat. La proximitat del rec amb les valls de la vila suggereix, a més, la possibilitat que una part de les seves aigües fos

molendini de Sancta Maria" en el camí que es dirigia a Vilabertran: veure doc. 1755. Veure també docs. 1728 i 1730.

³⁵⁷ L'any 1314 documentem dues feixes "in loco vocato Gueytallop" que afrontaven a orient "in ripperia" i a nord "in rego molendini de Gueytallupo": veure doc. 715. El 1318 una terra prop la Muga afrontava a orient "in rego molendini Novi Caritatis": veure doc. 827. Un document de l'any 1345 ens parla d'una closa al costat del molí Nou que limitava amb el rec d'aquest, a migdia, i amb la Muga, al nord: veure doc. 1752. L'any 1360 documentem una terra "in loco vocato Sambucha ho molendinum Novum" que afrontava a nord amb la Muga: veure doc. 2005.

³⁵⁸ Amb relació al rec del molí del cenobi, veure els seus arrendaments i també doc. 533. Pel que fa al molí dels Trilla: veure doc. 1280.

conduïda en direcció a l'oest del nucli emmurallat de la vila, on s'hi concentraven les adobaries.³⁵⁹

Els sis molins castellanins i vilanovins restants estaven situaven ben a prop del llit del riu, del qual amb prou feines se'n devien apartar uns metres; en la documentació apareixen localitzats *in ripperia*, *in flumine* o *in alveo Sambuce*, mentre que els molins del Comte i d'en Jutge ho feien habitualment *in rego Sambuce*. Que les instal·lacions de les ribes del riu comptaven amb petites canalitzacions és cert, com hem vist en un punt anterior, però eren ben petites. Probablement els molins estaven situats en els indrets on més fàcilment podien situar la captació d'aigua sense comprometre, en la mesura possible, la seva integritat en previsió d'una riuada.

FIGURA 17. Restes d'una construcció a les ribes del riu, a Vilanova de la Muga

Fotografia: Salvador Famoso.³⁶⁰

³⁵⁹ Amb relació a la sèquia comtal: veure docs. 265 i 1284. El desembre de l'any 1303 Gironí Teixidor tenia un hort "aput Conangle" que limitava a orient "in recho molendini domini comitis" i a occident "in rieria veteri": veure doc. 439. La riera Vella era un tram secundari de la Muga. Pel que fa a la proximitat del rec amb les valls de la vila, sabem que l'any 1294 Joan Mitjà tenia un clos proper al molí comtal que limitava: "ab oriente in vallibus ville, ab occidente in reguo molendini domini comitis": veure doc. 173.

Aquesta situació va canviar significativament a finals del primer terç del segle XIV, en motiu de la construcció dels nous casals de molins comtals de Castelló i les dues sèquies que els abastien (1331-1336), quan foren desmantellats tots els molins existents fins llavors a les ribes del riu a Castelló i Vilanova. Més concretament, el desmantellament dels molins del darrer tram de la Muga fou conseqüència de la construcció del rec dels molins fariners poc abans del 1331. La primera referència de la canalització és de principis d'aquest any, quan el comte concedia al monestir de Sant Pere de Rodes la possibilitat de construir-hi un molí en esmena del que tenia el cenobi fins aleshores a Vilanova (el molí de l'Abat), però la seva planificació fou sens dubte anterior, ja que a finals del mes de desembre següent ja era operativa.³⁶¹

La decisió de fer desmantellar els molins de les ribes de la Muga pot semblar exagerada, però la derivació d'aigües del riu sembla que va ser important, i en períodes de sequera perllongada podia haver ocasionat problemes d'abastiment a alguns molins. Un document registrat l'any 1332 en motiu d'un dels diversos censos amb què van ser compensats els propietaris dels molins enderrocats, es referia fins i tot al fet que el comte Pere I “mutavit flumen Sambuce, et ipsum flumen dirivavit per regum novum” en direcció als nous molins de Castelló –en referència al rec que abastia els dos primers casals de molins fariners de la vila.³⁶² Creiem però que els artífexs d'aquesta primera obra ja tenien en ment la planificació i construcció poc després (1332), del molí bataner i la seva canalització. És a dir, l'objectiu de l'administració comtal anava més enllà de la construcció d'un molí bataner –que sens dubte s'hauria pogut instal·lar en la sèquia dels molins fariners–; es tractava d'un projecte més ambiciós que comportava la

³⁶⁰ La fotografia esta realitzada des del marge esquerra de la Muga, tot just al costat del llit del riu, un centenar de metres al sud del pas de la carretera que duu de Vilanova a Vila-sacra o Vilatenim. Segons l'autor, uns mesos abans de la seva realització ell mateix va trobar les restes quan encara no estaven colgades per la sorra i la vegetació, i tenien una alçada d'uns cinquanta o seixanta centímetres. A més, una mola de molí formava part d'una de les cantonades de l'estructura. Sembla que es tractaria d'una construcció formada per dos o tres petites estances.

³⁶¹ Pel que fa a la concessió al monestir de Sant Pere de Rodes: veure doc. 1265. El document no ens diu que el rec fos el dels molins fariners de Castelló, però així ho podem confirmar per documents posteriors: veure docs. 1779 i 2196. El molí de l'Abat estava situat “sota” el molí que el cavaller Albert de Trilla construï en la mateixa canalització. A finals del mateix any (1331), quan s'arrendaven per primera vegada els primers casals de molins fariners comtals, els que posteriorment serien coneguts amb el nom de molins de Dalt i del Mig, la sèquia havia de ser evidentment operativa.

³⁶² Docs. 1331 i 1332.

construcció d'una nova canalització amb la qual poder irrigar més terres i abastir les manufactures instal·lades al sector occidental, fora murs, de la vila.³⁶³

Pel que fa al traçat de les dues noves sèquies comtals, sabem que –a diferència de l'actual rec del Molí– s'originaven al nord del nucli urbà de Vilanova de la Muga. La primera i probablement més important, la que abastia els molins vilanovins de l'Abat i la Casa i els tres casals de molins fariners de Castelló, ho feia prop del puig Millot, prop dels límits amb el terme de Peralada; tot i que ateses les queixes dels vescomtes de Rocabertí en aquest sentit, podria ser que fins i tot s'iniciés dins dels límits d'aquesta població.³⁶⁴ Més enllà del seu origen, però, el seu recorregut pel terme de Vilanova és una incògnita. A banda del pas de la sèquia per determinades zones que no hem pogut identificar d'acord amb la toponímia actual, tan sols hem documentat la instal·lació dels dos primers molins que abastia, de la Casa i de l'Abat, al costat de la casa forta dels Trilla i del nucli de Vilanova, respectivament.³⁶⁵ Sense que això permeti precisar gaire més el seu traçat, pot ser que el rec dels molins fariners es correspongui, almenys en part, amb la canalització que apareix amb el nom de “conducto antiguo de los molinos de Castelló” en un mapa de la segona meitat del segle XVIII, la qual s'originava al nord

³⁶³ El novembre del 1332 documentem el “mutum, ad opus operas casalis et regui molendinorum draperiorum que incipit facere in villa Castilionis” el comte Pere I, i que fiava el canvista Pere Gomir: veure doc. 1349. Ja era operatiu almenys l'any 1335, quan els arrendataris del molí bataner contractaven els serveis del vilanoví Bonanat Roig per tal de vigilar les cadiretes de la plaça de Vilanova que regulaven l'accés d'aigua al rec: veure doc. 1457.

³⁶⁴ Els documents elaborats l'any 1331 en motiu del desmantellament dels antics molins de les ribes de la Muga ens diuen que el seu inici era “infra parrochiam” de Vilanova, però un d'ells afegeix a més “supra dictum locum de Villanova”: veure doc. 1265. L'any 1396 Bernat Messeguer reconeixia tenir sota domini directe de la casa comtal una terra al lloc anomenat “Puiamiyot”, en referència sens dubte a l'actual puig Millot, tot just al costat del “recho molendinorum bladeriorum”, és a dir, el rec dels molins fariners o bladers de Castelló: veure doc. 2186. Entre els anys 1332 i 1333 documentem l'adquisició i pagament de diverses terres per part de la casa comtal per les quals hi passava el “regus novus molendinorum” en els llocs anomenats Golter i puig Millot a Vilanova: veure docs. 1335, 1336 i 1345. Certament, la resclosa era ben al nord de Vilanova, ja que el vescomte de Rocabertí protestava al comte d'Empúries en considerar que unes obres d'una nova resclosa comtal –creiem que la del rec dels molins fariners– eren situades “inffra limites sive terminos dicte ville de Petralata”: veure docs. 1633, 1634 i 1962.

³⁶⁵ Docs. 1280, 2051 i 2196.

de la població de Vilanova i entroncava amb el traçat de l'actual rec del Molí al costat del pont de la Rajola.³⁶⁶

Ateses les característiques del terreny i les informacions que ens aporten alguns estudis, és pràcticament segur que des de l'alçada del pont de la Rajola fins a la zona on hi havia instal·lats els tres molins fariners, la canalització seguís el mateix traçat que l'actual rec del Molí.³⁶⁷ Tanmateix, a partir d'aquest punt, el darrer tram de la sèquia és altra vegada desconegut en gran part. L'any 1331, quan tan sols hi havia construïts els dos primers casals de molins fariners (els posteriorment anomenats molins de Dalt i del Mig), el rec es dirigia cap a la Muga suposem que seguint la direcció de nord a sud.³⁶⁸ Posteriorment, i coincidint amb la construcció del tercer casal fariner, la sèquia fou dirigida en direcció “ad mare dicte ville Castilionis”, on hi desembocava la zona de la Rubina, probablement per on avui ho fa el rec dels Salins.³⁶⁹ De fet, sabem que en el seu darrer tram, la canalització passava ben a prop de les salines i l'estany de Castelló, entroncant amb d'altres conduccions i amb la possibilitat de derivar-hi una part del seu cabal amb diferents utilitats.³⁷⁰

Amb relació a la canalització que abastia el molí bataner, cal precisar que fins fa poc la historiografia local castellanina hi feia referència com una derivació del rec dels molins fariners que també abastia les adobaries i tintories de la vila.³⁷¹ Realment, aquesta sembla l'opció més lògica, però la realitat fou una altra. En primer lloc, ara sabem que la sèquia es remuntava més al nord del que s'havia imaginat: el 1335, per

³⁶⁶ RIBAS, Pasqual. *Atles de Castelló d'Empúries. Segles XVII al XIX*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 2000, p. 70.

³⁶⁷ COMPTE, Albert. “L'entorn rural...”

³⁶⁸ L'any 1331, quan hi havia construïts els molins de Dalt i del Mig, al costat dels portals de la Gallarda i de Sant Francesc, el rec es dirigia altra vegada a la Muga (“reducitur ad alveum dicte riarie seu fluminis Sambuce”): veure doc. 1284.

³⁶⁹ Doc. 1528. Els documents ens assabenten de l'escurament del rec a la segona meitat del XIV fins a la Rubina: veure doc. 2143.

³⁷⁰ Precisament per aquest motiu, l'escurament del darrer tram del rec, el que anava des del molí de Baix fins al mar, era assumit a parts iguals pels batlles de l'Estany, dels molins fariners i de les salines. Pel que fa a la derivació d'aigües del rec cap a l'Estany i salines: veure GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 100-101.

³⁷¹ Veure, per exemple, COMPTE, Albert. “L'entorn rural...” Alguns autors s'hi refereixen com a rec de les Adobaries o de Santa Clara, que foren dos dels noms amb els que fou coneguda la sèquia al llarg dels segles.

exemple, unes comportes que en controlaven el cabal d'aigua estaven instal·lades a la plaça de Vilanova.³⁷² Podria ser que en aquests moments el rec fos una derivació de la sèquia dels molins fariners, però alguns documents ens assabenten de l'existència d'una resclosa pròpia (1340) i que el rec es remuntava més al nord del nucli urbà d'aquesta població (1347).³⁷³

Pel que fa al seu recorregut, sabem que passava molt a prop dels murs de Vilanova, al costat dels quals a mitjan segle XIV s'hi construï un nou molí comtal que molia amb l'aigua del propi rec. Fins i tot podria ser que –de la mateixa manera que ocorria a la vila comtal amb la sèquia dels molins fariners– la canalització coincidís amb els fossars dels murs, ja que sabem que aquest darrer molí va ser desmantellat per evitar que fos utilitzat per les tropes de Jaume de Mallorca per assaltar la població.³⁷⁴ Tot seguit la sèquia es dirigia cap a Castelló, sembla que aprofitant en part el traçat de l'antic rec del molí castellaní del Comte del puig de la Muga; fet que també possibilita la remodelació a mitjan segle XIV d'una instal·lació situada en l'antiga conducció comtal fins el 1331, el molí d'en Jutge.³⁷⁵ En comptes d'abocar les aigües al riu a l'alçada del puig de la Muga, però, la nova canalització del molí bataner girava en direcció als barris situats a occident del nucli de la vila, on s'hi situaven un gran nombre d'obradors del cuir i del tèxtil, especialment adoberies i tintories, a més del propi molí. Finalment, la sèquia circumval·lava la població per migdia i desembocava al rec dels molins fariners abans del molí de Baix, prop del convent de Sant Francesc.³⁷⁶

³⁷² Doc. 1457.

³⁷³ L'1 de gener de 1341, en arrendar-se el molí bataner, s'estipulava que l'arrendatari s'hauria de fer càrrec del manteniment del rec i la “*resclauseta*” amb el consentiment de Pere Llorenç i de l'Albanyà; i onze dies més tard, el 12 de gener del mateix any, Ponç Blanc, batlle dels molins fariners, reconeixia haver cobrat de Berenguer Conill, administrador del comtat, els 904 sous i 2 diners melgoresos, que havia costat el manteniment del rec i la resclosa dels molins bataners de Castelló l'any 1340 (“*regui et resclaus molendinorum draperiorum dicti domini inffantis in villa Castilionis constructorum*”): veure docs. 1641 i 1648. L'any 1347 documentem una mota que separava els dos recs, dels molins fariners i del molí bataner “*supra Villam Nova*”: veure doc. 1839.

³⁷⁴ Andreu Llorenç assegurava que el comte Joan I el va fer enderrocar “*tempore guerre regis Maioricharum, pro tuitione forcie dicti loci de Villanova*”: veure doc. 2188.

³⁷⁵ Docs. 1964 i 2021. Ja prop de Castelló, el rec passava pel Guirembau i Colangres, tal com feia el rec del molí comtal del puig de la Muga, ben a prop del riu. El juny de 1336 documentem una terra que limitava a occident en la Muga i a nord “*in rego molendinorum draperiorum*”: veure doc. 1518. El 1347, un hort del “Girembau” era al costat del “*rego molendinorum draperiorum*”: veure doc. 1846.

³⁷⁶ Docs. 1714, 1774, 1822, 1840 i 1897.

FIGURA 18. Foto del rec del Molí de Castelló (el rec dels molins fariners)

Fotografia: Manel Puig

Abans de la construcció de les canalitzacions dels nous casals de molins comtals castellanins, la infraestructura hídrica més important de la meitat nord del comtat, en quant a la llargada de les seves conduccions i al nombre de molins que abastia, era la formada pels diversos recs derivats de l'Alguema i el Manol que convergien en una sèquia que desembocava al mar en el terme de Castelló. Prenem d'exemple el rec que fins fa poc abastia diversos molins al Far i a Fortià, tot i que les modificacions al llarg dels segles poden haver estat importants.

Els primers documents que ens parlen de l'existència d'aquesta infraestructura són de mitjan segle XIII (1262-1263), i es refereixen més concretament a dos molins de Fortià: del Prat d'Amunt i dels Horts, operatius també en el període del nostre treball.³⁷⁷ Desconeixem quantes instal·lacions existien llavors i quines eren les seves conduccions, però creiem probable que aquestes darreres fossin ja derivades del Manol i Alguema. De fet, pocs anys més tard (1282), quan el monestir de Sant Pere de Rodes i el comte Ponç Hug IV convenien la construcció d'una canalització a la zona del Prat, entre Castelló i Fortià, s'especificava que els molins que hi construïssin comptarien “cum omnibus ductibus aquarum et reguis videlicet de Alguema et de Villasacher et de Maneol et

³⁷⁷ Docs. 11 i 17. Cal dir que el molí que en el present treball hem anomenat dels Horts, en ocasions apareix esmentat com a molí “de Cors”, com en aquest document de l'any 1262.

omnium aliorum locorum”.³⁷⁸ D'aquest mateix any és la primera referència d'un tram de la infraestructura al terme del Far, quan se'ns parla del molí de Ramon del Far “in rego vocato de s·Abat”; tot i que l'escrivà havia anotat i posteriorment tatxat “in rego de Alguema”, que és el nom amb el que habitualment era anomenada la conducció més important.³⁷⁹

A principis del segle XIV el darrer tram de la canalització va estar a punt de ser objecte d'una important modificació a iniciativa de la casa comtal, que finalment no va reeixir, i que en certa mesura mantenia punts en comú amb la gran reestructuració duta a terme uns anys més tard durant el govern del comte Pere I. Més concretament, amb motiu dels perjudicis –als quals hem fet referència anteriorment– que causava la sèquia en el tram dels molins del Prat i de Mata, es va convenir modificar-ne una part del seu recorregut, el desmantellament d'aquestes dues instal·lacions i la construcció d'un nou molí comtal. Es van adquirir les terres per fer-hi passar la conducció i per instal·lar-hi el molí; fins i tot es va construir algun tram del nou tram de la sèquia, però finalment el projecte no va prosperar del tot.³⁸⁰

Ben diferent sembla que fou la realitat a la conca del Fluvià, on en el període estudiat no tenim constància de l'existència de cap canalització important, més enllà de les petites conduccions que permetien enretirar una mica les instal·lacions del llit del riu, els caps de rec esmentats en un punt anterior. Els molins apareixen situats *in alveo*, *in flumine*, *in ripparia* o bé *in rippa fluminis* del Fluvià, del qual amb prou feines se'n

³⁷⁸ Doc. 77. Tot i el conveni, tan sols el cenobi va construir-hi nous molins: del Mata i del Prat. L'any 1286 viem que es va atorgar arrendament per part de l'abat de “illa dua molendina que habemus in parrochia de Furtiano in rego quem nos fecimus construxi in dicta parrochia”. El febrer del 1287 documentem una terra al Prat que limitava amb dos recs: “ab oriente in recco Abbatis, a meridie in rego Comitit, ab occidente carraria mediante in clausa de na Bada, a circio in dicto rego Abbatis”: veure doc. 97.

³⁷⁹ Doc. 73. Gairebé tots els molins d'aquesta zona apareixen localitzats en el rec o la riera Alguema; el molí de del Prat d'Amunt, en canvi, apareix en el rec del Manol i de l'ullal d'en Rotllan, recs que provenien molt probablement dels molins de Vila-sacra, i que desembocaven la riera de l'Alguema dins del terme de Fortià.

³⁸⁰ Docs. 609 i 706. L'any 1311 documentem una terra al pla del Torredà que limitava a orient en un camí “per quam nunc transit regus molendinorum domini comitis”, i el 1316 una terra en la coromina d'en Llobet “per quam nunc transit regus novus molendinorum domini comitis”: veure docs. 644 i 768. Sembla però que el rec deixà de portar aigua i fou establert: veure doc. 859.

devien apartar uns pocs metres.³⁸¹ Les dades recollides en els registres notarials que hi fan referència semblen suggerir uns molins instal·lats en prou ocasions ben a prop de les seves respectives rescloses. Per exemple, en el conveni signat a finals del 1325 per tres persones en motiu de la reconstrucció del molí d'en Ramon Pere, a Vila-robau, es feia referència a les despeses de la construcció de l'edifici, de la compra dels aparells i de la possibilitat de derivar aigua del riu amb una resclosa tant ampla com aquest (“que teneat in latitudine tantum quantum tenet dictum flumen in amplitudine”), però no de cap sèquia.³⁸² Només unes setmanes més tard, quan per motius que desconeixem els socis es comprometien a complir els pactes convinguts, es registrava que el monar, és a dir, el lloc on es podia instal·lar el molí, s'estenia des del “regio vocato Cagarel usque ad possessiones Bernardi Genisii de Villarobau”, a les ribes del Fluvià.³⁸³

Un cas semblant observem al molí de Salitell, a l'Armentera, el monar del qual anava des de l'església vella d'aquesta població fins a Sant Pere Pescador, en ambdues ribes (“in rippis superioribus et inferioribus”).³⁸⁴ Com hem vist en un capítol anterior, la instal·lació de molins en el darrer tram del riu fou motiu de tensions entre alguns dels senyors de la zona, i per això suposem que les derivacions d'aigua en aquest indret devien ser poc importants per no augmentar-les: cada molí comptava amb una “part” del riu on poder instal·lar l'edifici i la seva resclosa sense comprometre la captació i el funcionament de les altres instal·lacions.

Al contrari que al Fluvià, el Ter fou objecte d'una derivació important de les seves aigües: una d'elles la que abastia els molins que els comtes tenien a les poblacions de Verges, Bellcaire i Empúries, entre d'atres, i que tot i tenir la seva captació prop de Jafre era anomenada habitualment amb el nom de rec de Verges. És evident que el darrer tram del riu comptava també amb d'altres captacions –la dels molins de Torroella de Montgrí o Foixà, per exemple–, però la desviació cap a les esmentades instal·lacions comtals era una de les més importants; probablement per això l'any 1303 va ser motiu

³⁸¹ El molí de Sant Pere, per exemple, apareix situat “in flumine”, “alveo” o “rippa fluminis”. En la venda del molí el 1334, però, es parlava de la cessió de la instal·lació amb “resclausis et aqueductum”, entre d'altres: veure doc. 1414.

³⁸² Doc. 1097.

³⁸³ Doc. 1105.

³⁸⁴ Doc. 710.

d'un conflicte, com hem vist en un capítol anterior, entre el comte d'Empúries i el rei (senyor de Torroella).³⁸⁵

Pel que fa al seu recorregut, podem prendre d'exemple –a banda la posterior instal·lació de la captació prop de Colomers– el rec actual, tot i que hem de tenir en compte que pot haver estat objecte de modificacions al llarg dels segles, algunes de les quals ja en època medieval. La primera referència d'una conducció derivada del Ter a iniciativa comtal ens remet al segle XII, quan el comte Ponç Hug I o bé el seu net, Ponç Hug II, concedien en feu al senyor d'Albons la possibilitat de disposar de les seves aigües.³⁸⁶ Les dades més precises, però, són ja de finals del segle XIII. Llavors, la sèquia s'iniciava a la Salvetat de Jafre i discorria en direcció al litoral tot abastint els molins dels Bordils; de Palol, a Jafre; d'en Cortada, a la Tallada; d'en Camós, a Verges, i les instal·lacions comtals de Verges, Bellcaire i Empúries.

FIGURA 19. El rec del Molí (Verges)

Fotografia: Javi Salinas

³⁸⁵ Veure p. 87.

³⁸⁶ L'any 1297 Gueraula, vídua de Berenguer d'Orriols, senyor d'Albons, reconeixia al comte Ponç Hug IV que un comte anterior de nom Ponç Hug havia concedit a Jofre Pere, predecessor dels Orriols, "ad feudum, aquam que currebat vel currere de alveo Titeris ad puteum Sancti Johannis de Bidinga sive ad Alburnos, cum omnibus iuribus que in ipsa aqua ipsi comiti condam pertinebant sicut dicti termini includebant ad construhendum molendinos vel quicquid facere voluerit", en document del 27 de juny del setzè any del regnat del rei Lluís: veure doc. 283. Podria fer referència als anys 1123 o 1152.

Finalment, a la part sud del comtat hi havia encara alguna canalització derivada del Daró que abastia el molí comtal a Ullastret i els molins d'alguns senyors de la zona. La primera referència que en tenim és del 1265, quan Gilabert de Cruïlles convenia amb Arnau de Sant Miquel la construcció d'una part del seu traçat per l'honor d'aquest darrer.³⁸⁷ Pocs anys més tard (1272), quan el comte Hug V es comprometia a mantenir-ne les rescloses –probablement en motiu de la construcció o reparació d'un molí comtal a Ullastret–, la sèquia comptava amb dues captacions: una a Sant Martí de Llaners i l'altra “iuxta et super passum vocatum de Adarone”.³⁸⁸ En un document de la segona meitat del segle XIV sobre uns problemes de funcionament del molí comtal a Ullastret, es parlava dels molins “del Comte”, “d'en Terrades” i “d'en Vilagut”.³⁸⁹

³⁸⁷ Doc. 37.

³⁸⁸ Doc. 44.

³⁸⁹ Doc. 2105. L'any 1289, el comte Ponç Hug IV, atenant els serveis d'Arnau de Terrades, li cedia el domini directe del seu mas i molí d'Ullastret: veure doc. 141.

4. ELS MOLINS

4.1. ELS MOLINS I EL SEU ENTORN

Els documents dels quals disposem ens aporten molt poques dades amb relació a les característiques dels molins empordanesos medievals; es refereixen gairebé sempre a qüestions jurídiques i econòmiques i no es detenen en descripcions de les instal·lacions i les seves propietats adjacents. Tot i això, en els propers punts mirarem de desvetllar quines eren les principals singularitats d'aquestes instal·lacions.

4.1.1. L'ús de les aigües de les sèquies dels molins

Tal com acabem de veure, el funcionament de la molinaria empordanesa depenia en gran part del manteniment d'unes infraestructures hídriques que, tot derivant un cert cabal dels rius i rieres, proporcionava l'aigua suficient per accionar els aparells de les diverses instal·lacions. L'abastiment dels molins era una qüestió primordial de les canalitzacions, i per això els propietaris d'aquests hi dedicaven –en alguns casos més que en d'altres– uns recursos importants.

Tot i això, una part del cabal de les sèquies era utilitzat també per a d'altres finalitats, en primer lloc l'horticultura, entesa especialment com el cultiu de diferents varietats de regadiu. Un exemple ben clar és la localització a principis del segle XIV d'un hort a Fortià en la zona dels “ortos des Molín”, sens dubte ben a prop d'un dels nombrosos molins situats en el seu terme.³⁹⁰ Però aquesta era una realitat habitual en la majoria de les poblacions. Uns anys més tard, a Cabanes la zona anomenada “Orta” estava situada tot just al costat del rec dels molins (1318), i l’“orta de Siurana” es trobava enmig de la riera i del rec del molí (1322).³⁹¹ En un gran nombre de viles, a

³⁹⁰ Doc. 397.

³⁹¹ Docs. 807 i 959. A Vilanova de la Muga, documentem l'any 1338 un hort “in loco vocato ortos de ç·Abbat”, tot just al costat de la “ripparia veteri de Sambucha”. Tot i la localització d'aquesta darrera horta al marge est de la Muga, és probable que els horts també poguessin gaudir de l'aigua de les diferents canalitzacions dels molins que passaren per aquesta població. De fet, l'any 1313 hi trobem un hort tot just al costat del “regio molendini abbatis”. Uns anys més tard Bartomeu Garrigola va vendre al moliner Guillem Mas un hort “iuxta molendinum abbatis monasterii Sancti Petri”, i amb els diners va adquirir-ne un altre. És probable que en un primer moment els horts vilanovins rebessin aigua del rec del molí de l'Abat, i després d'algun dels dos recs comtals dels molins de Castelló: veure docs. 696, 1035 i 1577.

més, les hortes es situaren ben a prop dels murs, ja que en moltes ocasions les sèquies dels molins hi circulaven ben a prop o, fins i tot, coincidien amb els fossars.³⁹²

Les zones hortícoles més grans, però, es concentraren al voltant de les dues poblacions més importants del comtat i vescomtat, Castelló i Peralada. Tot i que en el període estudiat ambdues comptaven amb un alt percentatge de població dedicat al cuir i al tèxtil, entre d'altres activitats secundàries, sembla que els seus vilatans dedicaven també una part del seu temps al cultiu de la terra, com de manera general ens assabenta Víctor Farías referint-se a moltes de les viles catalanes medievals. Segons aquest autor, “la consolidació d’una estructura ocupacional específicament urbana no va excloure mai la dedicació dels habitants de la vila a l’agricultura a temps parcial”, i és diversa la documentació que ens assabenta de la propietat per part dels vilatans de terres i –el que al nostre entendre és encara més significatiu– d’eines per al treball agrícola (arades, aixades, forques, etc.).³⁹³

Diu Farías, en referència a la vila comtal, que les hortes se situaven als indrets de la Verneda, Calders, pla Davant la Vila i, en menor mesura, pels volts dels camins que sortien dels portals de la vila i al costat dels convents extramurs.³⁹⁴ És clar que l’autor no ens parla de la important modificació duta a terme pel comte Pere I entre els anys 1331 i 1336, que provocà un transformació total de la activitat molinera i va tenir una gran incidència en la posterior localització de les hortes castellanines. Quan els molins es trobaven situats a les ribes de la Muga, és lògic pensar que els horts se situessin ben a prop d’aquests; ja que, si bé alguns podien prendre directament l’aigua del riu, molts podien utilitzar les infraestructures dels molins.³⁹⁵ Amb la construcció dels recs dels

³⁹² Aquest era com ja hem comentat el cas de Castelló, Vilanova, Verges i Cabanes, entre d’altres. A Sant Climent Sescebes hi documentem l’any 1322 un “ortallum, iuxta forciam”, situat entre les valls de la força (orient), el rec dels molins mitjançant una via (migdia) i la “ripperia Ayneti mediante via” (occident): veure doc. 950. A Roses el 1350 la vídua de Nicolau Vidal venia un hort que limitava, a orient en “valle ville de Rosis”, a occident “in ripparia”, i a migdia i nord en altres horts: veure doc. 1914.

³⁹³ FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 259.

³⁹⁴ FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 260.

³⁹⁵ Pel que fa a la irrigació amb aigua de la Muga, veiem que l’any 1305 Dalmau Caldes venia una terra “iuxta” el riu amb la possibilitat de ser irrigada amb l’aigua d’aquest. En el document –que es troba en mal estat– es pot llegir “possis aurire de aqua flu[...]”, en referència sens dubte a la possibilitat de treure aigua del riu Muga: veure doc. 515. Uns anys més tard, el 1322, el mercader castellaní Arnau Valls llogava a Pere Guillem “adobador pannorum” habitant de la vila comtal un hort “citra Sambuca” pel termini de tres anys, “cum servitute aque sicut ego eam nunc accipio”: veure doc. 937. Tanmateix, en

molins fariners i bataner (1331-1332), la disponibilitat d'aigua als voltants dels murs de la vila va augmentar molt i, amb el temps, les hortes es van anar instal·lant al voltant d'aquestes dues canalitzacions. El canvi en aquest sentit, però, no fou evidentment immediat, i els horts continuaren existint a la zona de la Verneda, Calders i a les ribes del riu. L'any 1336, per exemple, els còsols de la vila es disposaven a refer les motes que flanquejaven el darrer tram de la Muga, per evitar així els danys que aquesta causava, en desbordar-se, al convent de framenors, al molí de Baix i als horts i terres al costat del seu llit.³⁹⁶ Per aquestes mateixes dates documentem –com veurem tot seguit– la roturació de boscos de ribera del marge occidental del riu amb la finalitat de fer-hi horts.

Aprofundint més en les dades aportades per Víctor Farías, veiem que una de les hortes més importants de la vila comtal a principis del segle XIV era la situada a les immediacions del molí que els comtes tenien al puig de la Muga. En aquest indret, moltes terres podien disposar de l'aigua de la seva sèquia i es trobaven prou allunyades dels barris de Sant Marc i de Santa Clara, on el creixement urbanístic provocava molt probablement que les zones dedicades al conreu fossin ocupades progressivament per cases i obradors. Els horts situats en aquesta zona (puig de la Muga), a més, no es van veure especialment afectats per la gran modificació de la activitat molinera duta a terme pel comte Pere I, ja que, tot i que l'antic molí del Comte va ser desmantellat el 1331, el rec que es va construir tot seguit per abastir el molí bataner circulava també per aquesta zona i, fins i tot, podria ser que hagués utilitzat en part el traçat de l'antiga canalització comtal.³⁹⁷

Més al sud, la documentació ens assabenta de l'existència d'hortes a ambdós marges del riu i a occident dels murs de la vila, indret aquest darrer on s'hi concentraren també les activitats vinculades amb el tèxtil i el cuir. Abans de la construcció de les sèquies comtals a finals del primer terç del segle XIV, horts, calciners i tints podien prendre les aigües aprofitant les infraestructures d'algun dels molins més propers, però també dels fossars de les muralles, pous i canalitzacions o bé del riu.³⁹⁸ No cal dir que

aquest darrer cas no queda clar que l'aigua fos del riu, també podria ser del rec del molí comtal o de les valls de la vila.

³⁹⁶ Es parlava de refer les “barrarie et mote que sunt de ponte novo iuxta flumen Sambuce usque ad locum vocatum Grasselos”: veure doc. 1506.

³⁹⁷ Docs. 381, 394, 439, 456, 1507, 1585 i 1680.

³⁹⁸ Docs. 65, 96, 111, 135, 162, 169, 193, 380, 436, 442, 466, 581 i 1012.

amb la construcció pels volts dels anys 1331 i 1332 de les sèquies dels molins fariners i bataner, la disponibilitat d'aigua als barris extramurs va augmentar notablement, tant per les hortes com per les adoberies i els tints, els quals a més de disposar de les seves aigües havien d'abocar-hi els seus residus.³⁹⁹ Un bon exemple és la llavors anomenada horta de Santa Maria, l'actual zona dels Horts, l'indret de la vila que probablement menys modificacions ha patit al llarg dels darrers segles, i on encara avui s'hi concentren un bon nombre de terres dedicades a l'horticultura.

Finalment, diverses hortes es concentraven encara en el darrer tram del riu, des de la Verneda fins al pla del Llonguell, on utilitzaven probablement les canalitzacions dels molins que hi foren instal·lats fins a finals del primer terç del segle XIV. Tot i el desmantellament d'aquestes instal·lacions entre els anys 1331 i 1336, però, aquestes propietats hi continuaren existint i fins i tot augmentant en nombre com a conseqüència del creixement de la població de la vila i, per tant, de la demanda de petites peces de terra per al cultiu.⁴⁰⁰

³⁹⁹ Hem documentat diversos tints i cuireteries al costat de la canalització, i l'any 1357 veiem com un administrador comtal establia als tintorers Pere Amorós i Pere Olmeda la possibilitat de prendre aigua del rec "cum cenia vel alio artificio" per al tint que tenien al barri de Sant Marc per un cens de 20 sous anuals, així com de tornar-hi les aigües residuals: veure docs. 1822, 1840, 1976 i 2185.

⁴⁰⁰ Un bon exemple és la concentració d'hortes al voltant del molí d'en Llobet, com veurem més endavant. En menor mesura, també hi havia horts prop dels molins d'en Mercadal i de la Coromina. L'any 1319 documentem dues terres en la coromina de l'abat de Santa Maria de Roses, una de les quals afrontava a occident "in orto de na Losa" i a nord "in cabiracho" de Sibil·la de Mata: veure doc. 875. Eren unes hortes que podien ser prou importants, com ens indica l'arrendament pel preu de 90 sous i el termini de dos anys que es féu l'any 1325 de l'hort del costat del molí d'en Mercadal. En el document es feia referència en realitat a l'hort que Agnès, vídua de Bernat Llosa i propietària del molí d'en Mercadal, tenia al costat de seu cortal, però creiem que era un hort també del costat del molí: veure doc. 1086. De la mateixa manera, Sibil·la de Mata, propietària del molí de la Coromina (pla del Llonguell), disposava al mateix indret d'un cortal amb terres adjacents: "ortum meum et vineam meam que et qui sunt intus trileam meam contiguam dicto cortallo, et omnes oliverias et ficulneas et alias arbores fructiferas que sunt in dicta trilea": veure doc. 1099.

FIGURA 20. L'horta de Santa Maria de Castelló, als peus del rec del Molí

També la vila de Peralada disposava d'un gran extensió hortícola, de la qual en destacaven especialment les anomenades horta de Dalt, al marge esquerra del Llobregat i a les ribes de l'Anyet i l'Orlina, i la de Baix, entre el Llobregat i la Muga.⁴⁰¹ Ens diu Víctor Farías que aquest era un indret molt peculiar, amb cursos d'aigua, plantades d'arbres, closes i terres dedicades a l'agricultura de regadiu; en el qual, segons les paraules del cronista peraladenc Ramon Muntaner, resultava difícil no perdre's si no s'era natiu de la zona.⁴⁰² Si més no, sabem que la seva extensió era notable, com ho demostra el fet que trobem documentada una closa sota domini directe del monestir de Vilabertran “in orta Petralate, in parrochia Sancti Vicensii de Cabanis”, enmig de la Muga i de la sèquia que abastia els molins del mateix cenobi.⁴⁰³ Encara hi havia alguns

⁴⁰¹ FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 261. Veure també docs. 1063, 1569 i 1573.

⁴⁰² Segons paraules del cronista Ramon Muntaner, natiu d'aquesta vila, quan relata el setge de l'exèrcit francès l'any 1285, l'horta de Peralada era “la pus forts horta que en em món sia, que no és null hom qui hi entràs que no fos perdut pus que els hòmens de Peralada se volguessen; que altre no pot saber los passes mas aquells qui de la vila són nats e nodrits”: veure SOLDEVILA, Ferran. *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011, p. 222.

⁴⁰³ Doc. 1572.

horts al marge dret del mateix riu, a les immediacions dels molins de la Caritat Major de Peralada: els molins Nou i de Guaitallop.⁴⁰⁴

Les infraestructures dels molins o bé certes canalitzacions derivades d'aquestes podien ser utilitzades també amb d'altres finalitats. Veiem que a occident del nucli de Peralada, on hi havia hagut un molí que donà nom a l'indret (el puig i el portal del Molí), s'hi instal·laren adoberies i tints, que així com els horts i vergers aprofitaren la canalització de l'antic molí dels senyors de la vila per abastir-se d'aigua.⁴⁰⁵

Evidentment, els propietaris dels molins o de les sèquies no estaven disposats a compartir les seves aigües sense treure'n cap benefici. A la vila comtal el fet de disposar de la facultat de prendre aigua dels conductes que abastien els molins comtals havia de ser concedit pel comte o per un administrador comtal, a canvi és clar d'un cens anual calculat en funció de l'extensió irrigada o de la activitat duta a terme.⁴⁰⁶ No disposem de gaires dades al respecte amb relació a les altres canalitzacions, però creiem que aquesta era una realitat habitual. En els alguns dels arrendaments del molí dels Horts, a Fortià, s'emplaçava als arrendataris a respectar el dret que tenien alguns homes de la població de prendre aigua del rec "ad rigandum ortos et possessiones suas", però també se'ls cedia la facultat de rebre el que aquests pagaven "pro dicta rigatura". En aquesta mateixa població, l'any 1313 Bernat Mall venia a Ramon Sella una "viam" que posseïa entre el clos d'aquest darrer i l'hort de Pere Hort, per la qual "ducebam aquam" del rec del mateix molí dels Horts. Del cens de tres diners comtals que pagava Mall fins aleshores pel dret de "rigatura" al comú de l'Alguema ("comuni regui molendinorum de Alguema"), Sella en pagaria dos i Hort el tercer restant.⁴⁰⁷

Tot i el pagament per a l'ús de l'aigua, però, la principal finalitat de les sèquies era abastir els molins, i per això veiem que la irrigació de terres no havia de perjudicar aquesta activitat. Quan a mitjan segle XIV el propietari del molí de la Pera, també a Fortià, concedia l'aigua del seu rec per irrigar un hort, es limitava l'extensió d'aquest al terreny cultivat amb una mitgera de lli, i el cabal es derivaria sempre que el molí no

⁴⁰⁴ L'any 1320 Guillem Baró, establert del molí de Goitallop, venia un camí en "poseciones meas sive ortos" que tenia per la dita Caritat Major de Peralada "supra" el molí: veure doc. 906. En la definició del molí el 1324, es deia "cum orto et ortis": veure doc. 1058.

⁴⁰⁵ Docs. 176, 306, 307, 361, 559, 1073, 1443 i 1564.

⁴⁰⁶ Docs. 2184 i 2185.

⁴⁰⁷ Doc. 684.

treballés.⁴⁰⁸ Uns anys abans, el propietari del molí d'en Clarà (Vilajuïga) n'arrendava la gestió tot reservant-se el dret de regar “de quindecim in quindecim diebus” el seu hort adjacent amb l'aigua del molí.⁴⁰⁹ En alguns dels establiments d'aigua dels recs dels molins comtals de Castelló s'especificava que tan sols podien disposar de l'aigua els dissabtes.⁴¹⁰ Podria ser que, a banda d'hortes i adobaries i tints, les aigües de les sèquies dels molins fossin utilitzades també per a la irrigació de terres de conreu de cereals, la qual cosa sembla que n'augmentava notablement el rendiment. En tot cas, sembla que a l'Empordà l'ús de les séquies va estar més condicionat a la molinaria que en d'altres terres catalanes, com per exemple al regne de València.⁴¹¹

4.1.2. Els boscos dels molins

Un altre fet habitual fou que els propietaris dels molins disposessin de boscos entre les terres adjacents a aquests: uns boscos amb una extensió petita, però que tenien almenys dues funcions importants. En primer lloc, d'acord amb la localització de moltes de les instal·lacions, aquests boscos propiciaven l'afermament del sòl i, per tant, una major protecció per als edificis en els moments en què els rius i rieres baixaven amb més força. Els rius més importants comptaven ja amb motes de protecció en el període estudiat, però les plantades d'arbres també eren útils en aquest sentit.⁴¹² D'altra banda, aquests indrets proporcionaven la fusta necessària per a la reparació dels molins i, molt especialment, les seves infraestructures. Les referències de què disposem són abundants

⁴⁰⁸ Doc. 1960.

⁴⁰⁹ Doc. 932.

⁴¹⁰ Doc. 2185.

⁴¹¹ Amb relació a les terres de Lleida, sembla que la irrigació augmentava molt la producció dels camps de cereals: veure BOLÒS, Jordi. *Els Orígens...*, p. 370-371. Pel que fa al regne de València: veure GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. “El paisatge...”; PERIS ALBENTOSA, Tomàs. “Les qüestions per l'aigua al País Valencià durant l'etapa feudal: l'exemple dels molins”. *Estudis d'Història Agrària*, 2012, núm. 24.

⁴¹² Sabem que “propter diluvia et inundaciones aquarum fluminis Sambuce et riperie Lupricati fuit villa de Cabanis destructa et diruta”, per la qual cosa es feren “margines et resclausas et planteria arborum”: veure doc. 1430. A Castelló els cònsols ordenaren “quod omnes barrarie et mote que sunt de ponte novo iuxta flumen Sambuce usque ad locum vocatum Grasselos” es refessin perquè el riu no causés danys: veure doc. 1506. A la segona meitat del segle XIV es plantaven plançons als extrems resclosa del rec dels molins fariners de Castelló: veure GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 89.

amb relació al gran nombre de molins instal·lats a les ribes de la Muga i del Fluvià, probablement com a conseqüència de la gran necessitat de fusta per al manteniment de l'alt nombre de rescloses, i bastant menys en la documentació referida als molins de les zones muntanyoses. Això no vol dir que en aquests llocs més abruptes els molins no comptessin amb boscos adjunts –probablement n'hi havia, i més i tot–, però no era una qüestió contractualment tan important.⁴¹³

Aquesta importància dels boscos de ribera de la zona de la plana queda reflectida en algunes clàusules dels seus arrendaments, en les quals s'evidenciava la voluntat dels seus propietaris de perpetuar-ne l'existència. En l'arrendament del molí castellaní de la Coromina el 1305, per exemple, es registrava la cessió als arrendataris de la facultat de prendre branques del bosc tot exceptuant-ne els tamarius i els arbres joves o plançons (“totam ramam arborum, exceptis plansonibus et tamariuos, ripparum nostrorum”). No cal dir que molts dels contractes registraven explícitament que els arrendataris podien disposar dels boscos únicament per als usos dels molins, i en ocasions es prohibia la tala d'arbres o bé es condicionava al seu coneixement per part dels propietaris.⁴¹⁴

D'acord amb les dades referides a alguns dels molins castellanins, sembla que la fusta d'aquests boscos no era especialment valorada per la seva qualitat, i no són poques les referències de l'adquisició d'alguns elements dels aparells dels molins en indrets de la part muntanyosa del comtat on hi havia més fustes de resistència i una indústria especialitzada en el seu treball. Sembla que s'utilitzava fusta dels boscos de ribera per als edificis, les rescloses i determinades parts dels aparells; però que, en canvi, alguns elements que formaven part d'engranatges i havien de suportar forces més grans, o els rodets, en el cas dels molins de roda horitzontal, eren fets de fustes més resistents com l'alzina, arbre més present a les zones muntanyoses.⁴¹⁵

⁴¹³ Amb relació als molins de les ribes de la Muga i Fluvià, les referències dels boscos adjacents provenen dels seus arrendaments, establiments o vendes.

⁴¹⁴ En els arrendaments del molí de la Glera, a Vilanova, els anys 1327 i 1329 es cedia als arrendataris la facultat d'agafar “fusta” del bosc del propietari per a la reparació dels aparells, però sempre en presència d'aquest darrer o d'un seu nunci. Al molí de l'Abat, també a Vilanova, es parlava d'agafar fusta del bosc “de lignis de esporguim” o bé “de lignis, scilicet de esporguim”. L'any 1326, quan la propietària del molí d'en Mercadal obligava les propietats adjacents a aquest al seu gendre per al pagament del dot, es convenia que no podria tallar arbres “ad calcem” sense la seva llicència, i que aquesta també es reservava la facultat de poder agafar fusta per refer “molendinorum nostrorum et resclausarum nostrorum”: veure doc. 1119.

⁴¹⁵ En parlarem en un proper punt.

Tanmateix, també hem documentat la roturació d'aquests boscos de ribera a partir de principis del segle XIV. Aquesta desforestació era una realitat que –juntament amb la dessecació de les terres humides– venia d'antic a la plana empordanesa, però que en el període estudiat s'accelerà com a conseqüència de l'augment de la població i de la necessitat de noves terres per al conreu. Disposem d'alguns exemples de la conca del Fluvià, on entre els anys vint i trenta un dels senyors de la zona establia diverses parts del bosc de la Glera, a Sant Pere Pescador, però el major nombre de referències és del darrer tram de la Muga, on aquest procés podria ser que s'hagués accelerat a partir dels anys 1331 i 1336 com a conseqüència del desmantellament dels molins de les ribes del riu i de les seves infraestructures.⁴¹⁶

El cas més representatiu és el del bosc dels propietaris del molí castelloní d'en Llobet. El 1346 documentem un hort “in loco ubi antiquitus erat nemus vocatum d'en Lobet”, i un document posterior ens parla d'una horta Nova en aquest mateix indret.⁴¹⁷ La roturació del bosc havia començat molt abans però sembla que s'intensificà després del desmantellament del molí. L'any 1335, per exemple, els hereus del cavaller Guillem Llobet establien una part del bosc dividida en almenys catorze peces de nova creació.⁴¹⁸ És possible que l'augment de la població, tot i estar vinculat amb el desenvolupament del sector del tèxtil, fes créixer la demanda de petites porcions de terra per fer-hi horts, ja que també documentem la parcel·lació d'antigues closes en peces més petites.⁴¹⁹

Finalment, veiem que aquests boscos dels molins eren utilitzats com a espais de caça, i tot i que en menor mesura que els molins també eren una font d'ingressos per als mateixos propietaris. Les preses més importants eren els conills, valorats per la carn i la pell, i la seva captura era gestionada en ocasions pels propis arrendataris dels molins. L'any 1318 Mateu Goba, arrendatari del molí comtal de Castelló i, per tant, també dels

⁴¹⁶ Pel que fa al Fluvià, veiem que l'any 1323 Ramon de Garriga concedia pel termini de quinze anys dotze vessanes de terra ermes, contigües al seu bosc, per ser arrabassades i cultivar-hi cereals: veure doc. 983. El 1330, el seu hereu establia diverses vessanes de terra “ex illo nemore quod habeo in loco vocato Glera”, a Sant Pere, prop del bosc de Ponç de Caramany, i nomenava un procurador per establir-ne més: veure docs. 1225-1227. A la vila comtal, poc després del desmantellament del molí de la Coromina la seva propietària establia part del bosc: veure doc. 1500. A Vilanova de la Muga, Bernat de Pau, antic propietari del molí de la Glera, desmantellat el 1331, establia el 1332 una terra “qua consuevit esse nemus cum aregno meo ei contiguo”, tot just al costat del riu: veure doc. 1344.

⁴¹⁷ Docs. 1775 i 2043.

⁴¹⁸ Docs. 1460-1473. Pel que fa a establiments anteriors: veure docs. 771, 772, 987 i 1044.

⁴¹⁹ Docs. 760, 762-765 i 1136-1138.

bosc comtals de Castelló i Vilanova, arrendava la caça de conills i altres animals que s'hi duia a terme pel preu de 120 conills (valorats et 12 diners cadascun), descomptant els conills que cacés el comte.⁴²⁰ Uns anys abans, la caça en el bosc del molí de Sant Pere era arrendada per uns 80 sous anuals.⁴²¹

4.1.3. Uns molins enmig de les aigües

La major part dels molins del darrer tram de la Muga i del Fluvià estaven situats als marges del riu o ben a prop. Com hem vist en un punt anterior, alguns comptaven amb canalitzacions pròpies o compartides que els permetien apartar-se una distància raonable del riu, però no era així en tots els casos. Els molins castellanins de la zona del pla del Llonguell, per exemple, estaven situats en una zona de terres baixes enmig de la qual la Muga podia passar per diferents traçats en moments de grans precipitacions; el molí d'en Mercadal i les seves propietats annexes, de fet, es trobaven enmig del riu Muga, amb el qual limitaven al nord, i d'un tram antic d'aquest, al sud.⁴²²

Les clàusules dels arrendaments d'aquestes instal·lacions de la part més baixa de la plana contenien uns punts referents a la possible destrucció de la resclosa com a conseqüència de l'aigua, però en determinats molins es preveia la destrucció no tan sols de la resclosa sinó també de l'edifici del molí. Als molins d'en Llobet i de la Coromina, per exemple, es compensaria els arrendataris en cas que els molins deixessin de moldre en motiu del trencament dels seus edificis per “*corruerem vel violentiam aquarum*”. En els arrendaments del molí de Sant Pere es preveia que aquest fos destruït (“*inundaciones aquarum vel alia causa corpus dictorum molendinorum in totum vel in parte dirueretur sive corrueretur*”).

En aquest mateix sentit, també són significatius els punts d'aquests contractes en què s'estipulava el manteniment de l'entrada dels molins: “*intratam sive viam*” o “passos” en els arrendaments del molí d'en Llobet, “*intratam et passum*” i “*introitum*” al

⁴²⁰ Doc. 835.

⁴²¹ Els anys 1311 i 1313 Ramon de Garriga arrendava la caça de la seva devesa i bosc de Sant Pere pel preu de 70 i 88 sous melgoresos respectivament. En el primer dels casos l'arrendatari fou el pellisser castellaní Guillem Simó: veure docs. 650 i 697. A la vila comtal, l'any 1279 el cavaller Guillem Llobet obligava “*omnes sirigillos*” del seu bosc com a garantia d'un deute de 50 sous: veure doc. 63.

⁴²² Doc. 390.

molí de la Coromina (1305 i 1326), “intratam” al molí de l’Hospital (1327) i “carraria” al molí de l’Abat de Vilanova (1317). Al Molí d’en Mercadal, en l’arrendament de l’any 1332 el propietari es comprometia a garantir tota la fusta per al manteniment de les rescloses i de l’entrada. A què responia aquesta voluntat de registrar explícitament la necessitat de mantenir en bon estat l’entrada dels molins? En el cas del molí d’en Llobet els contractes registraven, fins i tot, el fet de preservar l’entrada “taliter quod cum animalibus possitis intrare ad domum dictorum molendinorum per ipsam viam et inde exire vos et alie persone ad ipsa molendina venientes cum grano”. La resposta cal cercar-la, sens dubte, en l’emplaçament d’aquestes instal·lacions. Molt a prop del llit del riu, en zones fàcilment inundables i exposades a les devastacions provocades per les crescudes sobtades, l’entrada dels molins havia de ser reparada recurrentment. Tal com es pot interpretar de l’exemple del Molí d’en Mercadal, fins i tot podria ser que aquests passos fossin realitzats en part de fusta, a mode de passeres.

Les destruccions de molins eren sens dubte una realitat, i d’això n’eren ben conscients els propietaris o les persones que hi posseïen certs drets. Així, quan el 1305 un masover del Penardell adquiria drets preferencials de mòlta al molí vilanoví de la Glera, es registrava que aquests serien conservats si la instal·lació s’hagués de “mutari in alio loco fluminis Sambuce”.⁴²³ El mateix any, en ser concedit pel termini de sis anys el mestratge del molí castelloní d’en Llobet, es deia que l’establert conservaria els seus drets si “molendina predicta mutarentur in alio loco infra dictum tempus”.⁴²⁴ El motiu que exposaven els procuradors de l’hospital dels Pobres de Castelló l’any 1314 quan es venien el molí de Salitell (Armentera) i les seves propietats adjacents eren, a banda de la necessitat de diners per adquirir una casa a la vila comtal, que el molí i el bosc adjacent eren danyats “frequenter per inundaciones et impetus aquarum”.⁴²⁵ Com hem vist en un altre capítol, també el veí molí de Quintana, a Saldet, fou destruït en alguna ocasió per una riuada (“aqua Fluviani deradicasset ipsum”).⁴²⁶

⁴²³ Doc. 487.

⁴²⁴ Doc. 494.

⁴²⁵ Doc. 710.

⁴²⁶ Doc. 695.

4.2. ELS EDIFICIS

Una vegada hem vist on van situar-se els molins, ens resta determinar de quin tipus d'instal·lacions estariem parlant; i per això fem abans un cop d'ull a les dades aportades fins al moment per diversos historiadors sobre les característiques dels molins catalans medievals. Cal dir que disposem, en primer lloc, d'un cert nombre d'estudis arqueològics realitzats a finals del segle passat, i que en la seva majoria han posat al descobert unes instal·lacions dels darrers segles medievals. Els casos intervinguts ens mostren uns molins amb una arquitectura força imponent i robusta, que fins a cert punt poden ser útils per arribar a imaginar alguns dels molins empordanesos coetanis.⁴²⁷

A banda d'aquests treballs, diversos autors s'han interessat per aquesta qüestió d'una manera més general, dels quals en destaquem Ramon Martí i, especialment, Jordi Bolòs. Bons coneixedors dels esmentats estudis arqueològics, ambdós han realitzat una síntesi de la molineria catalana medieval i establert una cronologia de l'evolució morfològica dels molins d'acord amb la feudalització de la societat.⁴²⁸ Segons Bolòs i Martí, els molins d'època carolíngia i alta edat mitjana foren en la seva majoria unes instal·lacions més aviat senzilles: edificis petits i relativament poc sòlids, d'un sol aparell i amb unes infraestructures hídriques no gaire rellevants; que es trobaven en mans de camperols, en moltes ocasions en un règim de copropietat. En canvi, en motiu de la feudalització de la societat i de la concentració de la propietat dels molins en mans dels senyors, moltes de les instal·lacions van passar a ser més grans i evolucionades tècnicament: els anomenats casals de molins; amb una arquitectura més imponent, un major nombre d'aparells i unes infraestructures hídriques sofisticades. Ambdós autors reconeixen la importància de la imposició del destret de la mòlta i ho vinculen a aquesta evolució morfològica de les instal·lacions, però és sobretot Martí qui més hi incideix. Ens diu que alguns molins eren autèntics baluards, i planteja la possibilitat que fossin així per garantir-ne la defensa dels mateixos camperols; que la seva arquitectura és un reflex de la lluita dels camperols en contra del molí senyorial a partir del segle X, quan segons la seva opinió van ser alienats la major part dels molins camperols.

⁴²⁷ Pel que fa als esmentats treballs arqueològics: veure p. 21-22, notes 9 i 10.

⁴²⁸ MARTÍ, Ramon. "Hacia una..."; BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*; BOLÒS, Jordi. "Les Moulins..."

Certament, alguns molins van ser edificats amb la previsió de possibles atacs, com ens assabenta Josep Fernández Trabal en parlar de la construcció d'una torre en un molí de Rubí a mitjan segle XII en la qual s'hi poguéu refugiar alguna persona de les escomeses dels musulmans provinents de les terres del sud.⁴²⁹ Però com hem comentat en un capítol anterior, en el període estudiat les dades de què disposem ens assabenten –amb relació, és clar, a les terres empordaneses– d'uns molins que eren, especialment, el blanc predilecte de violències entre bàndols feudals.⁴³⁰

Altra vegada amb relació a les característiques de les instal·lacions, fixem-nos en un darrer exemple sobre el perfeccionament tècnic i augment del nombre d'aparells per molí que de manera general sembla que caracteritzà la molineria en els últims segles medievals. Prenent les dades aportades per Fernández Trabal, veiem que a la conca baixa del Llobregat, on entre els segles XI i XII els molins s'instal·laren en els afluent del riu i contenien entre un i tres aparells cadascun d'ells, l'any 1118 fou iniciada a iniciativa reial la construcció d'un casal de molins amb dotze aparells o moles a l'actual terme de Molins de Rei. Just abans de la Pesta Negra aquesta instal·lació i un molí dels senyors del castell de Cervelló construït posteriorment a l'altra riba del mateix riu comptaven amb disset aparells cadascun. És clar, però, que aquest fou un cas realment extraordinari i s'ha d'entendre –segons el mateix autor– per l'augment de la demanda de la ciutat de Barcelona i també per la saturació dels casals de molins reials del rec Comtal.⁴³¹

4.2.1. Els edificis dels molins empordanesos baixmedievals

Amb relació a les característiques dels molins empordanesos, ens referim en primer lloc al vocabulari utilitzat per definir les diverses instal·lacions. En el període estudiat, les paraules que trobem en la documentació en llatí són *molendinum* i, en uns pocs casos, *molandinum*. Sembla que llavors estava francament en desús l'accepció *molinum*, que tan sols hem documentat en una ocasió.⁴³² De fet, aquesta fou emprada l'any 1319 en referència al molí anomenat de la Garriga (“*molinum de Garrigua*”), que

⁴²⁹ FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments...”, p. 16.

⁴³⁰ Veure p. 127, nota 216.

⁴³¹ FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments...”

⁴³² Doc. 861.

els vescomtes de Rocabertí havien tingut en feu pel monestir de Sant Pere de Rodes, i que com hem comentat en un capítol anterior sembla que almenys des de finals del segle XIII ja no era operatiu; a principis de la centúria següent ni tan sols se'n tenia rastre. Pel que fa a la documentació escrita en català, la paraula utilitzada era “molín”, amb una terminació –a diferència de l'actual– acabada en n que també veiem en d'altres mots, com la denominació de la pròpia vila comtal (“Casteylon”).

En tot cas, els diversos molins eren citats habitualment en plural: “molendina nostra vetera vocata des Comte”, “molendina vocata de Mercatallo”, “molendina vocata de Condamina” o “molendinorum que fuerunt Guillelmi Luppeti”, entre d'altres, amb relació als molins castellanins de les ribes de la Muga. Això no vol dir que es tractés de diferents edificis en cadascun dels casos, sinó que aquests molins contenien més d'un giny o aparell en el seu interior.⁴³³ De fet, quan foren desmantellats entre els anys 1331 i 1336, aquests mateixos molins foren citats en singular (*molendinum*), i així en d'altres ocasions. Veiem que les ordinacions de la vila comtal prohibien remullar draps a la Muga “sobre lo molín d-en Lobet” i abocar “augues ni budells de peix dins los murs de la vila ni del molín de sa Coromina amont”.⁴³⁴ Podríem citar un gran nombre de casos, però ens sembla prou representatiu un exemple de l'any 1334, quan en la venda d'un cens sobre els beneficis del molí de la Vila (Far) es parlava de “duo molendina mea que sunt in uno et eodem casalli, videlicet unum aptum ad pannorum abtandos et aliud ad expleta molenda”, en referència, és clar, als aparells que contenia aquesta instal·lació: un preparat per al batanatge de teixits i l'altre per a la mòlta de cereals.⁴³⁵

En ocasions es feia referència a un molí en singular, mentre que els seus aparells eren assimilats a un dels elements més importants i característics d'aquests, les seves rodes. A principis del segle XIV, per exemple, se'ns parla d'un “molendinum in quo erant due rote”, a Valveralla, i d'un altre a Vila-robau (de Cabanyó), al mateix Fluvià,

⁴³³ Quan parlem de giny o aparell volem fer referència al conjunt format per roda o rodet, d'una banda, i els altres elements que, aprofitant el moviment dels primers, eren utilitzats per a moldre cereals o batanar teixits, de l'altra. En el cas dels aparells fariners o utilitzats per a la mòlta de cereals, suposem uns aparells que accionaven un sol conjunt de moles (la inferior i la superior), tot i que tècnicament en podien accionar més.

⁴³⁴ AMCE, Empúries 2126 (fot. 0270, 0276 i 0277).

⁴³⁵ Doc. 1418. En aquest cas, es veu que en la documentació de l'època sovint es parlava de molí amb referència al que en aquest treball hem anomenat aparell.

en el que hi havia “II rodes qu·i molien”.⁴³⁶ Uns anys més tard, quan els propietaris del molí castelloní d’en Llobet convenien modificar un dels seus dos aparells per a batanar-hi teixits, es feia esment a “unam rotam molendini comunis nostri et tui, cum qua et eius molis granum molitur, possimus reducere et mutare ad aptandum pannos”.⁴³⁷

No cal dir que les definicions eren sovint prou arbitràries i que una mateixa instal·lació era citada en plural i en singular en els diferents documents que hi feien referència.⁴³⁸ Per això, suposem que quan una instal·lació era anomenada en plural (*molendina*) aquesta comptava amb més d’un aparell. No és tan clar, en canvi, a la inversa, és a dir, que a partir la denominació d’un molí en singular (*molendinum*) haguem de suposar que només disposava d’un aparell, com podem veure en el següent mapa (veure Figura 21, p. 214).⁴³⁹

Atesa la manca de restes arqueològiques conegudes, per tal d’esbrinar quines eren les principals característiques estructurals i arquitectòniques dels molins tan sols ens queda fixar-nos en les poques dades recollides en la documentació de la seva gestió. En cap cas disposem d’un inventari o descripció mínimament precisa, però sí del vocabulari emprat per designar l’edifici de les respectives instal·lacions. Com podem veure en un dels següents mapes (veure Figura 22, p. 215), la paraula més utilitzada era *domus*, amb expressions com “domus dictorum molendinorum” o semblants; i no falten exemples que demostren l’encabiment de diversos ginys o aparells en un mateix edifici: “domo in qua sunt dicta molendina” (molí d’en Taverner, Cabanes).⁴⁴⁰ En el cas dels molins Nou, a Peralada, i del Comte, a Castelló, entre d’altres, en ocasions es féu servir

⁴³⁶ Docs. 1546 i 1547.

⁴³⁷ Doc. 805.

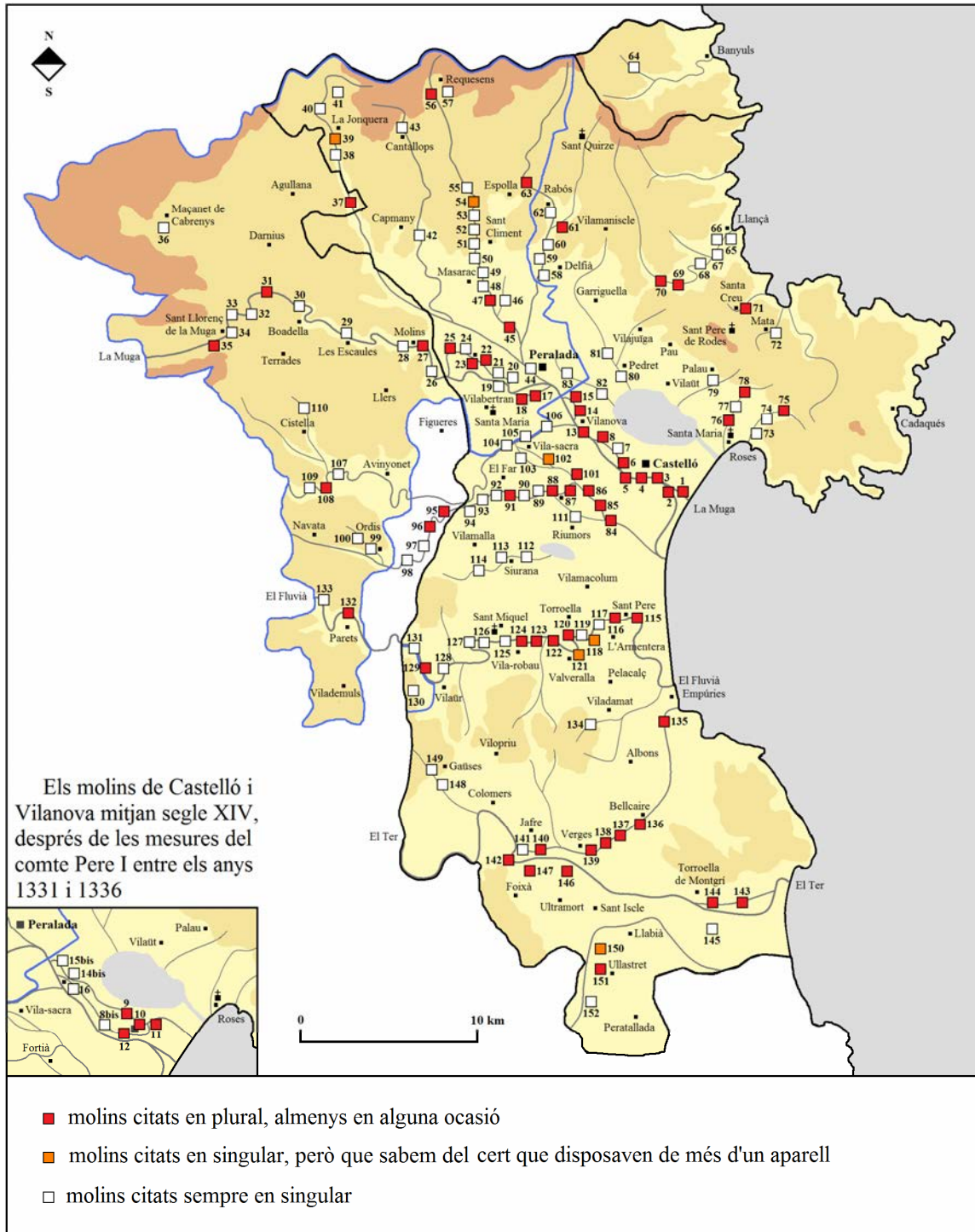
⁴³⁸ Prenem d’exemple el molí de la Coromina. L’any 1295 es parlava del “molendinum de Condamina”, i tot seguit de “dicta molendina (de Condamina)”: veure doc. 219. El 1305 es parlava dels “molendinorum meorum de Condamina” (maig) i del “molendini vocati de Condamina” (juny): veure docs. 484 i 496.

⁴³⁹ Tanmateix, en algun cas la denominació en plural era pel fet que un mateix propietari disposava de més d’un molí en un mateix lloc o població. A Vila-sacra trobem “dua molendina” que el monestir de Sant Pere de Rodes hi posseïa: “unum vocatur molendinum des Casteyl”, situat “apud Villam Sacram”, i l’altre “vocatur molendinum de ses Canals” i situat “inter Villam Sacram et Faro”: veure docs. 468 i 1015.

⁴⁴⁰ Doc. 1090. En aquest mateix sentit, veiem que a la mateixa població (Cabanes), el 1257 es parlava, amb relació al molí del Castell, de “illa duo molendina nostra de Cabanis [...] sunt ambo in una eademque domo”: veure doc. 5.

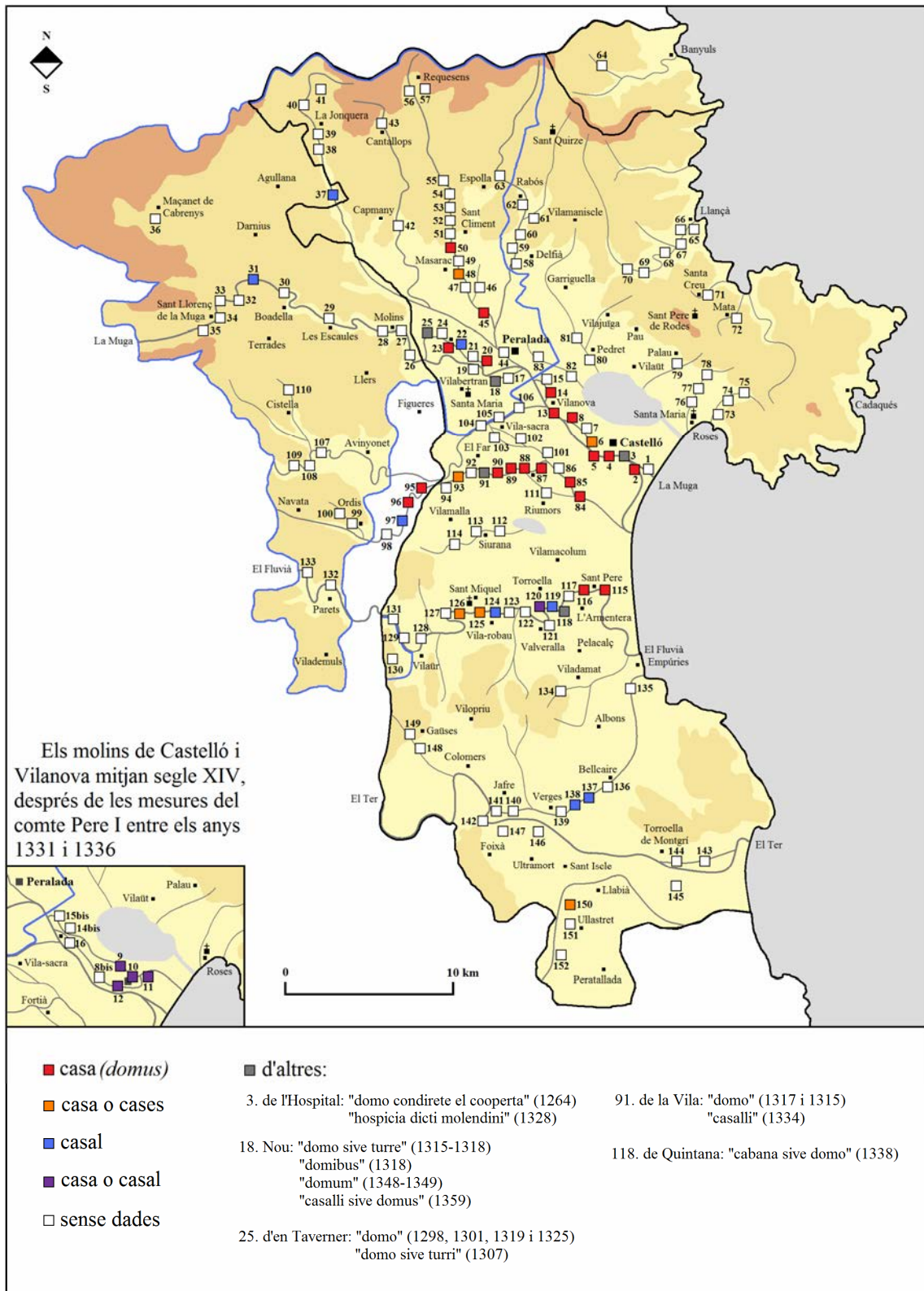
el plural (*domos*) –potser perquè eren instal·lacions més complexes–, tot i que en ambdós casos també s'utilitzà la paraula en singular (*domus*).

FIGURA 21. Molins citats en singular i molins citats, almenys una ocasió, en plural ⁴⁴¹

⁴⁴¹ Cal tenir en compte que les instal·lacions eren citades en plural sobretot en la documentació de la seva gestió (en tenim més dades amb relació als molins de la plana) i en singular en d'altres casos.

FIGURA 22. Les definicions dels edificis dels molins ⁴⁴²

⁴⁴² Veure Apèndix, p. 871-878.

A partir d'aquí, si mirem el que ens diu Christian Guilleré en parlar de la casa gironina baixmedieval, podem suposar que l'arquitectura d'aquests molins era més aviat senzilla, pràcticament d'una sola estança.⁴⁴³ En aquest mateix sentit, veiem que el 1338 es parlava de la “cabana sive domo dicti molendini” amb relació al molí de la Quintana (Saldet), i pocs anys abans, quan dos paraires peraladencs compraven un molí bataner a Sant Climent, el preu de l'operació va ser de 80 sous per la roda i –suposem– la resta d'aparells (“molandinum sive rota”) i de tan sols 20 sous per l'edifici, del qual sembla que la roda en quedava fora (“domum que est iuxta dictam rotam”).⁴⁴⁴ Tanmateix, no prenguem aquest darrer preu com a referència, ja que el valor dels molins, almenys dels fariners, sumant les despeses de la casa, aparells i moles, entre d'altres, era sens dubte molt més elevat encara que la seva arquitectura no fos gaire important. Per exemple, el preu de la reconstrucció en un nou paratge a les ribes del riu Fluvià del molí de Cabanyó (“remoure lo dit molín e construhir de nou en altre loch més amont”) fou de 1.200 sous melgoresos, entre les despeses de “maestres e manobres e caus e pera e fusta e altres appareylamens necessaris”. Aquesta quantitat, però, era més concretament la que demanaven els seus propietaris a la casa comtal com a esmena pel dit trasllat, provocat per la nova construcció d'un nou molí comtal a Valveralla que impossibilitava el correcte funcionament del primer molí de Cabanyó, i podria ser que el preu fos en realitat exagerat.⁴⁴⁵

Una altra denominació utilitzada fou la de torre: “domo sive turri” (molí d'en Taverner, a Cabanes, el 1307) i “domo sive turre in qua dicta molendina sunt constructa et hedificata” (molí Nou, a Peralada, entre 1315 i 1318).⁴⁴⁶ Es tractaria d'uns edificis més imponents que els anteriors? Els “baluartes” als que fa referència Ramon Martí? No en sabem la resposta; tot i que, si bé podien tenir un aspecte de torre, no creiem que la seva arquitectura fos la pròpia d'un edifici fortificat. Tot i la localització del molí Nou ben a prop dels límits del vescomtat, la fortificació d'aquesta instal·lació hauria estat sens dubte motiu de conflicte amb els comtes d'Empúries. En aquest sentit, l'única

⁴⁴³ GUILLERÉ, Christian. *Girona al...*, p. 466-468. Més concretament, Guilleré parla de la *domus* com un immoble d'una sola estança o, en tot cas, molt senzill; en ocasions feien referència a les diferents habitacions d'una casa. Mentre que per citar immobles més grans es parlava d'*albergum*, d'*hospicium* o bé de *domos* (en plural).

⁴⁴⁴ Docs. 1056 i 1578.

⁴⁴⁵ Docs. 1546 i 1547.

⁴⁴⁶ Docs. 534, 535, 727, 730 i 812.

referència al respecte de què disposem ens assabenta precisament del contrari. En motiu d'un dels recurrents enfrontaments entre els Empúries i els Rocabertí, en aquest cas a finals del segle XIII, aquests darrers van prendre i fortificar el molí del monestir de Santa Maria del Vilabertran, ben a prop del molí Nou, però després de la intervenció reial el vescomte va haver de restituir-lo “desarmatum” al cenobi.⁴⁴⁷ En tot cas, la paraula més utilitzada per definir la construcció del molí Nou fou *domus*; a mitjan segle també es parlava del “casalli sive domus ipsius molendini”.⁴⁴⁸

Un altre nom que van rebre les construccions era *casal*. Com hem comentat abans, aquesta paraula era utilitzada per definir els molins que comptaven amb un nombre més destacat d'aparells, però amb relació al comtat empordanès veiem que també s'utilitzava per a instal·lacions més modestes. La primera referència que en tenim (1297), es refereix precisament a la concessió per part del comte Ponç Hug IV a Albert Cortada de la facultat de construir en el rec de Verges un “casalem molendinorum [...] de duabus rodīs”, és a dir, un molí amb dues rodes o aparells, com veurem tot seguit un tipus d'instal·lació molt habitual.⁴⁴⁹ Uns anys més tard (1331-1332), també van rebre aquesta denominació els nous molins comtals castellanins construïts pel comte Pere I, molt probablement uns dels molins empordanesos amb un nombre d'aparells més gran. Tanmateix, fins i tot en aquest cas les denominacions foren força arbitràries, i aquestes instal·lacions eren citades també com a “prime et secunde domus molendinorum”, en referència als molins de Dalt i del Mig; “molendina inferiora”, també en referència al que seria conegut poc després –una vegada construït el tercer casal fariner– amb el nom de molí del Mig; o bé “domum molendinorum draperiorum” i “molendina draperia”, en referència al molí bataner de Sant Marc, els anys 1345 i 1346.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Els procuradors del vescomte de Rocabertí van haver de desmantellar les “tapiarum, gabiarum, anaylarum et aliorum que de novo facte fuerunt in modum forcie in molendini monasterii Sancte Marie Villabertrandi in termino de Cabanis”: veure doc. 174.

⁴⁴⁸ Altra vegada amb relació al molí Nou, el juliol de l'any 1318, quan el batlle de la vila en va subhastar la quarta part propietat del pare Francesc Trilles, es parlava de les “domibus” del molí: veure doc. 823. En els arrendaments dels anys 1348 i 1359 es parlava de “molendina dicte Caritatis sita in una domo in ripparia Sambuche, vocata molendinum Novum”, en el primer dels casos, i de “molendina ambo que sunt in casalli sive domus ipsius molendini”, en el segon.

⁴⁴⁹ Doc. 274.

⁴⁵⁰ Docs. 1283-1285, 1349, 1767 i 1822.

Realment, les dades són poques, i resulta difícil poder afirmar amb seguretat quines eren les característiques dels molins empordanesos. Tanmateix, si analitzem amb detall la documentació vinculada amb la gestió de les instal·lacions i amb les diverses persones que hi participaven, podem anar una mica més enllà.

En primer lloc, veiem que els propietaris d'alguns dels molins disposaven, ben a prop d'aquests, i sempre dins d'una mateixa finca, d'edificis presumiblement més grans i complexes, equiparables a un mas, que eren el nucli d'una explotació agropecuària més o menys important. A la vila comtal, aquest era el cas dels molins de la Coromina, d'en Mercadal i d'en Llobet, ja que els propietaris d'aquests disposaven de cortals o masos a les seves immediacions, enmig de les terres adjacents a les quals hem fet referència en un punt anterior.⁴⁵¹ En aquest darrer molí, per exemple, en algun dels arrendaments es registrava l'obligació per part dels arrendataris de dur la part del gra que pertocava als propietaris "intus cortalle sive hospicium" que aquests tenien al costat del seu bosc, per tant prop del molí.⁴⁵² Així mateix, mentre que d'una banda es parlava del cortal, en referència a una construcció tipus mas i probablement enretirada del riu, la paraula utilitzada per al molí i d'altres edificacions properes associades a hortes i calciners era *domus*, això és, una edificació molt probablement més senzilla. Encara en aquest sentit, sabem que dos dels molins rosincs que hem documentat, de Vinya Vella i de Bocona, estaven al costat dels masos que els seus propietaris tenien en la mateixa finca, tal com si els molins fossin tan sols una més –i tot fa pensar que no la més important– de les seves construccions.⁴⁵³

Un altre motiu per pensar que molts molins no comptaven amb una arquitectura gaire complexa ni imponent és la localització d'un bon nombre d'instal·lacions molt a prop dels murs de diverses poblacions, ja que en moments de conflicte militar haurien pogut ser aprofitats pels possibles assaltants. A Vilanova de la Muga, un molí comtal construït a mitjan segle XIV va haver de ser desmantellat per aquest motiu, per evitar que les tropes de Jaume de Mallorca l'utilitzessin per assaltar la vila.⁴⁵⁴ I aquest podia ser el cas d'un bon nombre de molins a Castelló, Peralada, Cabanes, Sant Climent i

⁴⁵¹ Docs. 193, 1099 i 1119. Els cortals, equiparables als masos, eren unes de les explotacions agropecuàries de la zona: veure COMPTE, Albert. "Els cortals..."

⁴⁵² Doc. 913.

⁴⁵³ Docs. 1311 i 1386.

⁴⁵⁴ El vilanoví Andreu Llorenç assegurava que el comte Joan I el va fer enderrocar "tempore guerre regis Maioricharum, pro tuitione forcie dicti loci de Villanova": veure doc. 2188.

Verges, situats com ja hem comentat molt a prop dels murs o els portals d'accés al seu recinte emmurallat, i de ben segur de moltes altres viles.

D'altra banda, és diversa la documentació vinculada amb la contractació dels moliners i traginers que ens assabenta que aquestes instal·lacions tan sols eren lloc de residència esporàdica –sempre en funció de la feina–, i en cap cas dels familiars dels treballadors. Alguns autors han imaginat els molins com unes construccions complexes on hi residien els moliners i les seves famílies, i on les terres adjacents eren utilitzades per aquests com a activitat complementària.⁴⁵⁵ Aquest podria ser el cas d'alguns molins, fins i tot al comtat i vescomtat, però almenys en la majoria de les instal·lacions documentades en aquest treball la realitat era una altra ben diferent.

Primerament, suposem que els molins no eren lloc de residència habitual dels moliners pel fet que en moltes instal·lacions hi treballaven diverses persones, i com veurem en un proper capítol ben sovint de manera relativament poc estable. Ens referim especialment als molins de la zona de la plana, en els quals hi treballaven entre dues i tres persones a banda dels encarregats del manteniment, que tan sols s'hi desplaçaven de manera molt puntual i en motiu de reparacions. És clar que alguns d'aquests treballadors es podien perpetuar en el càrrec per períodes importants, però encara hem de tenir en compte que la gestió dels molins era arrendada en moltes ocasions, a curt termini, en subhasta pública als majors oferents.⁴⁵⁶

Són molt pocs els documents que ens aporten dades sobre les obligacions dels moliners; però en els casos que sí és així, els registres apunten en aquesta mateixa direcció, és a dir, ens assabenten que els molins eren especialment llocs de treball. Per exemple, quan el desembre de l'any 1302 el moliner castellaní Berenguer d'en Llobet fou contractat per treballar al molí del Prat, a Fortià, es registrava que fins Nadal hi hauria de dormir cada nit, però des de llavors –i fins la festa de Pasqua, quan acabava el contracte– tan sols “ad consuetudinem aliorum moneriorum huius ripparie”, això és, segons estaven habituats els moliners dels molins de Fortià i el Far.⁴⁵⁷ Sembla evident

⁴⁵⁵ Víctor Farías ens diu que els moliners residien amb la seva família al molí, en la “domum mulnarii”: veure FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 80-86.

⁴⁵⁶ Al molí del Comte del puig de la Muga, a Castelló, per exemple, hi havien de treballar dos moliners, un besolfer i un mestre, els quals a més no coincidien amb els arrendataris o gestors de la mateixa instal·lació. En els darrers capítols parlem a bastament d'aquest tema.

⁴⁵⁷ El document deia: “quod iaceam ibi assidue tam in diebus festivus quam non festivis hinc ad festum proximum nunc venturum Nativitatis Domini, et de inde ad consuetudinem aliorum moneriorum

que Berenguer era un moliner amb experiència i que després de Nadal tan sols residiria al molí alguns dies, i en cap cas amb la seva pròpia família.

És probable, en canvi, que els moliners i altres treballadors joves, amb poca experiència i unes tasques menys especialitzades passessin més nits als molins o bé hi residissin habitualment, sobretot si provenien de lluny. Fixem-nos en la contractació el 1319 de Pere Teixidor, oriünd de Narbona, com a traginer al servei dels arrendataris dels molins del Prat i de Mata (Fortià), en la qual es convenia que aquest hauria de treballar un any tant a Castelló com als molins, i dormir-hi sempre que ho volguessin els contractants.⁴⁵⁸ Tot i això, ni tan sols aquests treballadors menys “qualificats” residien sempre als molins. El mateix any 1319, el jove peraladenc Joan Gomar, traginer del molí Nou, havia de passar algunes nits al molí per ajudar si era necessari entre les festivitats de Sant Miquel (29 de setembre) i Nadal, però sens dubte disposava de residència a la mateixa vila.⁴⁵⁹ El 1312, quan el cavaller Pere Alquer contractava a Pere Hospital, de Vilajuïga, com un dels dos moliners del molí castellaní de la Coromina, es convenia que l'allotjaria o, si més no, li donaria menjar en el seu “hospicium” de la vila comtal; i un any abans (1311), quan dos socis convenien la construcció d'un molí a la parròquia de Delfià, es registrava que en cas que un hagués d'hostatjar un moliner a casa seva (“in meo hospicio”) les despeses de manteniment i el salari d'aquest anirien a mitges.⁴⁶⁰

Amb relació a la vila comtal, prenem l'exemple del moliner Guillem Miró, que oriünd de Santa Maria de l'Om el 1296 era contractat per treballar durant un any de moliner al molí del Prat (Fortià).⁴⁶¹ El seu salari, més aviat modest (24 mitgeres d'ordi, la manutenció i 12 sous per vestir), ens indica la seva joventut, i per tant podria ser que hagués de residir prou dies al molí. Gairebé una dècada més tard, en canvi, Guillem feia un gran pas en la seva carrera professional en ser establert pel termini de quatre anys en el càrrec de moliner del molí castellaní del monestir de Santa Maria de

huius ripparie”: veure doc. 403. El salari, dues mitgeres i mitja de farina d'ordi a la setmana (uns 75 kilograms de farina), era prou alt. Prenent un valor aproximat de 2 sous per les mitgeres d'ordi, Berenguer d'en Llobet hauria estat remunerat en cas d'haver exercit per un any amb uns 250 sous melgoresos.

⁴⁵⁸ Doc. 864.

⁴⁵⁹ Doc. 852.

⁴⁶⁰ Docs. 656 i 662. En aquest mateix sentit, veure també doc. 1595.

⁴⁶¹ Doc. 241.

Roses.⁴⁶² El fet que hagués hagut d'entregar una fiança de 600 sous melgoresos abans de rebre la feina de mans de l'abat ens indica que Guillem ja disposava aleshores d'un cert capital o d'avaladors, però fou especialment a partir d'aquest moment quan, en certa mesura, assentà les bases de la seva futura prosperitat econòmica. Posteriorment, Guillem rebia vitalíciament el càrrec de moliner i d'administrador del mateix molí, per a ell i un dels seus fills, i participava –probablement com a inversor– en l'arrendament d'algun dels altres molins castellanins de les ribes de la Muga.⁴⁶³ Ben assentat a la vila comtal, Guillem hi havia adquirit diverses propietats immobles, entre elles una casa al puig Mercadal, al costat de les cases dels també moliners Berenguer d'en Llobet i Pere Deuslosall, en la que probablement residia amb la seva família.⁴⁶⁴

El cas de Guillem Miró no fou extraordinari, i així com aquest hem documentat d'altres moliners amb residències a Castelló i Peralada –almenys eren els propietaris d'alguns immobles.⁴⁶⁵ A la vila comtal, sabem que dels almenys vint albergs que hi havia al puig de la Milícia el 1284, sembla que fins a quatre eren de moliners.⁴⁶⁶ Els diversos treballadors dels molins podien passar algunes nits en les seves instal·lacions, però sembla que en la seva majoria aquestes no estaven equipades per a la residència dels moliners i les seves famílies. De fet, en els molins situats a les ribes dels rius més importants o en les zones fàcilment inundables, l'estada hi devia ser ben perillosa en moments de grans precipitacions, com semblen demostrar les paraules del moliner peraladenc Pere Figuera, que a mitjan segle XIV gestionava el molí Nou.⁴⁶⁷ L'any 1360,

⁴⁶² Doc. 489.

⁴⁶³ En parlem a bastament en un proper capítol.

⁴⁶⁴ L'any 1321 Guillem comprava pel preu de 100 sous una “domum” amb pati al puig Mercadal (Castelló), situada tot just al costat de l'alberg de Berenguer d'en Llobet i de la casa de Pere Deuslosall, ambdós moliners: veure doc. 934. El dia abans (26 de novembre) Guillem Miró reconeixia tenir pel sagristà de Sant Miquel de Fluvià una “domum meam cum patio suo quam et quod habeo in podio de Mercatallo ville Castilionis”, que limitava: “ab oriente in hospicio Petri Simonis, a meridie in hospicio Berengarii d-en Lobet ab occidente in domo Petri Deuslosalli, monerii”: veure doc. 933. L'any 1326, quan la seva filla Caterina es casava amb el fill del corredor Pere Rovira, un part del dot aportat per aquesta eren 300 sous en concepte d'un alberg (“hospicium”) al puig Mercadal: veure doc. 1135.

⁴⁶⁵ A l'Apèndix anotem els moliners i les operacions que registraren públicament: veure p. 993.

⁴⁶⁶ Ens estem referint al moliner Jaume Mitjà, al seu pare Joan Mitjà, que molt probablement també era moliner, i a Dalmau i Pere Caldes: veure doc. 83.

⁴⁶⁷ Amb relació a una demanda de Pere Figuera contra la cúria de Peralada pel cobrament del mesuratge de la farina sobre uns cereals, aquest deia que en una ocasió, “com les aygues fossen vengudes

quan els procuradors de la Caritat Major de Peralada es desplaçaren fins aquesta mateixa instal·lació per fer-ne inventari, després de la marxa de l'arrendatari sense haver-la restituit en l'estat anterior a l'arrendament, els béns eren els següents:

Primerament VI armeles d'arbre, ítem III pichs, ítem II golfes d'arbre, ítem un parpal de ferra, ítem I mayl, ítem I corteria e I corteron, ítem II brassoles de ferra, ítem I tayla ab sogua, ítem I sercle de ferra, ítem I molín ab tota s'apereyla; en l'altre molín no ha neguna [...] sinó dues moles e la farnera.⁴⁶⁸

Podria ser que tan sols s'hagués anotat el que formava part dels aparells o ginys, o el que era utilitzat en el dia a dia de l'explotació del molí. De no ser així, l'interior de la instal·lació comptava amb molt pocs elements.

En resum, d'acord amb les dades recollides, suposem que la majoria de molins documentats en el present treball –especialment els de la zona de la plana– eren força senzills: amb una sala per a les moles i potser alguna altra estança per als moliners o per al bestiar de tragi; tan sols eren utilitzats com a residència de manera esporàdica.⁴⁶⁹ En determinats períodes, en funció de la demanda o d'altres factors, com la disponibilitat d'aigua per accionar els aparells, el personal hi residia de nits per treballar el màxim d'hores possibles. Podria ser que els treballadors hi alternessin les pernoctacions per vigilar les instal·lacions i el gra que s'havia de moldre. Però també és possible que els molins fossin desocupats amb la posta del sol, una vegada recollit en la major mesura possible tot el que podia ser objecte de robatori. En aquest sentit, veiem que alguns documents es referien a l'obligació dels moliners de residir en el terme del molí en el que treballaven, però en cap cas s'especificava –al contrari, per exemple, que en els establiments o arrendaments de masos– l'obligació de fer residència al mateix molí.⁴⁷⁰

grans”, encarregà al seu “misatge” marxar del molí amb uns sacs de farina; sacs que molt probablement aquest duria cap a la vila: veure doc. 1320.

⁴⁶⁸ Doc. 2011.

⁴⁶⁹ En l'arrendament del molí de la Coromina de 1305 es parlava de l'ase del molí, mentre que en l'arrendament del molí Nou de l'any 1346 els arrendataris obligaren als seus fiadors els beneficis del molí i la “bestia que nunc est”.

⁴⁷⁰ L'any 1334 quan s'establí vitaliciament la molinaria del molí comtal d'Empúries a Francesc Canelles se l'obligà a fer residència amb la seva dona al terme del castell d'Empúries: veure doc. 1394. Pels volts de l'any 1298 el cavaller Jaume de Vallgornera deia que el moliner Guillem Baró havia de

No podem descartar que, especialment a les zones de muntanya, on en ocasions la propietat (domini útil) dels molins anava associada a la tinença d'algun mas o de terres utilitzades pels moliners i les seves famílies com a activitat complementària, els edificis fossin utilitzats com a residència, però no sembla el més habitual en gran part del comtat empordanès en el període estudiat.

4.2.2. El nombre d'aparells

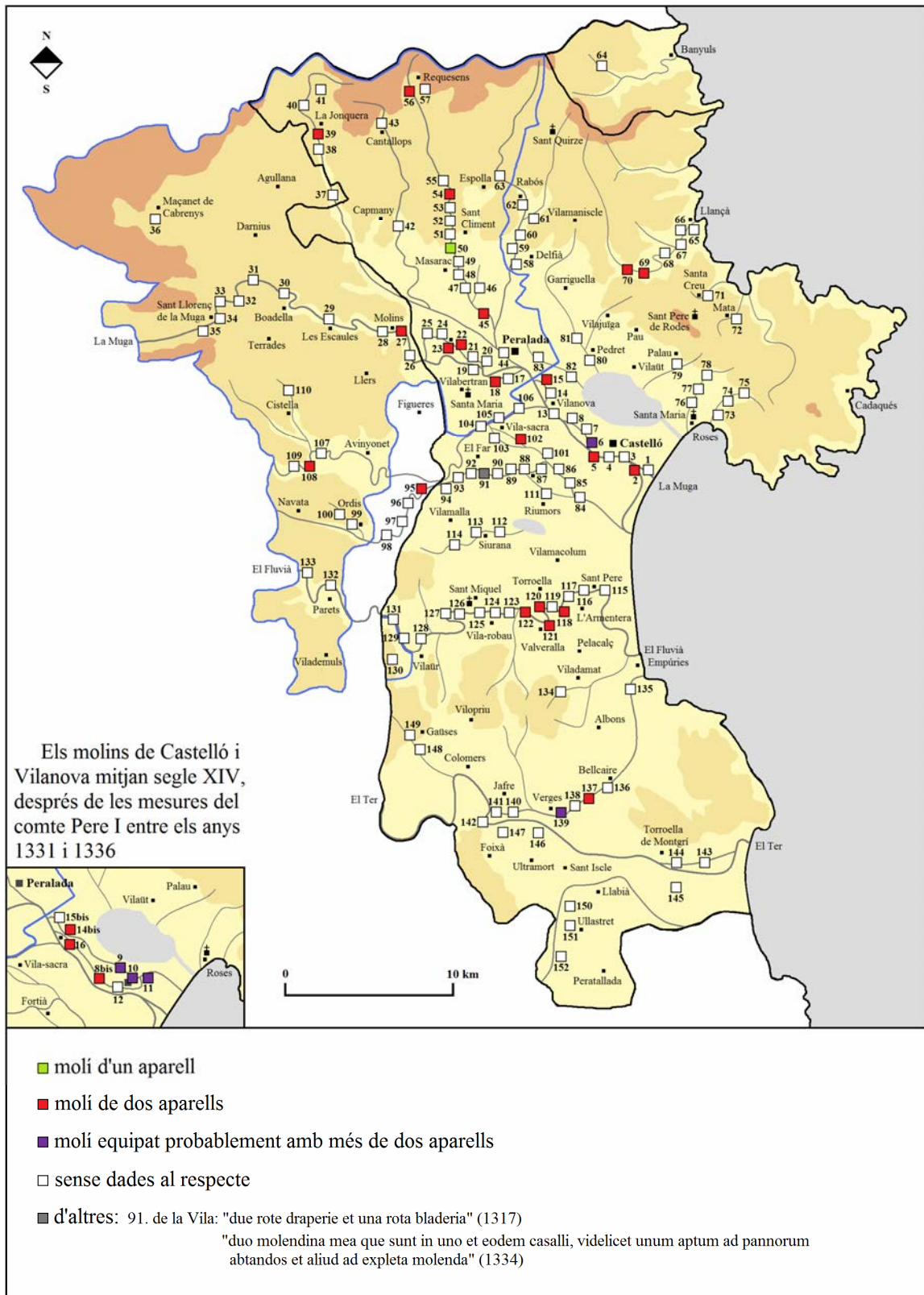
Una vegada hem examinat a grans trets quines podien ser les característiques arquitectòniques dels molins, fixem-nos en el nombre d'aparells que contenien, tot i que la documentació de què disposem s'hi refereix amb excepcionalitat.⁴⁷¹ Amb relació als molins de la vila comtal, tan sols sabem del cert que el molí d'en Llobet disposava a principis del segle XIV de “duarum rotarum”, la qual cosa voldria dir que comptava amb dos aparells. Altra cosa és determinar amb més detall com eren aquests aparells, i si en el cas dels fariners accionaven un sol joc de moles cadascun. D'aquest darrer aspecte en parlarem en el proper punt.

Tot i això, com veiem en el següent mapa, sembla que eren majoria els molins que disposaven de dos ginys (veure Figura 23, p. 224). Fins i tot podria ser que aquest fos en certa mesura el nombre al qual s'havien “estandaritzat” al llarg dels anys les noves construccions de molins en algunes de les sèquies i rius més importants. El nombre d'aparells era un aspecte que acostumava a especificar-se en les concessions de molins, i la limitació a dues rodes en els exemples documentats era l'habitual.

“facere continuam residenciam apud Vallegorneriam”, no sabem si amb relació al molí de Rustià: veure doc. 300.

⁴⁷¹ Com hem dit anteriorment, quan parlem de giny o aparell fem referència al conjunt format per roda o rodet, d'una banda, i els altres elements que, aprofitant el moviment dels primers, eren utilitzats per a moldre cereals o batanar teixits, de l'altra. En el cas dels aparells fariners o utilitzats per a la mòlta de cereals, suposem uns aparells que accionaven un sol conjunt de moles (la inferior i la superior), tot i que tècnicament en podien accionar més. En la documentació de l'època aquests aparells es poden confondre o anomenar amb un dels seus elements més destacats, les seves rodes.

FIGURA 23. El nombre d'aparells dels molins ⁴⁷²

⁴⁷² Veure Apèndix, p. 871-890.

Encara en aquest sentit, veiem que l'any 1328 el moliner del molí castellaní de l'Hospital registrava una protesta tot afirmant que “de iure et de usu dicte ripperie, omnia molendina debent stare sibi ad certis mensuris, ita quod unum non accedat aliud in mensura”.⁴⁷³ És clar que aquest es referia a l'excessiva alçada de la resclosa d'una de les altres instal·lacions de la vila, però pensem que aquesta equitat també podia existir amb relació al nombre d'aparells. Així entenem també una clàusula de l'arrendament del molí castellaní d'en Mercadal l'any 1332, quan ja s'havien desmantellat els primers molins del darrer tram de la Muga i construït els dos primers casals de molins fariners comtals de Castelló: es deia que s'hauria de fer esmena a l'arrendatari, el moliner Berenguer d'en Llobet, en cas que dins del termini del contracte el comte construís “molendina roderia ultra duas rotas” o bé molins que “valguessin” més que els de dues “rotas roderias”, la qual cosa augmentaria –entenem– notablement l'oferta molinera a la vila comtal i podria fer baixar el volum de beneficis del molí que gestionaria Berenguer. Només són conjectures, però creiem molt probable que els molins de “duas rotas” fossin els habituals al riu Muga, mentre que els que tenien més rodes o en superaven la seva productivitat es consideraven excepcionals.

En ocasions, però, tot i que un molí disposés del dret d'albergar un nombre determinat d'aparells, els operatius eren menys, bé perquè amb un giny podien satisfer la seva demanda, bé perquè per diversos motius el manteniment no era el més adient. El molí de la Cavalleria de Cabanes, per exemple, el 1347 tan sols disposava d'un giny, tot i que era ben conegut que anteriorment n'havia tingut dos.⁴⁷⁴ A la veïna població de Peralada els molins que la Caritat Major posseïa a les ribes de la Muga veieren alterat en prou ocasions el nombre d'aparells. Pel que fa al probablement més antic dels dos, el molí de Guaitallop, els diversos documents de la seva gestió semblen demostrar que a principis del segle XIV tan sols disposava d'un aparell. Abans de la Pesta Negra havia augmentat a dos aparells, però amb posterioritat a la pandèmia el tornem a documentar amb un aparell i en ocasions no era operatiu. El molí Nou, d'altra banda, ja comptava amb dos aparells l'any 1315, quan el de Guaitallop en tenia només un. Sembla que tenia més importància que el molí de Guaitallop, però també va veure baixar el seu volum de producció com a conseqüència de la davallada demogràfica causada per la Pesta. L'any

⁴⁷³ Docs. 1186 i 1187.

⁴⁷⁴ El 1347 es feia referència a “illis duobus molendinis que in uno eodem casali consueverunt existere ab anticho”, tot i que aleshores tan sols es disposava d'un aparell (“in quo casali nunc unum dum taxat molendinum est seu existit”: veure doc. 1833).

1360, quan el batlle de la vila i els procuradors de la Caritat s'hi desplaçaren per fer-ne inventari, disposava només d'un aparell sencer, mentre que a l'altra tan sols hi havia les moles i la caixa per recollir la farina (un “molín ab tota s'apereyla” i “en l'altre molín no ha neguna [...] sinó dues moles e la farnera”).⁴⁷⁵

Els molins del comtat amb més de dos aparells eren ben pocs. De fet, tan sols en una ocasió hem documentat una instal·lació que del cert superava aquest nombre: el 1317 el molí de la Vila, al Far, contenia “due rote draperie et una rota bladeria”. Uns anys més tard (1334), però, el molí comptava com hem comentat anteriorment amb dos aparells, “unum aptum ad pannorum abtandos et aliud ad expleta molenda”.⁴⁷⁶

La resta de molins que potser contenien més de dos aparells foren algunes de les instal·lacions que al llarg del període estudiat van ser operatives a les poblacions de Castelló i Verges. Amb relació a la vila comtal, ens referim en primer lloc al molí que els comtes posseïren fins l'any 1331 al puig de la Muga, l'únic dels molins de les ribes de la Muga que en la documentació originada en motiu del seu desmantellament conservà la denominació en plural (“molendina nostra vetera vocata des Comte”). Hem vist que les denominacions de les instal·lacions podien ser prou arbitràries en moltes ocasions, però creiem que aquest molí comptava amb el doble de ginys que la resta de molins castellanins coetanis. De fet, si en cadascun d'aquests darrers es distingia una sotspropietat anomenada molineria que implicava el cobrament d'una part dels seus beneficis a canvi d'exercir o delegar el càrrec de moliner, sabem que al molí comtal hi existien dues molineries; és a dir, comptava amb un moliner més.⁴⁷⁷ També hem de tenir present la possibilitat, però, que aquest molí comptés amb el nombre habitual d'aparells (dos), però que cadascun d'ells accionés més d'un conjunt de moles.

D'altra banda, el darrer motiu pel qual pensem que el molí comtal del puig de la Muga comptava amb un nombre d'aparells superior a la resta de molins castellanins és

⁴⁷⁵ Doc. 2011.

⁴⁷⁶ Docs. 801 i 1398.

⁴⁷⁷ La principal obligació dels propietaris de cadascuna de les dues molineries del molí del Comte és ben clara en aquest sentit: “tenere in dictis molendinis unum monerium qui deserviat dicte monerie”. Com veurem detingudament en un proper capítol, en cadascun dels molins castellanins de les ribes de la Muga es diferenciaven almenys tres parts dins del seu conjunt: la molineria, la besolfa i el mestratge. Cadascuna d'aquestes parts o sotsproprietats tenia assignada una determinada part dels beneficis del molí a canvi que els seus propietaris o tinents realitzessin les tasques de moliner (molineria), besolfer (besolfa) i mestre o encarregat del manteniment (mestratge).

un document que, amb relació a aquesta instal·lació –tot i ser redactat posteriorment– ens parla “de tots los quatra molins fariners que tenia dit excelentíssim compte en la present vila y terme de Castelló”. L’escrit és una queixa a l’administració comtal que va fer registrar el clergue Pere Joan Rigau, obtentor del benefici de Sant Pau a l’església de Santa Maria de Castelló, en motiu de l’impagament d’un cens de 168 sous anuals que rebia sobre els casals de molins fariners comtals castellanins. Sabem del cert que aquests 168 sous era la quantitat amb què fou estimat el valor de cadascuna de les dues meitats de la besolfa del molí del Comte del puig de la Muga, que poc abans del seu desmantellament posseïen els germans Pere i Berenguer Bardoner, i amb els beneficis d’una de les quals Pere va dotar el benefici de Sant Pau. Una vegada desmantellat el molí del puig de la Muga, el llavors clergue obtentor del benefici i Berenguer Bardoner foren compensats amb l’assignació de dos censos de 168 sous cadascun, el cobrament d’un dels quals era el que reclamava Pere Joan Rigau. El document en qüestió es refereix al fet que el comte Ponç Hug III havia concedit a un besavi dels Bardoner part dels beneficis “de tots los quatra molins fariners” de Castelló.⁴⁷⁸

Ara bé, que serien els quatre molins fariners a què es feia referència? És una equivocació del document? Potser es va confondre el molí del puig de la Muga amb els quatre molins o casals de molins –de fariners només n’hi havia tres, però– que el comte Pere I va fer construir entre els anys 1331 i 1336 a la vila comtal? És una possibilitat, però també podria ser que el document fes referència al molí comtal del puig de la Muga. En aquest cas, ens restaria saber si els “quatre molins fariners” farien referència a quatre aparells que accionaven cadascun d’ells un sol conjunt de moles, o si algun dels aparells en podia accionar més. Lamentablement no en sabem la resposta.

També a la vila comtal, unes altres instal·lacions que comptaren presumiblement amb un nombre d’aparells més alt que la gran majoria de molins del comtat van ser els

⁴⁷⁸ El document en qüestió fa referència al fet que el 25 de juny de l’any 1331 el comte Pere I (“lo infant don Pere”) convingué amb els germans Pere i Berenguer Bardoner la creació del cens de 168 sous per compensar la “multura” que aquests rebien en tant que hereus d’una concessió de l’any 1250 a un seu besavi “de tots los quatra molins fariners que tenia dit excelentíssim compte en la present vila y terme de Castelló”: veure AMCE, Empúries 8488. No presenta datació, es troba en bastant mal estat i, a més, conté –a ulls dels documents del primer terç del segle XIV– algunes incorreccions prou evidents. En primer lloc, qui convingué amb el comte Pere I l’any 1331 la creació dels censos no eren Berenguer i Pere Bardoner, sinó Berenguer Bardoner i el clergue beneficiat per Pere Bardoner o, en tot cas, els marmessors o hereus d’aquest darrer. D’altra banda, la “multura” a que fa referència el document es tractaria, sens dubte, de la besolfa del molí del Comte.

molins construïts a Castelló entre els anys 1331 i 1336: especialment els fariners, els anomenats molins de Dalt, del Mig i de Baix. En aquest treball ens hi referim en diverses ocasions amb el nom de casals de molins per diferenciar-los dels anteriors molins castellonins de les ribes de la Muga, però no sabem fins a quin punt els aparells d'aquests casals eren més nombrosos de l'habitual. Tan sols un document de l'any 1362 ens fa pensar que en molí de Baix, situat al costat del convent de framenors, comptava llavors amb almenys tres aparells. El 5 de juliol un mestre dels molins reconeixia cobrar uns diners d'una roda que instal·là “*intus domos molendinorum inferiorum dicte ville, iuxta domos fratrum minorum, in molendino videlicet mediano ipsius domus*”.⁴⁷⁹ En aquest mateix sentit, sabem també que l'any 1331, quan tan sols hi havia construïts els molins fariners comtals de Dalt i del Mig, es feren portar a Castelló dotze moles provinents de Barcelona.⁴⁸⁰ Serien les moles que havien de situar-se en els tres aparells de cadascuna d'aquestes dues instal·lacions?

A banda d'aquests exemples castellonins, un dels molins amb unes instal·lacions més grans era el molí del Comte de Verges. Disposava d'aparells per a la mòlta de cereals i, des de finals del segle XIII, també integrava aparells per al batanatge de teixits, que en aquest darrer cas disposaven d'una tercera part de l'aigua de la sèquia que abastia el molí.⁴⁸¹ Com en el cas del molí del Comte de Castelló, podria ser que hagués comptat amb dues molineries i per tant amb dos moliners, però no ho sabem del cert.⁴⁸²

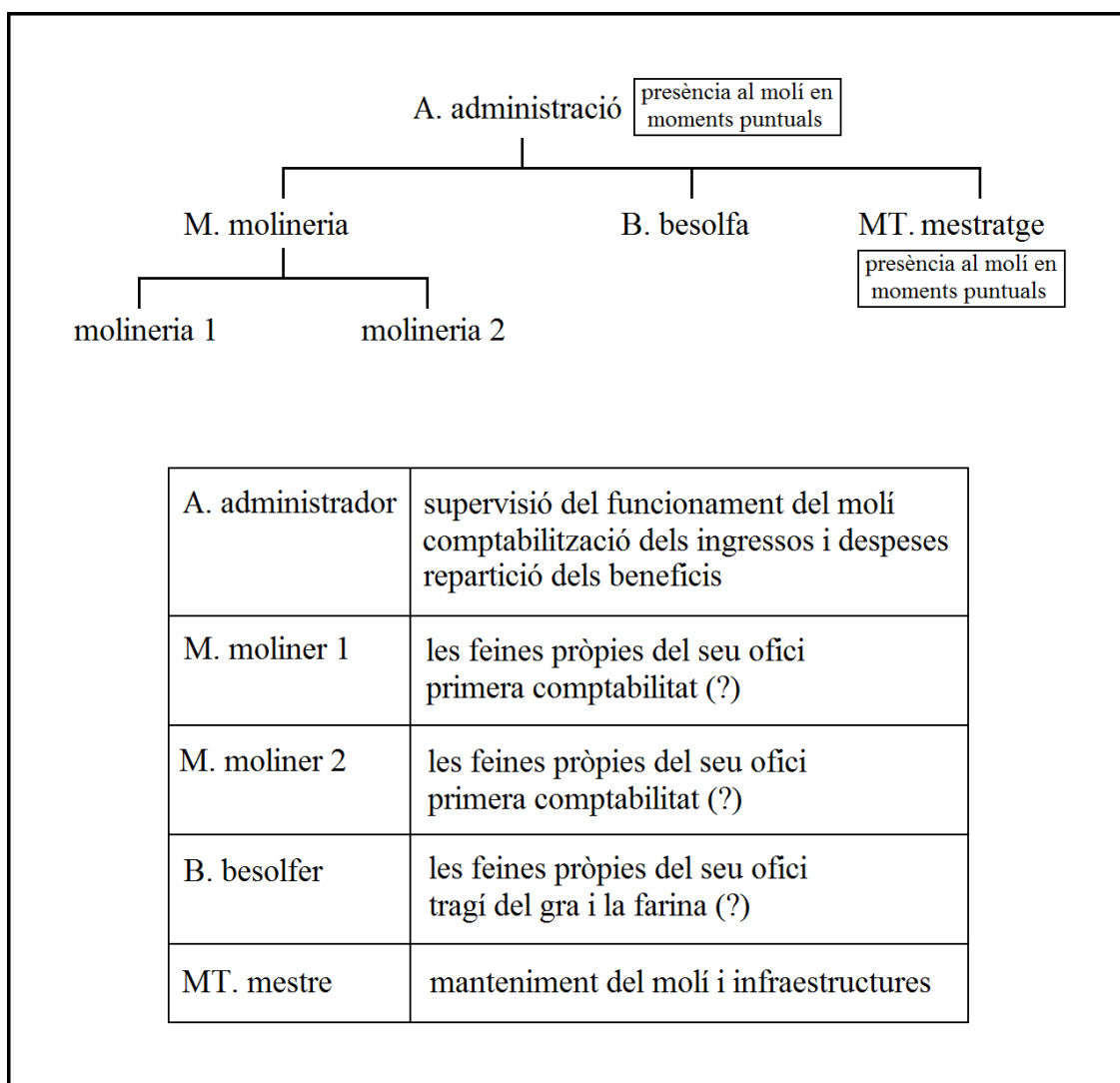
⁴⁷⁹ Doc. 2039.

⁴⁸⁰ Doc. 1304.

⁴⁸¹ Pels volts del 1276 el comte Hug V manava al batlle de Verges construir “*unum molendinum draperium*” en el rec comtal de Verges: veure doc. 49. L'any 1346 un administrador comtal concedia en emfiteusi a Pere Savarrés, de Castelló, la tercera part de l'aigua del molí comtal de Verges que havia estat usada “*ad opus molendinorum draperiorum que in dicto loco de Virginibus esse consueverunt*”, tot i que es reservava la opció de recuperar la donació en cas que fes falta “*ad opus dicti molendini draperii*”, si el comte el volia tornar a fer operatiu: veure doc. 1788. Un document del gener de l'any 1340 ens diu que el mateix Pere Savarrés rebia tots els dimecres i dijous una part dels beneficis dels molins comtals de Verges “*tam veteribus quam novo quod est draperium*”: veure doc. 1620.

⁴⁸² A finals de l'any 1320 la comtessa Marquesa establia vitalíciament a Bernat Ponç “*unam moneriam molendinorum castri de Virginibus*” a canvi del salari habitual “*pro una moneria in dictis molendinis*”: veure doc. 909. En alguns dels contractes dels arrendaments del molí es parla de fer-ne entrega al batlle comtal de la població i als moliners del molí, entre d'altres (“*baiulo nostro dicti castri et moneriis dictorum molendinorum et aliis quibuscumque personis que de predictis nobis tenentur respondere*”). L'any 1322 es registrà un pagament als arrendataris, en cas que les moles i els pics dels

FIGURA 24. Esquema del funcionament del molí del Comte del puig de la Muga

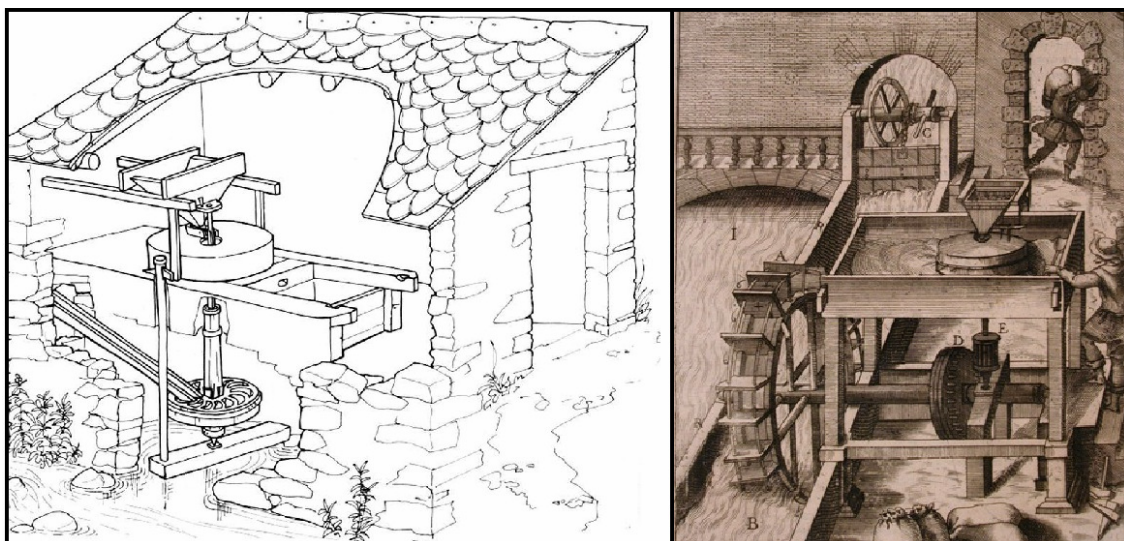

molins tinguessin un valor més alt al final del termini, segons la opinió dels moliners del molí (“ad cognitionem moneriorum dictorum molendinorum”): veure doc. 941.

4.3. ELS APARELLS

En el punt anterior hem vist quin era el nombre d'aparells que contenien de manera més habitual els molins empordanesos en el període estudiat. Hem comprovat, a més, que els ginys de les instal·lacions de la zona de la plana acostumaven a ser citats o a confondre's amb un dels seus elements més importants, les seves rodes. Tanmateix, no ens hem detingut en una qüestió important i sobre la qual disposem probablement de prou dades: les característiques dels aparells. Això és el que mirarem de desvetllar en els següents paràgrafs, tot i que –atesa la naturalesa de la documentació– ens limitarem en gran part a intentar dividir els molins o, més ben dit, els seus ginys en dos grans grups: els de roda o horitzontal o rodet, d'una banda, i els de roda vertical, de l'altra.⁴⁸³

FIGURA 25. Aparell de rodet o roda horitzontal (esquerra) i de roda vertical (dreta)

Font: BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...* (dibuix esquerra) i Vittorio Zonca, s. XVI-XVII (dibuix dreta).

Són diversos els estudis sobre aquest tema amb relació als molins de les terres catalanes en època medieval, tot i que –al nostre entendre– amb una síntesi excessiva i una poc justificada defensa d'un suposat predomini aclaparador dels molins de roda

⁴⁸³ Com hem vist en un capítol anterior, aquest és un dels temes que més interès ha suscitat amb relació a les característiques dels molins medievals. Per veure amb detall les singularitats dels molins de roda vertical i els de roda horitzontal: veure BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*

horitzontal.⁴⁸⁴ Un dels historiadors més prolífics al respecte, Jordi Bolòs, arriba a la conclusió que els molins de roda o rodet horitzontal foren els habituals a la Catalunya medieval i defineix els de roda vertical d'exceptonals. Ramon Martí encara va més enllà i es refereix com a probables “interpretaciones infundadas” en al·lusió a alguns estudis que apunten a la presència de molins de roda vertical.⁴⁸⁵ De manera general, són molts els treballs que, prenent d'exemple aquests dos autors, defensen l'existència arreu del país d'aparells de roda horitzontal amb el supòsit de la seva instal·lació menys costosa i millor adaptabilitat a les zones amb menys recursos hídrics.⁴⁸⁶

És evident que els molins de rodet eren els habituals en molts indrets de la geografia catalana; així ho demostren alguns dels treballs arqueològics realitzats i també les dades documentals presentades pels historiadors. Però creiem que s'ha insistit massa en la voluntat de generalitzar a partir d'unes poques referències, i s'ha passat per alt que la utilització dels dos tipus d'aparell podia respondre a múltiples circumstàncies, moltes de les quals de caire local.⁴⁸⁷

A banda d'aquesta qüestió, són especialment dos els autors que han anat més enllà en intentar determinar quines eren les característiques dels molins instal·lats en les terres catalanes durant l'edat mitjana: Jordi Bolòs i Sylvie Caucanas. En primer lloc, Bolòs ha diferenciat els diversos tipus d'instal·lacions i ha establert una cronologia de la seva implantació arreu del territori tot partint de l'època carolíngia. Segur del clar predomini dels molins de rodet horitzontal, però, l'autor se centra sobretot en l'evolució des d'un aparell senzill d'aquest tipus, el molí “todeller”, fins a uns de més evolucionats

⁴⁸⁴ Veure, per exemple, BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins...*; MARTÍ, Ramon. “Hacia una...; CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*; BOLÒS, Jordi. “Les Moulins...

⁴⁸⁵ MARTÍ, Ramon. “Hacia una..., p. 167: “Sin duda, se trata de molinos accionados por una rueda horizontal –o turbina– que transmite directamente el movimiento a la muela volandera sin necesidad de engranajes complejos. De hecho, las únicas noticias que conozco de molinos harineros accionados por una rueda vertical parecen interpretaciones infundadas”. L'autor cita CUVILLIER, Jean-Pierre. “L'irrigation dans...; VILARDELL I BAQUÉ, Joan. “Notícia d'un molí fariner medieval a la Vall de Campmajor”. *Fulls informatius de la Mancomunitat de l'Estany*, 1986, 11-12.

⁴⁸⁶ ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*; FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments...; FARÍAS, Víctor. *El mas...*; PERIS ALBENTOSA, Tomàs. “La molineria...

⁴⁸⁷ Pel que fa als treballs d'arqueologia: veure p. 21-22, notes 9-10. Pel que fa a l'excés de síntesi, compartim les paraules de Georges Comet sobre la historiografia francesa al respecte: veure COMET, Georges. “Moulins et meuniers. Réflexions historiographiques et méthodologiques”. Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et...*

tècnicament, els molins “cupers”, i suposa poc habituals els molins de nau, de vent i de roda vertical, als quals anomena –en aquest darrer cas– molins “roders”.⁴⁸⁸

D'altra banda, la historiadora francesa Sylvie Caucanas ha intentat determinar quins foren els aparells utilitzats al Rosselló en època medieval. Assumeix la limitació de les fonts a l'hora de pronunciar-se, però suposa que, com a Catalunya (de fet, a partir dels estudis del propi Jordi Bolòs) i al migdia francès, la roda horitzontal “prédominait largement”. Tanmateix, algunes de les dades de la mateixa autora semblen assabentar-nos –d'acord amb les afirmacions de Bolòs– de l'existència de molins rossellonesos de roda vertical. Caucanas es refereix a la construcció de “duos molendinos tudulers vel unum rotarium” al riu Aglí, a mitjan segle XII, i a la reparació de “los exaugadors dels molins roders et la bocha dels molins toeyllers” de Salses, uns dos segles més tard.⁴⁸⁹ És clar que si Jordi Bolòs ens diria probablement que aquests molins “roders” eren de roda vertical i els “tudulers” o “toeyllers” de rodet, aquesta suposa, a partir d'estudis de Henri Amouric amb relació als molins provençals, que en ambdós casos es tractarien d'aparells de roda horitzontal: els “tudulers” amb una roda encaixada en un pou de maçoneria, a mode de turbina, i els “roders” amb un rodet volant accionat per l'aigua a pressió que li llançava una canal.⁴⁹⁰ En tot cas, la historiadora francesa ens assabenta també dels preus de la construcció de diverses instal·lacions, els quals són al nostre entendre un clar exemple de la col·locació d'aparells de roda vertical.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Més concretament, Bolòs ens diu que el molí “todeller” era un molí molt senzill pel que feia a la seva construcció: amb una roda horitzontal que rebia l'aigua a través d'una canal inclinada. A partir del segle XII aparegueren els molins “cupers”, per influència de les terres musulmanes, que disposaven d'un pou que permetia fer augmentar la pressió de l'aigua que es projectava sobre els rodets. En aquests dos tipus de molins les rodes estaven situades en el carcabà, un element que diu que és molt mencionat en la documentació medieval: veure BOLÒS, Jordi. “Les Moulins...”, p. 61; *Els Orígens...*, p. 382.

⁴⁸⁹ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 146.

⁴⁹⁰ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 146. L'autora cita: AMOURIC, Henri. *Moulins et meunerie en Basse-Provence occidentale du Moyen Age à l'ère industrielle*. Tesi doctoral. Université de Provence Aix-Marseille 1, 1984.

⁴⁹¹ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 144-150. Segons l'autora, a principis de la segona meitat del segle XIV la posada en funcionament d'una roda nova, amb materials i instal·lació costava entre 160 o 200 sous de Barcelona. Comparant aquest preu amb les dades que detallarem tot seguit, sembla més indicatiu d'un aparell de roda vertical que pas d'un rodet horitzontal.

4.3.1. Els elements dels aparells

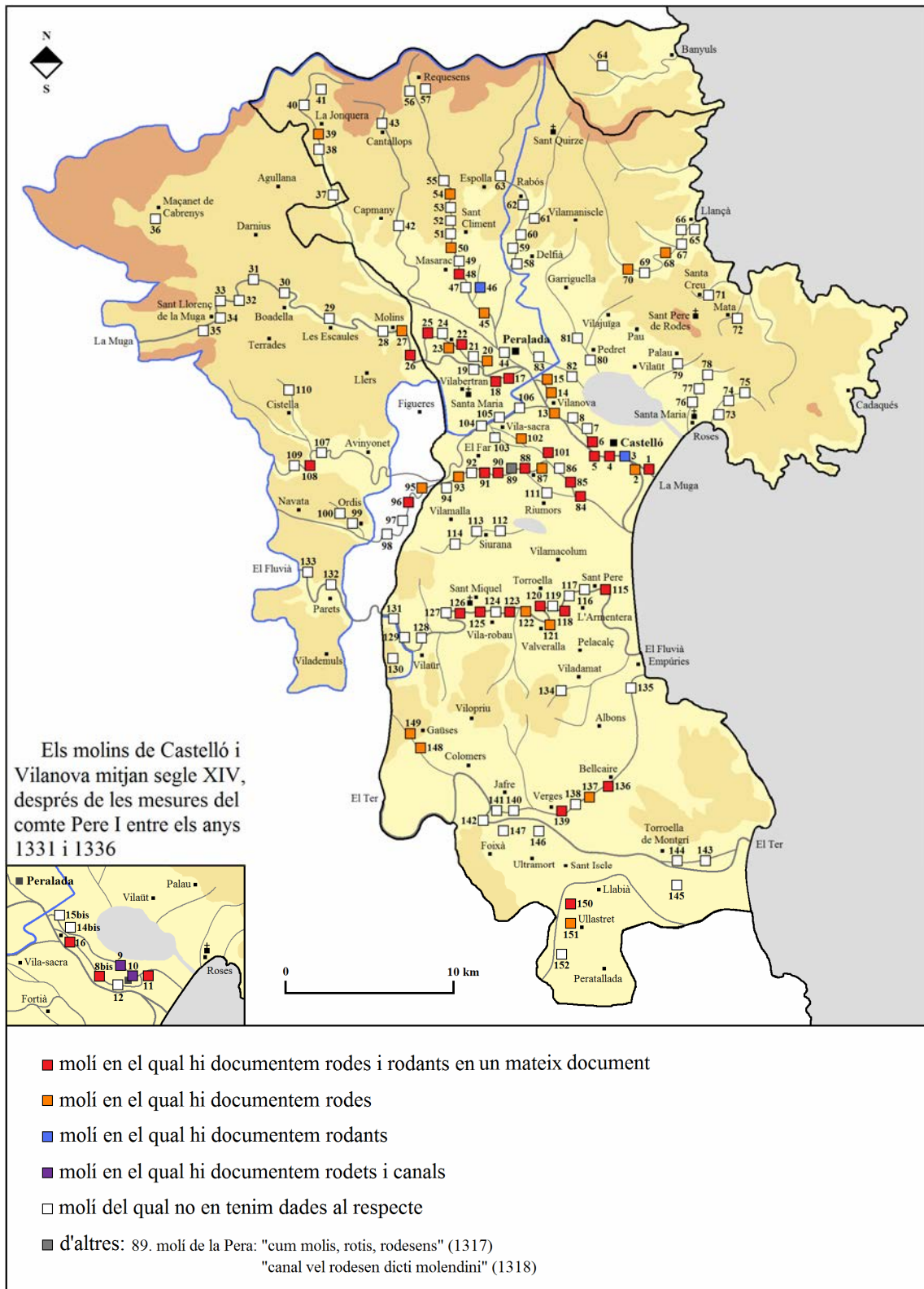
Per tal d'esbrinar quines foren les principals característiques dels aparells dels molins empordanesos medievals, fixem-nos en la documentació que hi fa referència, i en especial en algunes clàusules dels seus arrendaments. Ens referim, en primer lloc, a la part inicial dels contractes, on es registrava la naturalesa de l'operació i la cessió als arrendataris del molí amb totes les seves pertinences. En molts casos es generalitzava amb frases com “*apparamenta ipsorum molendinorum*” o semblants, però en altres se citaven alguns dels elements més representatius i fins i tot el seu valor. Posteriorment, s'annotava una clàusula que obligava els arrendataris a retornar les instal·lacions en el mateix estat en què les rebien, i aquí hi podien aparèixer citats altra vegada alguns dels seus elements més significatius.

No cal dir que les dades són en moltes ocasions ben minses, i que així com s'annotaven alguns elements també se n'obviaven molts d'altres. Veiem, per exemple, dos contractes d'arrendament del molí castelloní d'en Llobet registrats l'any 1324, un en una de les notaries de la mateixa vila comtal i l'altre a Peralada. En el document peraladenc, en el qual es deia extraordinàriament que el molí comptava amb dues rodes, els elements citats eren les “*rotis, molis*” i els “*pics*”. En el registre castelloní, en canvi, a més de moles i pics es parlava de “*rotas, rodesens*” i “*pintes*”. Més concretament, es convenia que els arrendataris haurien d'assumir el salari dels mestres que treballessin arreglant les “*rotas*” i els “*rodesens*”, entre d'altres elements, i que els propietaris els proporcionarien tota la fusta, tot exceptuant-ne la necessària per fer les “*pintes*”.

Una realitat semblant trobem amb relació al molí d'en Taverner, a Cabanes, en els arrendaments del qual es registrava la cessió de la instal·lació “*cum rotis, molis, pics, desteladors et domo in qua sunt dicta molendina*”. D'aquestes paraules podríem deduir que els elements giratoris dels seus aparells eren tan sols les rodes, però en dos dels contractes s'hi adjuntava, a més, la confirmació de l'estimació que s'havia fet, en la qual es parlava dels “*arbores et rodezes et rote pertinentes ad dicta molendina*”.⁴⁹²

⁴⁹² Documentem d'altres casos semblants. Al molí de la Coromina (Castelló), als arrendaments dels anys 1309 i 1312 es registrava la cessió del molí “*cum rodís, rodesens et pics et aliis suis*”, mentre que en la clàusula referent al manteniment tan sols s'hi citava la obligació de tornar “*molás et rodesens et pichs et passos et alia apparamenta ipsorum molendinorum*” en el mateix estat, sense citar les rodes. En l'arrendament del molí de la Garriga (Far) l'any 1341, es citaven les “*rotas*” en una primera clàusula i els “*arborem et rotas et rodesens dictorum molendinorum*” en una darrera.

FIGURA 26. Els elements dels aparells dels molins ⁴⁹³

⁴⁹³ Veure Apèndix, p. 879-890.

Com veiem en el mapa anterior, els elements més citats eren les rodes, les quals apareixien amb les accepcions *rota* o *roda*, a banda de les diverses declinacions de les mateixes. Les dades de què disposem són molt poc concises, però suposem que la majoria d'aquestes rodes –especialment les dels molins de les ribes dels rius més importants– eren els elements motors d'uns aparells del tipus anomenat de roda vertical; és a dir, eren unes rodes d'una certa envergadura i que giraven verticalment (veure Figura 25, p. 230). En el molí que els Cruïlles tenien a Ullastret, a finals del segle XIII, el seu diàmetre era una mica superior als dos metres i mig (“rotas tresdecim palmos”), i aquest podia ser el cas d'un gran nombre d'elles: si més no, molt probablement també la roda del molí bataner de Sant Climent, situada “iuxta” l'edifici, i també les rodes del molí de la Cavalleria, a Cabanes, en el qual el 1347 es parlava d’“apparatibus interioribus et exterioribus”.⁴⁹⁴ Pel que fa al seu preu, sabem que en diverses instal·lacions comtals de les viles de Castelló, Vilanova i Bellcaire, a la segona meitat del segle XIV va oscil·lar entre els 70 i els 90 sous melgoresos.⁴⁹⁵

A banda de les característiques i preu, veiem que les rodes apareixen en un bon nombre d'instal·lacions juntament amb uns altres elements presumiblement giratoris que hem anomenat rodants. En la documentació de l'època, el textos s'hi referien en català com a *roden*, mentre que les accepcions llatinitzades són més: *rodesen* i *rodено*, en singular, i *rodesens*, *rodesents*, *rodesenths* o *rodesenchs*, *rodesenis*, *rodenis*, *rodesas*, *rodesis*, *rodezes* i *rodees*, en plural. No sabem del cert quines eren les seves característiques i funcions, ni de quina manera encaixaven –en cas de fer-ho– amb les rodes, però resulta molt significatiu que ambdós elements fossin també part integrant de les sínies de les salines castellanines, on en cadascuna d'elles hi havia una roda (“rota” o “rota maiori”) i un rodant (“rodesen” o “lo roden”), entre d'altres elements. És clar que si a les sínies la roda era accionada pel moviment del rodant, als molins passava a la inversa.⁴⁹⁶

Tot i l'existència –al nostre entendre– de bastants molins de roda vertical, és indubtable que un nombre important d'instal·lacions comptaven també amb aparells de roda horitzontal. Suposem que la majoria es trobaven als indrets amb menys recursos hídrics, d'on precisament tenim menys informacions, però el cas més significatiu és el

⁴⁹⁴ Docs. 44, 1056 i 1833.

⁴⁹⁵ Veure Apèndix, p. 879-890.

⁴⁹⁶ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 143.

dels dos casals de molins fariners construïts pels volts de 1331 a la vila de Castelló, els posteriorment anomenats molins de Dalt i del Mig, les úniques instal·lacions on hi hem documentat l'existència de rodets (“rodets”, en català, i “rodetis”, en la seva accepció llatinitzada), ja a la segona meitat del segle XIV.⁴⁹⁷ La documentació dels molins comtals castellanins durant en els anys de govern dels comtes Pere I, Ramon Berenguer i Joan I és la que ens aporta més dades de les característiques dels seus aparells i que ens permet agrupar les diverses instal·lacions en dos grups: amb el conjunt rodet i canal als molins de Dalt i del Mig, i amb el conjunt roda i rodant als molins de Baix, d'en Jutge i del Comte, aquest darrer a Vilanova.⁴⁹⁸

Tot i que aquesta distinció sembla prou clara, en dues ocasions els elements destinats a aquests molins no concordaven amb el que acabem de dir: documentem l'adquisició de dos “rodenis” per als molins de Dalt i del Mig el 1342, d'una banda, i la realització de “duorum rodetorum fusteorum” per al molí de Baix uns anys més tard, de l'altra. Van errar els escrivans? Aquesta és una possibilitat que hem documentat en una ocasió amb relació a les sínies de les salines castellanines, ja que tot i que aquestes integraven el conjunt de roda i rodant, en una ocasió hi hem vist la compra d'un rodet (“rodeti”).⁴⁹⁹ En aquest mateix sentit, els rodets per als molins de Dalt i del Mig eren fets lluny de la vila comtal (Maçanet, el Voló i Ceret), mentre que els dos exemples del molí de Baix foren fets a Castelló pels mestres dels molins comtals castellanins. Tanmateix, també podria ser que les paraules rodant i rodet haguessin estat utilitzades tant per definir les rodes dels aparells de roda horitzontal com les rodes que, en cas dels molins fariners de roda vertical, eren part de l'engranatge que feia canviar el sentit del gir i transmetia el moviment que necessitaven les moles per poder moldre. De fet, escrivia Ramon Llull: “lo rodèe se mou pel poder de l'aigua, e la mola se mou per lo

⁴⁹⁷ La primera ocasió en què trobem citats aquests “rodets” és l'any 1350. Llavors, el mestre de molins Bartomeu Albanyà i el ferrer Guillem Bou certificaren les despeses que s'hi dugueren a terme entre els mesos de maig i novembre de 1349. Més concretament, se'ns parla d'alguns dels seus elements: “bassechs e forquetas e boxes e tascons e ferres e armelles e mudes de pintes e cordes e clavells e rodets e graneres e padevals e cordes e fusta e altres coses necessàries als dits molins, segons que per menut son escrits en I quern de paper”: veure doc. 1913.

⁴⁹⁸ Sembla que aquesta divisió en mantingué durant un bon nombre d'anys. A la primera meitat del segle XV el molí de Baix s'arrendava “ab does rodes” i els molins de Dalt i del Mig amb “rodetis”. També el molí de Sant Marc estava equipat amb rodes i rodants (“rodens”): veure GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 125.

⁴⁹⁹ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 123-124.

poder de lo rodèe”, en referència –és clar– a un molí de rodet o roda horitzontal.⁵⁰⁰ En els molins on només hi documentem la presència de rodes o de rodants, aquests també podien fer referència a les rodes d’uns aparells de roda horitzontal.

En tot cas, el valor dels rodants i rodets adquirits a la segona meitat del segle XIV per als molins comtals castellanins tenia un valor bastant inferior al de les rodes, el preu de les quals oscil·lava, com ja hem dit, al voltant dels 80 sous melgoresos. Els rodets destinats als molins castellanins de Dalt i del Mig costaren entre 25 i 41 sous entre els anys 1369 i 1387, i aquests foren fabricats a les viles de Maçanet, Ceret, Sant Climent i el Voló, on probablement hi havia una indústria especialitzada en el treball de fusta de certa resistència (especialment de l’alzina), així que el seu preu incorporava per tant les despeses del trasllat fins a Castelló. Els preu dels rodants, d’altra banda, era semblant però una mica inferior. El 1371 els arrendataris del molí del Comte de Verges destinaren 66 sous per a la compra de tres rodants (“viginti duorum solidorum malgurienses pro quolibet rodano”), i pocs anys més tard un fuster figuerenc feia dos rodants per al molí castellaní de Baix pel preu de 28 i 32 sous respectivament.⁵⁰¹

L’any 1353, el preu de la realització de dues rodes, dos rodants i dos arbres per al molí comtal de Vilanova fou de 220 sous melgoresos. A mitjan segle XIV el preu d’un aparell de roda horitzontal sembla que podia situar-se per sobre dels 100 sous, mentre que el d’un aparell de rodet horitzontal devia ser d’una tercera part o la meitat. En tot cas, però, el desgast era important, i per això veiem que un mateix aparell podia veure alterat el seu valor en funció del seu estat. L’any 1335, per exemple, els dos aparells dels molins peraladencs de la Caritat Major foren estimats amb un preu molt diferent, tot i integrar ambdós el conjunt “rota, rodeseno et arbore”: 57 sous l’aparell del molí Nou i 92 el del molí de Guaitallop.

Finalment, en alguns dels molins hi documentem els elements que probablement eren part de l’engranatge que integraven els molins fariners de roda vertical. Uns eren

⁵⁰⁰ *L’Art Gòtic a Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, Arquitectura III, p. 284.

⁵⁰¹ Més concretament, els arrendataris del molí comtal de Verges el 1371 gastaren: 10 sous “in quodam arbore dicti molendini”; seixanta-sis sous per tres rodants, “viginti duorum solidorum malgurienses pro quolibet rodano”; quatre sous per “duabus postibus pro faciendo alebs ad opus rodarum dicti molendini”, i dos sous per “una aspa ferreya ad opus dicti molendini”.

les pintes, uns barrots de fusta situats probablement entre la roda i el rodant.⁵⁰² Les forces que havien de suportar eren importants i per això havien de ser fets amb fustes resistents. A la segona meitat del segle XIV les pintes per al molí castelloní de Baix provenien de la zona de l'Albera, i en algun cas se'ns diu que eren de fusta d'alzina.⁵⁰³ Quan anys abans, en l'arrendament del molí castelloní d'en Llobet, els seus propietaris es comprometien a garantir la fusta necessària per a les reparacions dels aparells tot exceptuant-ne aquests elements, això es devia al fet que eren fetes amb unes fustes de resistents que no eren tan habituals als boscos de ribera de la zona de la plana. D'altra banda, a finals del segle XIII, al molí d'en Vilar, a Peralada, hi havia quinze armelles, "IX d'arbre et VI de bressola"; paraula aquesta darrera que documentem a les sínies de les salines com a part de l'engranatge entre les rodes i els rodants.⁵⁰⁴

4.3.2. La tipologia dels aparells

Tot i que la documentació és poc concisa i omet una gran quantitat de dades, creiem que un bon nombre de molins comptava amb aparells de roda vertical. Ens referim especialment als molins de la zona de la plana, en la majoria dels quals hi documentem el conjunt format per roda i rodant. La presència de dos elements giratoris evidenciaria l'existència d'un aparell complex, del qual la roda en seria l'element motor i el rodant part de l'engranatge que convertiria el moviment d'aquesta en el moviment giratori horitzontal que, en cas dels molins fariners, s'havia de transmetre a les moles per poder moldre els cereals. En els molins bataners la roda vertical no necessitava engranatge, ja que el mateix eix que la sostenia permetia accionar, mitjançant el sistema d'arbre de lleves, les masses o batans (veure Figura 28, p. 255).

⁵⁰² Pinta: Cadascuna de les dents de la roda del molí de vent, que engranen amb els braços de la llanterna; en la sínia, cadascun dels barrots que van ficats al voltant de la roda i engranen amb els braços del rodet: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

⁵⁰³ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 126.

⁵⁰⁴ Doc. 79. D'altra banda, sabem que un bracerol és cadascun dels barronets d'ullastre que van col·locats verticalment tot al voltant de la llanterna del molí de vent, i amb els quals engranen les pintes de la roda. Cada un dels barrons que van col·locats verticalment tot al voltant del rodet de la sínia, i amb els quals engranen les pintes de la roda: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

Una altra qüestió és determinar on estaven situades aquestes rodes verticals i de quina manera eren accionades per l'aigua. Amb relació al primer punt, sabem que almenys en algunes ocasions es trobaven situades a l'exterior de l'edifici del molí, però en les instal·lacions situades més a prop del llit del riu podria ser que el conjunt dels aparells fos a l'interior, per així assegurar-ne una millor protecció en cas de riuada.⁵⁰⁵ Si el diàmetre de les rodes era –com en el cas de l'esmentat molí dels Cruïlles a Ullastret– d'uns dos metres i mig de manera general, aquest no hauria estat problema per encabir-les a l'interior dels edificis. Pel que fa a la segona qüestió, les dades no són més precises, però al nostre entendre no hi ha dubte a l'hora de considerar que les rodes eren accionades inferiorment, és a dir, l'aigua les impulsava tot circulant per la seva meitat inferior (veure Figura 25, p. 230). El desnivell de la zona és poc, així que probablement s'havia de derivar les aigües cap al molí i disposar d'un petit salt per tal que l'aigua impulsés les rodes amb suficiència. Com semblen suggerir algunes dades del molí castelloní d'en Mercadal, podria ser que en períodes de sequera els molins comptessin amb poc cabal i, per tant, tan sols poguessin moure un dels seus aparells o bé haguessin de moldre interrompudament.⁵⁰⁶

A banda de disposar d'un salt suficient, era tant o més important una bona evacuació de les aigües sota del molí, ja que un estancament d'aquestes podia provocar l'aturada o l'alentiment del moviment de les rodes i, per tant, una disminució del rendiment dels aparells. Això fou el que denunciava el 1328 el moliner del molí de l'Hospital (Castelló), en motiu de l'alçada de la resclosa del molí d'en Mercadal –el molí immediat, riu avall–, la qual engorgava i aturava els aparells del molí de l'Hospital per acumulació d'aigua (“ingurgitat dictum molendinum”).⁵⁰⁷ La solució immediata del moliner fou augmentar l'alçada de la resclosa pròpia per així elevar novament el salt i

⁵⁰⁵ Pel que fa a les rodes exteriors, ens referim a dos casos esmentats: el molí de la Cavalleria de Cabanes, on a mitjan segle XIV es parlava dels “apparatus interioribus et exterioribus”, però sobretot al molí bataner de Sant Climent, on la roda es trobava “iuxta” la casa del molí.

⁵⁰⁶ En la contractació d'un treballador per al molí d'en Mercadal l'any 1308, per exemple, es plantejava la possibilitat que el molí treballés a ple rendiment (“a tesa”) o bé “a bassades”: veure doc. 580. A tesa, a la tesa, a tota tesa: en abundància, sense limitacions ni interrupcions. “Els molins van a tesa”: els molins molen sense aturar-se perquè tenen aigua abundant: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* D'altra banda, Sylvie Caucanas ens diu que per recollir l'aigua es feien servir basses, també en molins de roda vertical: veure CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 152.

⁵⁰⁷ Docs. 1186 i 1187. Engorgar: “Obstruir-se un molí per excés d'aigua”: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...*

incrementar la circulació d'aigua, però aquesta mesura fou denunciada pel moliner del molí de la Coromina –el molí més proper, riu amunt– presumiblement pels mateixos motius. Problemes semblants foren motiu, uns anys abans, del trasllat riu amunt d'un molí instal·lat a les ribes del riu Fluvià i, tal com ens diu Sylvie Caucanas, del desmantellament d'un molí fariner a Perpinyà, a mitjan segle XIV.⁵⁰⁸ En aquest darrer cas, va haver de cessar l'activitat després que el seu salt fos abaixat fins als dos pams d'alçada (poc menys de 50 cm) per evitar “l'engorgement de la noria” del castell.

Encara en aquest mateix sentit, però, la instal·lació de la qual en tenim més informació és el molí peraladenc de Guaitallop, situat uns metres més avall del molí Nou, en un petit rec derivat de la Muga que ambdues instal·lacions compartien. En un conveni que signaren els tinents dels dos molins a principis del segle XIV, es registrava que la “gulam” del de Guaitallop havia de tenir una alçada de tres pams (“in latitudine tres palmos”), tot i que tan sols podria comptar amb “unum palmum aque vive et non amplius [...] scilicet, de aqua morte usque ad barbam del salt dicti molendini”.⁵⁰⁹ En alguns dels arrendaments d'aquesta darrera instal·lació es registrava, a més, que el molí no podia ser elevat “in altum”, en referència probablement al fet que l'aigua acumulada no causés problemes d'evacuació i de funcionament al molí Nou.

D'altra banda, una de les referències més explícites de la instal·lació de molins de roda vertical a la plana empordanesa podria ser l'arrendament del molí castelloní d'en Mercadal l'any 1332, al qual hem fet esment en un punt anterior, i que ens assabenta de la possible presència de molins roders de dues rodes al darrer tram del riu Muga. Això, és clar, si és cert el que ens diu Jordi Bolòs quan suposa que a l'època medieval es definien els molins de roda vertical amb el nom de roders. El document en qüestió ens parla de la possibilitat que el comte Pere I construís molins roders de més de dues rodes, els quals –els de dues rodes– hem suposat que havien estat fins a finals del primer terç del segle XIV les instal·lacions habituals al darrer tram de la Muga i als altres rius i conductes més importants del comtat.⁵¹⁰

Més enllà dels molins situats a les ribes dels rius o en algunes canalitzacions derivades d'aquests, la presència d'aparells de roda vertical sembla que també era prou

⁵⁰⁸ Pel que fa al molí del Fluvià: veure docs. 1546 i 1547. Pel que fa al molí rossellonès: veure CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 151. Al molí del Rosselló, el 1380 s'hi va fer un molí per esmolar (moulin à aiguiser), que l'autora suposa que no havia de disposar d'una potència tan gran.

⁵⁰⁹ Docs. 727 i 728.

⁵¹⁰ Més concretament, es parlava de “molendina roderia ultra duas rotas” i de “rotas roderias”.

habitual en rieres o sèquies més petites. De fet, dos dels exemples més evidents d'aquest tipus de giny són precisament de dues instal·lacions situades en cursos que hem de considerar relativament poc importants: el molí amb rodes de poc més de dos metres i mig de diàmetre que els Cruïlles tenien a Ullastret, en un rec derivat del Daró, i un molí bataner situat a les ribes de l'Anyet, a la parròquia de Sant Climent. Fins i tot en alguns dels molins de Morassac i Santa Maria de l'Om hi documentem aparells del conjunt de roda i rodant. La majoria de les referències restants però són del rec de l'Alguema, on al llarg del període estudiat hi documentem –com veurem a bastament en el proper punt– un gran nombre de molins amb aparells d'almenys dos usos, un per a moldre cereals i un altre per al batanatge de teixits, i que en gran part responien a la demanda de la vila veïna de Castelló.⁵¹¹

Altra cosa és determinar de quin tipus eren els aparells dels molins en els quals només hem documentat la presència d'un element giratori, fossin rodes o rodants, ja que –tot i el que hem comentat en els paràgrafs anteriors– podria ser que aquests elements fessin referència a les rodes dels anomenats aparells de roda o rodet horitzontal.⁵¹² A la

⁵¹¹ En aquests casos, però, les dades de què disposem són menys abundants i en moltes ocasions també confuses i contradictòries. Un dels casos més representatius en aquest sentit és probablement el molí de la Pera (Fortià), en el qual el 1317 hi apareixen citades les rodes i rodants entre d'altres elements (“cum molis, rotis, rodesens et pics et aliis apparatus et pertinenciis”). Si d'aquí en podem suposar l'existència d'aparells de roda vertical, tot just l'any següent es plantejava, en un sotsarrendament, la possibilitat que es trenqués el “canal sive rodesen”, sense esmentar la roda. Tan sols en d'altres ocasions hem documentat la presència de canals en algun altre molí, i aquest és el cas dels molins castellanins de Dalt i del Mig, on també s'hi esmenten els rodets, i constitueixen l'exemple més probable d'aparells de rodet horitzontal que hem documentat. Podria ser que també s'utilitzessin canals en els molins de roda horitzontal. Sylvie Caucanas, de fet, ens parla d'un molí draper a Illa en el qual s'estimà la roda, el canal i l'arbre en gairebé 200 sous de Barcelona (1375): veure CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 147. En ocasions és difícil determinar de quin tipus eren els aparells dels molins. Fixem-nos en les dades aportades per Josep Fernández Trabal amb relació a un dels grans casals de les ribes del Llobregat. En un inventari l'any 1372 es deia: “A la part de fora, sobre lo casal o casa del dit molí, havia XVII salts o edificis de pedra que parien eren salts de molí que dreçaven a la dita casa o casal, en la quals exceptats III no havia canals alguns per les quals poguésser manada aygua als dits molins, en dos però dels dits XVII havia canals per les quals anava e anar podia aygua als II molins”. Fernández Trabal suposa que els aparells serien de roda horitzontal. Tanmateix, veiem que dos anys més tard, quan sembla que funcionaven tan sols sis aparells del casal, en la documentació referida a dos d'ells es parlava de rodes, rodants i canals: veure FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments...”, p. 40-45.

⁵¹² Amb relació al molí del monestir de Ripoll a Santa Llogaia, en un arrendament del qual hi documentem l'existència de rodes (1314), l'any 1327 un representant de l'abat i l'arrendatari

zona de la plana tan sols els hem documentat aquests ginys als molins castellanins de Dalt i de Mig, però és indubtable que els molins de roda horitzontal eren ben presents en molts d'indrets del comtat i vescomtat amb anterioritat. L'any 1265, de fet, sabem que un fuster castellaní i un habitant de Maçanet de Cabrenys contreien una societat vitalícia destinada a la construcció de molins de cup en els bisbats de Girona i Elna (“super arte nostra et magistría molendinorum de cubo sive de tina”).⁵¹³ Al lloc de Boïga, Vilajuïga, hi documentem a principis del segle següent el “molendino vocato de Tina”, tot fa pensar que un molí de rodet, sens dubte el model habitual en aquesta zona muntanyosa de la costa del comtat, així com els molins de roda vertical ho eren a les ribes dels grans rius de la plana.⁵¹⁴

Sabem que alguns dels molins no comptaven amb aparells hidràulics. En primer lloc, almenys una instal·lació comptava amb un aparell de vent: el molí o un dels molins del monestir de Santa Maria de Roses a la vila homònima. La introducció d'una clàusula en el seu arrendament de l'any 1297 en què es convenia fer esmena als seus arrendataris en cas de forta ventada o de calamarsada (“tempestate ventus et grandinis”) és una prova suficient i que es referia a la possibilitat que les aspes del molí fossin danyades.⁵¹⁵ De fet, en un capbreu de les propietats rosinques del cenobi datat als primers anys del segle XIV hi apareixen unes terres situades al costat de la riera del molí i del “molendinum venti”.⁵¹⁶ D'altra banda, algunes fortificacions disposaven de molins de sang o tracció animal, com era el cas dels castells de Requesens i de Rocabertí.⁵¹⁷

mantenien un litigi per tal de determinar qui havia d'assumir una part de les despeses de la reconversió dels dos molins o aparells, “un trutyler e altre toayler”, que l'arrendatari havia convingut “reduir a dos molins de cup ab la tina d'aqels ab volta”: veure doc. 1149.

⁵¹³ Doc. 36.

⁵¹⁴ Doc. 1045.

⁵¹⁵ Doc. 286.

⁵¹⁶ Docs. 460 i 527.

⁵¹⁷ L'estiu de 1361 documentem unes obres dutes a terme al molí de sang de Requesens (“in molendino sanguinis de Requeseno”): veure doc. 2032. A mitjan segle XIV, en el que sembla un inventari dels Rocabertí en diversos indrets del vescomtat es parlava del “molendinum sanguinis” com un dels béns del castell de Rocabertí: veure doc. 1973.

4.3.3. Les moles

Finalment, els darrers elements a tenir en compte amb relació als molins fariners eren les moles. Les dades que tenim sobre la seva procedència es limiten pràcticament a les diverses adquisicions per als casals de molins fariners comtals castellanins construïts a finals del primer terç del segle XIV, que evidencien l'existència d'un importantíssim centre de producció regional: la poblacions veïnes de Peratallada i Canapost. Tot i que les dotze primeres moles d'aquestes instal·lacions molineres comtals castellanines foren enviades des de la pedrera de Montjuïc (Barcelona), des de la qual s'exportaven moles arreu de les terres catalanes, la resta foren fetes en aquestes dues viles empordaneses.⁵¹⁸ No podem descartar l'existència d'altres petites moleres a l'Empordà ni la importació des d'algun altre centre regional important, com el Voló (Rosselló), però la producció de Peratallada i Canapost sembla que fou realment important, i en seguim la pista fins alguns nuclis del vescomtat de Rocabertí.⁵¹⁹

Sobre les seves característiques, la documentació no ens aporta gaire informació, ja que tan sols disposem de les mesures globals de les moles d'algunes instal·lacions. Com podem veure en els molins peraladencs Nou i de Guaitallop, a més, les mesures de les moles canviaven any rere any en funció del desgast, sense que en puguem treure conclusions.⁵²⁰ Ateses les mancances, doncs, prenem d'exemple el que ens diuen Pere Ortí i Sylvie Caucanas sobre les moles utilitzades en els molins barcelonins i

⁵¹⁸ Doc. 1304.

⁵¹⁹ Pel que fa a l'existència de possibles moleres: veure docs. 229, 354, 368, 958, 1170, 1685 i 2036. En algun cas, però, podria ser que es fes referència a una zona amb gran nombre de molins, com en la anomenada "via molera", a Torroella de Fluvià (doc. 229), o la "carraria molera", al nord de Peralada (doc. 368). Pel que fa a l'ús de moles de Peratallada i Canapost en d'altres indrets del comtat i vescomtat: veure docs. 1671 i 1770. Una de les pedreres es podria correspondre amb els anomenats Clots de Sant Julià (Canapost): veure BADIA I HOMS, Joan. *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona: Diputació de Girona (1978), 3 vols., vol. I - Baix Empordà, p. 325-326.

⁵²⁰ Les dades provenen dels diversos arrendaments. Les moles del molí del Gorg (Llers), per exemple, mesuraven el 1297 "in grossi tres palmos et medium canne Castilionis inter ambas". Uns anys més tard les moles del molí d'en Taverner (Cabanes) mesuraven cinc pams menys un dit, de "grosso sive d-alt", a la cana de Peralada. En arrendament del molí de l'Hospital anterior a l'any 1264 es certificava la cessió del molí amb quatre moles que mesuraven quatre pams a la cana de Montpeller. En l'arrendament del molí d'en Vilar el 1314 es deia que les moles tenien "in grossum unum palmum et unum digitum ad cannam ville Petralate".

rossellonesos, tot i que hem de tenir en compte que la matèria primera d'aquestes podia ser diferent de la pedra de les moleres empordaneses –entre elles Peratallada–, així com les respectives moles resultants. Ambdós historiadors coincideixen en unes mesures entre el metre i el metre i quart de diàmetre, però és el primer qui en determina el gruix amb una important variació entre les inferiors i les superiors: 29,15 centímetres les primeres i 9,71 les segones.⁵²¹

El preu de les moles destinades als molins fariners castellanins ens assabenta que les diferències podien ser importants. Els tipus de moles eren tres: borderenques, cosseres i litegals. Les cosseres, les més barates, oscil·laren entre els 50 i els 90 sous melgoresos a la segona meitat del segle XIV, i foren destinades als tres casals: els de Dalt i del Mig, amb aparells suposadament de rodet horitzontal, i el de Baix, sembla que amb aparells de roda vertical. Les litegals, tenien un valor superior en gairebé 100 sous més, i només van ser comprades per al molí de Baix. Les més usades, les borderenques tenien un valor entremig de les dues anteriors, i foren destinades als molins de Dalt i del Mig.⁵²²

⁵²¹ Segons Ortí, per un costum antic, els molers de Montjuïc havien de proveir els molins reials de Barcelona. L'autor ens parla d'un diàmetre de cinc pams (97,18 cm) i d'un gruix de mig pam (9,71 cm) les superiors i un pam i mig (29,15 cm) les inferiors: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 335. Caucanas, ens diu que unes de les moleres més importants del Rosselló eren al Voló, però que també hi arribaven moltes moles de Barcelona. Parla d'un diàmetre de cinc a cinc pams i mig (1,24 a 1,35 m): veure CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 148.

⁵²² Pel que fa als preus de les moles a Barcelona, Ortí ens diu que el rei pagava als molers barcelonins un preu especial per a les moles destinades als molins construïts abans de l'any 1200: tres quarteres d'ordi per les jussanes i dues per les sobiranes. Als altres molins el preu era el de mercat: el 1339 uns 43 sous per una mola superior. Quan l'any 1331 es dugueren a Castelló dotze moles de la pedrera de Montjuïc, el preu fou de 216 sous de Barcelona per les moles, 12 sous i 6 diners per dur-les de la pedrera fins al port i la imposició municipal i 87 sous del noli del transport: veure doc. 1304.

4.4. ELS USOS DELS MOLINS

Una vegada hem determinat en la major mesura possible les característiques dels molins empordanesos, ens resta per veure quins eren els usos dels seus aparells. La gran majoria de les instal·lacions estaven preparades per a la mòlta de cereals, però no eren poques les que –bé de manera exclusiva o bé juntament amb aquests aparells fariners– incorporaven aparells per al batanatge de teixits, i en una ocasió hem documentat també un molí a Fortià en el que s’hi molia roja, un producte tintori.⁵²³ A banda d’aquest darrer exemple, però, tan sols hem trobat instal·lacions farineres i bataneres. És per això que dediquem aquest punt a veure quins van ser els molins bataners del comtat i qui foren els encarregats de la seva explotació (veure Figura 27, p. 253).⁵²⁴

Abans, però, fem un cop d’ull a la realitat de la draperia empordanesa en el període estudiat, en gran part gràcies als estudis d’Anthony Pinto.⁵²⁵ Segons aquest historiador, els darrers anys del segle XIII i la primera meitat del XIV foren un període clau per al desenvolupament del sector del tèxtil al comtat i vescomtat. És evident que aquesta activitat era habitual en alguns llocs de la plana de l’Empordà amb anterioritat, però fou a partir de llavors quan arribà al seu punt més àlgid, en gran part gràcies a l’arribada de mà d’obra especialitzada del Rosselló i Lluçanoves, on la draperia s’havia desenvolupat amb anterioritat, i també d’altres poblacions catalanes, tot i que en menor mesura. El mateix autor ens parla precisament del retard de la draperia empordanesa

⁵²³ A finals de l’any 1360 es plantejà aquesta possibilitat en un dels molins d’aquesta vila. Es parlava que el seu arrendatari passés alguna nit al molí molent roja: veure docs. 2013 i 2014. Amb relació a l’estudi del tèxtil i del tint al comtat d’Empúries: veure PINTO, Anthony. *Commerce et draperie dans le comté d’Empúries de 1260 à 1497*. Tesis doctoral inèdita, sota la direcció de Christian Guilleré. Chambéry: Université de Savoie, 2002.

⁵²⁴ Pel que fa al batanatge, aquesta operació consistia bàsicament en netejar les robes després dels diversos processos de manufactura, així com en aconseguir enfeltrar el teixit. Per això, es remullaven i s’ensabonaven els teixits i es colpejaven amb unes masses accionades per una roda hidràulica. Per conèixer amb més detall: veure BERNAT I ROCA, Margalida. “Molins drapers a Ciutat de Mallorca: entre interessos polítics i econòmics”. *Estudis Baleàrics*, 1987, núm. 58-59; *Els “III Mestres de la Llana”. Paraires, teixidors de llana i tintorers a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*. Palma de Mallorca: Institut d’Estudis Baleàrics, 1995; CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo. “Los batanes hidráulicos de la cuenca del Guadalquivir a fines de la Edad Media. Explotación y equipamiento técnico”. *Anuario de Estudios Medievales*, 2011, núm. 41/2.

⁵²⁵ PINTO, Anthony. *Commerce et...*

respecte d'aquests altres indrets i ho atribueix, en part, a la passivitat de les autoritats senyoriales i les elits comercials de les dues viles més importants, Castelló i Peralada, a les quals suposa més interessades i beneficiades per la importació de robes franceses fins ben entrat el segle XIV.⁵²⁶

En opinió de Pinto, la figura clau del desenvolupament de la draperia local foren els paraires: els mestres artesans que organitzaren i invertiren en la producció autòctona, tot aprofitant la major permissivitat i menor regulació que en d'altres indrets. Al contrari que per exemple en moltes ciutats de França, aquí els paraires podien intervenir en els diferents nivells de la producció de teixits, des de la compra de la llana fins al tenyit de les robes, la qual cosa va afavorir la dinamització del sector. A finals del segle XIII els individus i els capitals invertits encara eren modestos, però a les dècades següents van augmentar notablement en nombre i importància, així com els teixits produïts i la seva qualitat.⁵²⁷

A la vila comtal, aquest augment del nombre de paraires es va veure reflectit en la planificació en poc temps, a principis del segle XIV, de dos carrers en els que aquests hi situaren els seus obradors, i que amb els anys passaren a ser coneguts amb els noms de Paraireria Mitjana i Paraireria Nova. Si els obradors s'aplegaren al centre de la vila, al barri de Sant Marc s'hi concentraren els tiradors i tints, entre d'altres dependències

⁵²⁶ Segons Pinto, a Castelló la draperia era el segon sector en importància per darrera de la adobaria, però a finals del primer terç del XIV va esdevenir el sector principal. Afegeix, “La passivité du pouvoir seigneurial ou consulaire à l'égard de la draperie, mais aussi celle observée chez les nobles de la région et à un degré moindre de celui des ecclésiastiques, est à tout à fait flagrante”. Ell mateix ens parla de la importància de les viles de Castelló i Peralada per a la difusió de les robes franceses a Catalunya, fins i tot després del conflicte bèl·lic de 1285. En canvi, atorga a la segona nissaga comtal un major interès en el desenvolupament de la draperia local i determina que la construcció del molí bataner comtal castellaní va ser molt important per al desenvolupament de la draperia local. Tanmateix, com veurem tot seguit algunes de les dades d'aquest autor amb relació a aquest molí són equivocades.

⁵²⁷ L'autor ens diu que, potser inspirant-se en la confraria dels paraires de Perpinyà, els paraires van crear una corporació presidida per dos sobreposats escollits anualment. Pinto documenta 29 paraires entre els anys 1300 i 1304 d'un total de 103 persones dedicades al tèxtil, mentre que als anys 1347 i 1348 augmentaren a 170 d'un total de 373: veure PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 872. Pel que fa als teixits empordanesos, Pinto ens diu que la gamma de productes es va diversificar a la primera meitat del segle XIV. Es produïen sargues i burells, però la producció de massa s'orientà als cadins: un producte d'origen anglès, segons alguns, o bé uns draps fets a la manera de Cadix, per d'altres, que a Catalunya i al Rosselló tenien una qualitat mitjana baixa.

per a la producció de teixits.⁵²⁸ A Peralada hi observem una realitat semblant, amb els tiradors i tints fora del portal del Molí i els obradors a l'interior de la vila, en diversos carrers habilitats al respecte.⁵²⁹

L'estudi d'Anthony Pinto ens aporta una informació valuosa sobre la producció i la comercialització de productes tèxtils al comtat en època baixmedieval, però les dades que presenta amb relació a la implantació dels molins bataners dista molt de la realitat. A les viles de Castelló i Peralada, per exemple, hi documenta instal·lacions d'aquest tipus a partir dels anys 1332 i 1383, respectivament, però ara sabem del cert que ja n'hi havia hagut força abans.⁵³⁰ D'acord amb les dades de què disposa, Pinto suposa la feblesa del batanatge en terres empordaneses durant les darreres dècades del segle XIII i la primera meitat del segle XIV, tot i que com veurem en els següents paràgrafs les seves afirmacions han de ser profundament matisades.

En primer lloc ens referim a Castelló, on Pinto interpreta el nou molí bataner comtal construït a finals del primer terç del segle XIV com un fet importantíssim per al desenvolupament de la draperia local: “Avec la mise en oeuvre de ce moulin le comte répondait ainsi à une nécessité vitale pour la pérennité de la croissance de la draperie locale”.⁵³¹ Per l'autor aquesta seria la demostració de la predisposició dels comtes de la anomenada segona nissaga comtal en favor de la producció tèxtil autòctona i la reafirmació de la passivitat dels comtes anteriors, però ambdues suposicions són ben equivocades. Pel que fa al molí, li atribueix una excessiva importància en assignar-li

⁵²⁸ El 1317 el comte Malgaulí regulava, a mode de la ciutat de Perpinyà i d'altres ciutats, la localització dels obradors dels paraires en un nou carrer al respecte (“via noviter facta paratorie”), a més del ja existent: veure doc. 777. Uns anys més tard el comte Pere I feia enderrocar el castell comtal del puig Mercadal i es parcel·laven vint-i-cinc solars per construir-hi obradors de paraires: veure PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 422-423. Pel que fa als tiradors: veure docs. 1048, 1112, 1129 i 1766.

⁵²⁹ El març de l'any 1325 Bernat d'Orriols, procurador del vescomte de Rocafort, donava llicència al paraire Arnau Tolosa per “plantare et habere et facere tiradós in vallis ville Petralate iuxta portale de Molino”: veure doc. 1073. L'any 1340 el vescomte planificava un nou carrer per als paraires i nomenava procuradors per establir els solars (“illa patiha parayrie nove que non dum sunt ad accapitum concessam”): veure doc. 1623. Un mes més tard documentem els dits procuradors establint a Guillem Puigalbert de Peralada dos patis contigus que contenien cadascun [...] de llarg canes a la mesura de Peralada al puig de l'Església, que afrontaven a migdia “in operatorio paratorie dicte ville”, a occident “in vico ipsius paratorie”: veure doc. 1624.

⁵³⁰ PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 264. Amb relació a Castelló, Pinto parla de l'any 1333 en un dels seus mapes, però en d'altres parts del text es refereix a l'any 1332.

⁵³¹ PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 420-422.

erròniament el preu de l'arrendament, l'any 1332, dels també nous molins fariners comtals: una mica més de 10.000 sous melgoresos. El preu de l'arrendament del molí bataner era ben inferior (a mitjan segle XIV oscil·lava entre els mil i els dos mil sous) i els paraires castellanins continuaren utilitzant, com feien des d'anys enrere, els molins bataners de les viles de la rodalia.⁵³²

D'altra banda, no és veritat que els comtes de la primera nissaga no haguessin pres la iniciativa de la construcció de molins bataners. Certament, la documentació és minsa, però sabem que el 1276 el comte Hug V en manava fer un a la vila de Verges, i anys més tard el seu successor, Ponç Hug IV, concedia llicència al cavaller castellaní Gispert Alquer per instal·lar-ne un altre a la vila comtal (1287).⁵³³ Tot fa pensar que aquesta darrera instal·lació va ser desmantellada poc després –probablement en motiu del greu conflicte que enfrontà els Alquer amb el mateix comte–, però això no fou un gran problema per al desenvolupament de la draperia local, atesa la presència de nombroses instal·lacions d'aquest tipus a les veïnes poblacions de Fortià, el Far i Vila-sacra. Com veurem a bastament més endavant, la instal·lació de molins bataners era una qüestió complexa que responia a diversos factors de caire econòmic i tècnic, i per tant ha de ser observada amb més detenció del que ho fa Pinto.

En aquest mateix sentit ens referim a Peralada. Com a la vila comtal, la feblesa del batanatge de teixits ens pot sorprendre a simple vista, però la realitat era més complexa, i en cap cas els seus paraires van veure limitades les seves activitats per tal de no disposar de molí bataner en la mateixa població durant molts anys. La primera referència del batanatge en aquesta vila és de l'any 1301, quan Dalmau de Rocabertí, senyor de la vila, concedia un guiatge al paraire castellaní Bartomeu Pagès per tal que ell i els seus ajudants poguessin desplaçar-se al molí de Guaitallop amb els seus teixits

⁵³² Sobre aquests molins de la rodalia de Castelló en parlarem tot seguit.

⁵³³ A la vila de Verges, per exemple, on Pinto documenta un molí bataner el 1348, sabem que el comte Hug V hi disposava la creació d'un "molendinum draperium" l'any 1276. Sembla que es va fer, ja que uns anys més tard (1282), quan el mestre dels molins comtals de Verges es venia el mestratge es féu referència als aparells drapers ("tam draperiorum quam aliorum"): veure docs. 49 i 76. L'abril de 1346 l'administrador comtal Joan Quermançó establia en emfiteusi al castellaní Pere Savarrés la facultat d'agafar tots els dimecres tota la tercera part de l'aigua del molí comtal de Verges que s'utilitzava per moure els seus aparells drapers, sempre que el comte no reconstruís els aparells drapers ("dicta molendina draperia construhere et rehedificare"): veure doc. 1788. Pel que fa al molí draper dels Alquer a Castelló: veure doc. 94.

(“*pannis et aliis rebus*”).⁵³⁴ No es deia que el molí disposés d’aparells per al batanatge però és prou evident; així com és molt probable que també disposés d’algun aparell d’aquest tipus el molí Nou uns anys més tard (1318), quan el paraires Bernat Joli i Francesc Trilles, de les viles de Castelló i Peralada, respectivament, n’adquiriren la meitat i hi destinaren una quantitat de diners relativament alta en la seva millora.⁵³⁵ Aquí s’acaben les referències del batanatge de teixits a la vila vescomtal durant la primera meitat del segle XIV, però com passava a Castelló els seus paraires controlaren alguns dels molins de la rodalia i allí hi duïen a terme les tasques del batanatge. El mateix Francesc Trilles, per exemple, adquiria el 1324 un molí bataner a Sant Climent al qual hem fet esment en diverses ocasions.⁵³⁶

Com documenta Pinto, i com podem observar en el mapa següent, el batanatge era una activitat molt habitual als molins de les poblacions de la rodalia de Castelló i Peralada (veure Figura 27, p. 253). Es tractava d’uns molins que incorporaven ens molts casos un aparell per moldre cereals i un altre per batanar teixits, i que eren sovint utilitzats pels paraires d’aquestes dues viles. Fou això el que motivà la introducció d’aparells de batanatge en moltes d’aquestes instal·lacions almenys des de finals del segle XIII. A Fortià, l’any 1297 es cedia als arrendataris dels molins del Prat i de Mata la possibilitat de fer-hi “*molendina in quibus possint aptari pannos*”, i un anys més tard (1319) es permetia a l’arrendatari del molí dels Horts fer un “*molendinum draperium*”. El 1321 el paraire Bernat Jordà convenia amb els també castellanins Guillem Escarrer i Dalmau Mitjà la construcció d’un “*molendinum draperium*”, molt probablement en referència a la construcció dins de l’edifici d’un molí ja existent d’un aparell per al batanatge de teixits.⁵³⁷ No sabem si el projecte prosperà, però sí que Jordà havia participat els anys anteriors, i ho continuà fent amb posterioritat, en la gestió d’alguns dels molins de la zona: de la Vila, al Far, el 1317; de Mata, a Fortià, el 1319; de Ramon del Far, al Far, el 1322, i de la Vall, a Fortià, el 1323, entre d’altres.⁵³⁸

⁵³⁴ Doc. 393.

⁵³⁵ Doc. 812.

⁵³⁶ Doc. 1056.

⁵³⁷ Doc. 920.

⁵³⁸ Bernat Jordà no apareix citat com a paraire en la majoria de documents, però sí en alguns. Per exemple, el mes d’abril de l’any 1319 Bernat Jordà, paraire castellaní, cedia al també paraire Pere Bou tots els drets sobre els 11 sous i 4 diners que el paraire Guillem Martí, soci de Bou, li devia per la seva part “*pro pannis quos ei abtavi in molendino meo durante societate tua et eiusdem*”: veure doc. 856.

A inicis del segon terç del segle XIV, tot coincidint amb la nova construcció del molí bataner comtal castellaní, hem documentat el cas contrari al molí de la Vila (Far), és a dir, la cessió a l'arrendatari de la possibilitat de reconvertir l'aparell draper en un de fariner; però tot i això sabem que els molins d'aquesta zona continuaren essent utilitzats habitualment pels paraires de la vila comtal. L'estiu de 1339, per exemple, dotze d'ells es comprometien a dur els seus teixits i els d'altres ("pannos nostros et alienos") al molí de Mata (Fortià), gestionat pel moliner Berenguer Riba, a canvi que aquest els batanés pel preu habitual a Castelló: 20 diners per cada pany blanc i 24 pels de color "lividi".⁵³⁹ Els moliners també feien el batanatge, però en prou ocasions eren els mateixos paraires els que individualment o en societat adquirien algunes instal·lacions i en contractaven el personal necessari. El propi Berenguer Riba havia sotsarrendat el molí d'uns paraires l'any abans, i el mateix 1339 el molí del Prat (Fortià) era gestionat per una societat de quatre paraires de la vila comtal.⁵⁴⁰

Una d'aquestes societats fou la que uní a vuit castellanins a finals de l'any 1293, i que havia de comptar durant uns cinc anys amb un parell d'obradors a la vila comtal i els serveis del molí de Bernat de Fortià.⁵⁴¹ Probablement pel volum de documentació que generà, se'n fan ressò el propi Pinto i Víctor Farías en els seus estudis, tot i que la descripció que ambdós historiadors en fan és en part equivocada.⁵⁴² El fet és que, per motius que desconeixem, la societat no va reeixir del tot, i tan sols unes setmanes més tard dos dels socis, el pareire oriünd de Perpinyà Guillem de Déu i el jueu castellaní Cresques Vives, se'n separaren per formar-ne una altra de sis anys que comportava

⁵³⁹ Doc. 1606. Documentem el mateix preu en d'altres ocasions: veure docs. 1689 i 1705.

⁵⁴⁰ Docs. 1584 i 1609.

⁵⁴¹ El desembre de l'any 1293 Castelló Tolosà, Bartomeu Blanc, Guillem de Déu, Ferrer Cursaví, Berenguer Llobera, Bernat Simó, Bernat Joli i el jueu Cresques Vives contragueren una societat fins la següent festa de Sant Martí, i de llavors a cinc anys, que comportava l'arrendament del molí de Bernat de Fortià (del Prat d'Amunt) per arreglar-hi panys i d'un o dos obradors a la vila de Castelló: veure doc. 159.

⁵⁴² Farías parla de la societat de vuit persones però ens diu que el molí arrendat fou el de l'abat de Sant Pere de Rodes a Vila-sacra: veure FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 236.

l'arrendament del molí del monestir de Sant Pere de Rodes a Vila-sacra.⁵⁴³ Tot seguit, el mateix de Déu s'associava a la vegada amb el tintorer castelloní Ponç Caneta.⁵⁴⁴

En tot cas, fixem-nos també en la primera societat a la qual hem fet referència, en la qual els seus socis hi prenien part de maneres ben diferents. En primer lloc, és evident que el pare d'origen rossellonès Guillem de Déu era el mestre qualificat encarregat de la supervisió de gran part de les feines. El mateix dia del registre de la societat, s'especificava, en un altre document –que no fou anotat en la seva totalitat–, que es comprometia a controlar la producció.⁵⁴⁵ Alguns dels socis probablement només eren “capitalistes”. Aquest seria el cas de Cursaví i Llobera, citats dos anys més tard com a sastres.⁵⁴⁶ Bernat Joli, en canvi, era com veurem tot seguit un dels paraires més importants de la vila.

Un altre exemple significatiu –en aquest cas per la distància– de la utilització per part dels paraires castellonins i peraladencs d'instal·lacions de la perifèria és el conveni que signaren el 1308 els dos sobreposats i d'altres representants dels paraires de la vila comtal (“paratorie ville Castilionis”) per tal de fer ús del molí bataner d'en Rupidell, a Sant Llorenç de la Muga, pel preu de 2 sous melgoresos el dia de servei, inclòs el salari del moliner.⁵⁴⁷ El cas resulta sorprenent per la llunyania entre ambdues poblacions, però s'ha d'entendre per l'especialització batanera de la vila de Sant Llorenç. A finals del segle XIII en un molí de la mateixa vila, el d'en Roca, hi documentem el batanatge dels

⁵⁴³ Doc. 165. L'11 de febrer del mateix any Bernat Simó i Castelló Tolosà, en nom propi i dels altres socis de la primera societat esmentada (1293), reclamaven a Guillem de Déu el pagament de certs diners; aquest darrer els responia que no tenia cap intenció de fer-ho: veure doc. 167.

⁵⁴⁴ Doc. 166. No sembla que la societat entre de Déu i Caneta dissolgués la societat entre el primer i Cresques Vives: veure doc. 168.

⁵⁴⁵ Doc. 161. El 21 de desembre Guillem de Déu, de Perpinyà habitant de Castelló, prometia a Castelló Tolosà i Ferrer Cursaví arreglar els panys “qui venient in operatorum meo et vestro quod locavimus pro ut quilibet parator bonus”; en cas contrari perdria els drets en la societat que van contraure amb d'altres persones: veure doc. 163.

⁵⁴⁶ Doc. 201.

⁵⁴⁷ El contracte s'establia fins la següent festivitat de Pasqua. Els sobreposats eren Ramon Bosc i Pere Fàbrega, i els altres paraires Pere Arnau, Bernat Joli, Berenguer Magnesa i Pere Sitjar: veure doc. 585.

anomenats draps de framenor de Peralada, uns teixits –segons Anthony Pinto– destinats als eclesiàstics, i que a l'Empordà eren produïts en aquesta darrera localitat.⁵⁴⁸

En alguns casos els paraires arribaven a ser els propietaris (domini útil) dels molins. A principis del segle XIV els paraires castellanins Guillem Dalmau i Bernat Joli tenien establerts, respectivament, dos molins amb aparells bataners a les poblacions de Vila-sacra i Requesens.⁵⁴⁹ Més tard, Joli i un antic aprenent seu, el paraire peraladenc Francesc Trilles, adquirien la meitat del molí Nou i hi invertien una quantitat important de diners, probablement amb la intenció d'adequar-hi un giny per a batanar teixits (1316).⁵⁵⁰ Tan sols sis anys més tard, el mateix Francesc Trilles adquiria amb el també paraire de Peralada Arnau Tolosa un molí draper a Sant Climent.⁵⁵¹ Aquest era el cas de paraires destacats, que controlaven un volum de producció important i disposaven d'ajudants i artesans al seu servei. L'any 1302, per exemple, Bernat Joli contractava al moliner castellaní Berenguer d'en Llobet per treballar en el molí “bladerio et draperio” del Prat.⁵⁵² Podria ser que Berenguer fos l'encarregat de l'aparell destinat a la mòlta, però no ens ha d'estranyar que –atesa la gran presència d'instal·lacions mixtes– molts dels moliners s'especialitzessin també en el batanatge de teixits. Un any abans, de fet, el vilanoví Guillem Verneda havia estat contractat per treballar “pro monerio et draperio” en el mateix molí.⁵⁵³

⁵⁴⁸ El juliol de l'any 1288 Pere Roca, de Sant Llorenç, devia gairebé 93 sous a Berenguer Lleuda, de Peralada, una vegada fet còmput entre ambdós de “illis CIII cannis et dimidia bruni fratrum minorum quas mihi comendasti causa aptandi in molendinis meis”: veure doc. 129. En un llibre dels marmessors de Dalmau de Rocabertí, un habitant de Sant Miquel de Fluvià, Jaume Sastre, reconeixia l'any 1320 haver cobrat diferents quantitats de diners en motiu dels panys que Dalmau “fecit capi” en el molí de Ramon Rupidell, a Sant Llorenç de la Muga: veure docs. 889 i 898.

⁵⁴⁹ Docs. 468 i 691.

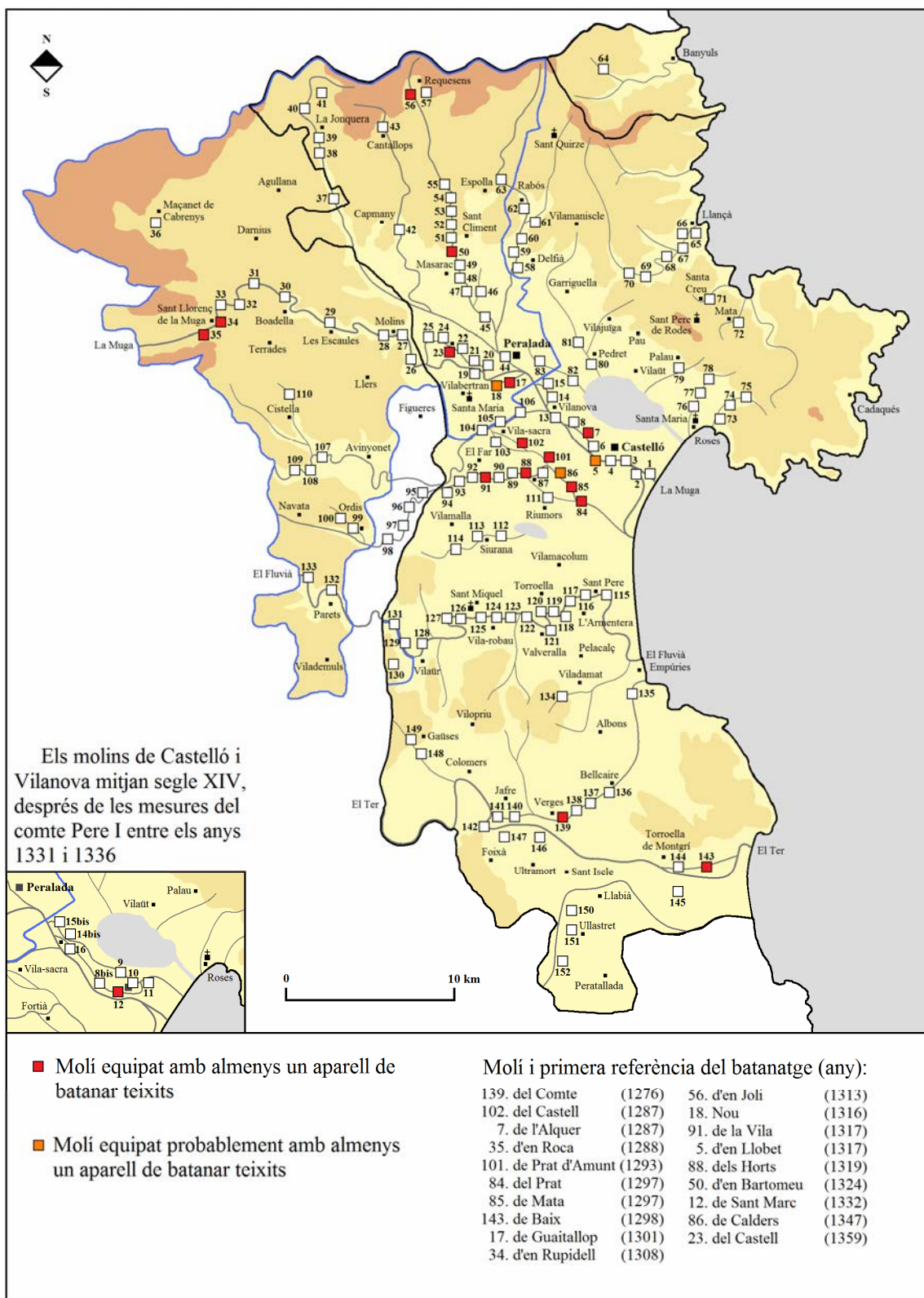
⁵⁵⁰ Doc. 812. L'any 1306 Jaume Trilles de Castelló afermava a Guillem Bosc i Bernat Joli, paraires, el seu fill Francesc durant tres anys “ad adiscendum misterium vestrum paratorie”: veure doc. 521.

⁵⁵¹ Doc. 1056.

⁵⁵² Doc. 403.

⁵⁵³ Doc. 366.

FIGURA 27. Els molins bataners

D'acord amb les dades de què disposem, sembla prou evident que al comtat i al vescomtat els molins bataners van tendir a concentrar-se a la rodalia de les viles de Castelló i Peralada. Ara bé, a què va respondre aquesta –si se'ns permet la paraula– “deslocalització” del batanatge fora d'aquestes dues poblacions?

En primer lloc, hem de tenir en compte la importància del riu Muga, a les ribes del qual hi estaven situats els molins peraladencs i, abans de la gran modificació duta a terme pel comte Pere I, també els castellanins. Era el curs més regular de la meitat nord del comtat i potser l'únic que disposava d'un cabal prou important per accionar durant tots els mesos de l'any, i amb suficiència, els aparells de les diverses instal·lacions. A principis del segle XIV la construcció de nous molins sembla que era problemàtica –per no dir impossible– i els molins existents operaven en major mesura que moltes d'altres instal·lacions empordaneses, tant per la gran demanda de farina a Castelló i Peralada com pel fet que també molien –si més no, en ocasions– per algunes de les poblacions veïnes. En aquest sentit, i com hem comentat en un capítol anterior, no és casualitat que els titulars d'algunes de les senyories més importants del cap de Creus (els Pau, els Palau i els monestirs de Sant Pere de Rodes i Santa Maria de Roses) disposessin de molins al darrer tram del riu, els quals probablement eren utilitzats per pal·liar les “deficiències” en matèria de molineria en aquesta zona del comtat amb pocs recursos hídrics (cap de Creus). Els molins del darrer tram de la Muga, doncs, eren importants per assegurar la mòlta de cereals a la meitat nord del comtat empordanès.

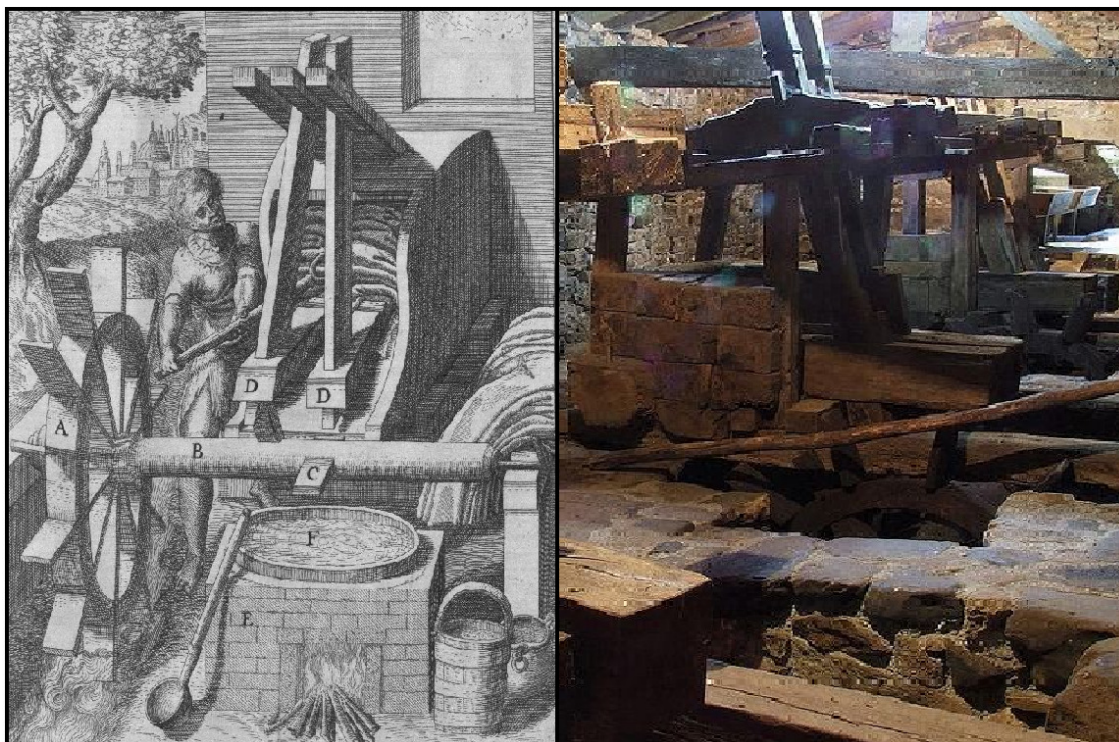
Atesa la possible alta demanda de farina, sembla lògic pensar que els propietaris de les instal·lacions castellanines, vilanovines i peraladenques optessin per adaptar tots els seus aparells per a la mòlta de cereals, una activitat presumiblement més lucrativa que no pas el batanatge de teixits. A la vila comtal, l'única referència d'aparells bataners durant la major part del primer terç del segle XIV apunta en aquesta direcció. Quan el 1317 els propietaris del molí d'en Llobet convenien la conversió d'un dels seus dos aparells fariners per adequar-lo al batanatge, el motiu del registre públic d'aquesta operació fou precisament deixar clar que, si el nou giny no produïa anualment els mateixos beneficis que l'aparell fariner, tornaria a ser reconvertit al seu ús inicial.⁵⁵⁴ Uns anys més tard, mentre que el nou molí bataner comtal era arrendat per quantitats que oscil·laven entre els mil i dos mil sous melgoresos, el preu dels arrendaments dels

⁵⁵⁴ Doc. 805.

molins fariners eren molt superiors: poc més de 10.000 sous el 1332, i gairebé el doble l'any 1335.

Els molins situats a les poblacions veïnes de Castelló i Peralada, en canvi, oferien unes condicions més propícies per encabir aparells bataners. En primer lloc, cal suposar que la demanda de farina en aquests nuclis era inferior i, per tant, també ho era el volum de gra mòlt en els seus molins. Així doncs, aquestes instal·lacions podien destinar un dels seus ginys al batanatge sense deixar de satisfer la mòlta de cereals i d'obtenir els beneficis que se'n derivaven. Alguns dels molins devien disposar d'un cabal més aviat reduït en alguns períodes, però sembla que els aparells bataners podrien funcionar amb menys potència i, per tant, amb menys aigua. En tot cas, el preu dels seus arrendaments –o fins i tot de la seva compra– era bastant més baix que el dels molins castellanins i peraladencs, la qual cosa els feia més atractius a ulls paraires de les viles comtal i vescomtal, els usuaris i en moltes ocasions gestors o propietaris d'aquests molins.⁵⁵⁵

FIGURA 28. Molí bataner del segle XVII (esquerra) i de Mosquetín, a Galícia (dreta)

Dibuix: Georg Andreas Böckler, s. XVII. Fotografia: Javier Pais.

⁵⁵⁵ Pel que fa a desplaçament del batanatge dels nuclis de producció i als majors beneficis de la mòlta: veure LLIBRE ESCRIG, Antoni. “La gestió dels batans i el desenvolupament de la indústria tèxtil al segle XV. El cas de l'àrea Alcoi-Cocentaina”. *Estudis d'Història Agrària*, 2011, núm. 23, p. 238-242.

Finalment, per concloure aquest punt dediquem els darrers paràgrafs a Bartomeu Pagès, paraire i tintorer que exercí a Castelló durant el primer quart del segle XIV, i al que Pinto qualifica com “un des maîtres majeurs de la ville”.⁵⁵⁶ Els seus coneixements eren especialment com a tintorer, però les seves activitats van consistir en la part final de la producció de teixits, habitualment en societat amb d'altres paraires de la vila. El 1303, per exemple, s'associava per uns tres anys i mig amb el paraire Pere Sitjar “tenendo et habendo in villa Castilionis operatorio pannorum”, però tot fa pensar que Bartomeu seria l'encarregat del tenyit de les robes. De fet, dels 800 sous que aquest darrer invertia en la societat, la meitat eren en concepte del valor dels estris per tenyir que hi aportava.⁵⁵⁷ Documents posteriors ens assabenten del fet que Bartomeu tenia un tint a la vila comtal, en el que hi treballava amb alguns ajudants i on tenia els teixits propis o de diversos paraires.⁵⁵⁸

El que ens interessa especialment, però, és que Bartomeu va participar al llarg de la seva carrera en la gestió o, si més no, va ser usuari de diversos molins bataners del comtat i vescomtat. Com ja hem dit, el 1301 obtenia de Dalmau de Rocabertí, senyor de Peralada, un guiatge que li permetia desplaçar-se amb els seus ajudants fins al molí peraladenc de Guaitallop per portar-hi les seves robes, molt probablement per dur a terme el seu batanatge;⁵⁵⁹ el 1311 adquiria el dret d'ús d'un molí bataner de Torroella de

⁵⁵⁶ PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 344-345. El 1301 apareix citat com a “tinyedorium”: veure doc. 393. El juny del 1323 apareix en un document com a “aptator pannorum lane” i en un altre com a “parator et tintorerius”: veure docs. 1008 i 1010.

⁵⁵⁷ Els diners invertits eren: 1.000 sous per part de Sitjar i 800 per part de Pagès. Els estris eren dos perols de tenyir, dues tines, dues samals i dues canals, entre d'altres: veure doc. 405.

⁵⁵⁸ L'any 1312 Bartomeu contractava a Ramon Mata, de Limoux (França), com a tintorer: veure doc. 674. A finals de l'any 1323 Bartomeu Pagès contraïa societat amb sis paraires castellanins “tenendo tint in villa Castilionis in hospicii mei dicti Bartholomei Pagesii” pel termini de dos anys. Bartomeu posava la seva feina, l'obrador i uns aparells estimats en 400 sous, mentre que els paraires haurien de comprar els “colores sive tinctas” i d'altres necessaris. Una vegada deduïdes les despeses d'alguns treballadors (“in conducendis homibus qui mihi dicto Bartholomeo servient in dicto tint exercendo”), Bartomeu rebria la meitat dels beneficis “pro magistría” i el lloguer de la casa i els aparells, mentre que els altres cobrarien en relació amb les quantitats invertides: veure doc. 1018. El 1327 Bartomeu Pagès reconeixia deure a Guillem Bosc i Francesc Serradell gendre d'aquest 11 lliures i 10 sous, que en nom seu van pagar a un mercader de pastell de Montepulciano. Per pagar-los els diners els prometia tenyir panys pel preu habitual (“pro illo salario pro quo sive ad quam tingo pannos ceteris paratoribus huius ville”): veure doc. 1167.

⁵⁵⁹ Doc. 393.

Montgrí, i els anys 1313, 1319 i 1320 fou arrendatari del molí de la Vila, al Far, que sabem que estava equipat el 1317 amb “due rote draperie et una rota bladeria”.⁵⁶⁰

A banda d'aquestes instal·lacions, Bartomeu Pagès disposà també d'un obrador al barri de Sant Domènec (Castelló), prop del portal Assalit, on ell i els seus treballadors hi duien a terme diverses activitats. El 1330, quan Bartomeu Gavinella, el seu hereu, n'arrendava l'explotació pel termini d'un any, l'edifici comptava amb almenys tres estances: “in una quarum domorum dictus Bartholomeus Pagesii tenebat tinctum, et in alia ligna, et in tercia exercebat misterium paratorie”. El preu de l'operació, 240 sous, evidencia que la propietat era important, i encara comptava amb algun pati annex amb tiradors per estendre panys.⁵⁶¹ Almenys uns anys abans (1324), Bartomeu havia disposat també d'un alberg al carrer anomenat de la “Paratorie Nove”. Llavors l'arrendava per dos anys al pare Joan Gavinella –podria ser que fos el seu gendre–, i en l'operació es registrava que Pagès no podria tenir durant aquest temps “operatorium paratorie alibi nisi in hospicio meo quod inhabito in villa Castilionis”, sota penalització de perdre els 160 sous del lloguer que li hauria de pagar Gavinella.⁵⁶²

⁵⁶⁰ Pel que fa al molí de Torroella: veure PINTO, Anthony. *Commerce et...*, p. 373-374.

⁵⁶¹ Doc. 1229. Es parlava també del “clausum eidem hospicio contiguum et tiratores que sunt in dicto clauso et femoracium quod est in dicto clauso et etiam tinas et perols et alia apparamenta dicti tincti et misterii paratorie”.

⁵⁶² Doc. 1020.

PART III
LA GESTIÓ DE LES INSTAL·LACIONS

**5. ELS CONTRACTES DE MOLINERIA, BESOLFA I
MESTRATGE**

5.1. LA MOLINERIA

Un dels contractes utilitzats en el període estudiat per gestionar l'exploració dels molins empordanesos fou la molinaria, que consistia en assignar una determinada quantitat dels beneficis d'una instal·lació a una persona que exercís o bé delegués a una altra el càrrec de moliner. Els propietaris de cadascuna de les dues molineries del molí comtal castelloní del puig de la Muga, per exemple, havien de proporcionar un moliner al seu servei en cas de no exercir personalment l'ofici (“tenere in dictis molendinis unum monerium qui deserviat dicte monerie”).⁵⁶³ En algunes instal·lacions –sobretot les més modestes– podia comportar a més la gestió del conjunt del molí, tot i que de manera més general la molinaria també era el nom que rebien totes les feines pròpies d'un moliner.

Tanmateix, la paraula molinaria no és la que apareix pròpiament en la documentació empordanesa baixmedieval. En primer lloc perquè els documents dels quals disposem eren redactats majoritàriament en llatí, però especialment pel fet que la paraula llavors utilitzada a l'Empordà per designar el moliner –del qual en derivem molinaria– era sens dubte moner (en el llatí de l'època, *monerius*). Així doncs, la paraula emprada era *moneria*; d'aquesta manera apareix en els textos en llatí, però suposem que no presentaria cap variació sobre la seva equivalent del català que es parlava a la plana empordanesa.

Tan sols en una ocasió hem trobat una altra accepció, també en llatí: *mulneria*. És clar, que aquesta apareix en un fragment d'un registre notarial castelloní de l'any 1287 on se cita i transcriu, en part, una carta enviada a la vila comtal pel castlà d'Amposta.⁵⁶⁴ La resta del mateix registre utilitza l'accepció empordanesa habitual: *moneria*. En el mateix document es pot veure encara la diferencia, a l'Empordà i en d'altres terres de parla catalana, respectivament, entre *monerius* i *mulnerius* per citar el moliner. Per això, tot i que fins al moment alguns historiadors han incorporat en els seus treballs la paraula *mulneria*, entenem aquesta i també *moneria* com a derivades de les diverses accepcions catalanes medievals per designar el moliner, i per tant en aquest estudi utilitzarem la paraula molinaria.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Doc. 1284.

⁵⁶⁴ Doc. 98.

⁵⁶⁵ Alguns dels treballs en els quals es parla de *mulneria* són els següents: MARTÍ, Ramon. “Hacia una...”, p. 182-183; ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 276-287; FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans

5.1.1. Les concessions de molinaria. Contractació de moliners

Com podem veure en el següent mapa, les referències de la molinaria provenen en gran part dels molins del darrer tram de la Muga i dels molins comtals de Verges, Bellcaire i Empúries, unes de les instal·lacions més destacades del comtat i de les quals en conservem un volum de documentació important (veure Figura 29, p. 273). Els seus propietaris optaren en moltes ocasions per cedir d'aquesta manera el càrrec de moliner a diverses persones, ja fos per alguns anys, vitalíciament o a perpetuïtat. En aquest darrer cas, la molinaria esdevenia una sotspropietat dins del conjunt del molí, els propietaris de la qual rebien periòdicament una determinada quantitat dels seus ingressos a canvi de complir amb algunes obligacions: com hem dit, exercir o delegar –i en aquest cas, també retribuir– el càrrec de moliner. Els principals exemples provenen dels diversos molins comtals, però especialment del molí castelloní del Comte del puig de la Muga, on almenys des de finals del segle XIII s'hi distingien dues molineries, és a dir, dues sotspropietats els propietaris de cadascuna de les quals havien de nomenar un moliner al servei del molí.

La primera referència d'una d'aquestes dues molineries d'aquest molí comtal castelloní és datada l'any 1239, quan el comte Ponç Hug III concedia a Bernat Moner i a la seva neboda Berenguera “ipsam moneriam molendinorum nostrorum quos habemus in Sambuce, in rego ad podio Sambuce”.⁵⁶⁶ Hem parlat en diverses ocasions de la relativa poca fiabilitat de la documentació a l'hora de precisar certs aspectes, però podria ser que en aquests moments el molí comptés tan sols amb una molinaria. De fet, quan l'any 1318 el comte Malgaulí confirmava la venda de tres quartes parts d'aquesta mateixa, es feia referència a “una moneria molendinorum nostrorum que sunt in rego Sambuce”. Llavors la segona molinaria es trobava probablement en mans de la família Caldes.

establiments..., p. 19. Pel que fa al seu significat, Martí ens diu que la molinaria era la part que rebia en moliner en concepte de les despeses de manteniment. Ortí defineix la molinaria com la part de la renda d'un molí destinada a retribuir el moliner. Fernández parla de la molinaria com “un sistema d'associació” entre el propietari del molí i un concessionari encarregat d'explotar-lo; el concessionari no era generalment un moliner sinó un soci capitalista que havia de pagar el salari del moliner i certes despeses de manteniment a canvi d'una part dels beneficis del molí.

⁵⁶⁶ Doc. 1284.

QUADRE 29. Els propietaris de les dues molineries del molí del Comte (Castelló)⁵⁶⁷

<i>Anys</i>	<i>Molinaria 1</i>	<i>Molinaria 2</i>
1239	Bernat i Berenguera Moner	
1298		Joan Caldes
1310	Pere i Gueraula Rostell, germans (1/2), i l'oncle d'aquests, Berenguer Rostell (1/2)	
1310	Berenguer (3/4) i Gueraula Rostell (1/4)	
1318	Castelló Gomir (3/4) i Gueraula Rostell (1/4)	
1331	Pere Gomir (3/4) i Gueraula Rostell (1/4)	Ponç Escarrer

El que ens interessa especialment, però, és observar com la propietat d'aquestes dues molineries va passar de mans dels moliners que les exercien a mans de mercaders castellanins que veieren en la seva adquisició i gestió una font d'ingressos important; fet que també documenta Pere Ortí, al llarg del segle XIII amb relació a les molineries dels molins reials de Barcelona.⁵⁶⁸ En primer lloc, ens referim a la molinaria concedida el 1239 a Bernat Moner i a la seva neboda Berenguera. Pel cognom dels beneficiats, és evident que els seus avantpassats havien exercit de moliners, però no podem assegurar que almenys Bernat exercís llavors el càrrec.⁵⁶⁹ En tot cas, amb la divisió en dues parts (Bernat i Berenguera) o amb la cessió final a aquesta darrera –una possibilitat que també cal tenir en compte–, la propietat de la molinaria deixava d'estar íntegrament en mans del moliner que l'exercia. Aquest fet s'accentuà quan la molinaria va recaure a finals del segle XIII en mans dels germans Pere i Berenguer Rostell, i especialment quan el primer d'ells en va dividir la seva meitat entre els seus fills Pere i Gueraula. No sabem de quina manera gestionaven els Rostell la molinaria; podria ser que un dels membres de la família exercís el càrrec de moliner tot abonant als altres una part dels beneficis, però el més probable és que es possessin d'acord per nomenar i retribuir un moliner i, més tard, repartir-se els beneficis resultants de la diferència entre la remuneració de la

⁵⁶⁷ Docs. 328, 625, 1036, 1283 i 1284.

⁵⁶⁸ ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 284-287.

⁵⁶⁹ La concessió de l'any 1239 ens aporta ben poques dades; tan sols s'hi especifica l'obligació per part dels Moner, que feren una entrega de 60 sous, de tenir la molinaria i rebre'n els beneficis habituals ("habeatis et teneatis dictam moneriam et habeatis et accipiatis ibi, pro moneria, quod ibi monerius accipere debent, sicut asuetum est").

molineria i el salari del moliner que treballava al seu servei. Com veurem tot seguit, en moltes ocasions els propietaris dels molins castellonins de les ribes de la Muga establiren per un temps les seves molineries a diversos moliners després que aquests els entreguessin un crèdit a mode de fiança, i pels volts de l'any 1294 documentem com el moliner Joan Ramon havia entregat als germans Pere i Berenguer Rostell la quantitat 350 sous melgoresos.⁵⁷⁰ Un bon negoci havia de ser aquest tipus d'operacions si el 1318 Berenguer Rostell es venia tres quartes parts de la molineria a Castelló Gomir pel preu de 1.950 sous.⁵⁷¹

Pel que fa a la segona molineria, sembla que es va produir el mateix procés que en la primera. L'any del desmantellament del molí comtal, el 1331, era propietat de Ponç Escarrer, que també disposava de la meitat de la molineria i de la besolfa del molí castelloní de la Coromina.⁵⁷² L'única referència anterior és del 1298, quan el llavors propietari, Joan Caldes, en delegava l'explotació al moliner Pere Joan.⁵⁷³ Aquest document és important perquè la figura de Joan Caldes podria ser la d'un moliner que va fer relativa fortuna dedicant-se a la gestió i administració de diverses instal·lacions molineres castellonines, tot desvinculant-se de les tasques més feixugues de la mòlta de cereals. L'únic document en el qual apareix citat com a moliner és un registre de l'any 1295, quan adquiria una peça de terra al puig de la Muga.⁵⁷⁴ Dos anys més tard (1297) li fou encomanada l'administració del molí de la Coromina, i entre els anys 1313 i 1318 fou arrendatari del molí del Comte juntament amb Berenguer Rostell, probablement el mateix que fou propietari d'una de les molineries d'aquesta instal·lació, i que com Joan Caldes provenia de ben segur d'una família de moliners.

D'una manera semblant al molí castelloní del Comte, sembla que fou establerta la molineria del molí comtal de Belcaire. Suposem que les condicions de la seva tinença no devien diferir gaire dels exemples castellonins esmentats, i per això ens estranya que l'any 1298 el seu establert, Pere Illa, de Torroella de Montgrí, en retornés els drets d'explotació a la casa comtal sense cap contraprestació aparent ("totam illam

⁵⁷⁰ Doc. 164.

⁵⁷¹ Doc. 1284.

⁵⁷² Doc. 1285.

⁵⁷³ Doc. 328.

⁵⁷⁴ Doc. 198.

moneriam quam habeo in molendinis vestris de Belcayre).⁵⁷⁵ En tot cas, la molinaria era establerta novament uns anys més tard a Guillem Grau, i quan l'any 1329 la vídua d'aquest i tutora del fill d'ambdós l'arrendava a Arnau Moner, de Jafre, per termini de tres anys, el preu de l'operació era de tan sols dues mitgeres de blat anuals, és a dir, un total d'uns 24 sous melgoresos per tot el període.⁵⁷⁶ Aquesta quantitat difereix molt dels gairebé dos mil sous de la mateixa moneda pels quals el 1318 eren venudes a perpetuïtat tres quartes parts d'una de les dues molineries del molí castellaní del Comte. Sembla, doncs, que els beneficis de les molineries podien variar segons els casos. En parlarem a bastament en un proper punt.

A diferència dels esmentats molins de Castelló i Bellcaire, hem documentat establiments vitalicis de molinaria a les instal·lacions comtals de Verges i Empúries. En aquesta darrera població, l'any 1334 aquest càrrec era establert al moliner castellaní Francesc Canelles després de considerar-lo “ydoneum et sufficientem ad regendam moneriam molendinorum de Impuriis”.⁵⁷⁷ A la vila de Verges, el 1320 es concedia “una moneriam” del molí del Comte a Bernat Ponç. Curiosament, poc temps després aquest darrer se'n venia els drets d'explotació al també vergelità Gilabert Ros pel preu de 120 sous; és a dir, Gilabert seria moliner del molí fins que visqués Bernat.⁵⁷⁸

Amb les concessions vitalícies els propietaris dels molins no es desvinculaven tant de la contractació dels moliners, però a la pràctica aquests darrers podien perpetuar-se al càrrec per diverses generacions, sempre i quan, és clar, l'actuació dels successius beneficiats fos la correcta. La molinaria del molí castellaní de Santa Maria, per exemple, era concedida temporalment al moliner Guillem Miró l'any 1305, però poc després aquest aconseguia de l'abat del monestir una concessió vitalícia per a ell i un dels seus fills.⁵⁷⁹ La molinaria del molí de l'Hospital, també a Castelló, fou concedida

⁵⁷⁵ Doc. 325. Suposem que era el mateix Pere Illa que fou mestre dels molins reials de Torroella: veure doc. 60.

⁵⁷⁶ Doc. 1208.

⁵⁷⁷ Doc. 1394.

⁵⁷⁸ Per la primera concessió, la comtessa rebia la quantitat de 50 sous, que com veurem més endavant era aproximadament una cinquena part del salari anual d'un moliner prou experimentat a principis del segle XIV. Un any més tard, la mateixa Marquesa aprovava la compra de la mateixa molinaria per part de Gilabert Ros, de Verges, al propi Bernat Ponç. La comtessa cobrava 40 sous, una tercera part dels 120 sous de la venda: veure docs. 909 i 935.

⁵⁷⁹ Docs. 489 i 1527.

des de finals del segle XIII a tres generacions de la família Carbonell.⁵⁸⁰ En aquests dos casos, es tractava d'uns moliners "benestants" que participaven de l'administració dels respectius molins i també –com a socis arrendataris– d'altres instal·lacions properes. Com en el cas dels esmentats Caldes i Rostell, propietaris de les molineries del molí comtal castelloní des de finals del segle XIII, podria ser que s'anessin desvinculant de les tasques més feixugues de la mòlta de cereals i concentrant les seves activitats en la gestió de molins, entre d'altres béns.

En el seu testament l'any 1331, el moliner Castelló Carbonell feia hereus a parts iguals els seus dos fills Pere i Guillem i deixava la molineria del molí de l'Hospital –que aviat seria desmantellat– al seu fill Vicenç; però si aquest darrer no la volia, els tres germans s'haurien de repartir l'herència a tres parts.⁵⁸¹ En aquest mateix sentit ens referim al fill del moliner Guillem Miró, que aparentment no va continuar l'ofici del seu pare. Tot i que com acabem de dir els Miró havien rebut la concessió per dues generacions de la molineria del molí de Santa Maria, i posteriorment, com a esmena pel desmantellament d'aquest l'any 1336, els fou concedida –fins a l'acabament d'aquest termini– la molineria del molí comtal de Baix, sembla que el fill ja no exercí el càrrec personalment. Si més no, sabem que el mes de setembre d'aquest mateix any heretava la molineria del seu pare (1336), i l'octubre ja n'arrendava per tres mesos l'explotació al moliner de fortianenc Joan Duran.⁵⁸²

En ocasions també es realitzaven concessions de molineries per períodes curts de temps. La gran majoria d'aquestes operacions les hem documentat amb relació als molins de la vila comtal a finals del segle XIII i principis del XIV, i tot i algunes variacions mantenien una gran semblança. En primer lloc, gairebé la totalitat dels contractes s'iniciava amb el reconeixement d'un deute per part del propietari de la molineria envers el moliner que havia de ser establert en el càrrec. Aquesta quantitat de diners, estipulada com un crèdit, podia certificar-se en un document anterior o posterior a la pròpia concessió i, al nostre entendre, fou el que propicià el registre públic d'aquestes operacions. És a dir, el treballador aportava una quantitat de diners que li seria abonada una vegada finalitzada la concessió. Tot seguit, i com a garantia per al retorn d'aquests diners, els propietaris obligaven la molineria als establerts, estipulant

⁵⁸⁰ Docs. 98 i 1297.

⁵⁸¹ Doc. 1297.

⁵⁸² Docs. 1527 i 1534.

que havia de ser exercida a canvi d'uns beneficis determinats. En la majoria d'ocasions no es limitaven les operacions en el temps sinó que es condicionaven al retorn del deute. En alguns casos, però, es registrava un termini màxim de la concessió o –el que era el mateix– del retorn dels diners per part dels propietaris al treballador.

QUADRE 30. Concessions de molinaria ⁵⁸³

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Establert</i>	<i>Durada</i>	<i>Fiança</i>	<i>Beneficis</i>
6. Comte	1239	Bernat Moner	Perpetu		Quantitats de gra diàries
Mercadal	1264	Bernat Cerdà		134 s.	
Coromina *	1279	Bernat Vaquer		300 s.	
3. Hospital	1287	Pere Carbonell	Vitalici		Quantitats de gra diàries
Coromina *	1287	Bartomeu Massot		120 s.	Set.: tots, menys 1 mitgera de blat
Palau	1288	Ramon Fortiana	Perpetu		Sisena part dels beneficis del molí
Llobet	1292	Perpinyà Moner		492 s.	Meitat dels beneficis
Llobet	1293	Perpinyà Moner	6 anys	700 s.	Meitat dels beneficis
Coromina	1296	Guillem Vaquer		500 s.	
6. Comte	1298	Pere Joan	3 anys	100 s.	
Coromina *	1299	Perpinyà Moner		360 s.	
Mercadal *	1300	Guillem Vaquer		350 s.	
Coromina *	1303	Berenguer de Llobet		360 s.	Tots els beneficis
Guaitallop*	1303	Guillem Baró	Perpetu		Tots els beneficis
Coromina *	1305	Berenguer de Llobet	6 anys	400 s.	Tots els beneficis
1. S. Maria	1305	Guillem Miró	4 anys	600 s.	Set.: 1 mitgera de blat i 1 d'ordi
Llobet	1305	Ramon Moner		600 s.	Meitat dels beneficis
Coromina *	1305	Guillem Vaquer		240 s.	Set.: tots, menys 1 mitgera de gra
Vilar	1306	Pere Banc	1 any		Terç dels beneficis del molí
Jutge	1309	Guillem Boïga		200 s.	Set.: 9 quarterons ordi i 3 de blat
139. Comte	1320	Bernat Ponç	Vitalici		
Empúries	1334	Francesc Canelles	Vitalici		

Abreviatures: set., cada setmana; s., sous melgoresos; S., Santa. Coromina: les operacions incorporaven una de les dues meitats de la molinaria i de la besolfa del molí. Mercadal*: l'operació també incorporava la besolfa. Guaitallop*: es tracta de l'establiment del molí, juntament amb la molinaria i la besolfa.*

⁵⁸³ Veure Apèndix, p. 891-900.

Al nostre entendre, aquests crèdits funcionaven a la pràctica com una fiança, i eren útils per evitar els incompliments dels pactes entre ambdues parts, propietaris i establerts. En primer lloc, eren una garantia per als propietaris que els moliners no abandonarien el servei dels molins sense el seu permís, la qual cosa podia comportar en el pitjor dels casos el cessament temporal de l'activitat en alguna instal·lació i la corresponent pèrdua de beneficis. En aquest cas, suposem que els moliners s'exposaven a perdre els diners del debitori o una part d'aquests si incomplien el contracte. D'altra banda, aquesta fiança també era útil per als propis moliners –si més no, per als que podien fer-hi front, és clar–, ja que els protegia de la possible arbitrietat dels propietaris en determinades ocasions. En aquest sentit, prenem d'exemple la situació que es va plantejar al molí castelloní de la Coromina l'any 1305. Com podem veure en la figura anterior, el 4 de maig la propietària del molí establia al moliner Berenguer d'en Llobet en el càrrec de moliner (la meitat de la molineria i de la besolfa) pel termini de sis anys després que aquest li aportés la quantitat de 400 sous melgoresos a retornar en el mateix període. El molí comptava llavors amb un altre moliner, Ramon Moner, designat pel cavaller Pere Alquer, el propietari de l'altra meitat de la molineria i de la besolfa de la instal·lació.⁵⁸⁴ Uns dies més tard, el 18 del mateix mes, l'explotació del conjunt del molí va ser arrendada per cinc anys a Jaume Finestres, probablement per la necessitat immediata de diners per part de la propietària. El que ens interessa aquí és que una de les clàusules d'aquest darrer contracte cedia a l'arrendatari la facultat de fer fora el moliner Berenguer d'en Llobet en cas d'alguna negligència, tot i que aquesta opció es veia limitada pel fet que el moliner substituït hauria d'assumir, tot just abans de prendre possessió del càrrec, “*illas acciones et iura*” de Berenguer d'en Llobet, és a dir, sens dubte els 400 sous que havia aportat com a crèdit en el moment de ser establert en el càrrec.

Amb l'existència d'aquestes fiances doncs –que en prou ocasions duplicaven o gairebé triplicaven el valor del salari anual d'un moliner experimentat–, els moliners amb més recursos o els que ja estaven establerts en alguna molineria i els fills d'aquests podien arribar a controlar o monopolitzar, en certa mesura, l'explotació de molineries d'algunes instal·lacions. Prenem d'exemple el moliner Guillem Vaquer, que l'any 1296, poc abans de la seva mort, feia donació al seu fill Guillem, amb motiu del casament

⁵⁸⁴ Pel que fa a aquest altre moliner, Ramon Moner: veure doc. 496.

d'aquest, d'un debitori de 500 sous melgoresos que comportava fins al seu retorn l'exercici de la molinaria del molí de la Coromina:

Illos quingentos solidos malgurienses quos habeo et habere debeo super moneria dictorum moleninorum, et omnem obligacionem quam in eodem moneria habeo ratione dictorum quingentos solidorum.⁵⁸⁵

Encara en aquest mateix sentit, resulta prou significatiu l'intercanvi dut a terme el 18 de juny del 1305 entre el mateix Guillem Vaquer fill, aleshores establert en la molinaria del molí d'en Llobet fins al cobrament d'un crèdit o fiança de 600 sous, i el també moliner Ramon Moner, que exercia de moliner al molí de la Coromina en nom del cavaller Pere Alquer (propietari de la meitat de la molinaria i de la besolfa d'aquesta instal·lació) fins al cobrament d'una fiança de 240 sous.⁵⁸⁶ En primer lloc, Ramon Moner rebia dels propietaris del molí d'en Llobet la molinaria d'aquesta instal·lació després que aquests reconeixessin deure-li els 600 sous que en nom d'ells havia pagat al moliner Guillem Vaquer, fins llavors establert en el càrrec. En un altre document, Ramon cedia a Guillem els esmentats drets al molí de la Coromina a canvi del pagament del 240 sous. A la pràctica, ambdós moliners s'intercanviaren els drets de cobrament dels deutoris i, a la vegada, els càrrecs sense que hi hagués amb prou feines circulació de diners. La diferència entre les dues quantitats feia que Ramon Moner hagués d'entregar 360 sous melgoresos a Guillem Vaquer, però el mateix dia el primer reconeixia deure a aquest darrer 330 sous, així que creiem probable que s'hagués realitzat un pagament en efectiu de tan sols 30 sous.⁵⁸⁷

És evident que els propietaris dels molins i de les molineries havien de beneir aquesta mena d'operacions, però l'existència dels deutoris –i especialment el retard del seu pagament per part dels propietaris– atorgava a alguns moliners una preeminència especial.⁵⁸⁸ Fixem-nos encara en un darrer exemple del mateix any 1305 amb relació al

⁵⁸⁵ Doc. 228.

⁵⁸⁶ Docs. 495 i 496.

⁵⁸⁷ Docs. 497 i 498.

⁵⁸⁸ Veiem un exemple al molí d'en Mercadal. El gener de 1300 Berenguer Domènec, àlies Berenguer Gonsalva, reconeixia a Guillem Vaquer que el pare d'aquest li entregà 350 sous en la taula de Bernat Cabiscol quan Berenguer deixava el molí d'en Mercadal i el pare de Guillem Vaquer hi entrava;

molí castellaní del monestir de Santa Maria de Roses. A principis del mes de juny, l'abat concedia pel termini de quatre anys la molinaria al moliner Guillem Miró després que aquest assumís el pagament de 600 sous melgoresos que el cenobi devia als hereus de l'anterior moliner establert en el càrrec, Pere Moner.⁵⁸⁹ Sembla que Guillem Miró no va pagar els diners de cop, però el que ens interessa és veure fins a quin punt es va demorar el pagament per part del monestir envers els Miró (1337) i quines en foren les conseqüències: la primera i principal la prolongació –com hem comentat anteriorment– de l'establiment inicial amb una nova concessió vitalícia per a Guillem Miró i un dels seus fills. En motiu d'aquest nou contracte i també de la relació establerta amb el monestir i alguns dels seus monjos, sembla que Guillem va assumir l'administració del conjunt del molí i, fins i tot, va fer front a algunes de les despeses.⁵⁹⁰ Àdhuc creiem molt probable que en el moment del desmantellament d'aquesta instal·lació, l'any 1336, el propi abat es posicionés en favor dels Miró per tal que aconseguissin la gestió temporal de la molinaria del nou molí comtal de Baix fins al compliment del termini de les dues generacions de què disposaven al molí de Santa Maria. No fou fins el 1337 que el fill de Guillem Miró rebia els 600 sous que el seu pare havia entregat al cenobi l'any 1305, entre d'altres quantitats posteriors.⁵⁹¹

El cas del moliner Guillem Miró, que a banda dels 600 sous inicials havia destinat d'altres diners propis al servei del molí que gestionava, podria demostrar a més que l'origen d'aquest crèdits o fiances es situava en l'assumpció per part dels moliners de determinades despeses més o menys imprevisibles dels molins, tot i no ser de la seva incumbència. En cas que no els hi haguessin estat liquidades aquestes bestretes en el moment de deixar el càrrec, què millor per als propietaris que exigir als moliners entrants que les assumissin i així evitar fer-se'n càrrec ells mateixos, si més no de manera temporal. En aquest sentit, el primer exemple documentat és de l'any 1264, quan el propietari del molí d'en Mercadal reconeixia deure al moliner establert en la

per la qual cosa, Berenguer cedia a Guillem Vaquer els seus drets sobre la molinaria i la besolfa d'aquest molí en motiu d'aquests diners: veure doc. 349.

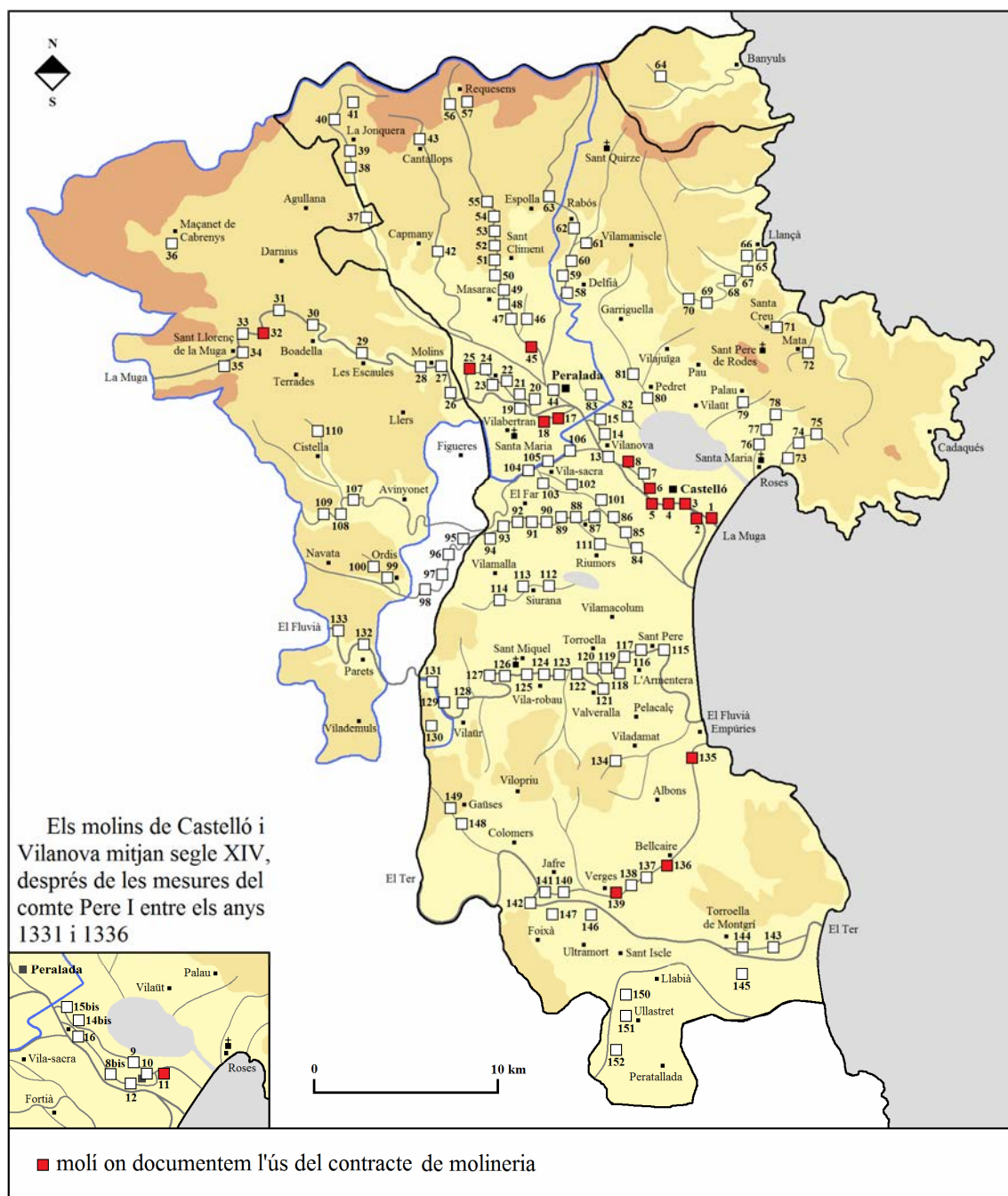
⁵⁸⁹ Docs. 489 i 490.

⁵⁹⁰ Sabem, per exemple que Guillem Miró havia entregat en nom de l'abat 100 sous a un dels besolfers del molí, Bernat Tallaferro: veure doc. 1217.

⁵⁹¹ El pagament que l'any 1337 es va fer al fill de Guillem Miró era de 700 sous: els esmentats 600, d'una banda, i 100 més, de l'altra, els qual Guillem Miró pare havia pagat a Bernat Tallaferro en nom del mateix cenobi: veure doc. 1558.

molinaria 134 sous que aquest darrer havia destinat a la compra de dues moles, i es comprometia a no fer-lo fora del càrrec fins al seu pagament.⁵⁹²

FIGURA 29. Molins on documentem l'ús del contracte de molinaria ⁵⁹³

⁵⁹² Doc. 19. Podria ser que abans del pagament de les moles el moliner ja hagués avançat alguns altres diners: veure doc. 28.

⁵⁹³ Veure Apèndix, p. 891-900.

Com podem veure en el mapa anterior, en moltes de les instal·lacions del comtat no trobem referències de la molinaria. Un dels motius d'això és evidentment la manca de documentació i la poca informació precisa que aquesta ens aporta en ocasions, però també hem de tenir en compte la utilització en el període estudiat d'altres contractes per gestionar els molins i contractar els moliners, les dues obligacions implícites –sobretot la darrera– de les concessions de molinaria.⁵⁹⁴ En primer lloc, i com veurem a bastament en un proper punt, podria ser que els contractes de molinaria anessin caient en desús a principis del segle XIV com a conseqüència, entre d'altres, de la generalització dels arrendaments al millor postor i per períodes curts de temps com a mecanisme per explotar les instal·lacions molineres. En molts casos els arrendataris eren moliners, per la qual cosa es feia innecessari que els molins disposessin de moliner propi. Però fins i tot quan els arrendataris no coneixien l'ofici de la mòlta de cereals o bé eren moliners que, per motius diversos, necessitaven alguns treballadors, moltes vegades els moliners eren contractats per períodes anuals i amb una remuneració estipulada, sense fer ús dels contractes de molinaria que hem comentat en els paràgrafs anteriors.⁵⁹⁵

Un bon exemple d'aquesta realitat són els molins Nou i de Guaitallop, que la Caritat Major de Peralada tenia a les ribes de la Muga. Pel que fa a aquesta darrera instal·lació –tot fa pensar que la més antiga de les dues–, no es féu cap referència a la molinaria en l'establiment del molí al moliner Guillem Baró l'any 1303, tot i que sabem del cert que aquesta s'incorporava en l'operació.⁵⁹⁶ De fet, uns anys més tard (1324), quan la vídua d'aquest feia entrega dels mateixos drets als procuradors de la Caritat, es parlava de la cessió del molí “cum omni iure bolfarie et monerie et industrie”, és a dir, amb els drets d'exercir els càrrecs de moliner i besolfer i, sens dubte, cobrar a més les quantitats estipulades al respecte.⁵⁹⁷ El mateix hem documentat al molí Nou. En el sotsestabliment que el 1315 es feia al moliner Guillem Plana no s'hi feia menció, però quan pocs anys més tard (1319) es procedia a la subhasta de la meitat del molí que

⁵⁹⁴ També hem de tenir present però que els documents ometen moltes dades. En cap dels arrendaments dels molins castellonins de la Muga, per exemple, es parlava dels contractes de molinaria o besolfa. Si documentem l'existència de molineries en els molins comtals d'Empúries, Verges o Belcaire no és pas perquè s'hi fes referència en els forces arrendaments documentats, sinó perquè disposem dels documents originats i referits exclusivament a les seves molineries.

⁵⁹⁵ Veure p. 290.

⁵⁹⁶ Doc. 432.

⁵⁹⁷ Doc. 1057.

aquest darrer conservava (n'havia venut una meitat a dos paraires poc temps abans), també s'hi integrava la molinaria.⁵⁹⁸ En ambdós casos el fet que els establerts fossin moliners feia innecessari diferenciar la molinaria del conjunt del molí.

Al segon quart del segle XIV, quan la Caritat Major gestionava el domini útil de les dues instal·lacions (molins Nou i de Guaitallop) amb arrendaments de curta durada, tampoc es feren concessions de molinaria ja que els propis arrendataris eren moliners. Finalment, quan l'any 1358 els procuradors de la Caritat decidiren gestionar de manera directa el molí, s'optà per contractar al moliner Bernat Figuera per un salari fix.⁵⁹⁹

5.1.2. Els ingressos de la molinaria. Els salaris dels moliners

Un dels factors que més devien tenir en compte els moliners abans de ser establerts en una de les molineries dels molins era, sens dubte, saber els diners o el gra que rebrien per la seva feina. Les quantitats no devien ser iguals en tots els casos i, per tant, és lògic pensar que les places més ben remunerades eren objecte de cobejança entre els professionals del sector. Tot i això, en la major part de les concessions de molinaria documentades no es registrava aquesta qüestió. En les concessions temporals amb fiança, això es devia –com ja hem apuntat anteriorment– al fet que el registre públic d'aquestes operacions responia més a la voluntat de certificar el deute que no pas a la d'estipular les condicions de la tinença de la molinaria. De manera general, aquest fet té també una altra explicació: en cadascun dels molins es distingia una determinada quantitat –fixada pel costum o bé per antics documents– per retribuir la molinaria, de manera que amb la cessió d'aquesta ja s'entenia la percepció dels diners o del gra que s'hi destinaven. Veiem per exemple un fragment de les concessions de les molineries dels molins castellonins de Santa Maria i d'en Llobet l'any 1305: en el primer es concedia els “fructus, proventus et obvenciones ipsius monerie” a Guillem Miró sempre que aquest n'exercís el càrrec; en el segon es cedia els “fructuum, lucri el proventuum ipsius monerie” al també moliner Ramon Moner, amb les mateixes condicions.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ Docs. 727, 730 i 851.

⁵⁹⁹ Doc. 1982.

⁶⁰⁰ Docs. 489 i 495.

En algunes ocasions, en canvi, sí s'especificaven els beneficis de la molinaria. Les dades de què disposem són ben poques, però ens permeten establir quins eren alguns dels percentatges habituals dels ingressos de les molineries respecte els guanys dels molins corresponents, en alguns casos, i determinar les quantitats totals d'alguna molinaria, en d'altres. Generalment, els moliners establerts no havien d'assumir cap de les despeses dels molins.

En primer lloc, sembla que una opció prou habitual fou la d'atorgar en concepte de molinaria una sisena part dels beneficis dels molins; percentatge aquest que, segons alguns historiadors, va ser sovint utilitzat per aquest motiu a Catalunya i a Provença en època medieval.⁶⁰¹ Amb relació a les terres empordaneses, veiem que la sisena part dels beneficis del molí de Palau (Terrades) –a més de la remòlta– fou la quantitat que l'any 1288 el cavaller Guillem d'Avinyó cedia a perpetuïtat a Ramon Fortiana a canvi que aquest assumís l'explotació de la molinaria.⁶⁰² Pràcticament amb el mateix sistema es beneficiava la molinaria del molí peraladenc de Guaitallop a finals del segle XIII. En establir-se aquesta darrera instal·lació l'any 1303 a Guillem Baró, es va fer constar que ell i els seus predecessors en el càrrec de moliner havien rebut fins aleshores la sisena

⁶⁰¹ FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments...”, p. 19 i 21; MARTÍ, Ramon. “Hacia una...”, p. 182-183. En realitat, Martí cita Jean-Piere Poly, segons el qual els beneficis de la molinaria als molins provençals durant el segle XII era d'una sisena part de la moltura: veure POLY, Jean-Piere. *La Provence et la société féodale 876-1166*. París: 1976. D'altra banda, Pere Ortí, que documenta les concessions o confirmacions de molinaria de nou dels tretze molins barcelonins considerats anteriors al comte Ramon Berenguer IV, ens diu que la remuneració d'aquestes era d'un quartà de blat diari a la mesura dels molins o bé, en el cas dels molins del Clot, una cinquena part de la moltura: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 280. Un quartà de blat diari suposava uns 1.825 kg l'any, el que és segons el mateix autor una quantitat no gaire gran. Les molineries d'un quartà de blat diari sembla que en anys de crisi de subsistència podien endur-se una part important de les rendes dels molins. Al casal de Sant Pere, el percentatge fou el 1334 del 33,6%, mentre que entre els anys 1335 i 1339 es va moure entre el 25 i el 22% aproximadament. El valor en sous va ser el 1334 proper als 550 sous, mentre que els anys normals suposava uns 350 sous de Barcelona. Les molineries del casal del Clot, d'una cinquena part dels beneficis, ingressaren 161 sous el 1334 i 253 sous el 1339: veure ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 344.

⁶⁰² Doc. 122. Més concretament, es concedia la “sextam mensuram sive partem fructuum et proventuum provenientum ad molendinum meum vocatum de Palacio quod est in parrochia de Terradis et dono tibi et tuis perpetuo totam remoltam dicti molendini”.

part dels guanys del molí, la remòlta i la bolfa a canvi d'exercir-hi "omnes magistras", entre les quals hi havia –sens dubte– la molinaria.⁶⁰³

Una altra quantitat fou el terç, com veiem en la concessió el 1306 de la molinaria del molí d'en Vilar, a Morassac, pel termini d'un any.⁶⁰⁴ Si el beneficiat, Pere Banc, era el moliner que l'exercia –qüestió que no s'ha de donar sempre per vàlida– estariem parlant d'un percentatge elevat. Això s'entendria, però, pel fet que aquesta instal·lació no comptava de ben segur ni amb un volum de producció ni amb uns beneficis gaire alts. Per tant, d'acord amb els guanys dels molins més importants de la zona de la plana i els salaris dels moliners o beneficis d'algunes molineries creiem que aquesta fracció només s'aplicava en instal·lacions modestes o bé en circumstàncies especials.

A la vila comtal, on les molineries dels diversos molins foren concedides en múltiples ocasions sense especificar-ne els beneficis, disposem de dades sobre el valor de tres d'elles. Primerament, sabem que als molins del Comte i de l'Hospital els guanys d'aquestes consistien en diverses quantitats de gra diàries.⁶⁰⁵ En ambdós casos, el fet de disposar dels documents de concessions de llarga durada ens possibilita conèixer més detalls de la seva tinença. Els propietaris de cadascuna de les dues molineries del molí comtal rebien cada dia que el molí era operatiu tres mesures del gra mòlt ("ciphos"). Els diumenges, encara que el molí no treballés, rebien deu mesures de la mòlta del dia anterior o bé, en cas que aquell dissabte no s'hagués treballat, set mesures comptant blat i ordi a parts iguals. En el molí de l'Hospital el sistema de retribució de la molinaria era bastant semblant. Es pagaven diàriament dues mesures de l'ordi que el molí guanyava "pro pane", tot i que els dissabtes les mesures serien set "inter panem et corteriam". Finalment, les molineries dels dos molins rebien els dies de Nadal, Pasqua i Pentecosta, festivitats en què no es molia, diverses mesures de blat: sis al molí del Comte i quatre al molí de l'Hospital. Tal com es deia en la concessió de la molinaria d'aquest darrer molí, a més, aquest últim ingrés sembla que era habitual a la resta de molins castellanins o en algunes de les diverses instal·lacions de la Muga ("consuetum est in molendinis dicte ripparie").

D'altra banda, sembla que els ingressos de la molinaria del molí castellaní del monestir de Santa Maria de Roses eren d'una mitgera de blat i una mitgera d'ordi

⁶⁰³ Doc. 432. Es deia: "Viam ex omnibus proventibus dicti molendini et etiam remoltam pro ut consuetam est percipere et bolffam pastii".

⁶⁰⁴ Doc. 528.

⁶⁰⁵ Docs. 98 i 1284.

setmanals. En els paràgrafs anteriors hem comentat que a principis del segle XIV el càrrec era establert vitalíciament al moliner Guillem Miró i a un dels seus fills, d'una banda, i que aquests eren propietaris el 1336 de la molineria del molí comtal de Baix, probablement com a esmena pel desmantellament aquell mateix any del molí del cenobi, de l'altra. Doncs bé, sabem que quan a l'octubre del 1336 el fill de Guillem Miró arrendava al moliner fortianenc Joan Duran la molineria del molí de Baix, els beneficis eren els esmentats: “scilicet, unam migeriam tritici et unam migeriam ordeii quas occasione dicte monerie et titulo huius venditionis recipias qualibet septimana dicti temporis”.⁶⁰⁶ D'acord amb el sistema utilitzat per l'administració comtal per compensar els propietaris de tota mena de drets i propietats en els molins de la Muga desmantellats entre els anys 1331 i 1336, creiem molt probable que aquests fossin també els guanys de la molineria del molí de Santa Maria, que en mesures de capacitat representarien uns 1.500 litres de blat i 1.500 litres d'ordi anuals, és a dir, entre 150 i 400 sous segons el preu del gra a la primera meitat del segle XIV.⁶⁰⁷

A banda d'aquest darrer exemple, l'única concessió temporal de molineria documentada en què s'hi especificaven els beneficis del moliner establert és la del molí castelloní d'en Jutge l'any 1309. Llavors, el seu propietari entregava al moliner Guillem Boïga la quantitat de nou quarterons d'ordi i tres quarterons de blat setmanals, això és –comptant que deu quarterons equivalien a una mitgera–, una mica menys d'una mitgera d'ordi i d'un terç de mitgera de blat cada setmana: uns 1.400 litres d'ordi i 500 litres de blat anuals, és a dir, entre uns 80 i 200 sous, aproximadament. El salari del moliner Guillem Boïga al molí d'en Jutge era doncs la meitat que el de la molineria del molí de Santa Maria al qual acabem de fer referència. Però tot i que la notable diferència ens pot sorprendre a primera vista, aquest fet encaixa amb una realitat que hem documentat pels volts del 1300: la possible baixada en la retribució d'alguns moliners respecte les dècades anteriors. Si més no, molts d'aquests treballadors estaven disposats a exercir llavors per tan sols una part dels beneficis de les molineries dels diversos molins.

Fixem-nos, per exemple, altra vegada en els drets dels Miró sobre la molineria del molí de Baix a principis del segon terç del segle XIV. Quan l'octubre del 1336 en delegaven l'explotació al moliner Joan Duran pel període de tres mesos, se'n reservaven

⁶⁰⁶ Doc. 1534.

⁶⁰⁷ Veure els preus aproximats dels cereals a l'Apèndix, p. 981-989.

una tercera part dels beneficis: 30 sous, que havien de ser pagats cada setmana amb l'entrega d'una quartera de farina de blat. El moliner per la seva banda es quedava amb la resta, és a dir, una quartera de blat i una mitgera d'ordi setmanals, probablement amb el dret de moldre-les de manera gratuïta, com sembla que era habitual.⁶⁰⁸

El marge de beneficis dels propietaris de les molineries encara era més alt en altres casos. L'any 1305, quan Guillem Català era contractat per exercir de moliner al molí d'en Mercadal (Castelló), el seu salari fou estipulat en la meitat de la molinaria, tal com era habitual –segons el propi document– en altres molins de la Muga (“*medietatem fructuum et proventuum monerie dicti molendini, pro ut est consuetum in aliis molendinis ripperie Sambuce*”).⁶⁰⁹ L'exemple més representatiu dels grans guanys que podien obtenir els propietaris de les molineries tot i no exercir el càrrec, però, és sens dubte el de les dues molineries del molí castellaní del Comte del puig de la Muga. Per tal de complir amb les seves obligacions, cadascun dels propietaris d'aquestes havia de nomenar i retribuir un moliner, i òbviament ho feien per menys diners dels que ells rebien. La quantitat que deixaven de rebre els moliners sembla que no era en absolut gens menyspreable: dues mitgeres de farina de blat setmanals, és a dir, poc més de 3.000 litres de blat anuals, amb un valor de mercat a principis del segle XIV entre 200 i 500 sous anuals, en funció del preu dels cereals. De fet, l'any 1318, quan el preu del blat era relativament baix amb relació als anys següents, tres quartes parts d'una de les molineries comtals foren venudes per 1.950 sous.⁶¹⁰ El valor total de cadascuna d'elles, per tant, seria en aquells moments d'uns 2.600 sous melgoresos.⁶¹¹

Els beneficis dels propietaris de les dues molineries del molí del Comte de Castelló eren realment importants. Qui sap si això era així perquè, per estalviar despeses, aquests es posaven d'acord per nomenar un mateix moliner. En principi no podia fer-se, però com ens assabenta Pere Ortí amb relació a les molineries dels molins

⁶⁰⁸ Més concretament, Guillem Miró arrendava a Joan Duran l'explotació de la molinaria i els seus beneficis pel termini de tres mesos pel preu de 30 sous o una quartera de farina de blat setmanal.

⁶⁰⁹ Doc. 478.

⁶¹⁰ Doc. 1284.

⁶¹¹ Dos mitgeres de farina de blat setmanals fou la quantitat que els fou adjudicada als propietaris de cadascuna de les dues molineries als nous molins comtals de Castelló l'any 1331. Suposem que aquests eren els beneficis nets que aconseguien en l'antic molí comtal del puig de la Muga una vegada remunerats els moliners que treballaven al seu servei. De fet, en els nous molins comtals aquests rebien les dues mitgeres setmanals de blat amb la mòlta gratuïta i franques “*ab omnibus honeribus expensarum, tam resclause et moneriorum quam etiam quarumlibet aliarum*”: veure doc. 1284.

reials de Barcelona, sembla que en ocasions un mateix moliner podia exercir-ne més d'una, especialment quan en un mateix edifici o casal s'hi encabien diversos molins o aparells i, per tant, hi coincidien diverses molineries. El mateix autor ens diu que l'any 1340 el rei es va veure obligat a exigir –en motiu d'aquesta realitat– la presència d'un moliner per almenys cada dues molineries, i que un mateix moliner no pogués treballar –és a dir, ser establert en molineries– en casals diferents.⁶¹²

De la mateixa manera que a la vila comtal, observem la presència de propietaris que no exercien les molineries personalment a les instal·lacions comtals de les viles de Verges i Bellcaire, tot i que els beneficis que en treien eren molt inferiors. En aquesta darrera població hem documentat que l'any 1329 la vídua del castellaní Guillem Grau i tutora del fill d'ambdós arrendava l'explotació de la molinaria del molí comtal durant tres anys pel preu de tan sols dues mitgeres de blat anuals.⁶¹³ La quantitat és realment baixa, però hem de tenir present que en ocasions aquest tipus d'operacions podien ser realitzades entre membres d'una mateixa família o en benefici d'un conegut o parent, i l'objectiu principal dels propietaris no era l'expectativa de guanys. Uns anys abans, veiem un cas prou curiós amb relació a la molinaria o una de les molineries del molí del Comte de Verges (“una moneriam molendinorum castri de Virginibus”). El 1320 era establerta vitalíciament a Bernat Ponç, però un any més tard aquest en cedia els drets l'explotació al també vergelità Gilabert Ros pel preu de 120 sous.⁶¹⁴

Tanmateix, en ocasions sí que es transferia als moliners el total dels beneficis de la molinaria; aquests eren normalment els casos en què la molinaria no havia estat alienada del conjunt d'un molí. En són exemple els Miró o els Carbonell, de Castelló, beneficiats de les molineries dels molins de Santa Maria i l'Hospital, respectivament, i que hi exerciren de moliners i gestors durant molts anys gràcies a diverses concessions vitalícies. Molt probablement també seria el cas de Francesc Canelles, que després d'exercir de moliner en alguns molins de la vila comtal, el 1334 va rebre vitalíciament la molinaria del molí dels comtes a Empúries, en demostrar que era “ydoneum et sufficientem” per exercir el càrrec.⁶¹⁵

⁶¹² ORTÍ I GOST, Pere. *Renda i...*, p. 311.

⁶¹³ Doc. 1208.

⁶¹⁴ Docs. 909 i 935.

⁶¹⁵ Docs. 993 i 1394.

5.1.3. La molinaria: entre el càrrec de moliner i la gestió de les instal·lacions

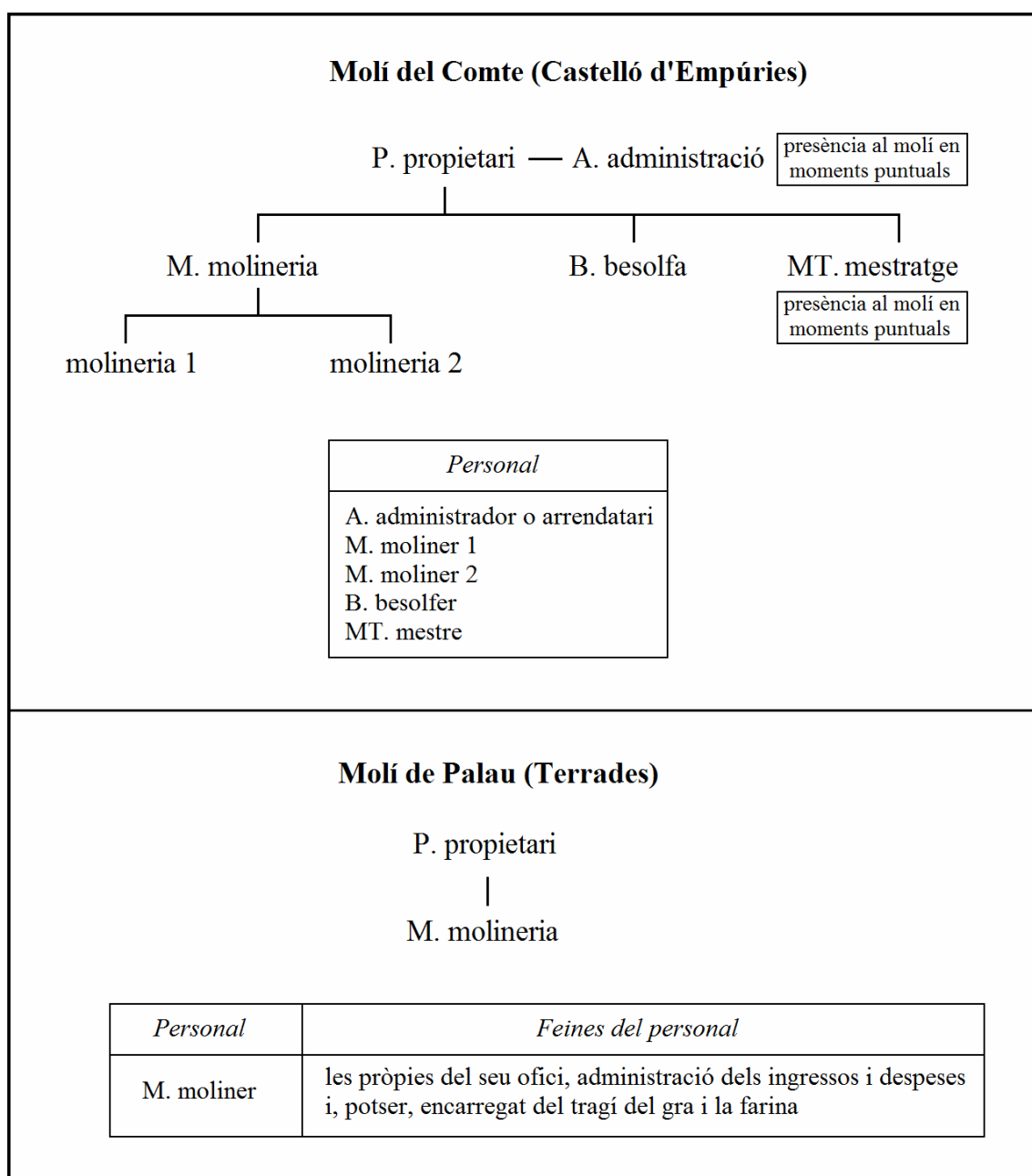
Com hem comprovat als paràgrafs anteriors, no tots els moliners empordanesos que exerciren en el període estudiat gaudiren de les mateixes condicions contractuals en el marc de les instal·lacions en què treballaven. En són un bon exemple, entre d'altres, les diferències salarials que hem observat, però especialment els diversos modes de tinença de les molineries. Mentre que alguns moliners exerciren el seu càrrec de manera temporal i a canvi d'uns salaris considerats baixos, d'altres col·legues seus gaudiren de condicions molt més favorables, tant pel que fa a l'estabilitat del lloc de treball com a la seva remuneració. Alguns d'aquests darrers eren propietaris, fins i tot, de diversos drets en alguns dels molins.

El que ens interessa en aquest punt, però, és determinar si aquestes diferències salarials eren un reflex de l'existència de diferents categories de moliners. Per exemple, el fet que algun moliner fos remunerat a principis del segle XIV amb tan sols una part de la molinaria d'un molí podia respondre a les recurrents oscil·lacions salarials de major o menor importància, però també al fet que només exercia una part de la feina –especialment d'administració– que havien realitzat els seu predecessors. De fet, sembla que llavors es generalitzaren els arrendaments com a contracte d'explotació d'aquestes instal·lacions. D'altra banda, cal fer una diferenciació entre les molineries dels molins més modestos i les dels molins de la plana, instal·lats aquests darrers en els cursos més importants, prop dels nuclis de poblament més destacats.

En definitiva, dediquem els següents paràgrafs a observar fins a quin punt els diversos moliners s'implicaren en la gestió de les instal·lacions on servien, a banda de les tasques pròpies de la mòlta de cereals.⁶¹⁶

⁶¹⁶ De l'administració dels molins en parlarem en un proper punt.

FIGURA 30. Funcionament dels molins del Comte i de Palau (finals del segle XIII)

Com podem veure en la figura anterior amb l'exemple del molí de Palau, sembla que en alguns casos els contractes de molineria comportaven la cessió no tan sols del càrrec de moliner sinó també de la gestió i administració d'una determinada instal·lació. És a dir, el moliner establert era l'encarregat de tots els drets d'explotació del molí; rebia una part dels ingressos i n'entregava la resta al propietari.⁶¹⁷ En aquest mateix

⁶¹⁷ Doc. 122.

sentit, encara és més representatiu el molí peraladenc de Guaitallop, el domini útil del qual fou establert l'any 1303 al moliner Guillem Baró per un cens de 140 mitgeres d'ordi anuals. Llavors, i per motius que desconeixem, els procuradors de la Caritat Major de la vila, institució propietària de la instal·lació, van creure convenient anotar quines eren les anteriors condicions contractuals del propi Baró i dels seus predecessors en el càrrec. Així doncs, sabem que fins el 1303 els moliners del molí rebien una part dels ingressos (com hem dit abans, la sisena part, a més de la remòlta i la bolfa) i, sens dubte, havien de donar la resta a la Caritat.⁶¹⁸ Aquest també era probablement el cas dels moliners Dalmau Caldes i Guillem Miró, establerts a principis del segle XIV en les molineries dels molins castellanins d'en Jutge i de Santa Maria, respectivament. Si més no, en ambdós casos hem documentat que en diverses ocasions els propietaris de les respectives instal·lacions certificaven públicament haver-ne rebut el còmput dels seus beneficis i despeses.⁶¹⁹

En d'altres molins, en canvi, sembla que els establerts de la molinaria tan sols havien d'ocupar-se de la mòlta dels cereals, mentre que de les feines d'administració se n'ocupaven altres persones. Prenem d'exemple el molí castellaní comtal del puig de la Muga, l'explotació del qual sembla fou arrendada sistemàticament almenys des de principis del segle XIV. Es pot discutir la implicació d'alguns dels arrendataris en el dia a dia de la instal·lació, però hem documentat que alguns anys en què no era arrendada, es contractaren els serveis d'un administrador.⁶²⁰ Així doncs, sembla que els moliners designats pels propietaris de les dues molineries es limitaven a les tasques pròpies de la producció de farina. Podria ser que fossin també els encarregats de dur una primera comptabilitat, com anotar quines eren les quantitats mòltes i el nom dels clients, entre d'altres, però no de la gestió del conjunt del molí.

En tot cas, en cada instal·lació hi trobem situacions diferents i prou complexes, i era en funció d'aquestes que es duia a terme la seva explotació. Amb relació al molí castellaní de l'Hospital, per exemple, hem vist que el febrer de l'any 1287 s'establia vitalíciament la molinaria al moliner Pere Carbonell, i tan sols tres mesos més tard aquest mateix arrendava per un any l'explotació del conjunt de la instal·lació i també dels altres béns a Castelló de la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós, la

⁶¹⁸ Doc. 432.

⁶¹⁹ En parlarem a bastament en un proper capítol.

⁶²⁰ En parlarem a bastament en un proper capítol.

propietària del molí. Només són conjectures, però podria ser que l'arrendament tingués tan sols un caràcter financer, és a dir, que el moliner avancés els diners que la comanda preveia ingressar durant aquell període. Sabem que el 1302 es tornava a repetir aquesta darrera operació; però poc més tard, l'any 1306, el comanador d'Avinyonet certificava haver rebut de Pere Carbonell el còmput dels beneficis del molí i les altres propietats de la comanda a la vila comtal, tal com si –llavors sí– l'hagués administrat en nom de la comanda.⁶²¹

5.1.4. La disminució del contracte de molineria

Fos com fos, la realitat és que a partir de la segona dècada del segle XIV observem una davallada en l'ús dels contractes de molineria; tot i les poques dades de què disposem, això es pot observar en les concessions documentades (veure Quadre 30, p. 269). Com hem dit anteriorment, encara el 1334 s'establia vitalíciament la molineria del molí d'Empúries, però amb relació a les instal·lacions del darrer tram de la Muga sembla que la seva utilització va anar molt a la baixa. A la vila comtal, per exemple, la darrera concessió temporal de molineria que coneixem és del 1309, mentre que entre els anys 1287 i 1309 en documentem més de deu. A la vila de Peralada encara es feia referència a la molineria dels molins Nou i de Guaitallop a principis del segle XIV, però posteriorment també van caure en desús.

Al nostre entendre, el principal motiu d'aquesta disminució de la utilització de les concessions de molineria podria haver estat la sistematització dels arrendaments al millor postor i a curt termini com a contracte més habitual per explotar els molins empordanesos, especialment els més propers als nuclis de poblament importants. Atès que molts dels arrendataris eren moliners, no calia que les instal·lacions disposessin de moliner estable, precisament el que es pretenia amb la utilització dels contractes de molineria. Però fins i tot en els casos que els arrendataris no estaven capacitats, pels motius que fos, per assumir les feines pròpies de la mòlta, sembla que aquests preferiren contractar ells mateixos el personal necessari. Ho feren en els tots els casos documentats per períodes anuals i uns salaris fixos, quantitats més baixes –com veurem tot seguit– que els guanys assignats a les molineries.

⁶²¹ Doc. 526.

Prenem d'exemple el que va ocórrer al molí de la Coromina els primers anys del segle XIV. En primer lloc, sabem que el maig del 1305 la seva explotació fou arrendada a Jaume Finestres pel període de cinc anys. La naturalesa d'aquesta operació, però, devia ser de caire financer, ja que la molinaria i la besolfa, és a dir, els càrrecs de moliner i besolfer, es trobaven establerts als moliners Berenguer d'en Llobet i Ramon Moner, els quals duien a terme sens dubte la producció de farina i potser una primera comptabilitat. El paper de l'arrendatari es devia limitar doncs al control dels ingressos, que en cas de ser superiors al preu de l'arrendament es convertirien en els seus propis beneficis. Tanmateix, dues de les clàusules del contracte ens donen a entendre que Jaume Finestres hauria preferit potser un moliner de la seva confiança. La propietària del molí cedia a l'arrendatari la possibilitat de disposar de moliners propis, d'una banda, i de fer fora el moliner Berenguer d'en Llobet en cas de negligència, sempre i quan, però, li fos pagada la fiança de 400 sous que aquest havia entregat en el moment d'accedir al càrrec. No es feia referència a l'altre moliner, llavors Ramon Moner, probablement pel fet que la seva designació depenia del cavaller Pere Alquer, propietari de la meitat de la molinaria i de la besolfa del molí.

Uns anys més tard (1312), quan el mateix molí es trobava arrendat de nou, veiem que el desig de l'arrendatari de poder designar els moliners tot prescindint dels anteriors contractes de molinaria va fructificar, si més no en part. El 20 de desembre, el pellisser Guillem Simó, que havia sotsarrendat el molí un mes abans, va aconseguir –i d'un mode prou intrigant– els drets del dit Berenguer d'en Llobet, que comportaven la percepció d'una determinada quantitat de diners del molí a canvi d'exercir o delegar un dels dos càrrecs de moliner.⁶²² Així doncs, l'arrendatari passava a posseir la facultat de designar un dels dos moliners, i –al nostre entendre– és probable que ho fes amb una contractació a preu fix. De fet, això és el que havia fet el maig anterior el cavaller Pere Alquer. Més concretament, sabem que contractava al jove moliner Pere Hospital, de Canelles (Vilajuïga), per un salari de 90 sous anuals i la manutenció;⁶²³ a diferència

⁶²² El 18 de desembre de 1312 Berenguer d'en Llobet cedia previ pagament de 400 sous a Joan, fill de Pere Joan, els seus drets sobre la meitat de la molinaria i de la besolfa del molí de la Coromina en motiu d'un deute de 400 sous de la seva propietària: veure doc. 673. Es tractava del debitori de 400 sous amb el qual Sibil·la de Mata concedia al propi Berenguer la meitat de la molinaria i de la besolfa del molí (1305). D'altra banda, el 20 de desembre de 1312 Joan, fill de Pere Joan, cedia a Guillem Simó previ pagament de 400 sous els drets que li havia cedit Berenguer d'en Llobet: veure doc. 675.

⁶²³ Doc. 662.

d'anys anteriors, quan establia els moliners per una part proporcional dels guanys de la seva meitat de la molineria i besolfa.

En aquest mateix sentit és ben il·lustratiu l'exemple dels molins d'en Jutge i d'en Llobet. Com hem vist en un punt anterior, a finals del segle XIII i principis del XIV els seus propietaris es decantaren per establir de manera més o menys temporal les seves molineries per tal de contractar-ne els moliners, els quals probablement també assumien almenys una part de la seva administració (veure Quadre 30, p. 269). El 1326, en canvi, quan ambdós instal·lacions es trobaven arrendades per Joan i Ramon Moner, respectivament, aquests contractaren diferents moliners per períodes anuals i a un preu fix, tot prescindint de la molineria (veure Quadre 31, p. 290). Qui sap si Ramon Moner arrendatari seria el mateix Ramon Moner que l'any 1305 era establert en la molineria del mateix molí d'en Llobet després d'entregar una fiança de 600 sous. De ser així, seria l'exemple d'un moliner d'edat prou avançada que arrendava l'explotació d'un molí amb la contractació d'altres moliners que realitzessin les feines més feixugues. Veiem la següent figura per fer-nos-en una idea més clara (veure Figura 31, p. 287).

Encara amb relació a la vila comtal, sembla que també amb la construcció dels nous casals de molins fariners entre els anys 1331 i 1336 es deixà de banda, de manera general, els contractes de molineria. Els propietaris de les dues molineries de l'antic molí comtal del puig de la Muga, per exemple, no foren compensats amb la propietat de noves molineries en els nous casals, sinó amb uns censos que tot fa pensar que foren calculats a partir dels seus beneficis nets a l'antic molí comtal. En l'antic molí comtal els propietaris de les molineries rebien una part dels seus guanys a canvi d'exercir-hi o bé delegar-hi el servei propi d'un moliner, i en els casals, en canvi, el cens que se'ls assignà era lliure "ab omnibus honeribus expensarum, tam resclause et moneriorum quam etiam quarumlibet aliarum".⁶²⁴ També així fou compensat Ponç Escarrer en motiu de la seva meitat de la molineria i de la besolfa del molí de la Coromina.

⁶²⁴ Doc. 1284.

FIGURA 31. L'exploració del molí d'en Llobet els anys 1305 i 1326

Any 1305		
Contractes	18 de juny	Ramon Moner és establert en la molinaria per temps indefinit després d'entregar als propietaris una fiança de 600 sous
	18 de juny	Joan Ramon és establert en el mestratge pel termini de sis anys després d'entregar als propietaris una fiança de 260 sous
	1 de juliol	Pere de Rabós, propietari vitalici de la besolfa per concessió d'un dels propietaris, en cedeix l'exploració a Pere Anguilet durant un any
Feines	Ramon Moner	administració del molí i les pròpies d'un moliner
	Joan Ramon	les pròpies d'un mestre de molins: supervisar i participar en les obres de manteniment del molí
	Pere Anguilet	les pròpies d'un besolfer: feines auxiliars i, potser, el tragi del gra i la farina
Esquema	<pre> graph TD Propietaris --> RamonMoner["Ramon Moner (moliner i gestor)"] Propietaris --> JoanRamon["Joan Ramon (mestre)"] Propietaris --> PereRabos["Pere Rabós"] PereRabos --> PereAnguilet["Pere Anguilet (besolfer)"] </pre>	
Any 1326		
Contractes	10 d'abril	Bernat Moner és contractat per Ramon Moner per treballar de moliner al molí d'en Llobet pel termini d'un any
	10 d'abril	Joan Mercader és contractat per Ramon Moner per treballar de tragner al molí d'en Llobet pel termini d'un any
Feines	Ramon Moner	les pròpies d'un arrendatari
	Bernat Moner	les pròpies d'un moliner
	Joan Mercader	les pròpies d'un tragner
Esquema	<pre> graph TD Propietaris --> RamonMoner["Ramon Moner (arrendatari)"] Propietaris --> Resclosa["(manteniment de la resclosa i l'edifici)"] RamonMoner --> BernatMoner["Bernat Moner (moliner)"] RamonMoner --> JoanMercader["Joan Mercader (tragner)"] RamonMoner --> Aparells["(manteniment dels aparells del molí)"] </pre>	

Tampoc en el conveni signat el juny de l'any 1331 entre el comte Pere I i els propietaris dels primers molins de la Muga desmantellats no es feia referència a la molinaria, tot i que algunes de les clàusules eren dedicades al nomenament i retribució dels moliners.⁶²⁵ Més concretament, es deia que els nous moliners serien designats pels propietaris dels antics molins i remunerats pel batlle comtal dels nous casals amb un salari adequat (“de salario competenti”).⁶²⁶ El document ens pot fer pensar que els propietaris dels desmantellats molins de la Muga s'implicaven en la gestió dels nou casals –de fet, se'ls cita com a parcers–, però creiem que no fou així. De fet, els parcers rebien un cens anual calculat en funció dels beneficis dels seus antics molins, sense res a veure amb la productivitat ni beneficis dels nous casals comtals, i amb els anys aquests censos s'anaren subdividint encara per herència o per venda.⁶²⁷

Perquè el 1331 es cedia doncs als propietaris dels antics molins de la Muga el dret de nomenar els moliners dels nous casals fariners comtals? Potser per la relació que probablement els unia amb alguns moliners. Això és el que podria haver passat el 1336 quan fou desmantellat el molí de Santa Maria, ja que la família Miró, que disposava per concessió vitalícia de dues generacions de la molinaria d'aquesta instal·lació, va veure com aquests drets eren traspassats sobre la molinaria del tercer casal de molins fariners comtals, l'anomenat molí de Baix.⁶²⁸ Aquest però fou un fet realment excepcional, ja que –com acabem de dir fa un moment– sembla que la resta de propietaris d'alguna mena de drets en els antics molins de la Muga no els va poder traspassar en els nous casals comtals, sinó que foren compensats amb l'assignació de censos.

La darrera referència documentada de la molinaria en un dels casals de molins fariners castellanins és de la primera meitat del segle XV, quan sembla que cadascun d'aquests edificis comptava amb el servei d'un sol moliner. Més concretament, aquesta apareix en un document de finals de juny del 1431 amb què el moliner Joan Morgat

⁶²⁵ Doc. 1285.

⁶²⁶ Es deia “quod (parceriis) possint ponere monerios ydoneos in dictis molendinis qui sint ibi pro dictis parceriis, et dominus inffans satisfaciatur dictis moneriis de salario competenti. Item, quod sit licitum domino infanti ponere in dictis molendinis, et aliis suis in dicta sequia construendis, aliquam idoneam personam sive baiulum pro custodiendis iuribus domini infantis in dictis molendinis”.

⁶²⁷ En tot cas, el conveni quedà en suspens des de ben aviat, ja que els molins foren arrendats des de l'1 de gener de 1332 i per diversos anys, i als arrendataris se'ls donava llibertat per nomenar els moliners. No tenim documentació de com es gestionà la contractació de moliners a la segona meitat del segle XIV als molins comtals.

⁶²⁸ Docs. 1527 i 1534.

reconeixia haver cobrat el salari per haver exercit durant el primer semestre de l'any la molinaria del molí o casal del Mig (“regendi monariam molendinorum dicti casalis”). Tanmateix, en aquesta ocasió la molinaria era entesa com el conjunt de feines pròpies d'un moliner; res a veure amb els contractes als quals hem fet referència. De fet, en la resta de registres amb els quals els diversos moliners que serviren als molins de Dalt i del Mig entre els anys 1429 i 1433 certificaren haver cobrat el seu jornal, es parlava de la retribució de les seves feines “pro monerio” –o expressions similars–, i el seu valor variava segons els casos entre els 500 i els 600 sous anuals.⁶²⁹

5.1.5. Els afermaments de moliners. L'alternativa a les concessions de molinaria

Com podem observar en el següent quadre, hem documentat un altre tipus de contracte amb el qual els propietaris de les instal·lacions les dotaven de moliners (veure Quadre 31, p. 290). En aquest cas, els treballadors s'afermaven al propietari o bé a arrendatari d'un molí per un temps determinat, normalment un any, a canvi d'un salari també estipulat. En algun cas sembla que també s'exigí fiança als moliners com en les concessions de molinaria.⁶³⁰

En dues ocasions, però, es feia referència encara a la molinaria. El primer cas és datat el desembre de 1264, quan Bernat Cerdà s'afermava per servir de moliner al molí d'en Mercadal durant el període d'un any. En el mateix document es deia que el propietari no podria fer-lo fora de la molinaria fins al final del termini (“non possim te eicere de moneria”). A diferència dels afermaments posteriors no es pactava cap salari, ja que probablement es donava per entès que Cerdà rebria els beneficis de la molinaria. Tot i les poques dades de què disposem sembla que Cerdà ja era llavors el moliner establert en la molinaria i a més qui gestionava el molí, tot i que havia mantingut alguna discrepància amb el propietari.⁶³¹

En segon lloc, també es féu referència a la molinaria en l'afermament l'any 1305 de Guillem Català al llavors propietari del mateix molí d'en Mercadal. En aquesta

⁶²⁹ AMCE, Empúries 10467.

⁶³⁰ Doc. 403.

⁶³¹ El mes d'agost, quatre mesos abans de l'afermament, el propietari del molí reconeixia deure a Cerdà 134 sous per dues moles que aquest havia adquirit pel molí, per la qual cosa prometia no fer-lo fora fins al pagament (“non eycimus te de moneria dictorum molendinorum”): veure doc. 19.

ocasió, Guillem era contractat de moliner pel termini d'un any i per un salari consistent en la meitat de la molinaria, com ja hem comentat en un punt anterior (“medietatem fructuum et proventuum monerie dicti molendini”).

QUADRE 31. Contractacions de moliners i altres treballadors documentats ⁶³²

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Durada</i>	<i>Treballador</i>	<i>Càrrec</i>	<i>Salari</i>
Mercadal	1264	1 any	Bernat Cerdà	M	
Prat	1288	Mesos	Pere Ligordà	M	9 mesures d'ordi i 1 de blat setmanals
Prat	1296	1 any	Guillem Miró	M	24 mitgeres d'ordi, 12 sous i la manutenció
Prat	1298	1 any	Guillem Moner	M	2 mitgeres d'ordi setmanals
Prat	1298	1 any	Nicolau Fillbessó		54 mitgeres d'ordi
Pera	1299	1 any	Pere Forn	M	24 mitgeres d'ordi, manutenció i roba
Prat-Mata	1301	1 any	Guillem Verneda	M - D	3-4 quarteres d'ordi setmanals
Prat	1302	Mesos	Berenguer d'en Llobet	M	5 quarteres d'ordi setmanals
Gualta	1304	Mesos	Guillem Moner	M	Setena part dels ingressos del molí
Mercadal	1305	1 any	Guillem Català	M	Meitat de la molinaria
Coromina	1312	1 any	Pere Hospital	M	90 sous i la manutenció
Prat-Mata	1319	2 anys	Pere Teixidor	T	20 sous, manutenció i roba
Nou	1319	1 any	Pere Gomar	T	110 sous i la manutenció
Prat	1325	1 any	Pere Teixidor	M	260 sous
Prat-Mata	1325	1 any	Miquel Cavaller	T	60 sous i la manutenció
Llobet	1326	1 any	Bernat Moner	M	1 quartera de blat i 1 mitgera d'ordi setmanals
Llobet	1326	1 any	Joan Mercader	T	50 sous, manutenció i roba
Jutge	1326	282 dies	Bernat Deuslosall	M	90 sous
Jutge	1326	1 any	Pere Garriguella	M - T	1 mitgera d'ordi setmanal i la manutenció
Prat	1331	1 any	Guillem Vilanant	M - T	105 sous i la manutenció
Prat-Mata	1332	1 any	Pere Riba	M	87 ½ sous i la manutenció
Camós	1342	1 any	Arnau Garrigàs	M	Setena part dels ingressos del molí
Nou	1358	1 any	Bernat Figuera	M	1 mitgera de blat setmanal

Abreviatures: *M*, moliner; *T*, traginer; *D*, draper.

⁶³² Veure Apèndix, p. 901-907.

En molts casos veiem que els salaris eren realment baixos amb relació als que hem fet referència en parlar dels beneficis de les molineries. Ens referim sobretot als que incorporaven la manutenció, i que eren probablement les contractacions de nois joves. Un dels casos més evidents és el de Guillem Miró, oriünd de Santa Maria de l'Om, que el 1296 era contractat per exercir de moliner al molí del Prat a canvi d'un salari de 24 mitgeres d'ordi, 12 sous i la manutenció. Quan uns deu anys més tard era establert en la molinaria del molí castelloní de Santa Maria la seva retribució era d'una mitgera de blat i una mitgera d'ordi setmanals, és a dir, aproximadament cinc vegades més que el 1296. Creiem probable doncs que molts d'aquests afirmaments equivalguessin a contractes d'aprenentatge o de moliners amb poca experiència.⁶³³

Incorporem també les contractacions de traginers documentades, ja que podria ser que alguns d'ells haguessin acabat fent de moliners. Prenem l'exemple del narbonès Pere Teixidor ("Tixeyre"), que l'any 1319 era contractat per ajudar durant dos anys els arrendataris del molí del Prat, duent els animals del molí, pel salari de 20 sous, alguna peça de roba i la manutenció. Qui sap si era el mateix Pere Teixidor que uns anys més tard (1325), i habitant de la vila comtal, s'afermava per fer de moliner en aquest mateix molí durant un any pel salari de 260 sous. Precisament aquesta darrera quantitat és la que considerem el salari mitjà llavors d'un moliner prou experimentat. I així mateix, ens referim a la setena part dels ingressos d'una instal·lació convinguda en els afirmaments dels moliners dels molins d'en Camós (Verges), el 1342, i de Gualta, el 1304, els quals s'aproximen a la sisena part amb què es retribuïen algunes molineries.

També és interessant el cas de Guillem Verneda, de Vilanova, que el gener de 1301 era contractat pel paborde de Viladamat, propietari dels molins del Prat i de Mata (Fortià), per exercir durant un any "pro monerio et draperio" pel salari de tres quarteres d'ordi, fins el mes de juny, i de quatre quarteres d'ordi també, fins al final del contracte. No sabem del cert per quin motiu Verneda veuria augmentada la seva retribució a partir del mes de juny, però creiem que això es devia al fet que fins al mes de juny la seva feina es limitaria en gran part a la mòlta de cereals, i des de llavors hauria d'assumir més feines de l'administració del molí. Si més no, sabem que el mes de febrer el paborde contractava els serveis d'un administrador, però tan sols fins al mes de juny.⁶³⁴

⁶³³ De fet, a diferència de molts altres oficis, no hem documentat pròpiament cap contracte d'aprenentatge de moliner.

⁶³⁴ El paborde contractava els serveis de Gispert Mateu "ad procurandum pro nobis et nomine nostro et gubernandum et aministrandum et regendum molendina nostra que habemus in parrochia de

5.2. LA BESOLFA

Com hem comentat en un capítol anterior, una de les taxes cobrades per tal de moldre els cereals en alguns dels molins empordanesos era la besolfa o bolfa. A banda de la seva significació com a taxa, però, també es coneixia amb aquest nom el conjunt de drets i deures propis dels besolfers. És a dir, de la mateixa manera que la molineria amb relació als moliners, la besolfa consistia en delegar uns determinats ingressos d'un molí a una persona que assumís la feina de besolfer. En els següents punts veurem de manera detallada de quina manera es gestionà la besolfa dels diversos molins i quines eren les seves tasques; abans però fem un cop d'ull a quina era la seva implantació a les instal·lacions de la plana empordanesa en el període estudiat.

Com podem veure en el següent mapa (veure Figura 32, p. 293), sembla que l'ús del contracte de besolfa es limitava als molins del darrer tram de la Muga, especialment a la vila comtal, d'on provenen la majoria de dades que coneixem. Amb relació al molí del monestir de Santa Maria de Roses, per exemple, en feren ús tan des del cenobi com alguns dels seus gestors: el 1295 l'arrendatari d'aquesta instal·lació en concedia l'"officium bisulfe" a Bartomeu Massot fins al final de l'arrendament; anys més tard (1311 i 1324) l'abat establí el càrrec de besolfer a diversos moliners.⁶³⁵ Encara que contractualment la besolfa –amb totes les tasques i beneficis– es distingia de la molineria, veiem que en moltes ocasions eren els moliners qui l'exercien. Al molí de la Coromina, de fet, s'hi distingien dues sotsproprietats que integraven cadascuna d'elles una meitat de la besolfa i de la molineria, i cadascuna era exercida per un moliner.

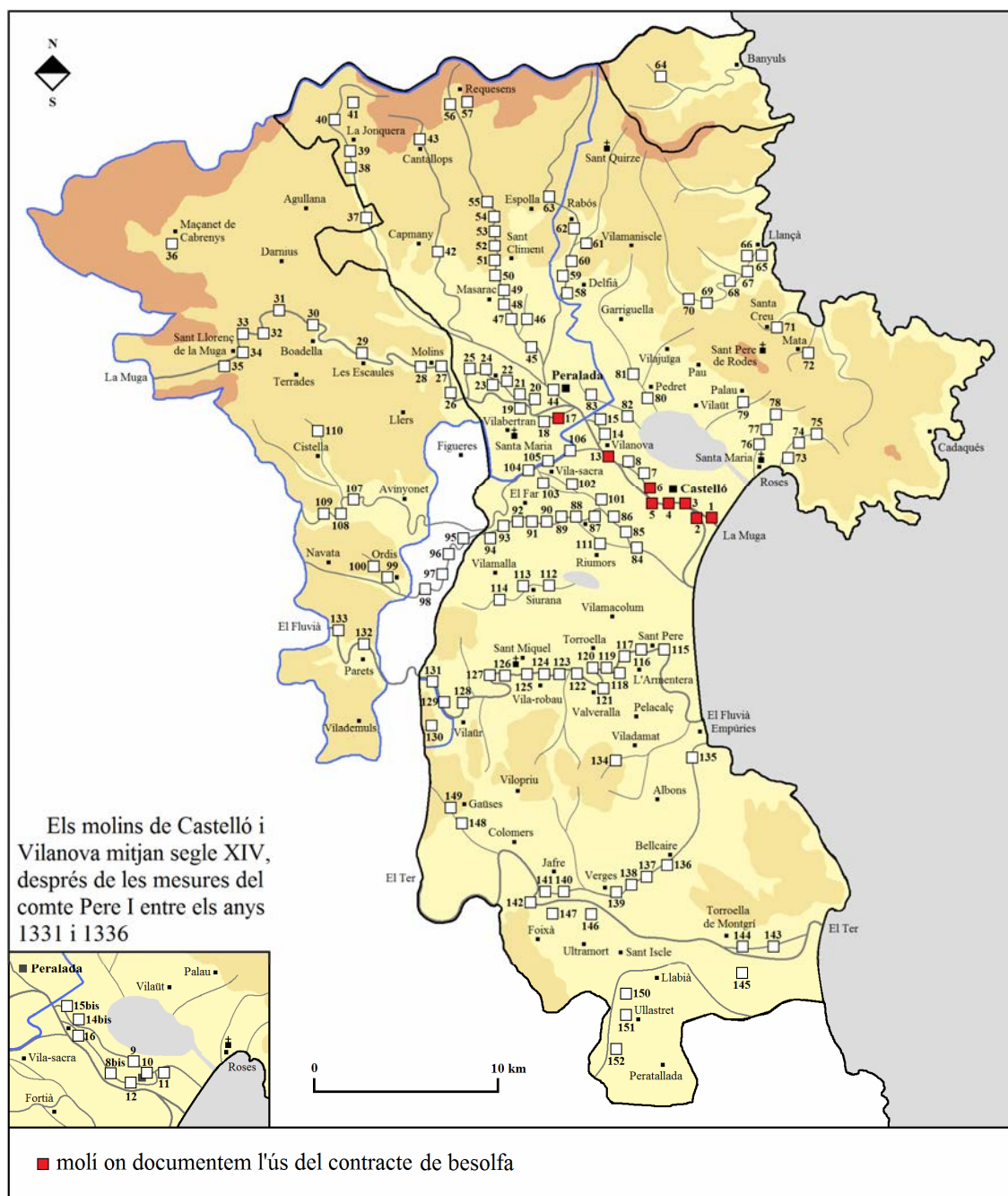
A banda dels molins de Castelló, les altres referències de la besolfa són dels molins de la Glera, de Guaitallop i de Berà, a les actuals poblacions de Vilanova, Peralada i Pont de Molins, respectivament. Pel que fa al molí de Berà, situat a la vila de Molins (a l'antic comtat de Besalú), les dades de la besolfa són un segle anteriors al període del nostre estudi, del 1190. En aquest any és datat un conveni entre l'abat del monestir de Santa Maria de Vilabertran i un figuerenc en motiu de la seva tinença, en el qual es parlava de concedir al moliner una part dels beneficis del molí "pro besolfa". L'escrit no ens aporta gaires dades, però és la referència més antiga de la besolfa, i ens

Furtiano". Mateu seria l'encarregat de rebre "omnes fructus, proventus, lucrum et emolumentum" dels molins fins el mes de juny ("quod tu tenearis bene et fideliter dicta molendina hinc ad mensem junii") pel salari mensual de 4 sous, sumant-hi 4 diners per cada dia de feina en els molins: veure doc. 370.

⁶³⁵ Docs. 224, 633 i 1029.

permet documentar aquest tipus de contracte o de taxa en un molí de la conca mitjana de la Muga amb anterioritat al segle XIII.⁶³⁶

FIGURA 32. L'ús del contracte de besolfa⁶³⁷

⁶³⁶ Josep Maria MARQUÈS: *Escriptures de Santa Maria...*, p. 266; BC, Pergamins 138, 22 de setembre de 1190. El molí de Berà no surt en el mapa perquè no l'hem documentat en el període estudiat.

⁶³⁷ Veure Apèndix, p. 908-915.

A la vila de Peralada es feia esment a la besolfa en l'establiment i la posterior definició del molí de Guaitallop, els anys 1303 i 1324.⁶³⁸ En aquesta darrera data, la vídua del moliner Guillem Baró tornava als procuradors de la Caritat Major de la vila els drets d'explotació de la instal·lació (el seu domini útil), “cum omni iure bolfarie et monerie et industrie”, és a dir, amb tots els drets sobre la molinaria i la besolfa o bolfa, entre d'altres. Uns anys abans, en ser establert el molí al mateix Guillem Baró (1303), es registrava que els moliners rebien fins aleshores la sisena part dels ingressos del molí, la remòlta i la “bolffam pasti” a canvi de dur-ne a terme la gestió. En aquest cas, si el cobrament de la sisena part i la remòlta podrien estar condicionats a l'exercici de la molinaria, la “bolffam pasti” sembla que s'hauria de relacionar amb la besolfa.

Finalment, al molí vilanoví de la Glera hi hem documentat l'existència del contracte de besolfa amb la mateixes condicions que a diverses instal·lacions de la vila comtal. És a dir, una part dels seus ingressos era destinada a una persona que exercia o delegava a una altra el càrrec de besolfer. En aquesta població, a més –així com a la propera vila de Figueres–, hi trobem diversos individus cognominats Besolfer o Bolfer, indistintament, des de mitjan segle XIII.⁶³⁹

5.2.1. Besolfa i rabassa. El tragí del gra i la farina

Quines eren però les obligacions dels besolfers? Per ara no en sabem la resposta, tot i que creiem possible que almenys una part d'aquestes fos el tragí del gra i la farina resultant, entre d'altres feines auxiliars vinculades amb la mòlta. Un dels documents més explícits al respecte és la contractació de Pere Garriguella per exercir de besolfer al molí d'en Mercadal l'any 1308, en la qual es deia que aquest hauria de fer “omnia ea que quilibet besolferius debet facere” i portar gra amb l'animal del molí quan en aquest

⁶³⁸ Docs. 432 i 1057.

⁶³⁹ El primer exemple és del 1263, quan documentem un casal dins del nucli emmurallat de Vilanova al costat de les “domibus Bernardi Besolfer”: veure doc. 16. Anys més tard hi trobem Andreu i Pere Feliu Besolfer o Bolfer (“Andreas Besolferii de Villanova et eius filius Petrus Felicis Besolferii”, el 1329, i Pere Feliu “Bolferii”, el 1346: veure docs. 1196 i 1796. En aquesta darrera acceptió també documentem els figuerencs Pere i Guillem Bolfer: veure docs. 277 i 278.

no es molgués amb els seus dos aparells.⁶⁴⁰ És va registrar aquesta darrera obligació perquè constituïa una novetat? És a dir, el tragí era una de les tasques dels besolfers, o bé Pere Garriguella l'assumia de manera excepcional? Malauradament, no en sabem la resposta.

Ateses les poques dades que ens aporta la documentació, fixem-nos en una part dels beneficis que, com acabem de dir, rebien els moliners del molí peraladenc de Guaitallop fins el 1303: la “bolffam pasti”, que podríem traduir com la bolfa o besolfa del gra o part del gra per al consum dels animals.⁶⁴¹ Potser la taxa i el contracte de besolfa estaven relacionats amb la mòlta dels grans destinats als animals o amb la gestió d'una part dels productes derivats de la mòlta de cereals que es destinava al consum animal. De fet, el significat de la paraula bolfa es correspon també amb el de clovella, volva o pellofa; de manera que, podria ser que la raó de ser del contracte de besolfa fos el tractament del segó o de la remòlta.⁶⁴²

En tot cas, la possibilitat que la feina pròpia dels besolfers –o almenys una part– fos el tragí es confirma per la vinculació de la besolfa amb un altre tipus de contracte: la rabassa. Tot i que aquesta relació prové de les dades aportades per un sol contracte de l'any 1296, que més que la norma podria representar –és una possibilitat a tenir en compte– una excepció. El document en qüestió és la concessió, pel termini d'un any, al moliner Berenguer d'en Llobet de la meitat de la besolfa i la “rapassiam” del molí de la

⁶⁴⁰ Aquestes foren les paraules utilitzades: “illis diebus quibus contingit dictum molendinum cum ambabus rotis non molere, portabo cum animali vestro bladum gentium ad molendum in ipso molendino quantumcumque et quocienscumque necessari fuerit; illis vero diebus quibus dictum molendinum contingenit molere cum ambabus rotis non tenere portare in ipso molendino bladum”: veure doc. 580.

⁶⁴¹ Alguns documents ens parlen de la mòlta de grans per al consum dels animals, al qual s'hi feia referència amb el nom de “past”. Veiem per exemple que quan Guillem de Pau arrendava el seu molí de la Glera (Vilanova de la Muga), es reservava la facultat de poder moldre gra per a la seva casa de Pau amb certs avantatges (“ad comendum ad opus mei et familie mee et etiam totum past meum”): veure doc. 978. En una concessió especial per a la mòlta d'un mas del Penardell en aquest mateix molí, es parlava de la facultat de moldre, esperant tan sols el gra de la tremuja, tot el “granum et past” necessari per al propietari del mas “in comestione vestra et familie vestre et bestiarum vestri”: veure doc. 487. En l'assignació del cens a Ramona, dona de Bernat de Palau, antiga propietària del molí d'en Llobet, sobre els molins fariners comtals de Castelló l'any 1331, la quantitat eren 52 mitgeres de blat i 242 mitgeres d'ordi, “inclusis tamen in eis tribus migeriis ordeï pro multura de past porcorum”: veure doc. 1283.

⁶⁴² ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* Al mateix diccionari es parla del segó com del “conjunt de pells de blat mòltes, que se separa de la farina i es dóna com a aliment als porcs, gallines i altres animals”.

Coromina, així com dels “fructus et obvenciones eorumdem rapassie et medietatis besulfe”.⁶⁴³

Tan sols hem documentat en una altra ocasió el contracte de rabassa: l'any 1330, quan Berenguer de Fortià arrendava a Guillem Rabassó (“Rapassoni”) l'explotació de tres parts de la rabassa del molí de Sant Pere Pescador pel termini d'un any.⁶⁴⁴ El contracte registrava el preu de l'operació (180 sous) i l'obligació del pagament de la manutenció de Rabassó els seus dies de treball al molí, però el més importat és que s'estipulà que aquest darrer hauria d'exercir la rabassa tal com “quilibet rescoberius debet facere”. Altra vegada ens preguntem quines eren les tasques pròpies d'aquest càrrec, però en aquesta ocasió sí que sabem que es tractava del tragí. De fet, quan el 1305 els cavallers Gallard de Vilamalla i Guillem de Galliners signaren un conveni en el qual es comprometien –en nom propi i dels seus valedors– a no atacar els seus molins i respectius moliners i traginers, “reschoberio” va ser la paraula utilitzada en referència als darrers (“monerio et de reschoberio ducenti quondam asinum sive someriam”).⁶⁴⁵

5.2.2. La gestió de la besolfa. La contractació de besolfers

D'acord amb les dades recollides, sembla que la gestió de la besolfa dels molins del darrer tram de la Muga no diferia gaire de la gestió de les diverses molineries d'aquests. En primer lloc, observem que poc abans del seu desmantellament (1331-1336), en tres de les deu instal·lacions situades als termes de Vilanova i Castelló la besolfa havia estat alienada del conjunt del molí en motiu d'antigues concessions a perpetuïtat: al molí vilanoví de la Glera i als molins castellonins del Comte i de la Coromina. Els propietaris d'aquestes sotspropietats rebien una part dels ingressos del molí a canvi d'exercir o bé delegar el càrrec de besolfer.

⁶⁴³ Doc. 238.

⁶⁴⁴ Doc. 1241.

⁶⁴⁵ Doc. 508. L'any 1264 quan el moliner Bernat Cerdà fou confirmat com establert en la molinaria del molí d'en Mercadal (Castelló) pel propietari d'aquest, podria ser que ambdós convinguessin la contractació d'un rabassó. Més concretament es deia “mitamus ibi rapas”, que podria ser un “rapàs” o rabassó: veure doc. 28. Rabassó pot fer referència a una persona “petita i robusta”: veure ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari...* Qui sap, encara, si la paraula “rescoberius” podria derivar del verb llatí *rescio*: assabentar-se, informar-se, descobrir.

Fos com fos, els propietaris de les besolfes havien de gestionar-ne l'exploració, i un dels contractes més utilitzats en el període estudiat foren les concessions temporals amb fiança. De la mateixa manera que amb la molinaria, els treballadors aportaven uns diners als propietaris –en els documents es registrava com un crèdit–, i tot seguit aquests darrers els hi establien l'exploració de la besolfa corresponent per un temps determinat o bé fins al retorn del crèdit. En la concessió de l'any 1298 de la besolfa del molí comtal s'hi registrava encara que si el besolfer desitjava deixar el càrrec abans de la finalització del contracte hauria d'avisar mig any abans i esperar fins llavors per al cobrament de la fiança de 200 sous. El que es pretenia amb aquesta mena d'operacions, doncs, era dotar les instal·lacions d'un personal el més estable possible.

A banda d'aquestes operacions, els propietaris de les besolfes optaren, en cas de no exercir personalment el càrrec, per cedir-ne l'exploració mitjançant altres contractes, i un d'aquests foren els afermaments. Tan sols n'hem documentat un amb relació al molí d'en Mercadal (1308), però creiem que podrien ser prou més habituals.⁶⁴⁶ De fet, a finals del primer terç del segle XIV hem trobat afermaments de traginers per alguns dels molins castellanins de les ribes de la Muga, els quals podrien realitzar les mateixes feines que els besolfers.

Finalment, fou utilitzat un tercer tipus de contracte: els arrendaments. És a dir, el propietari cedia la gestió de la besolfa per un període determinat a canvi d'una quantitat de diners també estipulada. El treballador feia una oferta per adquirir l'exploració i ingressos de la besolfa, i els seus beneficis eren la diferència resultant entre la quantitat que havia pagat i els guanys reals del càrrec. Els exemples documentats són dels molins d'en Llobet i de l'Hospital, la besolfa dels quals havia estat establerta vitalíciament a Pere de Rabós i al moliner Francesc Canelles, respectivament.⁶⁴⁷ Pel que fa a aquest darrer, sabem que el maig del 1323 cedia la besolfa del molí de l'Hospital a Jaume Moner pel termini d'un any i el preu de 35 sous melgoresos. Ens podem preguntar per què Canelles arrendava l'exercici de la besolfa si ell mateix l'hauria pogut exercir. La resposta és ben fàcil: aquell mateix any era arrendatari amb el també moliner Pere Anguilet del molí castellaní d'en Llobet, operació amb la qual esperava –sens dubte– aconseguir uns beneficis més grans que no pas exercint l'esmentat càrrec de besolfer.⁶⁴⁸

⁶⁴⁶ Doc. 580.

⁶⁴⁷ Docs. 170, 994 i 1005. Pel que fa als arrendaments: veure Apèndix, p. 908-915.

⁶⁴⁸ Doc. 993.

QUADRE 32. Concessions de besolfa ⁶⁴⁹

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Establert</i>	<i>Durada</i>	<i>Fiança</i>	<i>Beneficis</i>
Coromina *	1279	Bernat Vaquer		300 s.	
Coromina *	1287	Bartomeu Massot		120 s.	Set.: tots, menys 1 mitgera de blat
3. Hospital	1288	Berenguer Gonsalva	1 any	100 s.	
1. S. Maria	1292	Guillem Domènec		200 s.	
Llobet	1294	Pere de Rabós	Vitalici		
1. S. Maria	1295	Bartomeu Massot			Meitat dels beneficis
Coromina *	1295	Berenguer Bonfill		100 s.	Set.: quatre mesures del gra mòlt
Coromina *	1296	Berenguer de Llobet	1 any	100 s.	
3. Hospital	1297	Berenguer Bonfill	1 any	200 s.	
6. Comte	1298	Jaume Joguet		200 s.	
Coromina *	1299	Perpinyà Moner		360 s.	
Mercadal *	1300	Guillem Vaquer		350 s.	
Guaitallop*	1303	Guillem Baró	Perpetu		Tots els beneficis
Coromina *	1305	Berenguer de Llobet	6 anys	400 s.	Tots els beneficis
Coromina *	1305	Guillem Vaquer		240 s.	Set.: tots, menys 1 mitgera de gra
1. S. Maria	1311	Arnau Martí		100 s.	Tots els beneficis
6. Comte	1316	Guillem Guilló	3 anys	180 s.	Meitat dels beneficis
6. Comte	1319	Guillem Guilló	3 anys	100 s.	Meitat dels beneficis
1. S. Maria	1324	Bernat Tallaferro		100 s.	Tots els beneficis

Abreviatures: set., cada setmana; s., sous melgrosos; S., Santa. Coromina: les operacions incorporaven una de les dues meitats de la molinaria i de la besolfa del molí; l'any 1296 incorporava la meitat de la besolfa i la rabassa. Mercadal*: l'operació també incorporava la molinaria. Guaitallop*: es tracta de l'establiment del molí, juntament amb la molinaria i la besolfa.*

5.2.3. Els ingressos de la besolfa. Els salaris dels besolfers

En cap dels contractes utilitzats per gestionar la besolfa dels molins del darrer tram de la Muga s'hi registrava quins eren els seus ingressos. Els documents ens donen a entendre que en cada instal·lació es distingia una part per remunerar els seus tinents, però no en tenim cap exemple concret. Ni tan sols en l'esmentada concessió vitalícia de la besolfa del molí d'en Llobet l'any 1294 es detallava aquesta qüestió; es parlava de “besulfam et omnia iura et proventus eiusdem”. En la concessió temporal de la besolfa del molí de l'Hospital l'any 1297 es deia: “obvenciones ipsius besulfe recipias ad omnes

⁶⁴⁹ Veure Apèndix, p. 908-915.

tuas voluntates per totum dictum tempus secundum consuetudinem ripparie”. De la mateixa manera, tan sols en una ocasió hem documentat la retribució d’un besolfer. Quan l’any 1295 es concedia a Berenguer Bonfill la meitat de la besolfa del molí de la Coromina, el salari seria de quatre mesures setmanals del gra mòlt, exceptuant-ne el blat (“quatuor ciphos cuiuscumque grani lucrabitur in dicto molendino, excepto tritico”).⁶⁵⁰

En tot cas, com ocorria amb la molinaria, observem que a principis del segle XIV alguns dels treballadors cobraven tan sols una part dels beneficis adscrits a les diverses besolfes. El besolfer contractat l’any 1308 al molí d’en Mercadal, per exemple, rebria la totalitat dels ingressos de la besolfa quan en la instal·lació no es treballés al complet per la falta d’aigua, però tan sols la meitat quan es molgués a ple rendiment.⁶⁵¹ Tot fa pensar que els guanys de la besolfa eren en aquest cas una part proporcional dels ingressos del molí, i que els primers (besolfa) es consideraven massa alts en cas que el volum de producció de farina fos alt.

En altres casos veiem que la retribució dels besolfers fou aparentment més arbitrària. Al molí de Santa Maria, l’any 1295 l’arrendatari de la instal·lació en concedia l’“officium bisulfe” per la meitat dels seus ingressos, i anys més tard l’abat del monestir establí la besolfa a diversos moliners per la totalitat dels seus rèdits.⁶⁵² Com hem comentat en parlar de la molinaria, podria ser que les feines d’uns i altres fossin diferents, però també podria ser que es pagués en menor mesura els moliners joves, entre d’altres possibilitats.

⁶⁵⁰ Doc. 226.

⁶⁵¹ Es deia concretament: “pro logerio autem meo teneamini mihi dare duas partes proventuum et fructuum dicte besulfe per totum dictum tempus quamdiu dictum molendinum contingerit molere a tesa; et quamdiu vero molebit a bassades ego habeam totam besulfam integram”.

⁶⁵² En el primer cas es deia: “habeas inde pro logerio persone tue medietatem proventuum ipsius besulfe, et ego aliam medietatem”. En els altres: “omnes fructus et obvenciones et proventus ipsius besolfe”.

Al molí comtal del puig de la Muga, la besolfa estava a principis del segle XIV en mans dels germans Pere i Berenguer Bardoner, els quals l'establiren almenys entre els anys 1316 i 1322 al moliner Guillem Guilló per la meitat dels seus ingressos:

Pro labore tuo dicte besolfe serviendo habeas et percipias et damus et concedimus tibi ad tuam voluntatem faciendam medietatem fructuum et obvencionum dicte besolffe quamdiu ipsam tenueris et officio ipsius deservieris; reliquam vero medietatem nobis tradas fideliter.

Gràcies a aquestes i altres dades suposem que la besolfa del molí estava valorada just abans del seu desmantellament en 672 sous melgoresos anuals. Si més no, sabem que l'any 1326, quan es van estimar els beneficis nets dels propietaris (“facto servicio ipsius medietatis”), aquests eren de 336 sous.⁶⁵³ El 1331, quan fou desmantellat el molí comtal, els propietaris de la besolfa foren compensats amb dos censos de 168 sous cadascun, un total de 336 sous.⁶⁵⁴ Així doncs, si en el transcurs d'aquests cinc anys (1326-1331) la besolfa no va veure modificat el seu valor, potser els seus guanys es corresponien a unes quantitats fixes més que a una part proporcional dels ingressos del molí. De fet, la remuneració de les molineries de la mateixa instal·lació consistia –com hem vist en un punt anterior– en unes determinades quantitats de gra diàries. Però no podem assegurar que la besolfa es retribuís així, ja que els censos assignats l'any 1331 foren calculats d'acord amb els beneficis de diversos anys.

De la mateixa manera que al molí comtal de Castelló, coneixem quins eren els ingressos de la besolfa del molí vilanoví de la Glera, així com els beneficis que n'obtenia el seu propietari. En primer lloc sabem que els rèdits de la besolfa eren valorats en 320 sous melgoresos anuals abans del desmantellament de la instal·lació

⁶⁵³ El febrer de 1326, en motiu de la creació d'un benefici eclesiàstic, els beneficis nets de la meitat de Pere Bardoner foren estimats en 168 sous anuals. L'estimació fou encarregada pels marmessors de Pere Bardoner i per un procurador de l'Obra Nova de l'Església, institució hereva dels béns d'aquest, en motiu de la dotació d'un benefici que el propi Pere Bardoner havia disposat crear en el seu testament de l'any 1325: veure doc. 1103. A partir d'aquí podem suposar que els beneficis de Berenguer Bardoner serien de 168 sous anuals i els del moliner que servís la besolfa de 336.

⁶⁵⁴ Es crearen dos censos per compensar els propietaris de la besolfa: 168 sous per a Berenguer Bardoner i 168 sous per al clergue Pere Torroella, obtentor del benefici creat pels marmessors de Pere Bardoner: veure docs. 1284 i 1285.

(1331).⁶⁵⁵ Tanmateix, una vegada deduïdes les seves despeses (“deducto servicio ipsius besolfe”), els beneficis del propietari eren 200 sous. És a dir, sembla que el treballador ingressava tan sols 120 sous, menys de la meitat (37,5%) dels guanys del càrrec que exercia.

El valor total de la besolfa dels molins de la Glera i del Comte, 672 i 320 sous anuals, respectivament, sembla que s'avé amb la possibilitat que hem plantejat en un capítol anterior amb relació al nombre doble d'aparells de la instal·lació comtal respecte els altres molins propers, la qual cosa s'hauria de veure reflectit òbviament en el volum de producció i en els seus ingressos. Tanmateix, els documents dels quals disposem són pocs i resulta difícil treure'n conclusions fermes. Amb relació a la besolfa del molí de l'Hospital, per exemple, hem vist que va ser arrendada l'any 1323 per 35 sous anuals, mentre que el cens atorgat l'any 1331 per compensar al moliner Francesc Canelles, que en posseïa els drets vitalíciament, fou de 110 sous.⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ Docs. 1331, 1332 i 1638. L'estimació fou duta a terme pel jurisperit i conseller comtal Ramon Pere, el qual també havia determinat altres beneficis dels molins desmantellats el mateix any.

⁶⁵⁶ Pel que fa a aquesta darrera quantitat observem algunes diferències. Els censos assignats l'any 1331 en esmena pel desmantellament del molí de l'Hospital foren: 1.300 sous per la propietat del molí, 360 al propietari de la molinaria i 110 al propietari de la besolfa: veure docs. 1301 i 1355. El 1333 Ramon Grasset, clergue de Castelló, cedia a Berenguer Floreta els 110 sous que aquell any havia de rebre el moliner Francesc Canelles sobre els molins comtals de Castelló per assignació en esmena de la besolfa que posseïa en el molí de l'Hospital: veure doc. 1361. Un document de l'any 1349, en canvi, ens diu que els propietaris del molí foren compensats amb 1.716 sous, 312 per la molinaria i 104 per la besolfa: veure doc. 1899.

5.3. EL MESTRATGE

A més de la molinaria i de la besolfa, en el període estudiat encara es va fer ús d'un altre contracte per dotar alguns dels molins de la plana empordanesa del personal necessari: el mestratge. Tot i que la documentació de l'època no acostuma a especificar de manera concisa quines eren les seves obligacions, sembla que de manera general consistia en delegar una determinada quantitat dels ingressos d'un molí a una persona que n'assumia el manteniment. Quan Guillem Simó es féu càrrec del mestratge del molí de la Coromina el 1313, per exemple, s'estipulava que hauria de realitzar-hi les obres necessàries (“operas facere in dicto molendino et eius resclausa et apparatus”).⁶⁵⁷ La primera referència sobre aquest tipus de contracte és de l'any 1231, quan Bernat de Foixà concedia el mestratge dels seus molins de Gaüses.⁶⁵⁸ Quaranta anys més tard (1271), quan el comte Hug V establia a Berenguer Moner, de Peratallada, el mestratge de tots els molins de Verges, es deia que aquest hauria de supervisar les obres de la construcció i el manteniment de les instal·lacions molineres d'aquesta població a canvi d'una part dels seus guanys, a més de la manutenció dels dies de treball; les despeses per adquirir el material necessari anirien a càrrec de l'administració comtal.⁶⁵⁹

5.3.1. Els mestres de molins

Així doncs, d'acord amb les característiques dels molins empordanesos, sembla que les feines dels mestres estaven relacionades en gran part amb el treball de la fusta, el material emprat en la construcció dels aparells i les rescloses, els elements que molt probablement havien de ser revisats més sovint. Com a prova d'això, veiem que el castelloní Bartomeu Illa, àlies Bartomeu Albanyà, que fou propietari del mestratge dels molins del Comte i d'en Jutge fins el 1331 i, des d'aleshores, dels molins comtals de

⁶⁵⁷ Doc. 678.

⁶⁵⁸ Doc 1.

⁶⁵⁹ Doc. 43. L'any 1282, quan Berenguer Moner i el seu fill venien el mestratge a Ramon Foixà, de Verges, Arnau Armentera, veguer de la vila comtal, i Arnau Terrades, batlle d'Ullastret, es feia referència al mestratge del molí comtal i del cavaller Ramon Cortada, així com d'altres molins que es poguessin fer al rec de Verges: veure doc. 76.

Dalt i del Mig, era anomenat l'any 1342 "fusterius sive magister molendinorum".⁶⁶⁰ Aquesta vegada, gràcies als seus coneixements i també a la possibilitat de dur a terme treballs a nivell particular, això és, a banda de les seves obligacions com a mestre dels esmentats molins, realitzava uns cabirons per a un jueu de la vila.

Les feines dels mestres, però, anaven més enllà del manteniment dels aparells dels molins; també havien d'assumir i dirigir els treballs de construcció i conservació de les seves infraestructures. D'acord amb els documents conservats, sabem per exemple que un bon nombre de les actuacions del dit Bartomeu Albanyà i els seus successors en el càrrec de mestre dels molins fariners comtals castellanins corresponien a la feina de supervisió de les obres de millora de les rescloses, recs i alguns elements (tapadores, destil·ladors, etc.) que formaven part d'aquests primers. El 1335 el mateix Bartomeu era cridat per controlar les obres d'escurament d'un tram del rec dels molins de Fortià.⁶⁶¹

Més enllà de les obres rutinàries de manteniment i d'altres intervencions més o menys importants, els mestres de molins eren requerits en ocasions per planificar o executar determinades obres hídriques rellevants. El 1337, en motiu de la realització d'un rec de drenatge al Prat, entre Fortià i Castelló, foren citats els "maestres d'ayges e de molins" Bartomeu i Bernat Albanyà i Guillem Vall-llossera; i un dels arguments per tirar endavant el projecte era que, després d'haver "livelat" el terreny tres vegades, aquests havien determinat que era "pus alt que la mar de III palms e mig a IIII pams".⁶⁶² Bernat Albanyà era citat anys més tard com a "magister molendinorum et rippariarum" quan realitzava els aparells del nou molí del Comte de Vilanova.⁶⁶³

L'opinió d'aquests mestres també era important per tal de resoldre diferents conflictes o situacions en els molins d'arreu del comtat i fora d'aquest. L'any 1327, per exemple, "Matheu Albaynan, mestre dels molins dels seynor comte en la vila de Casteylon", va ser requerit per desplaçar-se a Santa Llogaia d'Alguema per visitar unes obres al molí del monestir de Santa Maria de Ripoll i determinar unes qüestions que

⁶⁶⁰ Doc. 1711.

⁶⁶¹ En l'arrendament del molí del Prat el 1335 es registrava l'obligació per part dels arrendataris d'escurar el rec a l'estiu amb la supervisió del mestre dels molins comtals de Castelló.

⁶⁶² Doc. 1562.

⁶⁶³ Doc. 1956.

enfrentaven el cenobi amb l'arrendatari.⁶⁶⁴ Alguns contractes d'arrendament del molí de Sant Pere incorporaven clàusules on es preveia fer esmena als arrendataris en motiu de diferents situacions, amb el consens de “duorum magistrorum ripperie Fluvianii”.⁶⁶⁵ Alguns projectes devien mobilitzar més professionals que altres. Durant la construcció del nou molí bataner comtal de Sant Marc de Castelló a finals del primer terç del segle XIV, fins a deu mestres de molins donaren l'opinió per a la seva millora.⁶⁶⁶

Finalment, sembla que els mestres coneixien almenys les nocions bàsiques de la mòlta de cereals i del batanatge de teixits, les principals activitats dutes a terme en els molins. És probable que en alguns casos –sinó tots– els mestres haguessin d'ocupar-se també del manteniment de les moles i de la posada en funcionament dels aparells. El 1376 el mestre Mateu Albanyà va treballar alguns dies al molí de Baix “amolando dua molendina” i “molando molas”, i dos anys més tard hi tornava a ser “mitendo unam molam in farina”.⁶⁶⁷ En aquest mateix sentit, hem documentat els mestres Castelló Gironès i Guillem Vall-llossera com a arrendataris de l'explotació dels molins de Sant Pere Pescador i de l'Abat (Vilanova), respectivament.

Els coneixements d'aquests mestres no eren doncs gaire diferents que els dels moliners, i en prou ocasions els uns i els altres exercien les mateixes feines. Bernat Deuslosall, per exemple, fou moliner del molí comtal d'Ullastret a mitjan segle XIV, mentre que el 1373 era requerit en tant que “magistro ducendarum aquarum” per uns problemes de funcionament del rec dels molins d'aquesta vila.⁶⁶⁸ L'any 1343, quan en motiu de la permuta del molí de Santa Maria de Vilabertran es convingué la realització d'un senyal en el seu rec, es registrava que aquest hauria de ser fet per Guillem Buac, Guillem Hospital, Bernat Jovera i Bernat Massot, “monerios et homines de ribera in talibus expertibus” de Molins, Cabanes, Peralada i Vilanova, respectivament.⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ Juntament amb el també mestre Dalmau Blanc, Albanyà examinà les obres i, a més del pagament de diverses quantitats, determinà que l'arrendatari havia de “montar lo dit cup mig palm de cana, lo qual mig palm aia a fer e enadir al dit cup”: veure doc. 1149.

⁶⁶⁵ Doc. 631,

⁶⁶⁶ Llavors es parlà de “decem magistris molendinorum qui recognoverunt opera molendinorum draperiorum dicte ville et regui eorumdem et consilium dederunt”: veure docs. 1375 i 1376.

⁶⁶⁷ Docs. 2134, 2141 i 2157.

⁶⁶⁸ Doc. 2105.

⁶⁶⁹ Doc. 1728.

Uns anys abans (1304), s'obligava als arrendataris dels molins fortianencs del Prat i de Mata a retornar-los en el mateix estat amb vistiplau dels moliners castellanins Dalmau Caldes i Joan Ramon.⁶⁷⁰ El primer era el moliner establert en la molinaria del molí d'en Jutge i, a més, en posseïa el mestratge en propietat; el segon fou establert poc després en el mestratge del molí d'en Llobet durant sis anys, i el 1311 es comprometia davant dels arrendataris del molí d'en Jutge a servir-ne el mestratge pel termini d'un any ("ego deserviam dictam magistriam per totum dictum tempus").⁶⁷¹ És probable que ambdós moliners haguessin de recórrer de manera més o menys habitual a fusters, ferrers i altres mestres per algunes feines que ells no podien realitzar, però suposem que moltes de les tasques pròpies del mestratge podien ser assumides per ells mateixos. Tanmateix, hem de tenir present que el fet que una persona posseís el mestratge d'un molí, ja fos en plena propietat i a perpetuïtat o bé de manera temporal, no comportava que fos aquesta mateixa persona la que exercís el càrrec. Com hem vist en parlar de la molinaria i de la besolfa, la tinença d'aquestes sotspropietats podia produir uns beneficis importants, i per tant podria ser que els propietaris o tinentes es limitessin a delegar-ne l'exploració a d'altres persones a canvi d'una part dels seus ingressos.⁶⁷²

5.3.2. La gestió i els beneficis del mestratge

Les operacions utilitzades per cedir l'exploració del mestratge del molins foren –a banda de les concessions a perpetuïtat– almenys dues: les concessions temporals amb fiança i els arrendaments. Pel que fa a les primeres, les singularitats dels contractes no diferien dels exemples documentats amb la molinaria i la besolfa. Al molí castellaní d'en Llobet, de fet, veiem que l'any 1305 foren concedits el mestratge i la molinaria als

⁶⁷⁰ Doc. 449.

⁶⁷¹ Docs. 359, 463, 492, 493, 577 i 637.

⁶⁷² En aquest sentit, observem una situació que es plantejà el febrer de 1282, quan el cavaller Pere de Mata, que devia a Ramon Casaiu i a la seva néta Marquesa, dona de Bernat Viladecans, 180 sous "ratione tritici" a pagar per la següent festivitat de sant Feliu, els obligava la collita del mes de juny d'una propietat del pla del Llonguell com a garantia del retorn dels diners, i en defecte d'això el mestratge del seu molí de la Coromina. El document ens diu que, en cas de fer-se efectiva aquesta darrera opció, Bernat Viladecans seria el mestre, però no creiem que exercís el càrrec personalment. De fet, l'obligació del mestratge només seria en cas que Mata no pagués els diners abans de sant Feliu i, encara, si la venda l'esplet de la dita propietat no fos suficient per liquidar-lo: veure doc. 72.

moliners Joan Ramon i Ramon Moner, respectivament. Com podem veure en el quadre següent, les operacions incorporaven també l'entrega d'un crèdit o fiança per part dels establerts.

QUADRE 33. Concessions de mestratge ⁶⁷³

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Establert</i>	<i>Fiança</i>	<i>Observacions</i>
d'en Llobet	1264	Pere Caldes	100 sous	
d'en Llobet	1292	Joan Caldes	260 sous	Joan ja era mestre del molí
de la Coromina	1299	Joan Mateu	100 sous	Establerta la meitat del mestratge del molí
d'en Llobet	1305	Joan Ramon	260 sous	Els 260 sous foren pagats a Joan Caldes

Quantitats en sous melgoresos.

Curiosament, en els quatre casos documentats els establerts del mestratge eren moliners. I com en el cas de la molineria sembla que alguns van aconseguir cedir-ne els drets als seus fills o parents. Aquest podria ser el cas del moliner Joan Caldes, que l'any 1292 era establert en el mestratge del molí d'en Llobet amb una fiança de 260 sous. En el mateix document se'ns diu que Joan ja era llavors el mestre de la instal·lació, així que el contracte podria respondre a una prolongació d'una concessió anterior o a l'augment del crèdit o fiança. Qui sap si Joan havia rebut de Pere Caldes (aparentment, un familiar seu) la tinença del càrrec.

A banda del mestratge del molí d'en Llobet, però, Joan Caldes posseïa a finals del segle XIII una de les molineries del molí comtal castelloní i la meitat del mestratge del molí de la Coromina.⁶⁷⁴ En aquest darrer cas, el 1295 se la venia al també moliner Guillem Vaquer, que gestionava aquesta mateixa instal·lació (Coromina). Poc després Guillem Vaquer cedia al seu fill Guillem, en motiu del seu casament, la meitat del mestratge i els drets sobre un debitori o fiança de 500 sous que comportava fins al seu pagament els drets d'explotació de la molineria del mateix molí.⁶⁷⁵ Gairebé el mateix ocorria amb el moliner Berenguer Bonfill, que els anys 1295 i 1297 fou establert en la besolfa dels molins de la Coromina i de l'Hospital. El 1295 rebia en dot de la seva dona

⁶⁷³ Veure Apèndix, p. 916-923.

⁶⁷⁴ Docs. 214 i 328.

⁶⁷⁵ Doc. 228.

una part del mestratge del molí d'en Mercadal, i uns anys més tard (1301) n'adquiria una quart part més.⁶⁷⁶ El cas de Berenguer era el d'un moliner que veia en l'explotació del mestratge d'un molí, en aquest cas d'en Mercadal, una bona font d'ingressos complementària, tot i que només en posseïa una part i, per tant, havia de gestionar-ne l'explotació amb els altres propietaris. Una possibilitat seria que el cedís a algú que se'n fes càrrec a canvi d'un diners determinats. Això seria el més probable ja que, com hem comentat, Bonfill assumia l'exercici de la besolfa d'altres molins els darrers anys del segle XIII. Però també podria ser que, amb els altres propietaris, contractés quan fos necessari els serveis de mestres o d'altres persones que n'exercissin les feines; en aquest cas, podria ser que algunes de les tasques poguessin ser dutes a terme per ell mateix.

QUADRE 34. Arrendaments de mestratge ⁶⁷⁷

<i>Molí</i>	<i>Any</i>	<i>Arrendataris</i>	<i>Preu anual</i>
d'en Jutge	1311	Joan Quermançó i Guillem Simó	160 sous
de la Coromina	1313	Guillem Simó	
de Falguera	1318	Bernat Grau	9 mitgeres d'ordi
de Valveralla	1318	Bernat Grau	9 mitgeres d'ordi
de la Roca	1318	Bernat Grau	9 mitgeres d'ordi
de Cabanyó	1330	Bernat Grau	30 mitgeres d'ordi
del Bessó	1330	Bernat Grau	30 mitgeres d'ordi

Quantitats en sous melgoresos.

Un altre contracte utilitzat en el període estudiat per cedir la gestió del mestratge foren els arrendaments. El seu propietari en delegava l'explotació temporalment per una quantitat de diners, mentre que l'arrendatari havia de realitzar les feines pròpies del càrrec a canvi dels seus ingressos. De tots els exemples localitzats, resulten significatius els arrendaments del mestratge de cinc molins del riu Fluvià a finals del primer terç del segle XIV, tots ells atorgats a la mateixa persona. En primer lloc, veiem que l'any 1318 el castelloní Mateu Illa arrendava a Bernat Grau, de Sant Miquel de Fluvià, pel termini d'un any, el mestratge de fins a tres instal·lacions: els molins de la Roca, de Valveralla i

⁶⁷⁶ Docs. 225 i 375.

⁶⁷⁷ Veure Apèndix, p. 916-923.

de la Falguera, situats al terme del castell de Pelacalç.⁶⁷⁸ A diferència de la molinaria, el mestratge tan sols requeria la presència dels mestres en moments puntuals, per això una mateixa persona podia exercir en diferents instal·lacions. Uns anys més tard (1330), el mateix Bernat Grau era arrendatari del mestratge de dos dels molins del monestir de Sant Miquel de Fluvià: de Bessó i de Cabanyó, a les poblacions de Sant Miquel i Vila-robau, respectivament.⁶⁷⁹

Pel que fa a la retribució i a les despeses, una de les dades més significatives de les quals disposem es refereix al mestratge dels molins de Verges, concedit pel comte Hug V l'any 1271.⁶⁸⁰ Llavors, es registrava que el mestre establert en el càrrec rebria els guanys generats els dijous en les diverses instal·lacions. Uns anys més tard (1282), quan se'n venia la propietat, es deia que els seus rèdits eren la setena part dels ingressos dels molins (“magistria est septima pars omnium multurarum et lucri”).⁶⁸¹ A canvi d'aquests diners i de la manutenció els dies de treball els tinentes del mestratge haurien d'exercir el càrrec; les despeses dels materials anaven a càrrec de la casa comtal. En establir-se el mestratge dels molins de Gaüses l'any 1231, es convingué en canvi que els beneficis del mestre fossin d'una sisena part dels ingressos d'aquests, abans de deduir-ne els salaris dels moliners.⁶⁸²

No sabem si aquests eren els sistemes habituals a la resta de mestratges, però almenys als molins comtals de Castelló i Bellcaire la situació a mitjan segle XIV era més complexa. En aquesta darrera població, per exemple, observem que el propietari del mestratge assumia juntament amb el propietari del molí, el comte, la meitat del preu d'algunes reparacions. Quan l'any 1362 Bernat Albanyà hi col·locava una roda de 80 sous, aquesta fou pagada a mitges entre l'administració comtal i Guillem Granollers, el

⁶⁷⁸ Sens dubte era el mateix Mateu Illa, de Torroella de Fluvià, que va rebre l'any 1304 el mestratge del molí d'en Jutge i uns anys més tard era mestre del molí del Comte, ambdós a la vila comtal. L'any 1325 un procurador de Ponç de Caramany, senyor del castell de Pelacalç, i del castellaní Pere Astruc aprovava la donació que el llavors difunt Castelló Gironès havia fet a Mateu Illa, ja habitant de Castelló, del mestratge de diferents molins situats en el Fluvià dins del terme del castell de Pelacalç: veure doc. 1070.

⁶⁷⁹ Doc. 1223.

⁶⁸⁰ Doc. 43.

⁶⁸¹ Doc. 76.

⁶⁸² Docs. 1 i 80.

propietari del mestratge.⁶⁸³ Almenys en aquest cas, és evident que aquest darrer ja no exercia el càrrec, sinó que posseïa el mestratge a mode d'inversió.

Observem una situació semblant en alguns dels molins comtals castellanins. L'any 1331, quan fou desmantellat el molí del Comte de Puig de la Muga, el propietari del seu mestratge i també del mestratge del molí d'en Jutge, Bartomeu Illa o Albanyà, fou recompensat amb un cens de 433 sous i 9 ½ diners sobre els beneficis dels nous molins de Dalt i del Mig.⁶⁸⁴ A canvi d'aquests diners, però hauria d'exercir el mestratge d'aquestes darreres instal·lacions. El gener de 1341, per exemple, Bartomeu certificava haver rebut en tant que “magister molendinorum superiorum et mediorum” els diners “pro labore meo magistris dictorum molendinorum” l'any anterior.⁶⁸⁵ Ara bé, tot i que sabem quins eren els ingressos del mestre, no ens acaba de quedar del tot clar quines eren les seves obligacions. Sabem que els rodets col·locats en aquests dos molins no eren fabricats per l'Albanyà, sinó que eren fets –probablement amb fusta d'alzina o una altra fusta resistent– en diverses localitats de l'Albera; l'Albanyà de ben segur només participava en la seva instal·lació.⁶⁸⁶ Així doncs, creiem probable que com hem vist en el cas del molí de Bellcaire, el mestre assumís una part d'alguns elements que no fabricava ell mateix.

El darrer mestre dels molins castellanins de Dalt i del Mig que hem documentat fou el notari Martirià Soler, esmentat l'any 1432 com a “mestre de les obres dels casals del Mig i de Dalt”. Llavors reconeixia haver rebut els 433 sous i 9 ½ diners que se li devien d'un any anterior, i que li foren pagats, en part personalment i en part als mestres que treballaren en nom seu (“magistris qui nomine meo operati fuerunt”).⁶⁸⁷

⁶⁸³ Bernat Albanyà, de Torroella de Fluvià va col·locar “in quondam molendino qui est a parte meridie dictorum molendinorum [...] roda deconstitavit octuaginta solidos”. Dels dits 80 sous en rebia per mà de Martí Forn, clergue, els 40 sous de la part corresponent al comte de la dita roda, i de Guillem “Granoyes”, “magistro dictorum molendinorum, pro parte sua contingenti ad solvendum in dicta roda, habui alios quadraginta”: veure doc. 2037.

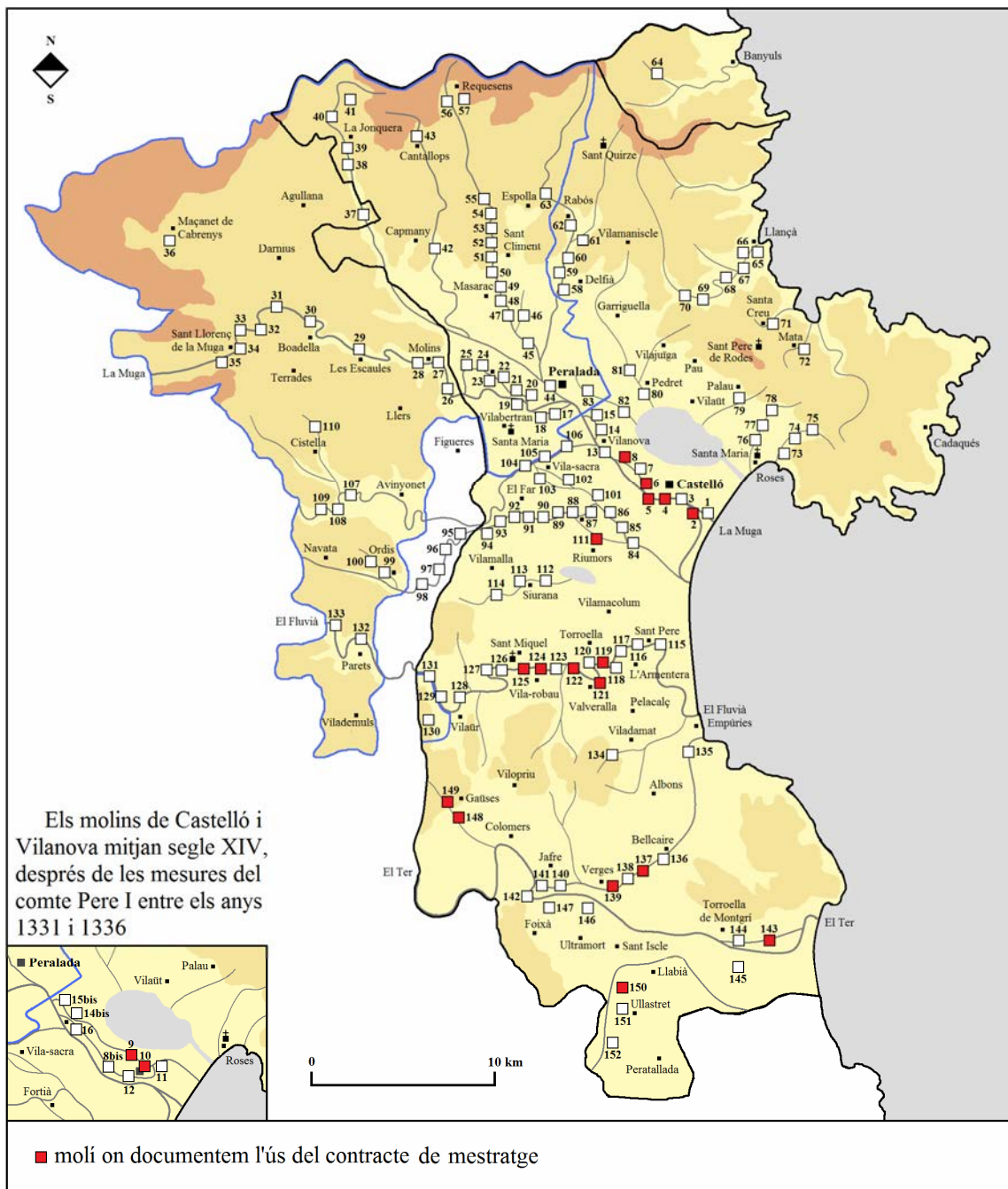
⁶⁸⁴ Docs. 1301 i 1355.

⁶⁸⁵ Doc. 1645.

⁶⁸⁶ Veure Apèndix, p. 880-881.

⁶⁸⁷ Doc. 2193.

FIGURA 33. L'ús del contracte de mestratge ⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ Veure Apèndix, p. 916-923.

5.3.3. La ferreria dels molins

Finalment, sabem que d'una manera semblant al mestratge, alguns dels molins comptaven amb ferrer propi; no que el ferrer treballés tan sols en aquestes instal·lacions, sinó que era l'encarregat de reparar els seus aparells metàl·lics en exclusiva. Veiem per exemple la concessió que l'any 1322 la comtessa Marquesa feia de la "fabricam" del molí comtal de Verges a Pere Ferrer de Monells, "ydoneum ad operandum omnia opera fabrilia ferri neccessaria in molendinis castri de Virginibus".⁶⁸⁹ Pere hauria de residir al terme del castell de Verges i "locidare pichs sive scodes", entre d'altres, tal com havien fet els ferrers anteriors, i també pel salari habitual. En l'arrendament del molí dels Horts (Fortià) l'any 1319 es registrava que l'arrendatari hauria de pagar al ferrer del poble el cens d'una mitgera d'ordi que aquest rebia "pro locido", i a canvi del qual –hem de suposar– que realitzava alguns serveis, com reparar els pics de ferro utilitzats per repicar les moles.⁶⁹⁰ Sens dubte que aquests tipus de contractes eren habituals en moltes més de les instal·lacions documentades en el present treball, tot i que no en tinguem dades.

⁶⁸⁹ Doc. 969.

⁶⁹⁰ Doc. 842.

6. L'ADMINISTRACIÓ DELS MOLINS

6.1. ELS ARRENDAMENTS

En el capítol anterior hem examinat amb detall els mecanismes emprats pels propietaris dels molins documentats per dotar-los dels treballadors necessaris. Hem vist que amb els contractes de molineria, besolfa i mestratge, entre d'altres, es proveïen les instal·lacions del personal que en controlava l'explotació. Tanmateix, els registres de les notaries de les viles de Castelló i Peralada ens assabenten també de les operacions per delegar l'administració dels molins, les quals es dugueren a terme juntament amb els contractes esmentats o bé com a alternativa a aquests.

A la llum de la documentació conservada, sembla que una de les opcions més habituals per gestionar les instal·lacions era l'arrendament a curt termini. És a dir, els propietaris d'un molí en cedien l'explotació durant un període de temps a una o més persones a canvi d'una determinada quantitat de diners o de gra. D'aquesta manera, els arrendataris esdevenien els gestors dels molins i obtenien com a benefici la diferència resultant entre els seus guanys i els diners que ells s'havien compromès a abonar. Un bon nombre d'operacions s'atorgaven al millor postor després d'una subhasta de varis dies, així que hem de suposar que els contractes s'ajustaven periòdicament als beneficis aproximats de les diverses instal·lacions.⁶⁹¹

Ens diu Sylvie Caucanas, amb relació als molins rossellonesos, que aquestes operacions es generalitzaren a la segona meitat del segle XIII d'acord amb la conjuntura general de l'època.⁶⁹² Al comtat empordanès, els primers casos documentats són datats els anys 1263 i 1264: en primer lloc, el 1263 Pere Rosers, de Fortià, arrendava el molí del Prat d'Amunt, situat en aquesta població; l'any següent els moliners castellanins Joan Mitjà i Ramon Bugatell eren arrendataris del molí de l'Hospital (Castelló), i com en molts exemples posteriors es parlava de venda "ad certum tempus" dels beneficis de la

⁶⁹¹ L'arrendament del molí del Comte l'any 1329 fou atorgat després de la subhasta del corredor Andreu Grasset, i l'arrendatari ho fou "tanquam plus oferenti". El novembre de 1330 el mateix corredor castellaní reconeixia cobrar del clergue fortianenc Berenguer Agut, marmessor de Dalmau de Fortià, 5 sous "pro salario meo substandi molendinum suum et fructus, redditus et proventus eiusdem": veure doc. 1243. Unes setmanes més tard, el febrer de 1331, el mateix clergue i el procurador del fill de Dalmau de Fortià atorgaven arrendament del mateix molí (dels Horts) després de la subhasta feta per Berenguer Mallà, "curritorem de Furtiano". El 1332 el marmessor de Dalmau de Fortià arrendava el molí d'aquest després de la subhasta duta a terme pel corredor fortianenc Pere Guitzó. El 1321 el molí d'en Rius, a Castell d'Empordà, fou arrendat després de subhasta de vint dies.

⁶⁹² CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 206.

instal·lació. A banda d'aquesta darrera qüestió, sembla que a la segona meitat del segle XIII i principis del XIV els arrendaments esdevingueren l'opció més freqüent almenys a les instal·lacions de la plana. Com a prova d'això, observem que en molts contractes es deia que les condicions eren les habituals d'anys anteriors: “pro ut melius consueta sunt vendi retroactis temporibus” i “sicut omnia predicta sunt consueta vendi temporibus retroactis” foren les expressions usades en els arrendaments dels molins de la Casa (Vilanova) i de Santa Maria (Castelló) el 1279, per citar tan sols dos exemples. Alguns dels registres semblen suggerir, fins i tot, l'establiment de paràmetres en els molins situats en una mateixa canalització o curs. En arrendar-se el 1314 el molí del monestir de Santa Maria de Ripoll a Santa Llogaia es deia “sicut molendina consueverunt vendi in ripperia de Alguema”. Uns anys més tard es repetia la mateixa operació al molí del la Vila (Far) “ad usum et consuetudinem ripperie de Alguema” (1326).⁶⁹³

En tot cas, propietaris i arrendataris eren lliures a l'hora de convenir condicions, i tot i que formalment els contractes no diferien gaire els uns dels altres cada operació adquiria unes característiques particulars.

6.1.1. La durada i els preus dels contractes

La primera clàusula dels arrendaments era la que estipulava la durada. Aquests es convenien generalment per períodes anuals, i els casos més habituals eren els d'un o dos anys. Algunes operacions es perllongaven més, però no era el més freqüent. En ocasions els contractes registraven encara una prolongació extraordinària en cas que per motius de força major (fortes inundacions, guerra, etc.) els molins restessin inactius una temporada. En els arrendaments del molí castelloní d'en Llobet es deia, per exemple, que en cas que les seves instal·lacions deixessin de funcionar en motiu del trencament de la resclosa els arrendataris veurien augmentat el termini estipulat “per tantum tempus quantum ex causa antedicta cessarent molere”. El maig del 1318 la comtessa Marquesa perllongava l'arrendament del molí del Comte de Verges “per XX dies”, en motiu dels

⁶⁹³ El 1331 Simó Gallard arrendava el mateix molí de la Vila “ad consuetudinem ripperie, pro ut alia molendina dicte ripperie consueta sunt vendi”.

danys que l'arrendatari havia patit.⁶⁹⁴ Com veurem tot seguit, també es feia esmena als arrendataris amb una deducció proporcional del preu de l'arrendament.

Tot i que les dades de què disposem són relativament poques, es pot observar l'existència d'un mercat dels arrendaments actiu, que comportava que un bon nombre de molins canviessin de gestors amb certa regularitat. El major exemple és sens dubte el dels molins castellonins de les ribes de la Muga, gestionats per un gran nombre de persones a finals del segle XIII i primer terç del XIV. Aquest és un fet que coincideix amb la realitat observada per Sylvie Caucanas als molins rossellonesos, quan ens diu que “jusqu'à la seconde moitié du XIVe siècle, le meunier n'est qu'exceptionnellement maître de son moulin. Ce n'est généralement qu'un locataire, un simple fermier qui change fréquemment de moulin au hasard des mises aux enchères publiques”. Segons l'autora, el moliner de Perpinyà Jaume Comes fou arrendatari dels molins de Sant Pere del 1363 al 1365, de Sant Pau entre 1367 i 1369, dels Jueus del 1369 al 1373, altra vegada de Sant Pere entre 1373 i 1375 i del 1377 al 1379, de Sant Jordi entre 1382 i 1383, i finalment dels molins reials del 1383 al 1389.⁶⁹⁵

Amb relació a les terres empordaneses, observem que eren prou habituals els sotsarrendaments i la incorporació de nous socis una vegada les operacions ja s'havien iniciat. Com en el sotsarrendament del molí castelloní de la Coromina atorgat per la vídua i el fill de Huguet Bou al pellisser Guillem Simó l'any 1312, en alguns casos això es devia a la defunció dels arrendataris; però els motius eren diversos. En aquesta ocasió (Coromina), l'operació comportava la cessió de la gestió del molí fins a principis del 1315 per un preu proporcionalment superior al que havia convingut l'any 1309 Huguet Bou en arrendar el molí pel termini de sis anys, però sembla que aquest increment no era el més corrent, especialment quan es tractava de cessions parcials, és a dir, d'una meitat o una altra part de l'arrendament.

En aquest sentit, fixem-nos en dos exemples del molí d'en Mercadal (Castelló) a la segona dècada del segle XIV. En primer lloc, ens referim a la cessió que el febrer de 1316 feia Joan Moner a Guillem Simó de la meitat dels drets d'un arrendament atorgat el juny de l'any anterior pel termini de dos anys i un preu total de 2.160 sous. El preu de la cessió de la meitat del molí per setze mesos a Simó (706 sous i 8 diners) era gairebé el mateix –i fins i tot una mica inferior– al que registrava l'arrendament per aquest

⁶⁹⁴ Doc. 816.

⁶⁹⁵ CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et...*, p. 211-212.

mateix temps (720 sous). Desconeixem els motius de la cessió, però atesa l'obligació dels arrendataris d'assumir les despeses de manteniment de la resclosa i del molí creiem que podria respondre al pagament d'alguna reparació o altra operació a la que Moner era incapaç de fer front individualment. De fet, si Guillem Simó era el pellisser que quatre anys abans havia sotsarrendat el molí de la Coromina, ben poc hauria intervingut a banda de la comptabilitat o el finançament.⁶⁹⁶

D'altra banda, veiem el cas contrari l'estiu del 1319, quan els moliners Guillem Miró i Castelló Carbonell, que havien arrendat el mateix molí el juliol de l'any abans pel termini de quatre anys i un preu anual de 1.040 sous amb el també moliner Guillem Català, cedien tots els seus drets a aquest darrer pel mateix preu que els hauria pertocat pagar en cas de continuar dins de l'operació. Com en el cas anterior, no sabem quins foren els motius de la dissolució de l'operació inicial i la concentració de tots els drets en mans de Català, però podem suposar que Miró i Carbonell participaven d'aquest arrendament molt probablement només com a socis capitalistes. De fet, ambdós eren els establerts de la molinaria dels molins de Santa Maria i l'Hospital, respectivament, i a més participaven en la seva gestió.⁶⁹⁷

Cal suposar que per motius diversos no tots els convenis arribaven a bon port, i no són pocs els exemples d'arrendaments cancel·lats abans d'hora o assumits per més persones. Un cas ben representatiu és el dels molins del Prat i de Mata, a Fortià, que a finals del segle XIII i principis del XIV eren propietat de la pabordia de Viladamat (Sant Pere de Rodes). A finals d'agost del 1297 el paborde en convenia l'arrendament als fortianencs Pere Ferrer i Berenguer Guilla pel termini de sis anys, comptant a partir de l'1 de gener de l'any següent, i un preu anual de 650 sous els tres primers anys i 700 sous els tres darrers. Uns dies més tard, s'atorgava un nou arrendament en el qual també hi figurava el castellaní Bernat Quermançó, i on es reduïa la durada a cinc anys i el preu a 550 sous anuals. L'operació seguia endavant el 1300, però sembla que alguns dels arrendataris havien canviat, ja que entre ells hi figurava Pere Joan enlloc de Berenguer Guilla.⁶⁹⁸ Tan sols un any més tard el paborde contractava un moliner i també un

⁶⁹⁶ El molí fou arrendat el juny de 1315 per Joan Moner i Pere Garriguella pel termini de dos anys i un preu de 2.160 sous, però posteriorment Moner n'adquiria el total dels drets.

⁶⁹⁷ Sobre les activitats de Guillem Miró i Castelló Carbonell: veure Apèndix, p. 1001 i 1020.

⁶⁹⁸ El gener del 1300 el paborde reconeixia cobrar dels castellanins Bernat Quermançó i Pere Joan i del fortianenc Pere Ferrer els diners de l'arrendament dels molins: veure doc. 348.

administrador, així que hem de suposar que l'arrendament havia estat cancel·lat.⁶⁹⁹ De fet, el propi Pere Ferrer fou administrador dels molins entre el juliol i desembre de 1303.⁷⁰⁰ La següent festivitat de Pasqua el molí era arrendat a Pere Ferrer i Guillem Vilagut per quatre anys i un preu total de 2.440 sous.

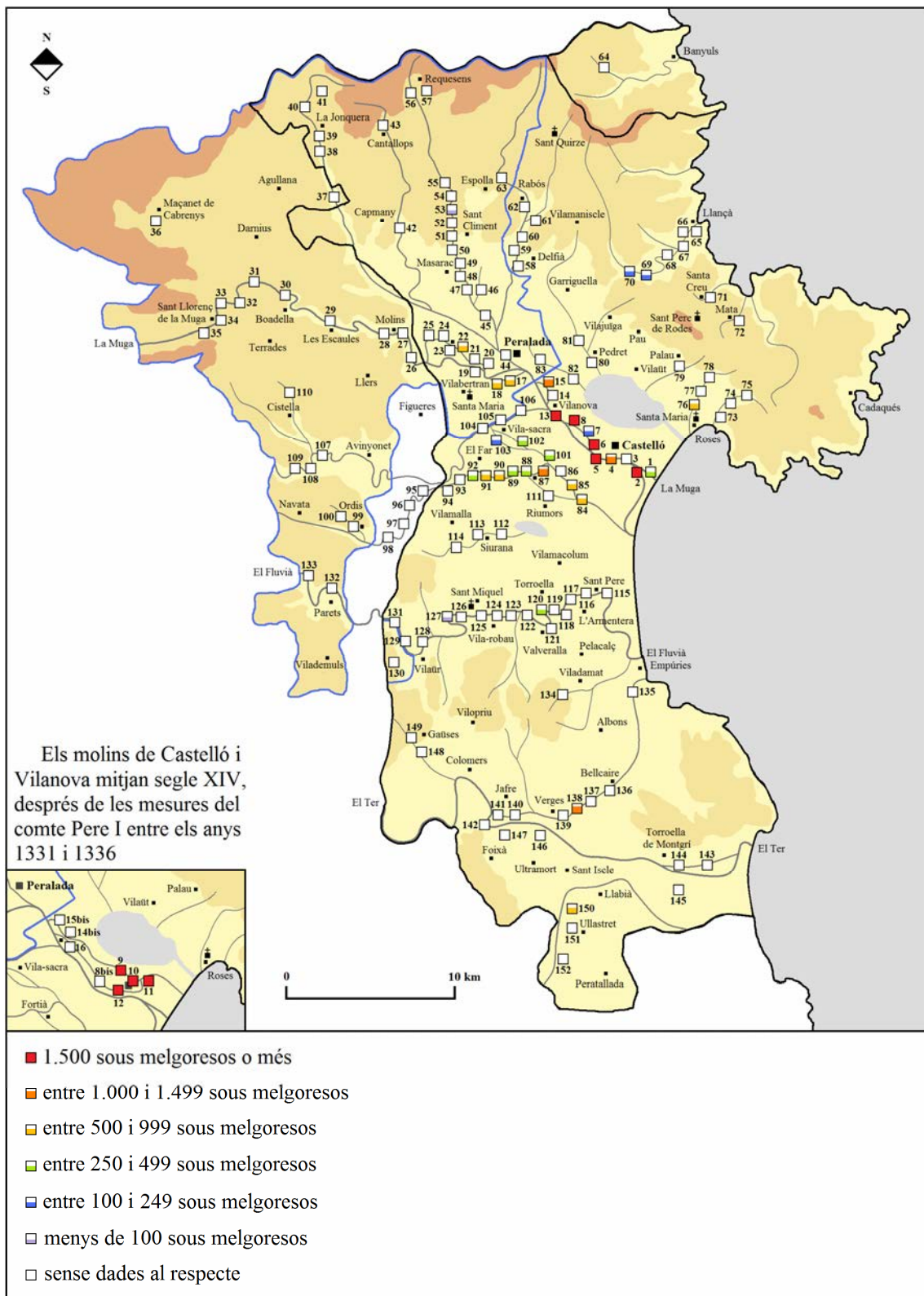
Una vegada estipulat el temps, la següent clàusula era la que registrava el preu. Com veiem en els següents mapes (veure Figures 34 i 35, p. 320-321), les quantitats més elevades coincidien amb els molins propers a Castelló i Peralada. En un capítol anterior hem vist que les instal·lacions no diferien gaire les unes de les altres –de fet, excepte alguns molins comtals i petits molins de muntanya, molts comptaven de manera habitual amb dos aparells–, així que la diferència entre uns i altres era el ritme de treball d'acord amb la demanda de farina i les possibilitats motrius.

Tanmateix, hem de tenir ben present que la vàlua dels arrendaments només ens serveix d'indicatiu. Les quantitats ens mostren quines eren les instal·lacions amb un volum de producció més alt, però d'aquí a deduir-ne els seus ingressos reals hi ha un llarg camí ple de matisos. En primer lloc, en cadascun dels arrendaments s'hi podien incloure més o menys parts del respectiu molí (molineria, besolfa, mestratge); qüestió que no sempre s'especificava –de fet, gairebé mai– i que podia provocar que una part relativament important dels ingressos escapés del control dels arrendataris. Prenem d'exemple els arrendaments del molí castelloní de la Coromina atorgats els anys 1305 i 1309 per les quantitats de 208 i 180 sous melgoresos anuals respectivament, uns preus que semblen baixos amb relació a les quantitats d'altres molins propers al primer terç del segle XIV. Si bé hem de tenir en compte que el valor dels cereals –i també dels arrendaments– anà pujant al llarg d'aquest període, el motiu principal de la poca vàlua de les dues operacions responia en part al fet que un bon nombre dels guanys del molí no eren ingressats per la seva propietària i, per tant, tampoc pels arrendataris. Més concretament, aquests deixaven de rebre el rèdits de la molineria i la besolfa i la meitat del mestratge, els quals estaven destinats a remunerar els treballadors del molins, però que –com hem vist en el capítol anterior– almenys en el període estudiat generaven una certa plusvàlua als seus propietaris tot i que no exercissin personalment el càrrec.

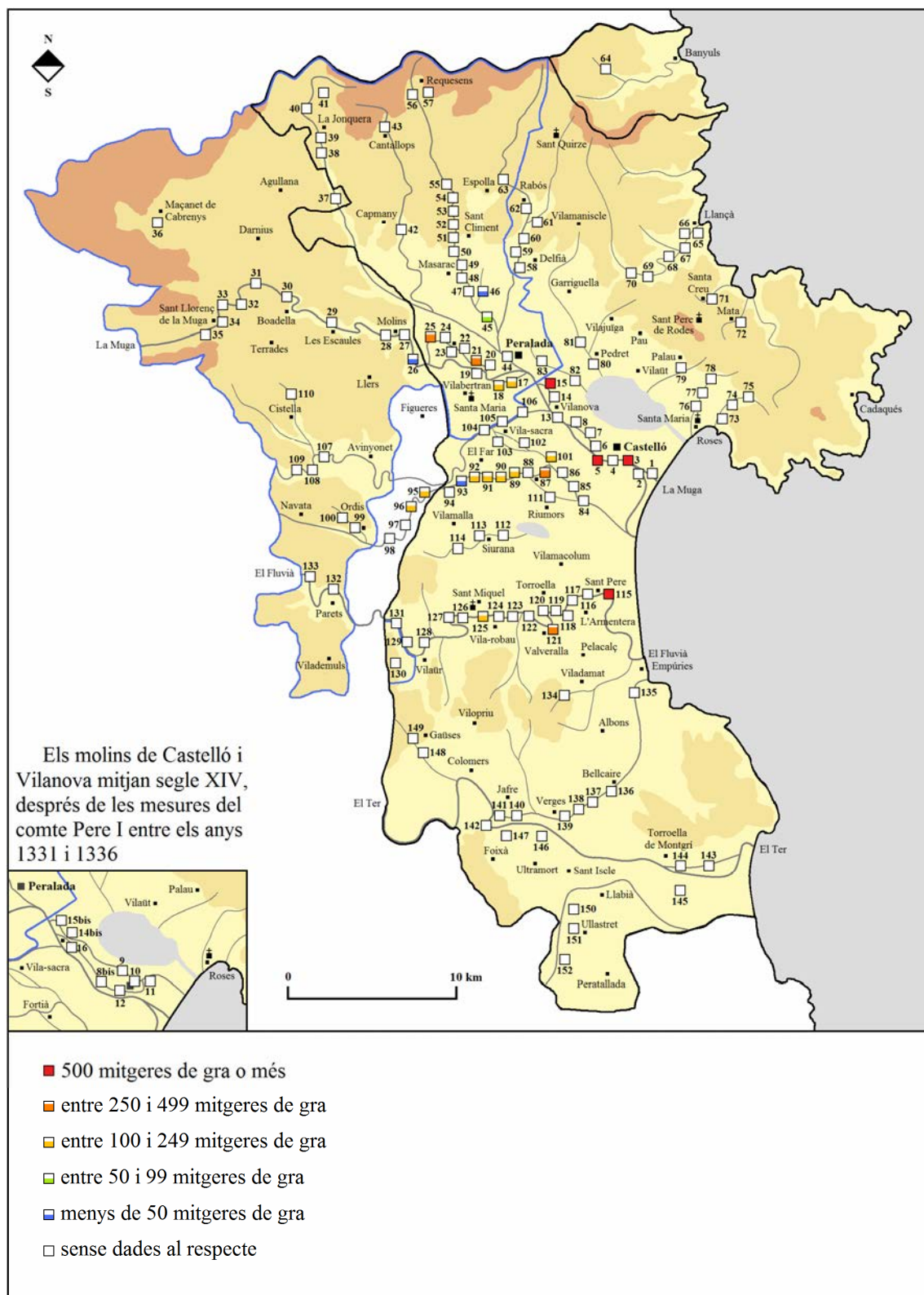
⁶⁹⁹ Docs. 366 i 370.

⁷⁰⁰ Doc. 438.

FIGURA 34. Els preus anuals dels arrendaments en moneda ⁷⁰¹

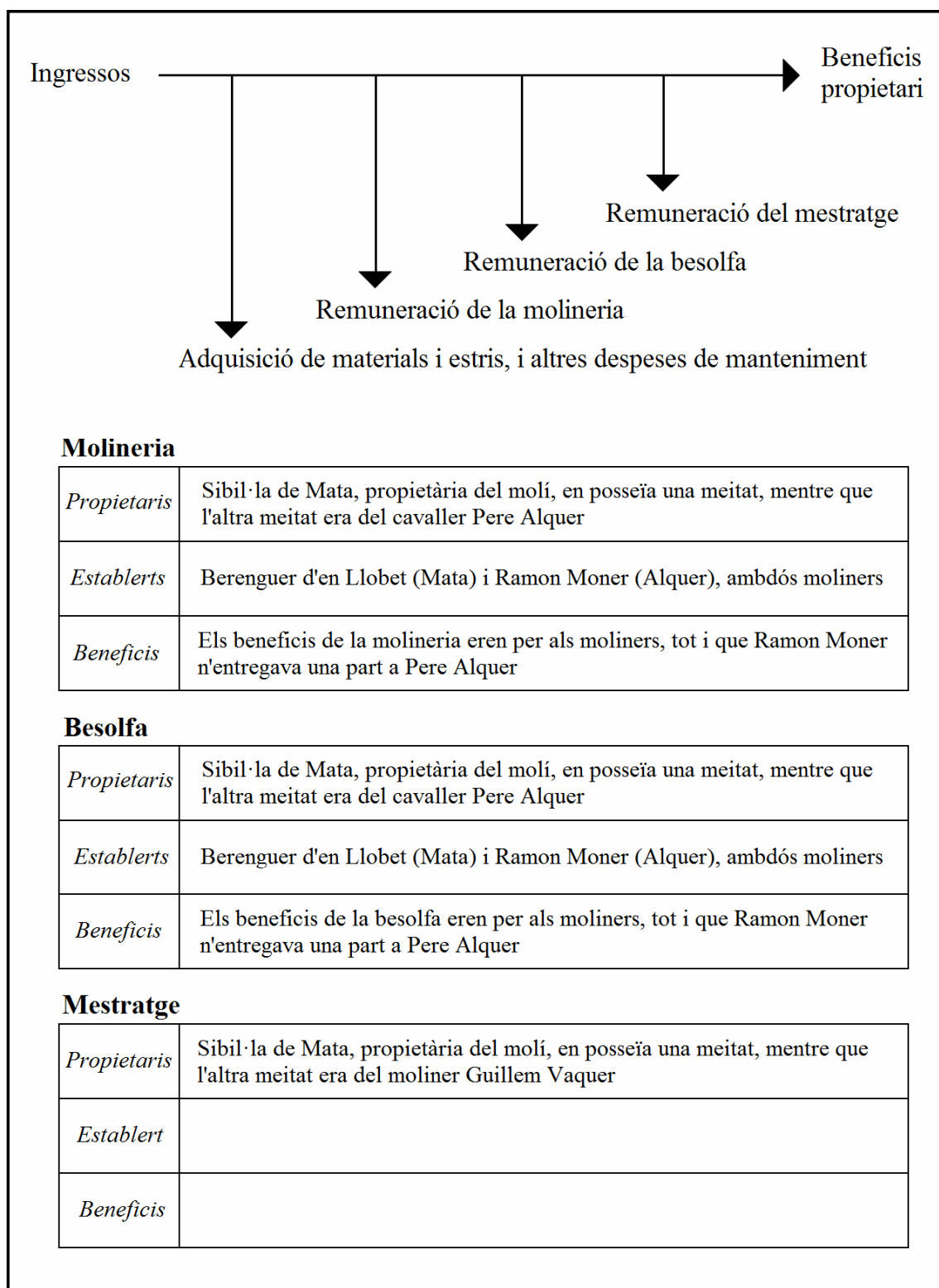

⁷⁰¹ Veure Apèndix, p. 924-974.

FIGURA 35. Els preus anuals dels arrendaments en gra (ordi) ⁷⁰²

⁷⁰² La majoria dels arrendaments estipulaven el pagament en ordi. En els casos que s'efectuava una part o bé tot el pagament en blat, hem comptabilitzat cadascuna d'aquestes mitgeres de blat com dues mitgeres d'ordi. Veure Apèndix, p. 924-974.

FIGURA 36. Els beneficis del molí de la Coromina l'any 1305

El mateix que al molí de la Coromina passava al molí del Comte del puig de la Muga, tot i que en cap dels seus arrendaments es feia referència al fet que les dues molineries, la besolfa i el mestratge estiguessin alienats del conjunt de la instal·lació. Com hem vist en el capítol anterior, l'explotació d'aquestes sotspropietats comportava unes despeses als seus propietaris, però també uns beneficis que escapaven de l'administració comtal i, en conseqüència, dels successius arrendaments atorgats pels diversos comtes. Pel que fa als preus dels seus arrendaments, aquests oscil·laven entre 1.500 i 2.000 sous anuals en el període estudiat. Quant a les esmentades sotspropietats, la que ens ofereix més dades és la besolfa, amb uns ingressos totals a la tercera dècada del segle XIV d'uns 672 sous anuals, comptant la meitat que rebien els propietaris i la meitat que rebia el moliner que l'exercia. No disposem d'unes dades tan precises pel que fa a les dues molineries, però és indubtable que aquest era el factor que més feia baixar els ingressos del conjunt del molí. Tot fa pensar que els beneficis nets dels seus propietaris –una vegada remunerats els moliners– eren de quatre mitgeres de blat setmanals, així que si la part corresponent als moliners fos la meitat estaríem parlant d'uns ingressos al primer terç del segle XIV de vuit mitgeres setmanals, això és, entre 800 i 1.600 sous anuals en funció del preu dels cereals. Finalment, també el mestratge estava alienat del molí. En aquest cas, el seu propietari, que també posseïa el mestratge del veí molí d'en Jutge, fou compensat en el moment del desmantellament d'aquestes instal·lacions amb un cens anual de poc més de 400 sous, tot i que a canvi del seu cobrament havia de proporcionar de manera gratuïta els seus serveis en la supervisió del manteniment dels molins fariners comtals de Dalt i del Mig i de les infraestructures d'aquests; obligacions que potser havia hagut d'assumir fins el 1331 als esmentats molins del Comte i d'en Jutge. Així doncs, sembla que els ingressos anuals d'aquestes tres sotspropietats podien arribar a ser tan alts com els preus dels arrendaments del molí. Faltaria determinar, és clar, fins a quin punt les quantitats ofertes pels arrendataris (els preus dels arrendaments) s'ajustaven als beneficis reals que n'obtenien posteriorment.

Més enllà d'això, veiem que molts contractes registraven encara dues qüestions relacionades amb el preu: els terminis de pagament, d'una banda, i les possibles esmenes als arrendataris, de l'altra. Pel que fa a les primeres, es convenia de manera general la repartició entre pagaments mensuals i quadrimestrals, però són molts els registres que ens assabenten que les entregues de capital eren molt més aleatòries, i prou sovint hi entraven en joc terceres persones amb qui els propietaris tenien certs deutes. Per exemple, quan a mitjan 1317 la comtessa Marquesa reconeixia haver cobrat dels

arrendataris del molí comtal castelloní, es deia que s'havien comptabilitzat les pagues efectuades a la pròpia comtessa però també a d'altres persones.⁷⁰³ En aquest mateix sentit, veiem que uns anys més tard (1327), un mercader de Perpinyà cobrava del llavors arrendatari del mateix molí gairebé la meitat dels 460 sous melgoresos que li devia la mateixa Marquesa per unes robes de llana.⁷⁰⁴

Més important que els terminis de pagament era registrar les possibles esmenes als arrendataris. Ens referim –com hem apuntat anteriorment– a les compensacions per prevenir aquests de les pèrdues provocades per la inactivitat de les instal·lacions com a conseqüència de fets de causa major, i que consistien en una prolongació dels terminis inicials o en deduccions proporcionals dels preus dels arrendaments. En l'arrendament del molí de la Casa (Vilanova) l'any 1279, per exemple, es registrava que el propietari eximia l'arrendatari dels pagaments convinguts en cas de “guerram et aquas et alia que ibi evenerit contra hoc inutilia”.⁷⁰⁵ Ens resulta especialment curiós l'arrendament l'any 1297 del molí del monestir de Santa Maria de Roses a la vila homònima, en el que l'abat es comprometia a fer esmena en cas de forta ventada o calamarsada (“tempestate ventus et grandinis”), i que evidència que aquesta instal·lació comptava llavors amb almenys un aparell de vent. A banda d'aquest exemple, però, la resta de casos documentats –amb relació a fenòmens meteorològics– es referien a la possibilitat que els molins deixessin de moldre com a conseqüència de les destrosses causades per les inundacions, sempre que no hi hagués hagut, és clar, cap negligència per part dels arrendataris. Al molí comtal castelloní es posava un límit d'un mes (“usque ad unum mensem et non amplius”); sens dubte es pretenia accelerar el termini de les reparacions dels desperfectes causats per les riuades.⁷⁰⁶

El segon motiu d'esmena als arrendataris eren els conflictes bèl·lics, ja que com hem comentat en un capítol anterior sembla que els molins eren un dels blancs dels

⁷⁰³ Doc. 796.

⁷⁰⁴ Doc. 1165.

⁷⁰⁵ Es deia, més concretament, després del termini i el preu: “de predictis excepimus et eycimus guerram et aquas et alia que ibi evenerit contra hoc inutilia”.

⁷⁰⁶ En ocasions es registrava fins i tot els encarregats d'avaluar les compensacions: “magistrorum ripperie Fluviani” al molí de Sant Pere (1306), “duorum proborumhominum ripperie Sambuce” al molí d'en Jutge (1311), “duorum moneriorum ripperie Algueme” al molí de la Pera (1318), “duorum moneriorum de ripperia” al molins peraladencs Nou i de Guaitallop (1335).

enfrentaments entre faccions senyoriales.⁷⁰⁷ Veiem per exemple com el 1330 la vídua del cavaller Guillem de Vilagut va restituir 158 sous i 5 diners als arrendataris del seu molí i propietats de Castell d'Empordà en motiu del conflicte que va mantenir amb el cavaller Ramon Arnau de Sant Sadurní, durant el qual fou destruït el molí pel seguici d'aquest darrer i es deixaren de conrear algunes terres pel "timore dicte guerre".⁷⁰⁸ Normalment es convenien compensacions en cas que la inactivitat fos conseqüència de conflictes en els quals hi intervingués el propietari del molí o bé d'una guerra important, però en alguns casos es detallaven els possibles enfrontaments. En l'arrendament el 1279 del molí castelloní de Santa Maria es preveia esmena en cas de "guerram gallicum vel ecclesiam". En el sotsarrendament l'any 1321 del molí de l'Hospital, a Cabanes, es registrava que els arrendataris no haurien de continuar pagant el preu en cas de guerra del rei, del comte, del vescomte o, fins i tot, d'un conflicte en motiu de la potestat del castell de Cabanes, és a dir, –en aquest darrer cas– d'un possible enfrontament entre el comte i el vescomte. Com hem vist anteriorment, fou en aquesta població on el 1294 el seguici de Jofre de Rocabertí havia pres i fortificat el molí del monestir de Vilabertran, en motiu d'una disputa amb el comte Ponç Hug IV.⁷⁰⁹ Aquell mateix any, l'arrendament del molí de la Garriga (Far) preveia la possible entrada dins del comtat de l'exèrcit de Ramon Folc i la destrucció de la seva resclosa per part dels homes dels Rocabertí.⁷¹⁰

6.1.2. El manteniment de les instal·lacions

A banda d'aquestes compensacions i exempcions de pagament, els contractes registraven també quines eren les obligacions de propietaris i arrendataris amb relació al manteniment de les instal·lacions. En el capítol anterior hem vist que en alguns del molins aquesta qüestió es resolvia parcialment amb l'ús del contracte de mestratge, però sembla que les obligacions dels mestres establerts tan sols consistien de manera general

⁷⁰⁷ Veure p. 127.

⁷⁰⁸ Doc. 1219.

⁷⁰⁹ Doc. 174.

⁷¹⁰ En aquest darrer molí es va atorgar un primer arrendament el 20 de novembre on es feia esmena a l'arrendatari en cas de guerra, i un altre tan sols dos dies més tard en què es negava aquesta possibilitat. En ambdós casos, Bernat Marquès, propietari d'una de les dues meitats, arrendava a l'altre propietari la seva meitat per dos anys.

en proporcionar els seus serveis de manera gratuïta, així que les dues parts implicades en els arrendaments s'havien de repartir la resta de despeses.

Fixem-nos en els molins castellanins del Comte i d'en Jutge, el mestratge dels quals es trobava en mans de la família dels Illa o Albanyà almenys des de principis del segle XIV.⁷¹¹ Pel que fa al molí comtal, els arrendaments registraven en primer lloc que els arrendataris s'haurien de fer càrrec del manteniment de la resclosa; per a tal motiu, així com per a la reparació de l'edifici i els seus aparells, podrien disposar però de tota la fusta dels boscos comtals de Castelló i Vilanova, tal com era habitual. No es feia referència al mestratge, però suposem que se sobreentenia que els arrendataris haurien de procurar que els seus establerts complissin amb les obligacions. Els comtes només es comprometien a reparar les destruccions causades en motiu d'un conflicte militar en el qual fossin part implicada.⁷¹²

La situació era semblant al veí molí d'en Jutge. Tot i que en els arrendaments atorgats els anys 1321 i 1323 s'excloïa explícitament el mestratge (“magistro ditorum molendinorum et omnia ea que ratione ipsius magistrie in eisdem molendinis recipit et recipere debet”), es convenia també que els arrendataris haurien d'escurar el rec i tornar les instal·lacions, amb les moles i els pics, en el mateix estat en que les havien rebut. No s'especificava qui hauria de fer-se càrrec del manteniment de l'edifici i els aparells, però suposem que en condicions habituals era obligació dels arrendataris i propietaris del mestratge, ja que es registrava que si eren destruïts en motiu d'una guerra se'n faria càrrec el propietari del molí.

D'altra banda, en els molins més propers als rius i, per tant, més susceptibles de patir desperfectes en moments de grans precipitacions, els contractes evidencien una major participació dels propietaris en l'assumpció de les despeses de manteniment. És molt probable que els propietaris de totes les instal·lacions assumissin les reparacions estructurals dels edificis o les obres més importants, però en aquests molins de ribera aquest era sens dubte un fet més habitual i calia estipular bé les condicions per evitar problemes futurs. Al molí de Sant Pere, per exemple, es cedia tot el manteniment als arrendataris “excepto quod si propter inundaciones aquarum vel alia causa corpus ditorum molendinorum in totum vel in parte dirrueretur sive corrueretur”. Al molí castellaní d'en Llobet els propietaris assumien de manera habitual la resclosa i l'edifici,

⁷¹¹ Docs. 463 i 1301.

⁷¹² En aquest darrer cas, tan sols es parlava de la destrucció de la resclosa per conflicte militar.

mentre que tan sols cedien els aparells als arrendataris o bé als tinents del mestratge. Al molí de la Coromina, també a la vila comtal, l'any 1305 la propietària es feia càrrec de l'edifici i la resclosa situada al costat d'aquest, mentre que als arrendataris els tocava la captació de la Muga (“resclausam maiorem”) i els aparells. Com era habitual de manera general, també es feia esmena a aquests darrers si assumien algunes despeses que no els pertocaven o bé milloraven la part que els corresponia respecte el començament de l'arrendament. En aquest sentit, veiem que el 1308 els marmessors de Jaume Finestres, que havia arrendat el molí el 1305 pel termini de cinc anys, restituïen el molí a la seva propietària i rebien 540 sous per aquest concepte.⁷¹³

Encara amb relació al molí de la Coromina, sabem que a la primera dècada del segle XIV una meitat del mestratge estava alienada del conjunt del molí i, per tant, a més de la propietària i l'arrendatari també el propietari d'aquesta meitat (el moliner Guillem Vaquer) hauria hagut d'intervenir en el manteniment de les instal·lacions. Tanmateix, les darreres dades del mestratge d'aquest molí semblen suggerir que, de la mateixa manera que els contractes de molineria i besolfa, també el seu ús va caure en desús en motiu de la generalització dels arrendaments com a operació habitual per gestionar els molins empordanesos. De fet, quan l'any 1312 la propietària del molí adquirí de Vaquer la seva meitat del mestratge, el que feia després era arrendar-la a l'arrendatari del molí, el pellisser Guillem Simó, que com a tal ja disposava de l'altra meitat.⁷¹⁴ Llavors, aquest darrer podia optar per establir temporalment el mestratge, d'una banda, o bé prescindir d'aquest i contractar els serveis d'un mestre quan fos necessària alguna reparació de la seva incumbència, de l'altra. Creiem que es decantà per aquesta darrera possibilitat.

6.1.3. La naturalesa dels arrendaments

Tot i que formalment els contractes no diferien gaire els uns dels altres, els arrendaments mantenien en el fons grans diferències. Atesa l'opacitat dels documents més enllà del registre de les dades que interessaven en cada moment, aquestes no són

⁷¹³ Docs. 556 i 557.

⁷¹⁴ Docs. 665 i 678.

fàcils de distingir a primera vista, però l'estudi sistemàtic de les diferents instal·lacions les posa al descobert.

En primer lloc, observem que determinats arrendaments tenien una naturalesa exclusivament financera. És a dir, els arrendataris tan sols participaven de l'explotació dels molins en motiu de la recaptació dels seus guanys. Davant de la possible necessitat de diners de manera més o menys urgent per part dels propietaris, aquests cedien temporalment el cobrament dels ingressos del molí a una o més persones (arrendataris) a canvi d'una quantitat de diners; s'asseguraven així uns pagaments regulars i en ocasions de manera anticipada. En els casos en que l'explotació del molí ja estava organitzada mitjançant els contractes de molineria, besolfa i mestratge, la funció de l'arrendatari només consistia doncs en la gestió dels ingressos i les despeses, ja que totes les feines dels molins i, probablement, una primera comptabilitat eren dutes a terme pels propis moliners.

Un clar exemple d'aquestes operacions és l'arrendament del molí castelloní de la Coromina atorgat el maig de 1305 pel termini de cinc anys i una retribució total de 1.040 sous melgoresos. En el contracte es deia que la propietària, Sibil·la de Mata, ja havia rebut de l'arrendatari, Jaume Finestres, la quantitat de 640 sous, mentre que els 400 sous restants havien de ser pagats al clergue Castelló Terramala (300) i als hereus del moliner Joan Mateu (100).⁷¹⁵ No podem precisar si Jaume va avançar els 640 sous a Sibil·la en iniciar-se l'arrendament o bé si aquesta operació era motivada per un deute previ de 640 sous de la mateixa propietària envers l'arrendatari, però és prou evident que el finançament fou una qüestió important sinó determinant. De fet, sabem que el molí comptava llavors amb els serveis dels moliners Berenguer d'en Llobet i Ramon Moner, que com a tinents de la molineria i la besolfa en gestionaven l'explotació.⁷¹⁶ A banda d'això, encara hem de tenir en compte que Jaume Finestres invertí també una

⁷¹⁵ En l'arrendament es deia, més concretament, i a banda dels 640 sous que ja havia rebut la propietària, que 100 sous havien de ser pagats als hereus del dit moliner i que els 300 sous restants serien pagats entre les següents festivitats de Tots Sants i Pasqua. Tanmateix, en el document registrat tot seguit l'arrendatari es comprometia a pagar aquests 300 sous al clergue Castelló Terramala: veure doc. 486. No sabem si aquest darrer disposaria dels diners per al seu propi benefici o bé com a representant de la propietària. L'any 1303 Terramala apareix citat com a procurador de Sibil·la de Mata, i a més el mateix arrendament del molí (1305) es va fer amb el seu consentiment: veure doc. 413.

⁷¹⁶ Docs. 484 i 496.

quantitat important de diners en la millora de les instal·lacions: almenys els 540 sous que l'any 1308 la propietària entregava als seus marmessors per aquest concepte.⁷¹⁷

Fixem-nos ara en l'arrendament del molí del Comte de Castelló el 1287, el qual fou atorgat pel termini de dos anys i un valor total de 3.200 sous melgoresos. D'aquests diners, fins a 1.940 sous podien ser retinguts per l'arrendatari, Pere Bardoner, en motiu de deutes de la casa comtal, mentre que la resta, 1.260 sous, havia de ser abonada en nom del comte a d'altres persones.⁷¹⁸ Atesa la possibilitat que l'explotació d'aquesta instal·lació fos organitzada en gran part pels propietaris de les molineries, la besolfa i el mestratge, el paper de l'arrendatari hauria consistit tan sols en comptabilitzar els ingressos i les despeses del molí. De fet, sembla que aquest no era un moliner ni un menestral o mercader de la vila, sinó que es tractaria probablement del mateix Pere Bardoner que fou veguer i cònsol de la vila comtal almenys els anys 1279 i 1288, respectivament, i que mantenia una estreta relació amb la casa dels Empúries; seva era la besolfa del molí.⁷¹⁹

Uns anys més tard (1323), documentem una situació semblant en la mateixa instal·lació. Joan Sala, que el mes de gener arrendava el molí pel termini de dos anys i un preu total de 3.600 sous, es comprometia a abonar a Mateu Goba els 2.134 que la comtessa Marquesa havia reconegut deure a aquest darrer gairebé un mes abans, una vegada fet el còmput de l'administració del molí que Goba havia dut a terme per poc més d'un any.⁷²⁰ Mateu Goba exercí d'administrador a canvi d'un salari, però avançà uns diners a determinades persones en nom de la comtessa, i és probable que també hagués finançat algunes de les obres de manteniment.

Tanmateix, el que ens interessa realment amb relació a Joan Sala i Mateu Goba és haver constatat que ambdós participaren diverses ocasions –fins i tot conjuntament– en l'arrendament dels molins comtals de Castelló, Bellcaire i Verges, i especialment determinar que la seva implicació en la gestió d'aquestes instal·lacions es limitava molt probablement i de manera habitual a la comptabilització dels ingressos i les despeses,

⁷¹⁷ Docs. 556 i 557.

⁷¹⁸ Pere Bardoner havia pagat a "Berto Molino" 990 sous i havia de pagar 135 sous cadascun dels dos anys a la vídua del cavaller Guillem Alió.

⁷¹⁹ Docs. 55 i 131.

⁷²⁰ Docs. 972 i 976.

així com la repartició dels beneficis entre les diverses persones interessades.⁷²¹ De fet, com hem comentat en el capítol anterior sembla que en aquests tres molins es féu ús dels contractes de molineria i mestratge –a Castelló també de besolfa–, i per tant eren els propietaris d'aquestes sotspropietats els encarregats de dotar les seves instal·lacions dels moliners, besolfers i mestres necessaris. A la vila comtal eren probablement Sala i Goba els que duïen la comptabilitat, però quan els molins arrendats eren els de Verges i Bellcaire sabem que procuraren associar en les operacions algunes persones d'aquestes viles o bé designar les persones encarregades d'aquesta tasca. Veiem, per exemple, que Joan Sala arrendava el 1322 el molí de Bellcaire juntament amb el domer de l'església de la població, Guillem Poc, i el febrer del 1331 associava el tinent de la notaria de Verges, Pere Costa, en l'arrendament del molí comtal d'aquesta vila que li havia estat atorgat unes setmanes abans pel termini de dos anys.⁷²² Ni el clergue Guillem Poc ni el notari Pere Costa devien conèixer gaires aspectes de la mòlta de cereals, però sí que estaven capacitats per dur una comptabilitat dels ingressos generats per aquesta activitat. En aquesta darrera ocasió, el mes d'abril del 1332 Sala reconeixia rebre de Costa el còmput dels ingressos que aquest darrer havia rebut l'any anterior.⁷²³

Observem un cas similar també al molí de Bellcaire, quan aquest fou arrendat entre 1333 i 1334 per Mateu Goba i el mercader de la vila comtal Ramon Sabater. El mes de març de l'any següent (1335), gairebé tres mesos després de la finalització del contracte, Sabater feia procurador a Goba per comptabilitzar, en nom d'ambdós, amb el també castellaní Joan Moner la gestió dels ingressos del molí que aquest darrer havia dut a terme (“computum et rationem de receptis et traditis per ipsum nomine meo et tuo de fructibus et proventibus molendinorum de Belliquadro”).⁷²⁴ En aquesta ocasió, el paper de Joan Moner potser no va limitar-se a la comptabilització dels ingressos i despeses, sinó que fins i tot podria haver participat en l'explotació del molí. Si més no,

⁷²¹ D'altra banda, sabem que Joan Sala, citat com a ferrer, fou l'arrendatari l'any 1317 de la lleuda del mercat de Castelló, inclòs el mesuratge del gra i de la farina: veure doc. 774. Mateu Goba fou arrendatari dels forns comtals de Castelló en alguna ocasió i l'any 1335 arrendava una vuitena part de les imposicions municipals: veure docs. 1024 i 1447.

⁷²² Docs. 1266 i 1319.

⁷²³ Doc. 1319.

⁷²⁴ Docs. 1439 i 1451.

sabem que havia participat uns anys abans en l'arrendament dels molins castellonins d'en Mercadal i d'en Jutge i, a més, era fill del moliner Pere Joan.⁷²⁵

Fos com fos, les dades de què disposem amb relació a aquestes operacions són ben poques i desconexes, per tant, quines eren –amb detall– les activitats assumides pels arrendataris i els seus procuradors. Tot i això, ens poden servir d'exemple algunes dades de la gestió dels molins fariners comtals de Castelló construïts a finals del primer terç del segle XIV i de les feines dels seus batlles, almenys dos dels quals foren clergues: Guillem Grau (1360-1370) i Bartomeu Vinyals (1387-1388).⁷²⁶ En primer lloc, la documentació ens assabenta de l'existència d'unes grans caixes tancades amb panys on s'hi dipositaven els seus ingressos, és a dir, el gra retingut en concepte de moltura. L'any 1331 es preveia que aquestes s'obrissin cada dissabte en presència del batlle i els moliners i que se'n repartissin els guanys entre el comte i les persones beneficiàries dels molins.⁷²⁷ D'altra banda, sabem que els batlles disposaven d'un llibre on anotaven els ingressos i les despeses i que regularment havien de ser auditats amb el mestre racional comtal; volums on al nostre entendre s'anotava periòdicament el gra extret de les caixes o bé el seu valor en diners.⁷²⁸ És probable que en uns altres llibres s'hi anotessin les quantitats mòltes cada dia i els beneficis que se'n derivaven, els quals podrien ser realitzats pels propis moliners.

Documentem un cas interessant a finals del 1346, quan el llançanenc Pere Tina atorgava arrendament a Joan Fuster i Berenguer Tresserra, de les parròquies de Sant Silvestre de la Valleta i Sant Feliu de Vilajuïga, respectivament, de la meitat del molí de dues rodes que posseïa en aquesta darrera població, pel termini de quatre anys i un preu total de 200 sous melgosesos. Es convenia el repartiment dels ingressos i les despeses a parts proporcionals, però aquest darrer adquiria un paper clau al capdavant de la instal·lació en ser designat “procurator rectos et monerius”: Tresserra realitzaria de

⁷²⁵ Pel que fa a les activitats de Joan Moner: veure Apèndix, p. 1021.

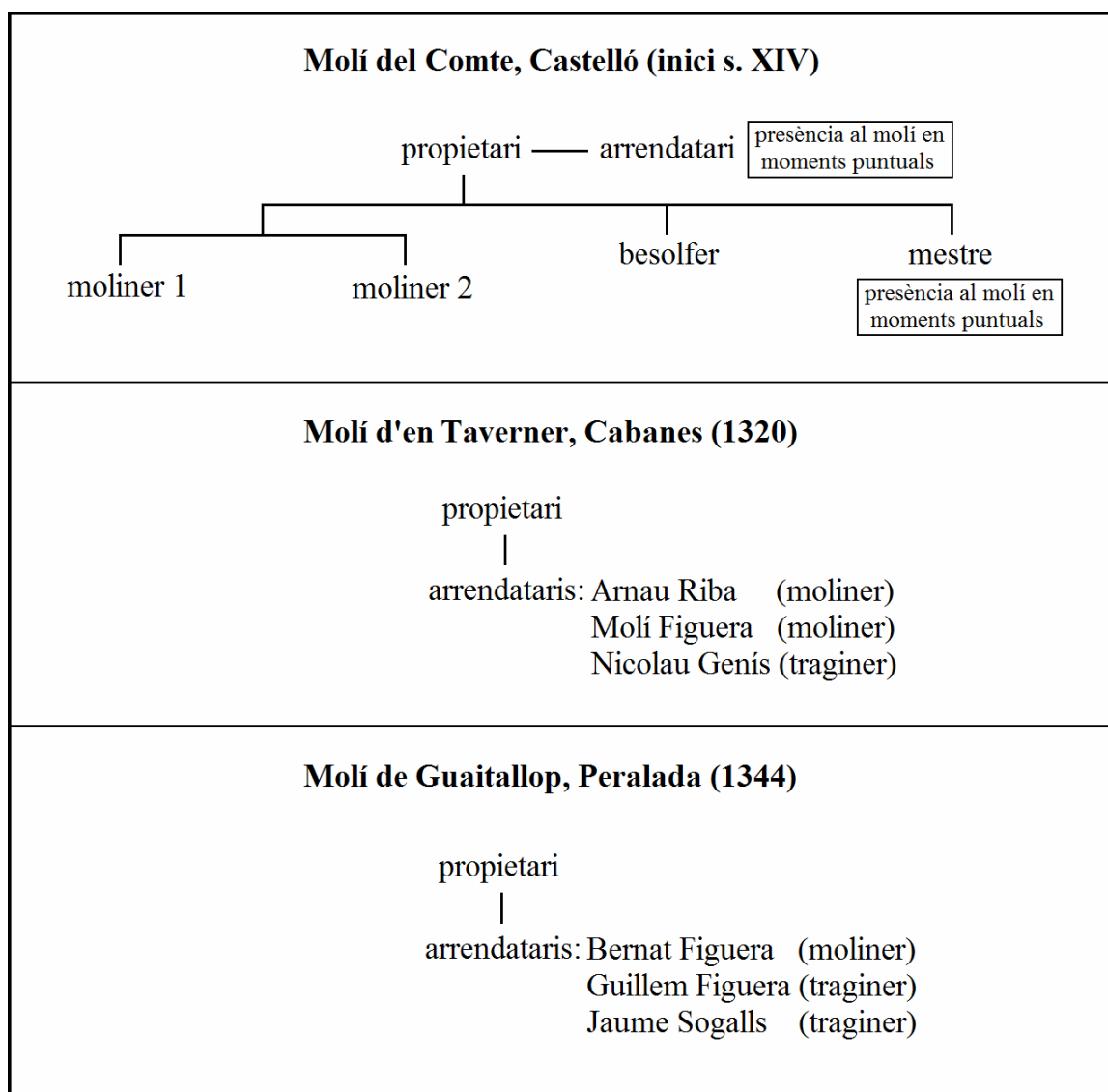
⁷²⁶ GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 216.

⁷²⁷ En els documents de l'any 1331 es deia que “lucra dictorum molendinorum reponantur in aliqua archa” en la qual hi hauria “due sere sive payns”: veure doc. 1285. El 1374 el batlle dels molins pagava els sis panys que un ferrer havia fet per als “scrineis ipsorum molendinorum ubi granum receptum pro multura ponitur et reservatur”: veure doc. 2126.

⁷²⁸ El volum que, per exemple, va presentar el batlle Guillem Grau de la seva administració l'any 1360 contenia els ingressos en un espai de 25 folis, i les despeses, a partir del foli 51, amb una extensió de 37 folis: veure GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins...*, p. 214-219.

gestor i moliner i disposaria, a més, de la facultat de finançar les despeses que considerés necessàries amb els beneficis del molí; rebria a més la quantitat anual de 35 mitgeres de la moltura en concepte de salari. Berenguer Tresserra seria doncs qui gestionaria veritablement l'explotació del molí, mentre que el propietari i l'altre arrendatari es limitarien a rebre la part que els pertocava, segons els comptes del moliner (“iustum et legalem computum et veram rationem”).

FIGURA 37. La gestió dels molins del Comte, d'en Taverner i Guaitallop

En d'altres ocasions, en canvi, els arrendataris no eren inversors en busca de beneficis ni els creditors dels propietaris dels molins sinó els moliners i els altres treballadors de les instal·lacions. El primer exemple documentat és de mitjan segle XIII (1264), quan els moliners castellanins Joan Mitjà i Ramon Bugatell tenien arrendat o feia poc que havien arrendat el molí de l'Hospital, a la vila comtal. Més concretament, sabem que el mes de desembre el comanador de la comanda hospitalera propietària del molí es comprometia, d'acord amb les clàusules del contracte d'arrendament, a restituir-los els diners d'unes millores efectuades en la resclosa, l'edifici i l'entrada del molí. Fiaren l'operació els també moliners Pere Julià i Feliu Caldes i en fou testimoni encara un darrer moliner, Bernat Joguet, algun dels quals no seria desgavellat que assumís llavors l'explotació del molí.

Ben representatiu en aquest sentit és la situació que es plantejà mig segle més tard al molí d'en Taverner, a Cabanes, quan els seus arrendataris, Arnau Riba i Molí Figuera, associaven a Nicolau Genís en una tercera part de l'operació (veure Figura 37, p. 332). En aquesta ocasió cap dels dos primers arrendataris figurava com a moliner, però d'acord amb d'altres documents i algunes de les nissagues de moliners d'aquest indret creiem probable que ho fossin.⁷²⁹ D'altra banda, pel que fa a l'ocupació d'en Genís, el registre era ben explícit: aquest hauria d'exercir el càrrec de traginer (“tenearis pro iam dictam terciam partem menare bestiam per totum dictum tempus”).⁷³⁰ Podria ser que el document es referís, en realitat, al fet que aquest darrer assumiria la retribució del traginer, però no sembla el més probable.

El mateix any documentem un conveni molt similar amb relació a la gestió del molí de Cavalleria, també a Cabanes, mitjançant el qual el moliner Castelló Bertran, a qui havia estat atorgat un arrendament vitalici d'aquesta instal·lació, associava Guillem Salat i la seva dona, Saurina, a canvi que aquest exercís de traginer o bé en remunerés un (“tenearis ibi tenere traginerium vel tenearis traginare cum tua propria missione”).⁷³¹

⁷²⁹ Veure Apèndix, p. 1009 i 1030.

⁷³⁰ Doc. 895.

⁷³¹ Castelló Bertran havia de “procurare dicta molendina ut monerius facere debet”. En realitat, Castelló Bertran havia arrendat vitalíciamment el molí a l'abadessa de Sant Feliu de Cadins, d'una banda, i també havia arrendat la tercera part del molí, propietat d'un clergue establert a Girona, durant la vida del clergue. Es parlava de pagar a mitges, els dos socis, “precii sive census quem ego facere debeo singulis annis dicto monasterio et clerico predicto, scilicet pro qualibet mense”: veure docs. 899 i 900. En el

Uns anys més tard (1344), també una societat de moliners i traguers havia arrendat els molins peraladencs Nou i de Guaitallop.

El major nombre de referències d'aquesta realitat, però, és de les instal·lacions situades a les ribes del darrer tram de la Muga, a les poblacions de Castelló i Vilanova, durant el primer terç del segle XIV. En aquests molins podem observar com alguns dels moliners que pels volts de l'any 1300 eren establerts de manera més o menys temporal en una de les molineries figuraven anys després com arrendataris, de manera individual o més sovint en societat, del seu conjunt: Berenguer d'en Llobet, Guillem Miró, Ramon Moner, Guillem Català, Guillem Boïga, Pere Hospital, Castelló Carbonell... El nombre és realment significatiu.⁷³²

Tanmateix, és possible que fins i tot en aquests casos alguns dels arrendataris participessin de les operacions com a inversors. Fixem-nos en l'arrendament del molí d'en Mercadal atorgat el juliol del 1318 als moliners Guillem Català, Castelló Carbonell i Guillem Miró pel termini de quatre anys, el qual es veié modificat l'agost del 1319 amb la cessió per part dels dos darrers de tots els drets a Català.⁷³³ Desconeixem quins foren els motius de la dissolució de la societat inicial, però sabem que Carbonell i Miró eren els establerts en la molinaria i gestors dels molins de l'Hospital i de Santa Maria, respectivament, i per tant sembla que la seva presència al molí d'en Mercadal no hauria sistemàtica.⁷³⁴

En algunes de les ocasions en què hem documentat un sol moliner accedir a l'explotació d'un molí mitjançant el seu arrendament, observem que aquest contractava els serveis de diversos ajudants. Prenem d'exemple el cas de Ramon Moner, al qual documentem per primera vegada l'any 1305, quan era establert pel termini de sis anys en la molinaria del molí d'en Llobet.⁷³⁵ No en tenim dades durant un bon nombre d'anys, però creiem probable que es tractés del mateix Ramon Moner al qual els moliners Pere Anguilet i Francesc Canelles associaven l'abril del 1323 en l'arrendament del molí d'en Llobet.⁷³⁶ Tot just el mes de juny següent Moner arrendava la meitat de la

document es registrava que l'associació havia començat el 29 de maig anterior ("est certum quod tu incipisti tenere mecum tenere dicta molendina").

⁷³² Veure Apèndix, p. 993-1041 i 1049-1050.

⁷³³ Docs. 872 i 873.

⁷³⁴ Pel que fa a les activitats de Miró i Carbonell: veure Apèndix, p. 1001 i 1020.

⁷³⁵ Doc. 495.

⁷³⁶ Doc. 994.

instal·lació i ho tornava a fer l'altre any. El que ens interessa, però, és documentar que l'abril del 1326 contractava els serveis de Bernat Moner i Joan Mercader per exercir durant un any de moliner i de traginer, respectivament, en aquest mateix molí.⁷³⁷ Aquest seria sens dubte un moliner d'edat avançada i ben assentat econòmicament que gestionava l'explotació d'un molí amb l'ajuda de treballadors més joves.

⁷³⁷ Docs. 1110 i 1111.

6.2. EL NOMENAMENT D'ADMINISTRADORS. COMANDES DE MOLINS

Una altra opció per als propietaris dels molins per gestionar-ne l'explotació fou el nomenament d'uns administradors encarregats de la comptabilització dels ingressos i despeses. A la llum de la documentació conservada, aquesta va ser una realitat menys habitual que no pas els arrendaments, però com veurem en els propers paràgrafs podria ser també prou comuna.

Un dels documents més explícits al respecte és la contractació a finals de febrer del 1301 d'un gestor per als dos molins que la pabordia de Viladamat posseïa a Fortià, els molins del Prat i de Mata. Tan sols es convenia pel període d'uns tres mesos, però les obligacions i la remuneració del contractat foren registrats amb detall: el paborde designava a Gispert Mateu “ad procurandum [...] gubernandum et aministradum et regendum” les instal·lacions i “ad recipiendum omnes fructus, proventus, lucrum et emolumentum ipsorum” fins al juny per un salari de 4 sous melgoresos mensuals i 4 diners per cada dia de feina en els molins.⁷³⁸ És obvi que Mateu no hi treballaria habitualment; la qual cosa encara es fa més evident al saber que el mateix paborde havia contractat els serveis del vilanoví Guillem Verneda “pro monerio et draperio” des del dia de la Purificació de Santa Maria a un any i per un salari de 3 quarteres d'ordi, fins al mes de juny, i de 4 quarteres del mateix cereal, del mes de juny a la fi de l'operació.⁷³⁹ Curiosament, doncs, el moliner veuria augmentada en una quartera de gra la seva paga setmanal en el moment en que l'administrador deixés de treballar als molins.

Dues dècades més tard (1321-1322), Mateu Goba administrà el molí castelloní del Comte durant poc més d'un any pel salari de 100 sous melgoresos (“pro salario sive labore tuo procurandi et administrandi infra dictum tempus dicta molendina”).⁷⁴⁰ En el punt anterior hem vist que Goba fou arrendatari d'aquesta mateixa instal·lació i també dels molins comtals de Verges i Belcaire, però és prou evident que en aquesta ocasió el contracte diferia dels arrendaments comentats. De fet, el document que ens assabenta de tal fet fou registrat per certificar un deute de 2.134 sous en benefici de Goba una vegada efectuat el còmput dels diners gestionats per aquest. Aquest era una persona propera a la

⁷³⁸ Doc. 370.

⁷³⁹ Doc. 366.

⁷⁴⁰ Mateu Goba administrà el molí des de la festa de Sant Martí de l'any 1321 fins el 22 de desembre de 1322: veure doc. 972.

casa dels Empúries i que havia avançat certes quantitats en benefici de la comtessa, algunes de les quals molt probablement en obres de manteniment del molí.

Ateses les poques dades de què disposem, no és possible determinar quin fou el percentatge d'utilització d'aquests dos contractes als molins comtals (arrendaments o nomenament administradors), però alguns documents ens assabenten d'una possible alternança. L'abril del 1321, quan la comtessa Marquesa obligava els beneficis del molí castelloní del Comte com a garantia del pagament d'un deute, s'ordenava assabentar d'aquest fet “omnibus illis qui nunc tenent et pro tempore tenerint ipsa molendina, nomine nostro vel titulo empconis”.⁷⁴¹ En aquest darrer cas (“empconis”), es referia a un arrendament. Un any més tard, en ser concedida la ferreria del molí comtal de Verges, es parlava de notificar-ho “emptoribus dictorum molendinorum presentibus et futuris et aliis personis que pro tempore pro nobis in comanda vel alio modo tenerint dicta molendina”.⁷⁴²

De la mateixa manera que Mateu Goba amb relació al molí comtal de Castelló, hem documentat com algunes persones convenien amb els propietaris d'alguns molins haver comptabilitzat la gestió dels ingressos i despeses durant un període de temps. A banda dels casos comentats, els registres no especificaven la durada de les operacions ni la retribució; i tan sols en una ocasió més hem localitzat el document de la contractació. Es tracta d'un registre de finals de l'any 1297 amb el qual la propietària del molí de la Coromina n'encomanava l'administració a Joan Caldes (“tradimus et comendamus” [...] “regas et aministres pro nobis”) fins al moment de “reddere computum”.⁷⁴³ El seu registre públic, fou al nostre entendre motivat pel fet que en el document anterior la mateixa Sibil·la reconeixia haver rebut de l'anterior administrador, Bernat Benet, el còmput de la seva gestió, i es comprometia a restituir-li els 46 sous comtals que se li devien; quantitat que seria entregada a Benet pel nou administrador, l'esmentat Caldes.⁷⁴⁴ De fet, en la comanda a aquest darrer no es registrava cap qüestió important com per exemple quin seria la seva retribució o la durada del contracte. S'insistia, en canvi, en el fet que Sibil·la de Mata es comprometia a restituir els diners que aquest destinés per pagar les despeses del molí.

⁷⁴¹ Doc. 916.

⁷⁴² Doc. 969.

⁷⁴³ Doc. 296.

⁷⁴⁴ Doc. 295.

QUADRE 35. Còmput documentats ⁷⁴⁵

<i>Molí</i>	<i>Gestor (any del còmput)</i>	<i>Observacions</i>
1. de Santa Maria	Guillem Miró (1313 i 1314)	Guillem era el tinent de la molinaria
3. de l'Hospital	Pere Carbonell (1306)	Pere era el tinent de la molinaria
de la Coromina	Guillem Vaquer (1296)	
de la Coromina	Bernat Benet (1297)	
de la Coromina	Perpinyà Moner (1303)	Perpinyà era tinent de mitja molinaria
6. del Comte	Mateu Goba (1311 i 1322)	
d'en Jutge	Dalmau Caldes (1298, 1303 i 1308)	Dalmau era, molt probablement, el tinent de la molinaria
9. de Dalt	Ponç Blanc (1342)	Ponç era el batlle comtal del molí
del Mig	Ponç Blanc (1342)	Ponç era el batlle comtal del molí
11. de Baix	Ponç Blanc (1342)	Ponç era el batlle comtal del molí
de la Glera	Jaume Prat (1300 i 1319)	
del Prat	Pere Ferrer (1303 i 1304)	
85. de Mata	Pere Ferrer (1303 i 1304)	
de Sant Pere	Pere Morell (1308)	
de Salecresa	Berenguer Baró (1338 i 1341)	Berenguer era el domer de l'església

Com hem comentat en un capítol anterior, alguns dels qui retien comptes amb els propietaris dels molins i, per tant, eren encarregats de la seva gestió foren en prou ocasions els moliners establerts en la molinaria d'aquests. Encara amb relació al molí de la Coromina, veiem que es certificava l'aprovació de la gestió de l'administrador de Perpinyà Moner just el mateix dia que també finalitzava la concessió de la meitat de la molinaria i de la besolfa que li havia estat atorgada l'abril del 1299.⁷⁴⁶

En tot cas, uns dels moliners que més recurrentment entregaren la comptabilitat d'uns dels molins foren Guillem Miró i Dalmau Caldes, establerts en la molinaria dels molins castellonins de Santa Maria i d'en Jutge, respectivament.⁷⁴⁷ Podria ser, doncs, que les gestions en comanda fossin assumides habitualment pels establerts de les molineries? Aquests eren, sens dubte, els més qualificats per tirar endavant l'explotació d'un molí; els que en coneixien més que ningú el seu funcionament. De ser cert, això ens ajudaria a entendre aquella qüestió que hem plantejat anteriorment: el fet que alguns

⁷⁴⁵ Veure Apèndix, p. 975-978.

⁷⁴⁶ Doc. 413.

⁷⁴⁷ Pel que fa a les activitats de Miró i Caldes: veure Apèndix, p. 1000 i 1020.

moliners assumissin a principis a principis del segle XIV l'exercici de determinades molineries per quantitats de diners o de gra inferiors a les estipulades per a la retribució d'aquestes. Es possible que les concessions de molineria impliquessin inicialment la gestió dels molins per part dels moliners establerts. En canvi, en generalitzar-se els arrendaments i les contractació d'administradors com a sistema habitual d'explotació dels molins –especialment els més grans o amb un volum de producció més gran–, la feina dels moliners va perdre el component d'administrador i, per tant, la seva retribució va disminuir.

Veiem una part del registre amb el qual Guillem i Bernat de Palau, en tant que marmessors de Ramon Jutge, aprovaven l'any 1303 la gestió dels ingressos i despeses del molí d'en Jutge duta a terme per Dalmau Caldes:

Guillemus de Palacio et Bernardus de Palacio, vicarius domini comitis Impuriarum, manumissores testamenti Raimundi Iudicis, militis condam, nomine manumissorio confitemur et recognoscimus Dalmacio de Calidis, de Castilione, absenti et cetera, et tibi, notario et cetera, quod reddidit nobis bonum et iustum et legali computum de fructibus et obvencionibus et lucro molendinorum que fuerunt dicti Raimunidi Iudicis condam, et que sunt in recho Sambuce, per ipsum huc usque receptis et super homnibus hiis que ipse solvit de ipsis fructibus et obvencionibus, et facto et iusto et legali computo inter nos et ipsum et compensacione hinc inde facta confitemur quod nichil inde restat penes eum; immo, quicquid inde restabat penes ipsum nobis tradidit ad nostram voluntatem et inde nobis satisfecit.

Fos com fos, en cada instal·lació trobem situacions diferents. Al molí del Comte, per exemple, és evident que l'administrador Mateu Goba no assumia l'exercici de cap de les dues molineries de les quals disposava aquesta instal·lació. També és complex el que observem al molí de la l'Hospital, la molineria del qual fou establerta vitalíciament al moliner Pere Carbonell el febrer del 1287.⁷⁴⁸ Sabem que el conjunt de la instal·lació i els altres béns castellanins de la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós foren arrendats pel termini d'un any pel propi Carbonell almenys el mateix 1287 i l'any 1302, mentre que a mitjan 1306 aquest darrer certificava amb el comanador d'Avinyonet el

⁷⁴⁸ Doc. 98.

còmput de la seva gestió del molí i altres propietats. És a dir, Pere Carbonell administrà el molí de les dues maneres comentades: com a arrendatari els anys 1287 i 1302 i com a administrador abans de 1306. En aquest darrer cas havia d'entregar els beneficis i retre comptes amb el comanador periòdicament, mentre que en cas d'arrendament oferia uns determinats diners a la comanda (800 sous anuals, en els dos casos esmentats) i aquesta es desentenia dels guanys generats pel molí. És de suposar que els 800 sous s'ajustaven relativament als ingressos reals, ja que en cas contrari qualsevol persona hauria pogut fer una oferta a l'alça per adquirir el control d'aquests de la mateixa manera que ho feia Carbonell.

Aquesta alternança entre arrendaments i nomenament d'administradors de ben segur permetia als propietaris conèixer de manera prou ajustada els beneficis dels seus molins.

6.3. LA BATLLIA

Finalment, ens referim a un darrer contracte vinculat amb la gestió dels molins: la batllia, que hem documentat als molins de Guaitallop (Peralada), l'Abat (Vilanova), Salitell (Armentera) i Sant Pere. La primera referència és de l'any 1291 quan Alemany de Foixà es venia els seus drets al molí de Salitell.⁷⁴⁹ Llavors es parlava de la “baiulia predicti molendini”, però sense especificar en què consistia.

Uns anys més tard (1309), Ramon Banc venia a Ramon de Garriga, propietari del molí de Sant Pere, la “baiuliam” d'aquest i dels aigualleixos i bosc adjacents pel preu de 700 sous melgoresos.⁷⁵⁰ Sembla que hi havia hagut un conflicte al respecte, ja que el mateix Banc absolia a Garriga de la restitució de 700 mitgeres de gra que el seu pare, Dalmau de Garriga, havia de fer-li segons sentència de fra Berenguer de Folcar, lector del convent castelloní de Sant Francesc, en motiu dels més de vint anys durant els quals Dalmau havia deixat de correspondre Banc en motiu de la batllia.

En tot cas, ben aviat Ramon de Garriga va concedir vitalíciament la batllia al mestre Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, i el gener del 1310 li concedia a perpetuïtat juntament amb la batllia d'altres béns seus a la parròquia de Torroella.⁷⁵¹ Amb relació al molí santperenc, Pedrer disposaria dels “iura sive baiulivum assuetum” a canvi dels serveis habituals dels batlles anteriors. Tanmateix, el mateix document preveia que es pogués arrendar el molí i, en aquest cas, cedir als arrendataris els drets propis de la batllia. De ser així, Pedrer rebria de Ramon la part proporcional de l'arrendament pròpia de la batllia, tot i que si ho desitjava podria negociar ell mateix el preu d'arrendament del seu càrrec.⁷⁵²

Sembla que la batllia representava, doncs, el fet de dur un cert control sobre la gestió dels molins, així com el cobrament d'una part dels seus beneficis. L'any 1315 es

⁷⁴⁹ Doc. 710.

⁷⁵⁰ Docs. 598 i 599.

⁷⁵¹ Doc. 616.

⁷⁵² Resulta sorprenent que, uns deu dies abans de la concessió, Ramon de Garriga hagués atorgat al propi Pere Pedrer l'arrendament del mateix molí des del mes de febrer i per un any: veure doc. 611. El registre de l'operació fou tatxat, però suposem que això fou en motiu d'una cancel·lació posterior o a la finalització del contracte, ja que hem documentat un registre del 10 de febrer en el qual Ramon reconeixia un deute de 300 sous a Pedrer i li obligava per al seu pagament un mul o una de les pagues de l'arrendament del molí: veure doc. 617.

concedia a Berenguer del Far la clavaria dels molins i altres béns del monestir de Sant Pere de Rodes a Vilanova (“clavigeriam nostram hospicii et molendinorum”), i la seva recompensa seria de 25 mitgeres d’ordi anuals.⁷⁵³ Sobre les feines d’aquest, en els arrendament del molí atorgats els anys 1324 i 1326 es deia que havia de supervisar el manteniment de les infraestructures dutes a terme pels arrendataris (resclosa i rec); és probable que actués de mitjancer entre aquests i el cenobi. Finalment, un document de l’any 1327 ens assabenta de la batllia del molí de Guaitallop;⁷⁵⁴ i sabem també que quan l’any 1322 Miquel Camós cedia al seu fill Guillem la batllia de Verges, ho feia també amb la vintena part dels ingressos del molí comtal.⁷⁵⁵

⁷⁵³ Doc. 735.

⁷⁵⁴ Doc. 1169.

⁷⁵⁵ Doc. 947.

7. ELS MOLINERS

7.1. OFICI I BENEFICI

Ara que en certa mesura ja coneixem les principals singularitats de la gestió dels molins documentats, dediquem el darrer capítol a les persones més implicades en les activitats que s'hi dugueren a terme: els moliners. Sobre la relació d'aquests amb les instal·lacions on treballaven ens hi hem referit a bastament en la tercera part del treball; però hem passat per alt algunes qüestions. Atesa la relativa dispersió de la documentació i l'opacitat d'aquesta a l'hora d'abordar determinats temes, en prou ocasions no podem anar més enllà de la descripció d'alguns exemples. Tanmateix, esperem donar una visió el més nítida possible de certs aspectes de la vida dels moliners que exerciren a les terres empordaneses en el període estudiat, un col·lectiu –tot sigui dit– prou divers: des de simples assalariats fins a uns individus amb uns recursos importants i en clar ascens social i econòmic.

Per un moliner empordanès de finals del segle XIII i principis del XIV sembla que una fita important consistia en ser establert en la molineria i, alhora, esdevenir gestor d'algun dels molins més importants del comtat, la gran majoria dels quals es trobaven localitzats a l'entorn de les viles de Castelló i Peralada. No era un camí ràpid ni fàcil, però en tenim diversos exemples. Aquest fou el cas del moliner Guillem Miró, oriünd de Santa Maria de l'Om, que l'any 1296 era contractat per treballar en un dels molins de Sant Pere de Rodes a Fortià, al servei del seu arrendatari.⁷⁵⁶ La seva retribució, realment baixa, i algunes altres condicions del contracte evidencien que era jove; fiava l'operació el moliner castellaní Joan Mateu. Gairebé una dècada més tard (1305), en canvi, Guillem feia un pas important en la seva carrera professional en ser establert temporalment en la molineria del molí de Santa Maria (Castelló), la qual li fou ratificada més tard de manera vitalícia i per a la vida d'un dels seus fills.⁷⁵⁷ Encara a la vila comtal, aquest també fou el cas dels Carbonell, establerts durant tres generacions en la molineria del molí de l'Hospital.⁷⁵⁸

Com hem vist en un capítol anterior, la retribució d'algunes de les molineries representava uns ingressos importants als moliners establerts. El cas més evident és el de les dues molineries del molí comtal castellaní, propietat a finals del segle XIII i

⁷⁵⁶ Doc. 241.

⁷⁵⁷ Pel que fa a les operacions registrades públicament pels Miró: veure Apèndix, p. 1020.

⁷⁵⁸ Pel que fa a les activitats dels Carbonell: veure Apèndix, p. 1001-1002.

principis del XIV de les famílies Rostell i Caldes, respectivament.⁷⁵⁹ Llavors els seus membres ja no exercien el càrrec de moliner, però continuaven obtenint uns bons beneficis de la seva tinença, tot cedint-ne l'explotació a canvi d'una part dels seus ingressos. Els documentem també en l'arrendament de la gestió d'aquest mateix molí en alguna ocasió, i sembla que aconseguiren un cert ascens social i econòmic.

A banda de la tinença d'una molinaria, alguns moliners pogueren accedir a la gestió dels molins a partir d'arrendaments. En aquest cas, assumien la possible pèrdua de diners en funció de la conjuntura, però suposem que en cas que les condicions fossin les habituals els seus beneficis podien ser prou elevats, fins i tot millors que els salaris de les molineries. Prenem d'exemple el moliner castellaní Berenguer d'en Llobet, al qual documentem exercint de moliner als molins de la Coromina, a la vila comtal, i del Prat, a Fortià, entre els anys 1296 i 1311.⁷⁶⁰ Tot just després del desmantellament, l'any 1331, de la major part dels molins del darrer tram de la Muga, fou arrendatari del molí d'en Mercadal (1332-1336), que –segons els preus dels darrers arrendaments– va veure incrementats notablement els seus beneficis els últims anys de la seva existència, potser en motiu de la incapacitat dels dos nous casals de molins fariners comtals per abastir la demanda dels castellanins. En tot cas, veiem que quan aquest molí, juntament amb la darrera instal·lació castellanina situada encara a les ribes de la Muga, el molí de Santa Maria, fou desmantellat l'any 1336, Berenguer fou arrendatari amb un dels seus gendres del molí de l'Abat, a la veïna població de Vilanova. Berenguer devia comptar llavors amb una edat avançada i, per diversos motius, no podia o no volia exercir la seva feina als molins de vila comtal: en primer lloc, devia ser massa gran per ser contractat com a simple moliner als nous molins fariners comtals. És possible, a més, que ni tan sols s'hagués plantejat aquesta opció. D'altra banda, sembla que no podia accedir a l'arrendament dels nous molins comtals, ja que el preu d'aquesta operació era molt alt, i aquests foren arrendats per persones vinculades amb l'administració del comte Pere I.

Un exemple semblant al de Berenguer d'en Llobet fou el de Francesc Canelles. En aquest cas, sabem que a principis del segle XIV li era concedida vitalíciament la besolfa del molí castellaní de l'Hospital i també que participava juntament amb d'altres moliners en l'arrendament d'alguna de les altres instal·lacions de la vila comtal.⁷⁶¹ El

⁷⁵⁹ Veure p. 265.

⁷⁶⁰ Pel que fa a les activitats de Berenguer d'en Llobet: veure Apèndix, p. 1016.

⁷⁶¹ Docs. 993 i 994.

desmantellament dels molins de les ribes de la Muga a partir de l'any 1331, però, l'abocava a noves opcions: la primera, passar a exercir de moliner en els nous casals de molins fariners comtals al servei dels seus arrendataris; la segona mirar d'accedir a la gestió d'alguns dels molins de la rodalia de la vila comtal, com hem vist que havia fet Berenguer d'en Llobet amb relació al molí vilanoví de l'Abat. A Canelles, però, se li plantejà llavors la possibilitat de dirigir l'explotació d'un altre molí comtal: el març del 1334 li fou concedida vitalíciament la molinaria del molí comtal d'Empúries.⁷⁶² Per això, s'havia de desplaçar a viure a aquesta població; opció que creiem, sens dubte, que va prendre.

És clar que no tots els moliners accediren a aquest nivell, i molts s'hagueren de conformar a treballar assalariats en diverses instal·lacions, assumint presumiblement les feines més feixugues. Alguns dels jornals documentats són realment baixos amb relació a la retribució d'algunes molineries, tot i que –com ha hem comentat anteriorment– molts d'ells corresponien a la retribució de nois joves, amb poca experiència o fins i tot en procés d'aprenentatge. Ben significatiu és el cas de l'esmentat Guillem Miró: que fou contractat el 1296 per un salari anual de 24 mitgeres d'ordi i 12 diners per vestir, a banda de la manutenció, mentre que deu anys més tard era establert en la molinaria del molí de Santa Maria, retribuïda anualment amb 52 mitgeres de blat i 52 mitgeres d'ordi.

També hem documentat que alguns moliners es desplaçaren a d'altres regions, potser en busca d'oportunitats. El juliol de 1318 un moliner castellaní oriünd de Lladó, Bernat Om, feia testament abans de marxar del comtat empordanès.⁷⁶³ Escollia com a marmessor al també moliner Guillem Miró, llavors establert en la molinaria i gestor del molí de Santa Maria, així que podria ser que fins aleshores Bernat hagués treballat en aquesta instal·lació. Gairebé deu anys més tard, l'any 1328, feia el mateix el moliner Pere Deuslosall, el qual documentem el 1321, resident a la vila comtal en una petita casa contigua a les dels esmentats Berenguer d'en Llobet i Guillem Miró.⁷⁶⁴ Qui sap si el seu destí seria l'illa de Sardenya, en la conquesta de la qual havia participat uns anys

⁷⁶² Doc. 1394.

⁷⁶³ Doc. 826.

⁷⁶⁴ Docs. 933 i 934.

abans tot fent de remer en una de les embarcacions de la flota reial.⁷⁶⁵ En tot cas, però, sembla que el 1330 ja tornava a ser a Castelló.⁷⁶⁶

Cal tenir en compte que fins i tot els moliners a priori més ben situats podien patir dificultats en determinats moments o circumstàncies. Prenem d'exemple el moliner Guillem Plana, que l'any 1315 adquiria per 690 sous melgoresos el domini útil del molí Nou de Peralada, la qual cosa era –com hem dit en un capítol anterior– una excepció pel que fa a la tinença de les instal·lacions de la plana empordanesa; així com també era ben excepcional l'elevat cens que havia d'abonar anualment: 150 mitgeres d'ordi.⁷⁶⁷ Podem suposar a primera vista que Plana feia un pas que confirmava el seu ascens econòmic, però els fets demostren clarament tot el contrari. Malgrat els esforços d'aquest per tirar endavant (ús recurrent al préstec, la creació d'un nou cens sobre els beneficis del molí, la venda de la meitat dels drets de propietat...), a principi del 1319 la seva propietat fou subhastada en motiu de diversos impagaments.⁷⁶⁸

També al molí Nou observem una situació semblant uns anys més tard, després que la seva explotació hagués estat arrendada en diverses ocasions al moliner oriünd de Molins Bernat Figuera, en primer lloc en societat amb d'altres persones i posteriorment de manera individual (ens referim, és clar, al fet que era l'únic arrendatari, no que hi treballés sol). La primera ocasió en què Figuera arrendava el molí individualment fou pocs mesos després de la Pesta Negra. Llavors, el novembre del 1348, en cancel·lar-se l'arrendament pel termini de dos anys que el mes d'abril anterior havia estat atorgat a diversos peraladencs per un preu de poc més de 700 sous anuals, n'assumia l'explotació durant tres anys a canvi de 400 sous anuals. Aquesta operació, però, fou cancel·lada el setembre següent (1350), i el febrer de 1351 Figuera firmava encara un nou contracte pel termini de cinc anys i una retribució anual de 200 sous.

Més enllà de l'evidència de les conseqüències de la Pesta, ens interessa veure la inestabilitat dels contractes atorgats a Figuera i dels pagaments efectuats per aquest a la Caritat. El mes de febrer de 1355 li era concedit un nou arrendament pel termini de

⁷⁶⁵ Doc. 1174. Més concretament, sabem que el rei li devia uns diners “ratione viatici Sardinie in quo ivi et steti continue cum sua armata pro remerio” i de la voluntat de Pere de marxar del comtat (“ad partes alias me transferre”).

⁷⁶⁶ Doc. 1215.

⁷⁶⁷ En realitat, Guillem Plana va adquirir el domini útil del molí de Guillem Buac, el qual l'havia adquirit del moliner Guillem Baró, establert en el molí: veure docs. 727 i 730.

⁷⁶⁸ Veure p. 113-114 i 119.

quatre anys i un preu anual de 520 sous anuals, a més de la facultat de vetar l'exploració del molí de Guaitallop. En aquesta ocasió el contracte fou cancel·lat el febrer de 1358 de mutu acord entre els procuradors de la Caritat Major i el moliner, que els reconeixia deure 460 sous; i el mateix dia Figuera fou contractat amb un salari molt alt, una part del qual va ser retingut per la Caritat per eixugar aquest deute.⁷⁶⁹ Tot i això, des de la institució confiaren novament en el moliner i li atorgaren un arrendament el juny del 1359, pel termini d'un any. Desconeixem si aquest va abonar les 80 mitgeres de blat estipulades en el contracte, però sabem que una vegada finalitzat el temps no va retornar el molí amb els seus dos aparells en el mateix estat en què els havia rebut i va fugir de la vila de Peralada (en un dels ginys només hi va deixar, segons l'inventari de l'agost del 1360, "dues moles e la farnera").⁷⁷⁰ Sembla que llavors Figuera es va dirigir cap a la vila comtal, on el maig de l'any següent un clergue del priorat de Santa Maria del Roure l'alliberava de servitud.⁷⁷¹

Una qüestió important és esbrinar si els moliners duïen a terme d'altres feines a banda de les pròpies de la mòlta de cereals o el batanatge de teixits, i especialment fins a quin punt participaven en activitats agropecuàries: el cultiu de la terra o la cria d'un petit ramat. Atesa l'existència de certes terres annexes a molts molins, això era factible en instal·lacions d'arreu del comtat i vescomtat, però creiem que aquest era un fet força més habitual i significatiu a les zones muntanyoses i allunyades dels nuclis de poblament important, en especial les més properes al litoral i amb menys recursos hídrics, com per exemple el cap de Creus i les seves immediacions. El ritme de treball d'aquests molins devia ser bastant baix i, per tant, els moliners havien de comptar de ben segur amb d'altres fonts d'ingressos. Aquest era, per exemple, el cas del molí de Mal Portell, a la parròquia de Santa Creu, que tenia unes terres adjacents per les quals el seu establert havia de donar al cellerer del monestir de Sant Pere de Rodes "undecimam mensuram" de tots els seus fruits.⁷⁷² Com hem vist en un capítol anterior, alguns dels molins d'aquesta zona estaven associats a masades, i fins i tot podria ser que els

⁷⁶⁹ Bernat Figuera era contractat "pro monerio" per un any pel salari de 240 sous i una mitgera de blat setmanal: és a dir, en total uns 500 sous, aproximadament. Tanmateix el salari era fictici, ja que la Caritat va retenir els 460 sous del deute. Figuera va ser "traginerius dicti molendini per decem menses" pel preu de 185 sous: veure docs. 1981, 1982 i 1987.

⁷⁷⁰ Doc. 2011.

⁷⁷¹ Doc. 2028.

⁷⁷² Doc. 739.

moliners fossin en realitat uns pagesos que complementaven els ingressos provinents de la terra amb la mòlta dels cereals consumits pels habitants de la zona.

D'altra banda, quant a les instal·lacions més importants de la plana, la qüestió no és tan clara, ja que en la majoria dels casos la seva explotació canviava sovint de mans i, a més, hi participaven diverses persones, moltes d'elles en qualitat d'assalariades. El seu volum de producció era indubtablement molt més elevat i, per tant, les persones que hi treballaven no devien disposar tampoc de tant de temps per treballar la terra com els moliners de muntanya, ni probablement en tenien tanta necessitat. És clar que molts dels habitants de les viles es dedicaven parcialment a l'agricultura, però amb relació als moliners de les poblacions més importants de les terres empordaneses creiem que aquestes feines es devien limitar a l'horticultura per al consum propi, ja fos en l'hort del molí en el qual treballaven o bé en una propietat seva. Alguns moliners eren propietaris de terres, però això no vol dir que les treballessin personalment.

Pel que fa a la tinença de petits ramats per part dels moliners creiem també que aquesta era una activitat més habitual a les zones menys habitades i amb menys recursos hídrics, tot i que la veritat és que la documentació no ens n'aporta dades. Ens diu Víctor Farías que en ocasions els senyors permetien als moliners reservar-se una part dels residus de la mòlta amb els quals engreixar un determinat nombre de porcs a repartir a ambdues parts.⁷⁷³ En alguns llocs d'Itàlia però algunes normatives ho prohibien, ja que podia ser una via molt important de frau per part dels moliners.⁷⁷⁴ L'única referència al comtat és del molí castelloní d'en Llobet, amb relació al qual es parlava en el moment del seu desmantellament d'unes mitgeres de gra per el consum dels porcs ("past porcorum").⁷⁷⁵ Però no se'ns diu pas que aquests porcs fossin criats al molí o a les seves immediacions.

En ocasions alguns moliners que assumien la gestió dels molins, s'implicaven en l'administració d'altres béns dels mateixos propietaris d'aquests. Aquest fou el cas de Pere Carbonell, establert en la molinaria del molí castelloní de l'Hospital, que fou citat l'any 1301 com a batlle de la comanda hospitalera d'Avinyonet de Puigventós ("baiulus domus Hospitalis de Avinione"), la institució propietària del molí, quan rebia els diners

⁷⁷³ FARÍAS, Víctor. *El mas...*, p. 86.

⁷⁷⁴ CARUSO, Elio. *Mulini e Mugnai in Romagna e nell'Italia del medioevo*. Cesena: Il Ponte Vecchio, 2004.

⁷⁷⁵ Docs. 1283 i 1285.

d'un foriscapi.⁷⁷⁶ El mateix observem amb Guillem Miró, establert vitalíciament en la molinaria del molí castelloní del monestir de Santa Maria de Roses, que inevitablement esdevení una persona de confiança del cenobi i, per tant, en ocasions gestionava alguns béns o diners dels frares.⁷⁷⁷

⁷⁷⁶ Doc. 379. Uns anys abans, Pere de Bellveí comanador d'Avinyó ja nomenava procurador a Pere Carbonell ("specialem procuratorem meum sindicum sive actorem"): veure doc. 120.

⁷⁷⁷ El 1323 un dels frares reconeixia deure a Guillem Miró 17 sous per un *mutum*: veure doc. 1009. Uns anys més tard, Andreu del Soler capellà de l'església de Santa Maria de Roses feia procurador a Guillem Miró per rebre els censos i béns que rebia a Castelló en nom del seu benefici: veure doc. 1353.

7.2. FAMÍLIA

Finalment, la documentació ens assabenta també d'alguns aspectes de la vida dels moliners i les seves famílies, més enllà de les relacionades amb l'explotació dels molins. Les dades de què disposem, però, són realment minses, i amb prou feina ens permeten conèixer alguns casos de les viles de Castelló i de Peralada.⁷⁷⁸

Ens referirem doncs tan sols a l'aprenentatge i posterior ofici dels fills d'alguns dels moliners. Disposem de pocs exemples, però almenys a la vila comtal alguns ens mostren que en prous casos aquests no continuaren la feina dels pares, especialment en el cas dels moliners que havien fet més fortuna. D'acord amb el gran desenvolupament de la activitat tèxtil a principis del segle XIV, alguns d'aquests nois s'introduïren en aquest sector. L'any 1308 un dels fills del moliner Joan Ramon, de nom Pere, fou contractat com a aprenent del paraire Bernat Arnau.⁷⁷⁹ Anys més tard, quan era conegut com a Pere Ramon Figuera participava en l'arrendament d'alguns dels molins fariners i bataners de la rodalia de la vila comtal amb d'altres paraires castellanins, un dels quals el seu cunyat, Joan Gavinella.⁷⁸⁰ Suposem que aquestes activitats reportaren a Pere uns grans beneficis. Si més no, sabem que el 1335 adquiria juntament amb Joan Ramon Figuera, el seu germà, i per una quantitat molt important de diners, 5.515 sous, una quarta part de la recaptació de les impositions de la vila (“quartam partem pro indiviso aiude panis et vini et carniū et olei et piscium et racemorum”).⁷⁸¹

També alguns dels fills dels moliners Pere Joan i Guillem Boïga foren aprenents d'altres paraires i teixidors de la vila.⁷⁸² El fill gran d'aquest darrer, però, de nom també Guillem s'incorporava el 1316 i pel termini de set anys al servei de l'apotecari Jaume Barrera per aprendre'n l'ofici.⁷⁸³ Un dels fills del moliner peraladenc Ramon Olmell, Bernat, casat amb la filla del batlle de Colera, fou sastre.⁷⁸⁴

⁷⁷⁸ A l'Apèndix hi figuren els noms de tots els moliners documentats i els documents en els quals apareixen: veure Apèndix, p. 993-1041 i 1049-1050.

⁷⁷⁹ Doc. 591.

⁷⁸⁰ Docs. 1066 i 1193. La seva germana Ermengola es casà amb el paraire Joan Gavinella: veure doc. 1019.

⁷⁸¹ Doc. 1446.

⁷⁸² El 1309 el fill del moliner Pere Joan, Bernat, esdevenia aprenent del paraire Bernat Miquel: veure doc. 607. Uns anys més tard (1326), un dels fills del moliner Guillem Boïga, Joan, esdevenia aprenent del teixidor Miquel Romà: veure doc. 1106.

⁷⁸³ Docs. 749 i 757.

Fixem-nos encara en els fills dels moliners Guillem Miró i Castelló Carbonell. Pel que fa al primer, sabem que aconseguí la concessió vitalícia i per a la vida d'un dels seus fills de la molineria dels molins castellanins de Santa Maria i, posteriorment, de Baix.⁷⁸⁵ A la seva mort, però, el seu fill Guillem no es féu càrrec de la seva explotació, sinó que l'arrendà a un moliner fortianenc. Podria ser que Guillem Miró fill en delegués provisionalment la gestió perquè llavors estava ocupat en alguna altra operació, però també hem de tenir en compte que ja no exercís de moliner. En aquest mateix sentit, interpretem el testament l'any 1331 de Castelló Carbonell, establert en la molineria del molí de l'Hospital: feia hereus universals als seus fills Guillem i Pere, tot fa pensar que els més grans; i cedia la molineria al fill Vicenç.⁷⁸⁶ Tot i això, en cas que aquest darrer no desitgés la seva part, els tres nois serien designats hereus a parts iguals.

En tot cas, però, aquest són només uns pocs exemples. Probablement molts dels fills continuaren els oficis dels seus pares, especialment a les zones menys habitades i amb uns molins menys importants, on de ben segur els moliners no podien enriquir-se com hem vist que ho feren alguns dels seus col·legues de la plana, especialment a la vila de Castelló i rodalia.

⁷⁸⁴ Docs. 595 i 657.

⁷⁸⁵ Docs. 1527 i 1534.

⁷⁸⁶ Doc. 1297.

CONCLUSIONS

Una vegada analitzades amb cert detall diverses qüestions sobre un bon nombre de molins empordanesos existents a finals del segle XIII i primera meitat del XIV, és el moment de sintetitzar les dades de què disposem. Abans, però, volem fer una darrera reflexió sobre els molins documentats, i especialment sobre el fet que, d'acord amb les fonts conservades, la majoria d'informacions de la present recerca es refereixen a les instal·lacions de la zona central de la plana de l'Empordà, sobretot les més properes i vinculades a les viles de Castelló i Peralada. Mentre creiem conèixer tots els molins d'aquestes dues poblacions i rodalia immediata i les seves principals singularitats, dels molins dels indrets amb una població més dispersa amb prou feina en tenim constància, tot i que el seu nombre era sens dubte molt superior del que es pot deduir a partir dels mapes elaborats. Així mateix, si el nostre coneixement sobre determinats aspectes de la mòlta de cereals i el batanatge de teixits és bastant complet en relació a les viles comtal i vescomtal, no podem dir el mateix dels nuclis més allunyats d'aquestes. Primerament, doncs, hem de ser conscients de les limitacions quant als molins de la perifèria del comtat i vescomtat, els quals eren part integrant de la molinaria empordanesa com les instal·lacions castellanines, peraladenques, vilanovines i fortianenques, entre d'altres, de les que hem parlat en tantes ocasions en els capítols anteriors.

En segon lloc, cal tenir presents les diferències entre les diverses instal·lacions. Alguns molins, com els molins fariners instal·lats al terme de la vila comtal –primer a les ribes de la Muga i posteriorment en una sèquia que se'n derivava–, disposaven de l'aigua necessària per accionar amb suficiència i durant tots els mesos de l'any els seus aparells hidràulics. Evidentment, en períodes de sequera el ritme de treball potser no era tan alt, però el seu volum de producció devia ser realment gran, i els seus beneficis els convertien en una important font de riquesa. D'una manera semblant podríem parlar dels molins propers a la pròpia vila comtal i a Peralada. A l'extrem oposat hi trobaríem, en canvi, els molins del cap de Creus i del litoral nord del comtat: amb una clientela potencial molt més reduïda i uns escassos recursos hídrics que tan sols els permetien moldre estacionalment o, en tot cas, amb un aprofitament de l'aigua ben diferent que el de les instal·lacions de la plana. De fet, sembla que els molins d'aquests indrets eren en ocasions una més de les propietats d'una masada o d'uns pagesos que complementaven així els beneficis de la terra i la ramaderia amb la mòlta dels cereals dels habitants dels

voltants. Els molins de la zona occidental de l'Albera disposaven de més recursos hídrics que els de la costa, tot i que no de gaire més demanda.

No volem fer una divisió estricta dels molins en dos o més grups; la realitat era sens dubte molt més complexa, però hem de ser conscients de les grans diferències que des de múltiples punts de vista separaven les instal·lacions dels tipus esmentats, així com del fet que la documentació emprada no ens ha permès incidir en les instal·lacions més modestes, dels indrets més muntanyosos i amb una població menys concentrada.

Drets, propietat i fiscalitat

Fets els aclariments pertinents, ens disposem ara sí a concloure el present estudi, i ens volem referir en primer lloc als propietaris dels molins, tant pel que fa als senyors directes com pel que fa als establerts, dipositaris aquests darrers del domini útil i dels drets d'explotació de les diverses instal·lacions. Sobre aquesta qüestió, podem afirmar en primer lloc que el domini directe de gairebé la totalitat dels molins estava en mans dels grups privilegiats de la societat: noblesa i institucions religioses. De fet, en tant que senyors jurisdiccional, ells gaudien del monopoli de la seva construcció. Tanmateix, no tots els indrets de l'Empordà disposaven dels recursos hídrics adients per a construir-hi instal·lacions molineres hidràuliques, i per això en ocasions uns i altres es concediren tal facultat –especialment els primers als segons. Uns dels exemples més significatius és el dels molins que, sens dubte per concessió de comtes i vescomtes, posseïen en franc alou els monestirs de Santa Maria de Vilabertran, Sant Pere de Rodes i Santa Maria de Roses, i les comandes templerera i hospitalera, respectivament, de Castelló i Avinyonet de Puigventós al darrer tram de la Muga. També gaudiren d'aquest privilegi els Pau i els Palau, senyors de les viles homònimes.

Altra cosa era la propietat útil de les instal·lacions, i és aquí on de manera general observem unes diferències notables entre els molins de la plana, sobretot els propers als principals nuclis de poblament, d'una banda, i els de les zones muntanyoses i amb una població menys concentrada, de l'altra. Pel que fa als primers, molts dels propietaris útils eren els mateixos senyors directes d'aquests. Estem parlant d'unes instal·lacions amb un alt nivell de producció i, consegüentment, d'ingressos, i per això molts dels senyors preferiren conservar-ne tots els drets i fer-ne una gestió més o menys directa, bé amb arrendaments de curta durada al millor postor bé amb el nomenament

d'administradors o moliners encarregats de la seva explotació. Tan alts eren els guanys resultants d'aquests molins, que en les ocasions en què els dos nivells de propietat no estigueren en mans d'una mateixa persona o institució, els establerts foren alguns dels llinatges més importants de la zona: com per exemple els Sarraí, Trilla, Alquer, Mata, Vilamalla i Fortià, tots ells beneficiats per comtes, vescomtes o institucions religioses, segons els casos.

Encara amb relació a la part central de la plana, no falten tampoc els casos de famílies benestants i en ascens econòmic i social que accediren al domini útil d'alguns molins: batlles senyorial, elits vilatanes, juristes, etc. Bé aconseguissin aquests drets beneficiats pels seus senyors, per compra o per altres vies, els ingressos que en devien treure eren destacats i –tant o més important encara– probablement molt estables, a excepció de situacions extraordinàries. Fixem-nos en la família castellanina dels Llosa, provinents de Besalú i establerts en el molí d'en Mercadal pel prior de Sant Tomàs de Fluvià pels volts de l'any 1301. Llavors eren els únics propietaris d'un molí castellaní de condició no noble, però ben aviat entroncaren amb una família notable mitjançant el casament d'una de les filles de Bernat Llosa amb Ramon d'Empúries, nebot i cosí, respectivament, dels dos darrers comtes de la anomenada primera nissaga comtal, Ponç Hug IV i Malgaulí. En alguns casos la propietat adquirida tan sols era una part d'un molí (la meitat del molí de la Garriga en mans del majordom comtal Bernat Marquès o la quarta part del molí de Valveralla en mans de Pere Pedrer, qui fou mestre d'obres de l'església parroquial de Castelló, per exemple), però sembla que la possessió dels drets d'explotació de molts dels molins baixmedievals de la plana empordanesa era vist pels coetanis com un bon patrimoni i, fins a cert punt, també com un element d'estatus.

D'altra banda, a les zones amb una població menys concentrada i, més encara, a les que disposaven de pocs recursos hídrics, és a dir, als indrets on els ingressos de la molineria no eren potencialment tan destacats, els senyors optaren de manera general per establir els molins o permetre'n la construcció a canvi d'una part estipulada dels seus beneficis, tot desentenant-se'n de la seva gestió. Per a molts indrets de la geografia empordanesa són ben vàlides les paraules d'Elvis Mallorquí quan diu que “la iniciativa de la construcció dels molins, en moltes parts de les terres gironines, corresponia essencialment als pagesos, mentre que els senyors es limitaven a concedir la llicència i a rebre unes prestacions fixes o proporcionals i els lluïsmes sobre les transaccions”. És precisament en aquests indrets més allunyats de les viles comtal i vescomtal i d'altres nuclis relativament importants on es documenta la tinença dels drets d'explotació dels

molins en règim de parceria. Les dades de què disposem, però, són poques i no ens permeten conèixer gaire res dels seus propietaris, els quals suposem que podien ser: uns pagesos que, a banda del treball del camp, es dedicaven a la mòlta de cereals dels masos i pobles dels voltants; uns moliners que complementaven els ingressos amb l'exploració d'unes peces de terra o d'un ramat, o bé uns masovers o vilatans benestants que, com a inversió, gestionaven un o més molins amb personal assalariat... Certament, la realitat devia ser prou variada, fins i tot amb casos semblants als molins dels nuclis importants. Altra vegada pel que fa als molins de la plana, l'establiment del domini útil a un moliner era un fet excepcional; més habituals eren els establiments –a perpetuïtat, vitalíciament o temporalment– de la seva molineria, és a dir, del càrrec de moliner, amb els beneficis corresponents.

Si amb relació als drets de propietat dels molins les dades de què disposem ens permeten constatar una realitat bastant definida, ben poca cosa sabem en canvi sobre l'aplicació del destret, és a dir, sobre la facultat dels senyors jurisdiccional d'obligar les persones sotmeses a la seva autoritat a moldre els cereals i batanar els teixits en unes determinades instal·lacions. Quant a la producció de farina, suposem que els senyors feren ús o intentaren fer complir aquestes obligacions especialment en cas de recaure en mans d'una mateixa persona la tinença de la jurisdicció d'una població i la propietat útil dels molins del terme d'aquesta. No cal dir que la realitat era sovint complexa, atesa la juxtaposició i fragmentació de jurisdiccions i el fet que en un mateix terme parroquial o castral hi havia els molins de diversos senyors. En ocasions sembla que va prevaldre la relació feudal: els masovers i altres homes propis de determinats llinatges o institucions potser es van veure obligats a moldre els seus grans en les instal·lacions d'aquests, en el manteniment de les quals ja havien de participar amb alguns dies de servei. Tanmateix, les notícies al respecte en la documentació empordanesa (arrendaments, establiments i vendes de molins, entre d'altres) són ben poques, pràcticament inexistentes.

La no aplicació del destret és més clara quan l'activitat duta a terme fou el batanatge de teixits. Durant el període estudiat, els paraires castellanins i peraladencs, els quals hem de suposar que controlaren gran part la producció de teixits a les terres empordaneses, feren ús dels molins bataners dels pobles de la rodalia recurrentment. Ben significatius són en aquest sentit alguns dels negocis dels castellanins Bernat Joli i Bartomeu Pagès, els quals participaren en la gestió dels molins bataners d'un gran nombre de poblacions: Fortià, Peralada, Sant Llorenç de la Muga, Requesens, Torroella

de Montgrí, etc. Ni tan sols la construcció del nou molí bataner comtal de Castelló l'any 1332 va eliminar aquestes pràctiques. Així, si bé hi documentem el batanatge de teixits procedents de Peralada, els paraires castellanins continuaren utilitzant els molins de la rodalia, en alguns dels quals se'ls garantien els mateixos preus que a la vila comtal: 12 diners per dobla de teixit blanc i 20 diners per les de color "lividi", això és, una petita part del seu valor final.

En canvi, els documents no registraven explícitament quant i com es pagava per la mòlta dels cereals. Tot i això, alguns evidencien que els pagaments es duïen a terme majoritàriament tot abonant al molí una part del gra que s'havia de moldre o de la farina resultant, l'anomenada moltura: probablement –si hem de fer cas de les taxes d'indrets propers durant el mateix període– entre una tretzena i una divuitena part, és a dir, entre el 5,5 i el 7,7% dels cereals mòlts. L'única dada empordanesa al respecte, la vintena part que l'any 1342 convingueren dos flequers castellanins amb l'arrendatari del molí fortianenc de la Pera (una taxa del 5%), constituïa sens dubte una petita rebaixa del preu habitual, i s'ha d'entendre pel fet d'assegurar-se aquest darrer un volum de treball relativament important. A més, hem vist també que en alguns dels molins de la Muga es distingia i s'aplicà la taxa anomenada besolfa o menys habitualment bolfa, que amb un valor força més baix que el de la moltura potser s'hauria de vincular amb la gestió del segó.

Certament, la documentació no ens suggereix que en el període estudiat aquests percentatges, i la utilització dels molins hidràulics en si, fos vista pels coetanis com un fet especialment gravant; qüestió aquesta que ha estat apuntada de manera general per alguns autors tot insistint en el possible ús de molins manuals per part de les comunitats camperoles per esquivar l'ús dels molins senyorials. Almenys a les viles de Castelló i Peralada s'aplicaren exaccions molt més arbitràries sobre aquesta activitat: el mesuratge dels cereals destinats a la mòlta, d'una banda, i les impositcions municipals sobre el consum de farina, de l'altra. Especialment oneroses eren aquestes darreres, que a la vila comtal arribaren a representar a la segona meitat del segle XIV, i després d'un augment successiu de les taxes, una fiscalització aproximada del 10% del valor de la farina consumida; el doble per la farina utilitzada pels flequers. En un moment especialment delicat per la casa dels Empúries (1381), els beneficiaris subsidiaris de la recaptació municipal, la fiscalització per aquest tribut fou encara més alta (aproximadament del 20% del preu mitjà dels cereals a finals de segle). Tot i que no formi part d'aquest estudi, cal considerar també les taxes que els habitants de les viles havien de pagar per

coure el pa als forns públics (senyoriais): entre una vintena i una vint-i-cinquena part del producte o del seu valor (4-5%).

Finalment, per concloure aquest primer apartat, hem d'afegir que a la llum de la documentació consultada no sembla que els molins haguessin estat especialment motiu de conflicte entre els grups privilegiats de la societat, els grans beneficiaris d'aquesta activitat, d'una banda, i unes comunitats més o menys obligades a moldre-hi els cereals, de l'altra; així com, que fossin objecte d'atac per part d'aquests darrers. Evidentment, en ocasions existiren tensions entre els habitants d'una població i el senyor corresponent per aquesta qüestió (algunes de les quals derivaren potser en actes violents), però les destruccions documentades en el període estudiat a les terres empordaneses foren conseqüència de les lluites entre faccions senyoriais. De fet, en alguns dels contractes d'arrendament dels molins ja es preveïen esmenes en cas que les instal·lacions fossin danyades per aquesta mena de conflictes.

Els molins i les seves infraestructures

Pel que fa als molins i les seves infraestructures, podem destacar en primer lloc el gran nombre d'instal·lacions existents. Ja des de finals del segle XIII documentem, per exemple, una quarantena de molins operatius a la rodalia més immediata de les viles de Castelló i Peralada, prenent un radi d'uns vuit kilòmetres des d'ambdues. Moltes menys dades tenim en canvi amb relació a les instal·lacions de les zones perifèriques del comtat i vescomtat, de manera general més modestes que les de la plana, tot i que el seu nombre era sens dubte també important: força més gran que el que ens indica el mapa elaborat. Hauríem de parlar, probablement, d'una xifra propera als dos-cents o tres-cents molins, si no més.

També és sorprenent l'acumulació de molins a les ribes dels rius Muga i Fluvià, especialment abans de la gran modificació promoguda pel comte Pere I (1331-1336), la qual comportà el desmantellament de les instal·lacions situades als marges de la Muga entre els termes de la vila comtal i Vilanova. Un gran nombre dels molins de la plana, doncs, disposaven de captació pròpia i amb prou feina s'apartaven uns metres del llit dels rius gràcies a l'existència de petites canalitzacions. Tan propers eren els uns als altres que documentem els conflictes que se'n derivaren. Recordem, per exemple, els motius que al·legaven l'any 1328 un procurador de comanda hospitalera propietària del

molí castelloní de l'Hospital i el moliner d'aquest per justificar l'augment de l'alçada de la seva resclosa: la resclosa del molí següent era massa alta i provocava l'estancament de l'aigua i la pèrdua de força motiu dels seus aparells. Les captacions eren bastides amb grans estaques de fusta, feixos de branques i acumulacions de pedres i grava, així que l'actuació a la resclosa del molí de l'Hospital fou precisament col·locar "aliquos trocellos" sobre aquesta. Uns anys abans, els propietaris del molí de Cabanyó, situat a les ribes del Fluvià, es van veure obligats a "remoure lo dit molín e construhir de nou en altre loch mes amont" pel fet que la nova construcció riu avall d'un molí a Valveralla en dificultava el funcionament.

D'acord amb les singularitats dels rius mediterranis, l'edificació de molins a les ribes d'aquests posava les instal·lacions en perill en moments de grans avingudes, així que hem de considerar la fragmentació jurisdiccional de la zona del Fluvià per entendre la no existència de canalitzacions importants derivades d'aquest riu durant el període estudiat. Més difícil és poder comprendre per què els comtes no promogueren fins l'any 1331 la construcció d'una gran sèquia que possibilités enretirar els molins de la vila comtal de les ribes de la Muga i apropar-los al nucli emmurallat, on sens dubte estaven més segurs de les inundacions i, en certa mesura, també de certs episodis bèl·lics. Abans de la construcció de les noves sèquies dels molins fariners i bataners comtals de Castelló, les grans sèquies del comtat i vescomtat eren els recs de Cabanes, Alguema i Verges, els quals abastien un gran nombre d'instal·lacions. Les canalitzacions dels molins també eren utilitzades per irrigar terres, especialment les zones d'horta properes als nuclis de població. Aquesta activitat s'havia de dur a terme sense minvar la molineria (en alguns casos s'especificava que tan sols es podia regar quan els molins no treballessin), però tot i això creiem que, atès el probable cabal de les sèquies, els dies o estones a disposició dels regants eren suficients de manera general.

Quant a les característiques dels molins, la documentació –que ens aporta dades sobre aquesta qüestió de manera molt indirecta– sembla suggerir unes edificacions més aviat modestes; res a veure amb uns edificis on hi residien els moliners amb les seves famílies, a voltes fortificats, que han suposat alguns historiadors. La gran majoria si no totes les instal·lacions molineres empordaneses baixmedievales comptaven amb edificis senzills, amb les estances per dur a terme les activitats corresponents i poca cosa més. És clar que els moliners hi podien pernoctar en determinades ocasions, però sempre en funció de la feina. Amb relació als molins de les ribes de la Muga i del Fluvià el perill

de destrucció era present; devien ser considerats perillosos per ser habitats durant tot l'any. Veiem, per exemple, com en l'establiment pel termini de sis anys del mestratge del molí castelloní d'en Llobet l'any 1305 es registrava, fins i tot, que el mestre conservaria el càrrec encara que les instal·lacions “mutarentur in alio loco infra dictum tempus”, és a dir, en cas que fossin destruïdes i s'haguessin de refer de nou. Sabem que molts dels moliners de Castelló i Peralada documentats, la majoria dels quals canviaven amb freqüència de lloc de treball, disposaven de cases en aquestes poblacions.

Més dades ens aporta la documentació sobre el nombre i les característiques dels aparells encabits en cadascun dels molins, entenent un aparell com el giny format pels elements motrius (rodes, rodets, etc.), d'una banda, i un conjunt de dues moles (inferior i superior), de l'altra. Un aparell fariner accionat per una roda vertical podia moure més d'un conjunt de moles, però no en tenim constància a les terres empordaneses. Els ginyes bataners, per la seva banda, podien impulsar diverses masses o batans. Dit això, veiem que la majoria dels molins documentats disposaven de més d'un aparell, habitualment de dos. És el que deduïm d'alguns documents que així ho registraven i, a la vegada, del fet que cadascun dels molins apareix citat habitualment en plural: *molendina*, en al·lusió als aparells que contenia. Ni tan sols els tres casals de molins fariners comtals construïts pel comte Pere I a Castelló entre els anys 1331 i 1336 contenien un nombre gaire gran de ginyes: tres cadascun. A les zones muntanyoses i amb una població dispersa, en canvi, predominaven els molins amb un sol aparell.

Pel que fa a les característiques d'aquests, podem destacar en primer lloc la presència majoritària del tipus anomenat de roda vertical en bona part de la plana. I diem destacar perquè fins al moment la historiografia catalana ha insistit en un clar predomini arreu del país dels aparells de roda o rodet horitzontal, amb el supòsit d'una instal·lació menys costosa i de la seva millor adaptabilitat a les zones amb pocs recursos hídrics. En cas que l'ús d'un molí fos la mòlta de cereals, els aparells de roda vertical integraven un altre element giratori o engranatge que convertia el primer moviment de la roda en el moviment giratori horitzontal que s'havia de transmetre a les moles per poder moldre. Era un sistema més complex i més costós que el de rodet horitzontal, però que permetia aconseguir una major potència motriu i, en el cas d'incorporar més d'un engranatge, accionar més d'un conjunt de moles. Si el giny era per batanar teixits, ni tan sols feia falta aquest engranatge. A les ribes dels principals cursos empordanesos, amb un cabal suficient i una manca de desnivell del terreny, els aparells de roda vertical amb propulsió inferior eren sens dubte la millor alternativa. De fet, ben difícil –per no

dir impossible— hauria estat aconseguir, per a tots els molins, el salt o desnivell del que es feia ús per impulsar els aparells de rodet. En aquest cas, no era tan important disposar d'una aportació continuada d'aigua (els molins d'aquest tipus disposaven normalment d'una bassa per acumular-ne la màxima quantitat possible), però sí d'un cert desnivell que permetés augmentar la pressió del raig d'aigua que es projectava sobre el rodet. Per això, la roda horitzontal era utilitzada als indrets amb uns recursos hídrics limitats com per exemple el litoral nord del comtat.

Un darrer element a tenir en compte amb relació als molins fariners són les seves moles, tot i que poca cosa podem dir a banda de la seva procedència. Sense menystenir la possible existència d'algunes moleres que ens suggereix la toponímia, el gran centre productor empordanès fou almenys des de mitjan segle XIV la molera o moleres de les poblacions veïnes de Peratallada i Canapost. Si més no, sabem que gairebé la totalitat de les moles utilitzades als nous molins fariners comtals de Castelló fins a principis del segle XV procedien d'aquest indret, les moles del qual hem documentat també en una població del vescomtat de Rocabertí. Més anecdòtic sembla el fet que les primeres dotze moles dels molins castellanins de Dalt i del Mig (1331) fossin de la important molera barcelonina de Montjuïc: unes moles lleugerament inferiors al metre de diàmetre, i amb un gruix d'uns trenta centímetres les inferiors i d'uns deu les superiors, tal com ens diu Pere Ortí.

Finalment ens hem referit també als usos dels molins: en la majoria dels casos, exclusivament la mòlta de cereals. En una ocasió hem documentat una instal·lació en la qual s'hi podia moldre roja, un producte tintori (1360), però la resta de referències ens assabentem del batanatge de teixits. En aquest darrer cas, es tractava habitualment d'uns molins que, almenys des de finals del segle XIII i primers anys del XIV, incorporaren un aparell fariner i un altre de bataner, i que tendiren a situar-se a la rodalia de Castelló i Peralada. Bona part dels teixits eren elaborats en aquests dos nuclis, però gairebé totes les instal·lacions del terme d'aquests foren destinats a la producció de farina, activitat amb una gran demanda i presumiblement més lucrativa. Cal tenir present que els molins castellanins i peraladencs s'abastien de l'aigua de la Muga, un dels pocs cursos de l'Empordà amb un cabal relativament important i regular, i que per aquest motiu eren importants per assegurar la mòlta de cereals a la meitat nord del comtat. Fins al moment de la construcció del molí bataner comtal de Castelló (1332), els molins d'aquesta vila i de Peralada tan sols incorporaren aparells bataners en uns pocs casos i de manera molt esporàdica. Els molins de la rodalia, en canvi, a Fortià, Vila-sacra i el Far, entre d'altres,

podien destinar un dels aparells al batanatge tot assegurant, amb l'altre, la mòlta de cereals de la seva clientela potencial. En certes poblacions sembla que algunes de les instal·lacions s'especialitzaren en les tasques de batanar, com per exemple a Sant Llorenç de la Muga.

La gestió de les instal·lacions

Tot i que la documentació utilitzada en el present estudi ens aporta certes dades sobre les característiques dels molins empordanesos baixmedievals, la gran majoria de les informacions es refereixen a qüestions relacionades amb la seva gestió. Almenys pel que fa als molins de la zona central de la plana empordanesa, sobretot els més vinculats a les viles de Castelló i Peralada, coneixem en bona mesura quins foren els mecanismes i contractes utilitzats pels seus propietaris per tal de procedir a la seva explotació. La realitat era sovint ben variada, però creiem haver constatat l'existència d'uns models de gestió definits, així com la seva evolució durant el període estudiat. En aquest punt, ben poca cosa tenim a dir sobre els molins més modestos o associats a masades, els quals de ben segur eren gestionats prou sovint pels seus propietaris útils.

Amb relació als molins més importants de la plana, hem documentat en primer lloc els anomenats contractes de molineria, besolfa i mestratge, els quals consistiren en la delegació –perpetua, vitalícia o de manera temporal– dels càrrecs de moliner, besolfer i encarregat del manteniment, respectivament; a canvi, és clar, d'una part estipulada dels beneficis d'aquests. Es tractava d'uns contractes destinats a dotar les instal·lacions d'un personal el més estable possible, i els primers exemples localitzats són datats ja a la primera meitat del segle XIII. En el cas de la molineria, la seva cessió comportaria a més la delegació de l'administració dels ingressos i despeses dels molins, i els seus tinentes haurien de retre comptes amb els propietaris de manera més o menys recurrent. Els mestres, per la seva banda, havien de participar en les obres de manteniment, i els besolfers probablement eren els encarregats de les feines auxiliars, entre les quals potser hi havia el tragí i el tractament del segó. Cal tenir en compte també que als molins més modestos la molineria i la besolfa podien ser establerts a una mateixa persona, així com que els mestres –que tan sols havien de presentar-se als molins quan eren requerits per alguna feina– podien ser els tinentes del mestratge de dues o fins i tot més instal·lacions. Les dades de què disposem no són del tot concloents, però ens atrevim a proposar que

durant el període estudiat la utilització d'aquests contractes minvà com a conseqüència de la generalització d'altres mecanismes de gestió dels molins.

El principal motiu de la minva dels contractes de molineria, besolfa i mestratge sembla que fou la generalització dels arrendaments al millor postor i per períodes curts de temps com a mecanisme utilitzat pels propietaris útils dels molins per gestionar-ne l'explotació. Els primers exemples d'aquests arrendaments són ja de mitjan del segle XIII, quan els abans esmentats contractes encara eren habituals, però la seva utilització recurrent des de finals de la mateixa centúria i durant els primers anys del segle XIV va provocar el canvi esmentat. Això és el que deduïm a partir de la documentació referida als molins de Castelló, Peralada i rodalia més immediata.

Per comprendre millor aquest procés, fixem-nos en com s'organitzà l'explotació del molí castelloní d'en Llobet entre els anys 1305 i 1326. En primer lloc, el molí fou gestionat mitjançant els esmentats contractes de molineria, mestratge i besolfa: el 18 de juny del 1305 els propietaris establiren pel termini de sis anys els dos primers càrrecs als moliners Ramon Moner i Joan Ramon, respectivament; la besolfa, anteriorment cedida vitalíciament a Pere de Rabós, seria gestionada a partir del dia 26 del mateix mes per Pere Anguilet. No en tenim més dades, però suposem que Ramon Moner, en tant establert en la molineria, seria el moliner i encarregat del molí; Joan Ramon s'hauria de presentar quan fos requerit per a les feines de manteniment (probablement també la delicada feina de l'encaix de les moles, entre d'altres), mentre que Pere Anguilet realitzaria les feines auxiliars. Cadascun percebria els emoluments –que no coneixem– propis del seu càrrec, d'acord amb la tradició o bé antics documents, i els beneficis finals serien entregats als propietaris per Ramon Moner.

Ben diferent era la realitat uns anys més tard (1326). Primerament perquè els propietaris havien arrendat sistemàticament i de manera anual la gestió dels beneficis del molí a diversos moliners almenys des del 1318: a Guillem Boïga i Pere Hospital els anys 1318 i 1319, a Guillem Boïga i Pere Anguilet el 1321, i a Pere Anguilet i Francesc Canelles el 1323. En aquesta darrera ocasió, els arrendataris cediren a Ramon Moner –potser el mateix establert en la molineria del molí l'any 1305– una tercera part dels drets sobre l'operació. Com que els arrendataris eren moliners, ells mateixos serien els encarregats de dur a terme totes les feines, i per tant no hi havia necessitat de fer ús dels contractes de molineria, besolfa i mestratge. En segon lloc, quan el 1326 el molí era arrendat a Ramon Moner, aquest contractà pel termini d'un any i un salari convingut els serveis del moliner Bernat Moner i del traginer Joan Mercader. Aquest és sens dubte

l'exemple d'un moliner de certa edat que controlava l'explotació d'un molí amb l'ajuda d'un personal assalariat. Llavors Ramon no havia de retre comptes amb els propietaris, sinó que s'havia de limitar a pagar-los el preu d'arrendament en els terminis estipulats; els seus beneficis serien la diferència resultant entre aquesta darrera quantitat i el total de beneficis reals del molí.

Certament, però, la realitat era més complexa, i en prou ocasions convisqueren els contractes de molinaria, besolfa i mestratge amb els arrendaments. En aquest sentit, ben il·lustrativa és la situació que es plantejà el 1287 al molí castelloní de l'Hospital. En primer lloc, el mes de febrer el comanador de la comanda hospitalera propietària de la instal·lació establí la molinaria al moliner Pere Carbonell de manera vitalícia. Podria ser, a més, que el mateix Carbonell hagués estat beneficiat també amb la besolfa, ja que posteriorment en cedia temporalment el càrrec a d'altres moliners que l'ajudarien (1288 i 1297). Tanmateix, el que ens interessa especialment és que el maig del mateix 1287, els beneficis del molí i de la resta de propietats castellanines de la comanda hospitalera foren arrendats al propi Pere Carbonell pel termini d'un any i el preu de 800 sous. La mateixa operació es repetí l'any 1302 (arrendament); en canvi, més endavant el moliner administrà durant un temps el molí i les altres propietats en nom de la comanda (fins el maig del 1306, quan entregà el còmput de la seva gestió). Creiem molt probable, doncs, que en ocasions (1287 i 1302) el comanador preferís convenir amb el gestor, en aquest cas Carbonell, el pagament d'una quantitat fixa de diners enlloc de rebre els beneficis que aquest li havia d'entregar. Els arrendaments no comportaven un canvi en el sistema d'explotació del molí sinó que tenien un caràcter més aviat financer: el gestor avançava als propietaris uns diners que ambdues parts consideraven –és de suposar– aproximats als beneficis reals d'aquests darrers.

Una realitat semblant ocorria al molí del Comte del Puig de la Muga, també a la vila comtal, abans del seu desmantellament el 1331. En aquest cas, les dues molineries, la besolfa i el mestratge havien estat concedits a perpetuïtat anteriorment, i per tant eren els seus establerts els encarregats de nomenar el personal que hi treballava: un besolfer el propietari de la besolfa, un mestre el propietari del mestratge i un moliner cadascun dels propietaris de les dues molineries; “tenere in dictis molendinis unum monerium qui deserviat dicte monerie” deien els documents sobre aquest darrer cas. Pel fet de disposar probablement d'un nombre d'aparells més elevat que la resta de molins castellanins coetanis, aquest molí comtal havia de disposar de dues molineries, és a dir, del servei de dos moliners. Tanmateix, el molí era arrendat habitualment a principis del segle XIV.

Estaríem parlant d'uns arrendaments amb un caràcter financer, ja que els arrendataris ben poca cosa tindrien a veure aparentment amb l'explotació del dia a dia del molí. El seu paper consistia en pagar –en ocasions anticipadament– els preus dels arrendaments al comte i en comptabilitzar els ingressos i despeses. Els seus beneficis eren el resultant de la diferència entre el que s'havien compromès a pagar i els guanys reals.

Els molins més importants del comtat i vescomtat comptaven amb un alt nivell de producció i beneficis, i per això en les ocasions en què no eren arrendats els seus propietaris nomenaven administradors. Tot i disposar de dos moliners, besolfer i mestre, el mateix molí del Comte de Castelló fou administrat també alguna vegada per una persona assalariada. Especialment representatiu en aquest sentit és la figura del batlle dels molins fariners comtals castellanins construïts entre els anys 1331 i 1336 pel comte Pere I: els anomenats molins o casals de Dalt, del Mig i de Baix. Encara que comptaven amb moliners i traginers que n'organitzaven l'explotació i potser duïen a terme una primera comptabilitat, l'encarregat de comptabilitzar els ingressos i despeses era el batlle, el qual a la seva vegada havia d'auditar els seus comptes amb el mestre racional comtal. En ocasions, però, també aquests molins foren arrendats, i es concedia llibertat als arrendataris per contractar el personal que consideressin necessari; les feines del batlle quedaven relegades llavors –si es que no eren anul·lades de manera provisional– a un petit control sobre les infraestructures d'aquests.

Així com no tots els molins empordanesos baixmedievals tingueren les mateixes característiques, també existiren grans diferències entre els diversos moliners i d'altres persones que hi treballaren. Pel que fa als moliners dels molins de la plana, els que en certa mesura podríem determinar que tan sols vivien de la activitat molinera, la primera diferenciació vindria definida per la perdurabilitat dels seus càrrecs. Mentre alguns havien estat establerts vitalíciament en la molinaria d'una instal·lació, la qual cosa els garantia una gran estabilitat laboral, d'altres accedien als llocs de treball de manera menys permanent, bé rebessin concessions temporals de molinaria o bé s'afermessin per treballar al servei del propietari o arrendatari d'un molí. Més fortuna tenien els que posseïen alguna molinaria a perpetuïtat i els que aconseguïen accedir, tot i el risc de pèrdues, al mercat arrendatari de molins, ja fos de manera individual o en societat amb més moliners o traginers, entre d'altres. Ben excepcional fou l'establiment dels molins peraladencs Nou i de Guaitallop al moliner Guillem Baró a principis del segle XIV, tot i que l'altíssim cens (140 mitgeres d'ordi per cadascun d'ells) i una clàusula que preveia

la rebaixa d'aquest en moments excepcionals, el feia a la pràctica una operació semblant a un arrendament perpetu o vitalici. De fet, tan alt era el valor del cens amb relació als guanys potencials d'aquestes dues instal·lacions, que el també moliner Guillem Plana, sotsestablert el 1315 al molí Nou per Baró per un cens de 150 mitgeres d'ordi, en va perdre els drets l'any 1319 per diversos impagaments acumulats. No sabem si la venda de la meitat del domini útil del mateix molí Nou atorgada per Plana als paraires Bernat Joli i Francesc Trilles el 1316 fou ja una conseqüència de les seves dificultats financeres o –atesa la possible reconversió d'un dels dos aparells per al batanatge de teixits– un mal negoci.

Un segon element que marcava les diferències entre el personal era la retribució. En aquest sentit, és ben representativa la trajectòria del moliner Guillem Miró, oriünd de Santa Maria de l'Om i resident a la vila comtal. La primera referència és de l'any 1296, quan de jove s'afermava al servei de l'arrendatari d'un dels molins fortianencs pel termini d'un any i el salari de 24 mitgeres d'ordi, 12 sous per vestir i la manutenció. Uns deu anys més tard (1305) rebia la concessió de la molineria del molí castellaní de Santa Maria –primer temporalment i després de manera vitalícia per a ell i un dels seus fills–, la retribució de la qual li permetia ingressar la quantitat setmanal d'una mitgera de blat i una mitgera d'ordi: l'equivalent aproximat a 156 mitgeres d'ordi anuals, ja que el valor del blat era més o menys el doble que el de l'ordi. Aquest cas ens assabenta en primer lloc de les grans diferències salarials entre els moliners joves i els experimentats.

En menor mesura, aquesta diferenciació salarial també distingia els moliners ben establerts en alguna molineria i a la vegada gestors dels respectius molins, d'una banda, dels que treballaven al servei dels arrendataris de molins, de l'altra. En aquest cas, la menor remuneració dels segons vindria justificada en part pel fet que les seves tasques es limitarien a les pròpies de la mòlta o batanatge, mentre que perdrien el component d'administració, la qual seria duta a terme pels propis arrendataris. Es podria parlar, doncs, d'uns moliners assalariats enfront d'uns moliners presumiblement més adinerats i que, com a tinentes d'alguna molineria o com a arrendataris, controlaven la gestió dels molins i s'anaren desvinculant progressivament de les feines més feixugues de la seva professió, i en certs casos acumulant un cert capital.

Fins aquí arriba aquest estudi sobre la molineria empordanesa baixmedieval; com hem dit en diverses ocasions, un estudi centrat en les instal·lacions més properes i vinculades a les viles de Castelló i Peralada, i especialment en els mecanismes utilitzats

per procedir a la seva gestió i explotació des de finals del segle XIII i fins mitjan XIV. Certament, ens hauria agradat poder aproximar-nos amb més detall a aquesta realitat, sobretot amb relació a les característiques dels molins. Qui sap si futures intervencions arqueològiques ens permetran constatar *in situ* algunes de les dades aportades... En tot cas, esperem també que futurs treballs basats en noves recerques documentals permetin completar progressivament els coneixements que a dia d'avui tenim de la molinaria catalana medieval.

BIBLIOGRAFIA

Fonts i diccionaris

ALCOVER, Antoni; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca: 1993.

ARNALL I JUAN, M. Josepa; PONS GURI, Josep M. *L'escriptura a les terres gironines: segles IX-XVIII*. Girona: Diputació de Girona, 1993, 2 vols.

BASSAS, Andreu. *Els privilegis de Castelló i del comtat d'Empúries*. Barcelona: L'Avenç, 1917

BOSOM I ISERN, Sebastià. *Llibre de Privilegis de la vila de Puigcerdà*. Barcelona: Fundació Noguera, 2007.

BOSOM I ISERN, Sebastià; VELA I PALOMARES, Susanna. *Llibre de les provisions reials de la vila de Puigcerdà*. Barcelona: Fundació Noguera, 2009.

COBOS FAJARDO, Antoni. *Llibre de privilegis de la vila de Figueres: 1267-1585*. Barcelona: Fundació Noguera, 2004.

FERRER I GODOY, Joan. *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2009.

FONT I RIUS, Josep M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Madrid-Barcelona: CSIC, 1969, 2 vols.

FORT, Joan; SERNA, Erika; SOLER, Santi: *Catàleg dels protocols del districte de Figueres (I)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2001.

GARCÍA EDO, Vicent: *El Llibre Verd Major de Perpinyà (segle XII-1395)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010.

GUILLERÉ, Christian. *Llibre Verd de la Ciutat de Girona (1144-1553)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2000.

JULIOL I ALBERTÍ, Griselda. *Llibre Vermell de la ciutat de Girona (1188-1624)*, Barcelona: Fundació Noguera, 2001.

MARQUÈS I PLANAGUMÀ, Josep M. *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IV-XIV)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1993, 2 vols.

- *El cartoral de Santa Maria de Roses (Segles X-XIII)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986.

- *Escriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 1995.

- *El Cartoral de Rúbriques Vermelles de Pere de Rocabertí, bisbe de Girona (1318-1324)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2009.

MAYANS, Antoni; PUIGVERT, Xavier. *Llibre de Privilegis d'Olot*. Barcelona: Fundació Noguera, 1995.

PRUENCA I BAYONA, Esteve. *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*. Barcelona: Fundació Noguera, 1995.

SOLDEVILA, Ferran. *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011.

TURULL RUBINAT, Max; GARRABOU I PERES, Montserrat; HERNANDO I DELGADO, Josep; LLOBET I PORTELLA, Josep M. *Llibre de privilegis de Cervera: 1182-1456*. Barcelona: Fundació Noguera, 1991.

VILLAR I TORRENT, Joan. *Llibre de Privilegis de Palafrugell (1250-1724)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2007.

Sobre comtat d'Empúries i vescomtat de Rocabertí

AGUSTÍ I FARJAS, Bibiana; CODINA REINA, Dolors; DELHOUME, Didier; LORÉS, Immaculada; TEIXIDOR I MURLÀ, Mireia. "Sant Quirze de Colera entre els segles XII i XIV. D'edifici religiós a fortificació militar". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1998, núm. 31, p. 111-132.

ARNALL I JUAN, M. Josepa. "Toponímia medieval de l'Alt Empordà (municipis i agregats)". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1981-1982, núm. 15, p. 41-123.

- "Vila-sacra sota influència de Sant Pere de Rodes (segles XIII-XV)". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1984, núm. 17, p. 95-170.

- "La vila i el terme de Vila-sacra en el segle XV. Estudi d'un capbreu del monestir de Sant Pere de Rodes". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1986, núm. 19, p. 203-285.

- "Notes i documents per a la Història de les Escaules". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1987, núm. 20, p. 51-82.

- "El monestir de Sant Pere de Rodes en els protocols notariais de Castelló d'Empúries de 1279". *Anuario de Estudios Medievales*, 1998, núm. 28, p. 389-404.

BADIA I HOMS, Joan. *L'Arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona: Diputació Provincial de Girona, 1977-1981, 3 vols.

BALAGUER Y MERINO, Andreu. *Ordinacions y bans del comtat d'Empurias*. Montpellier: Estampa Central del Migdia, 1879.

BALAGUER, Anna M.; CRUSAFONT I SABATER, Miquel: "La moneda del comtat d'Empúries". Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1984, núm. 8, L'Empordà 1, p. 117-136.

BALANYÀ I ABADIA, Pere. “Les destruccions de l'Empúries medieval i la capitalitat comtal”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1981-1982, núm. 15, p. 125-135.

BAYET, Frédéric. *Économie et société a Torroella de Montgrí (1298-1325). Esquisse pour une étude d'une localité littorale catalane au XIVe siècle*. Mémoire de Maîtrise d'Histoire, sota la direcció de Christian Guilleré. Chambéry: Université de Savoie, 1994.

BENSCH, Stephen: “La séparation des comtés d'Empúries et du Rousillon”, *Annales du Midi*, 2006, t. 118, núm. 255.

BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atles dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1999.

COLLS, Josep. *D'artesans a pagesos: l'evolució del treball en una vila de la Catalunya moderna (Castelló d'Empúries, segles XV-XVII)*. Treball de recerca inèdit. Girona: Universitat de Girona, 2002.

- “La transformació de la plana empordanesa en els períodes medieval i modern. El cas de Castelló d'Empúries”. Dins *Actes del Congrés: El Paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2007, vol. 2, p. 355-364.

COMPTE, Albert. “Un inventari de l'arxiu de Castelló d'Empúries de mitjans segle XVIII”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1987, núm. 20, p. 173-228.

- *Castelló d'Empúries: el centre històric, Empuriabrava, Parc Natural dels Aiguamolls de l'Empordà*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 1995.

- “La Canònica gironina i la geografia urbana de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2001, núm. 34, p. 103-158.

- “L’entorn rural de Castelló d’Empúries en la baixa edat mitjana a través de l’administració de la Canònica de Girona”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 2002, núm. 35, p. 55-118.

- “Els cortals de Castelló d’Empúries en la baixa edat mitjana”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 2005, núm. 38, p. 57-123.

EGEA I CODINA, Antoni. “Llers. Els homes i els fets”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 1979-1980, núm. 14, p. 263-338.

- “Notícies sobre demografia i jurisdicció del comtat d’Empúries a mitjan del segle XIV”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 1998, núm. 31, p. 189-230.

FAMOSO I ARNAU, Salvador. *El Pont Vell de Castelló d’Empúries. Una memòria arquitectònica, constructiva i històrica del passat*. Castelló d’Empúries: Ajuntament de Castelló d’Empúries, 2008.

FERRER I MALLOL, M. Teresa. “Llançà, senyoriu de Sant Pere de Rodes, en els segles XIII i XIV”. Dins *II Col·loqui d’Història del Monaquisme Català (Sant Joan de les Abadesses, 1970)*. Poblet: Abadia de Poblet, 1974.

GIFRE I RIBAS, Pere (coord.) *Història de l’Alt Empordà*. Girona: Diputació de Girona, 2000.

- “La muntanya a la plana empordanesa: el penó de Rocabertí (s. XV-XVII)”. *Estudis d’Història Agrària*, 2005, núm. 18, p. 111-129.

GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins i les salines de Castelló d’Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals el batanatge de teixits i l’obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010.

- “Les residències castellanines dels comtes d’Empúries al segle XIV”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 2011, núm. 42, p. 251-262.

GISPERT I RICARDO, Joan. “Procés de feudalització: anàlisi de la conflictivitat en la gestió del domini de Vilabertran. Segle XII”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1998, núm. 31, p. 149-188.

GOLOBARDES, Miquel. *Els remences dins el quadre de la pagesia catalana fins el segle XV*. Peralada: Biblioteca del Palau de Peralada, 1973, 2 vols.

LLINÀS I POL, Joan; MIRÓ ALAIX, Manel; MONTALBÁN MARTÍNEZ, Carme; PALAHÍ GRIMAL, Lluís; SAGRERA I ARADILL, Jordi. “Peralada a l'Edat Mitjana (I). Les excavacions a la plaça”. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1995, núm. 35, p. 27-45.

MARQUÈS, Josep M. “Llinatges medievals de l'Empordà”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1995, núm. 28, p. 87-118.

- “Nota sobre vicissituds de Santa Maria del Roure”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1996, núm. 29, p. 161-175.

- “Canadal i Caneres, serrells del Roure”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1999, núm. 32, p. 99-112.

MARQUÈS, Josep M.; SERNA I COBA, Èrika. “La família Trilla i el sepulcre del cavaller Asbert (+1334) de Vilanova de la Muga”. *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1999, núm. 21, p. 113-126.

MATARÓ I PLADELASALA, Montserrat; OLLICH I CASTANYER, Imma; PUIG I GRIESENBERGER, Anna Maria. “L'abandonament del poblat de Santa Creu de Rodes: el context arqueològic i documental”. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 2011, núm. 52, p. 315-338.

MONTSALVATGE, Francisco. *Los Condes de Ampurias vindicados*. Olot: Inprenta y Librería de Ramón Bonet, 1917.

MARTÍ ARAU, Albert. “Endeutament censal i crisi financera en una vila senyorial: Castelló d’Empúries (1381-1393)”. Dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*. Barcelona: CSIC, 2009.

- “Governar el deute en temps de crisi: Castelló d’Empúries (1386-1421)”. *Anuario de Estudios Medievales*, 2010, núm. 40/1, p. 129-179.

- “La formació del sistema fiscal i financer a un municipi senyorial: Castelló d’Empúries (1358-1361)”. Dins *II Seminari d’Estudis Medievalls d’Hostalric. Ciutats, viles, sagreres: els nuclis urbans a la Baixa Edat Mitjana (s. XIII-XV)*. Hostalric: Ajuntament d’Hostalric, 2011, p. 121-133.

- “Castelló d’Empúries davant la carestia de gra de 1374-1376”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 2011, núm. 41, p. 263-296.

NEGRE I PASTELL, Pelai. “Los nombres primitivos de los ríos Muga, Fluviá y Ter”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 1946, núm. 1, p. 172-208.

- “La villa de Torroella de Montgrí y sus primitivos señores”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 1949, núm. 4, p. 78-128.

- “Castelló de Ampurias, de villa rural a capital del condado de Ampurias”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 1958, núm. 12, p. 89-171.

- “Dos importantes documentos del conde de Ampurias, Ponce I”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 1960, núm. 14, p. 229-262.

PELLA Y FORGAS, José. *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del noreste de Cataluña*. Olot: Aubert, 1980.

PIBERNAT I LÓPEZ, Albert. “Sant Quirze de Colera. Límits territorials”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 2004, núm. 37, p. 85-95.

PINTO, Anthony. *Commerce et draperie dans le comté d'Empúries de 1260 à 1497*. Tesi doctoral inèdita, sota la direcció de Christian Guilleré. Chambéry: Université de Savoie, 2002.

PLUJÀ I CANALS, Arnald. *Palau-saverdera: mil anys de senyors i pagesos*. Palau-saverdera: Ajuntament de Palau-saverdera, 2003.

- *Molinàs. Sant Miquel de Colera*. Figueres: Gràfiques Pujol, 2005.

- *Els Vilamarí i el castell de Palau-saverdera: Palau als segles XIV, XV i XVI*. Palau-saverdera: Ajuntament de Palau-saverdera, 2007.

PUIG I GRIESENBERGER, Anna Maria; PUJOL I HAMELINK, Marcel; VIEYRA I BOSCH, Gemma; CARRASCAL I PARDO, Carme. "Els recintes emmurallats de la vila medieval de Roses". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1994, núm. 27, p. 17-41.

PUIG I GRIESENBERGER, Anna Maria; CARRASCAL I PARDO, Carme; VIEYRA I BOSCH, Gemma; TEIXIDOR I MURLÀ, Mireia. "L'evolució urbana a l'antic solar de la vila medieval de Roses (dels segles V al XVII)". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1995, núm. 28, p. 41-70.

PUIG I GRIESENBERGER, Anna Maria. "La villa Castilione en el territorio Petralatense. La seva topografia urbana i el castell de Castelló". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1996, núm. 29, p. 47-78.

- "El destí d'unes còpies de l'inventari de l'arxiu d'Empúries, de Bernat Llobet". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2008, núm. 39, p. 302-321.

PUJOL I CANELLES, Miquel. "Els templers a l'Empordà. La comanda del Temple de Castelló d'Empúries". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 1984, núm. 17, p. 31-94.

- “Aportació a la biografia de Jeroni Pujades. Una biblioteca particular de començament del segle XVII”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 1985, núm. 18, p. 97-247.

- “El retaule d’alabastre de Santa Maria de Castelló d’Empúries”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 1989, núm. 22, p. 67-96.

- “La casa del Temple de Castelló d’Empúries”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 1995, núm. 28, p. 119-180.

- *La conversió dels jueus de Castelló d’Empúries*. Castelló d’Empúries: Ajuntament de Castelló d’Empúries, 1997.

- “El cerimonial dels còsols de la universitat de Castelló d’Empúries”. *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 1997, núm. 30, p. 205-272.

RIBAS, Pasqual. *Atles de Castelló d’Empúries. Segles XVII al XIX*. Castelló d’Empúries: Ajuntament de Castelló d’Empúries, 2000.

ROMAGOSA CASALS, Francesc. *Els aiguamolls de l’Empordà: un paisatge en transformació*. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

ROURA I SABÀ, Pere. *Maçanet de Cabrenys*. Girona: Quaderns de la Revista de Girona, núm. 71, 1999.

SÁNCHEZ, Antonio. *El archivo condal de Ampurias. Historia, organización y descripción de sus fondos*. Castelló d’Empúries: Ajuntament de Castelló d’Empúries, 1993.

SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. “Fiscalidad y finanzas en una villa señorial catalana: Castelló d’Empúries, 1381-1382”. Dins SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (ed.). *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*. Barcelona: CSIC, 1999, p. 301-362.

SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià; ROVIRA I SOLÀ, Manuel. “Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada”. Dins *Catalunya carolíngia*, vol. V, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003.

SOLDEVILA I TEMPORAL, Xavier. “Una vila empordanesa a l'edat mitjana. Torroella de Montgrí, segles XII-XIV”. *Quaderns de la Selva*, 2003, núm. 15, p. 89-106.

- *Alimentació i abastament al Baix Empordà (segles XII-XIV)*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal, 2004.

- “Carestías y crisis de subsistencia en el mundo rural catalán: el Baix Empordà en el siglo XIV”. Dins OLIVA HERRER, Hipólito Rafael; BENITO i MONCLÚS, Pere (coord.). *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2007, p. 221-228.

- *Crèdit i endeutament al comtat d'Empúries (1330-1335)*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries, 2008.

TO FIGUERAS, Lluís. “El nom dels masos (El domini de Santa Maria de Vilabertran en els segles XI-XIII)”. Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 24-42.

Història medieval

ALTISENT, Agustí. *Història de Poblet*. L'Espluga de Francolí: Abadia de Poblet, 1974.

L'Art Gòtic a Catalunya. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, Arquitectura III.

AURELL I CARDONA, Jaume. *Els mercaders catalans al quatre-cents: mutació de valors i procés d'aristocratització a Barcelona, 1370-1470*. Lleida: Pagès Editors, 1996.

BARCELÓ, Miquel. “La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural”. Dins BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena (et al.). *Arqueología medieval. En las afueras del “medievalismo”*. Barcelona: Crítica, 1988, pàg. 230-243.

BARCELÓ, Miquel; CARBONERO, M. A.; MARTI, R.; ROSSELLÓ, G. *Les aigües cercades. Els qanat(s) de l'illa de Mallorca*. Palma de Mallorca: 1986.

BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena (et al.). *Arqueología medieval. En las afueras del “medievalismo”*. Barcelona: Crítica, 1988.

BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena; NAVARRO, C. *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. Granada: 1996.

BARCELÓ, Miquel; FELIU, Gaspar; FURIÓ, Antoni; MIQUEL, M.; SOBREQÜÉS, Jaume (ed.). *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València: Universitat de València, 2003.

BATET COMPANYS, Carolina. *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*. València: Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de València, 2006.

BATLLE I GALLART, Carme. *Fires i Mercats. Factors de dinamisme econòmic i centres de sociabilitat (segles XI a XV)*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2004.

BAUCELLS I REIG, Josep. *Vivir en la Edad Media: Barcelona y su entorno en los siglos XIII i XIV (1200-1344)*. Barcelona: CSIC, 2004-2005, 2 vols.

BAYER I CASTAÑÉ, Robert. “Arrendaments de les imposicions de l'últim quadrimestre de l'any 1334 pel consell d'universitat de Besalú”. *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 1988, núm. 8, p. 191-217.

BENITO I MONCLÚS, Pere. *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona, segles XI-XIII*. Barcelona: CSIC, 2003.

BENSCH, Stephen. *Barcelona i els seus dirigents (1096-1291)*. Barcelona: Editorial Proa, 2000.

BERNAT I ROCA, Margalida. *Els "III Mestres de la Llana". Paraires, teixidors de llana i tintorers a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1995.

- "Feudalisme i infraestructura artesanal: de Madîna Mayûrqa a Ciutat de Mallorca (1230-1315)". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 1997, núm. 53, p. 27-70.

- "Sobre lo mester dels texidors de li. Ciutat de Mallorca segles XIII-XV". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 2009, núm. 65, p. 81-106.

BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atles del comtat de Besalú (785-988)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1998.

BOLÒS, Jordi. *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*. Barcelona: Curial Edicions, 1995.

- *Els Orígens medievals del paisatge català: l'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

BONNASSIE, Pierre. *La organización del trabajo en Barcelona a finales del siglo XV*. Barcelona: CSIC, 1975.

- *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1979-1981, 2 vols.

BORDES GARCÍA, José. *Desarrollo industrial textil y artesanado en Valencia de la conquista a la crisis (1238-1359)*. València: Bancaja, 2006.

BRESC, Henri. "La draperie catalane au miroir sicilien, 1300-1400", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1983, núm. 4, p. 107-127.

BROUSOLLE, Jean. "Les impositions municipales de Barcelone de 1328 a 1462". *Estudios de Historia Moderna*, 1955, núm. 5, p. 3-164.

BUSQUETA I RIU, Joan J. *Una vila del territori de Barcelona: Sant Andreu de Palomar als segles XIII-XIV*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1991.

CÁCERES NEVOT, Juanjo. *La participació del consell municipal en l'aprovisionament cereal·ler de la ciutat de Barcelona (1301-1430)*. Tesi doctoral inèdita, sota la direcció d'Antoni Riera Melis. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006.

CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

CUVILLIER, Jean-Pierre. "Les communautés rurales de la plaine de Vich aux XIIIe-XIVe siècles". *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 1968, núm. 4, p. 73-103.

- "L'irrigation dans la Catalogne médiévale et moderne". *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 1984, núm. 20, p. 145-187.

DONAT PÉREZ, Lúdia. "Agermanament, fraternitat, comúnia o societat entre esposos: els altres contractes matrimonials de les notaries gironines (primer terç del segle XIV)". *Estudis d'Història Agrària*, 2009, núm. 22, p. 47-59.

FARÍAS, Víctor. *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Universitat de València, 2009.

FARÍAS, Víctor; MARTÍ, Ramon; CATAFAU, Aymat. *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques de Girona, 2007.

FERRER I MALLOL, M. Teresa; MUTGÉ I VIVES, Josefina; RIU I RIU, Manuel (ed.). *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics. Actes del col·loqui celebrat a Barcelona del 3 al 5 de novembre de 1999*. Barcelona: CSIC, 2001.

FERRER I MALLOL, M. Teresa; MUTGÉ I VIVES, Josefina (ed.). *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*. Barcelona: 2000.

FERRO, Víctor. *El dret públic català: les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Vic: Eumo Editorial, 1987.

GALERA I PEDROSA, Andreu: "Sobre el dret de mesuratge a la vila i terme de Cardona (segles XIV-XV)", dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1997, núm. 18, p. 9-23.

GIFRE, Pere. *Delmes, censos i lluïsmes. El feudalisme tardà a la Catalunya vella (Vegueria de Girona, s. XVI-XVII)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2011.

GUILLERÉ, Christian. *Girona al segle XIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 2 vols.

IGLESIES FORT, José. "El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV". *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 1962, vol. 34, núm. 11.

- *El Fogatge de 1497. Estudi i transcripció*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1991, 2 vols.

KIRCHNER, Helena. "Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat del Vallès". *Arqueologia medieval: revista catalana d'arqueologia medieval*, 2006, núm. 2, p. 22-35.

LE ROY LADURIE, Emmanuel. *Montaillou, aldea occitana de 1294 a 1324*. Madrid: Taurus, 1981.

LLUCH BRAMON, Rosa. “Els manuals de comptes de l’Almoïna del Pa de la Seu de Girona: menjar de pabordes i pa de pobres”. Dins *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. XIV Jornades d’Estudis Històrics Locals. Palma de Mallorca: Institut d’Estudis Baleàrics, 1995, p. 567-577.

- “Remença i mals usos: el cas de Camós: 1331-1399”. Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1999, p. 151-184.

- *Els remences: la senyoria de l’Almoïna de Girona als segles XIV i XV*. Girona: Associació d’Història Rural de les Comarques Gironines, 2005.

MALLORQUÍ, Elvis. “Homes, viles i masos (Cruïlles, 1319)”. Dins CONGOST, Rosa; TO FIGUERAS, Lluís (dir.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1999, p. 43-89.

- *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2011.

- *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l’estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*. Girona: Diputació de Girona, 2011.

MARCÓ I MASFERRER, Xavier. “La diferenciació pagesa a la Catalunya baixmedieval: la revisió del cas de la vall d’Aro”. *Estudis d’Història Agrària*, 2008, núm. 21, p. 125-149.

MARTÍ, Ramon. “Les *insulae* medievals catalanes”. *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 1988, núm. 44, p. 111-123.

MIRA JÓDAR, Antonio José. *Entre la renta y el impuesto. Fiscalidad, finanzas y crecimiento económico en las villas reales del sur valenciano (siglos XIV-XVI)*. València: Universitat de València, 2005.

MORELLÓ BAGET, Jordi. "Aproximació a les fonts fiscals de la Catalunya baixmedieval: llibres d'estimes, valies i manifestos". *Anuario de Estudios Medievales*, 1992, núm. 22, p. 425-442.

- *Fiscalitat i deute públic en dues viles del camp de Tarragona. Reus i Valls, segles XIV-XV*. Barcelona: CSIC, 2001.

- *Municipis sota la senyoria dels creditors de censals. La gestió del deute públic a la baronia de la Llacuna (segle XV)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2008.

ORTÍ I GOST, Pere. "El forment a la Barcelona baixmedieval. Preus, mesures i fiscalitat (1293-1345)". *Anuario de Estudios Medievales*, 1992, núm. 22, p. 377-424.

POLY, Jean-Pierre. *La Provence et la société féodale 876-1166*. París: Bordas, 1976.

POLY, Jean-Pierre; BOURNAZEL, Éric. *El Cambio feudal (siglos X-XII)*. Barcelona: Editorial Labor, 1983.

PONS GURI, Josep M. "Relació jurídica de la remença i els mals usos a les terres gironines". *Revista de Girona*, 1986, núm. 118, p. 436-443.

- *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Barcelona: Fundació Noguera, 1989-2006, 4 vols.

RIERA I MELIS, Antoni. "La aparición de las corporaciones de oficio en Cataluña (1200-1350)". Dins *Cofradías, gremios, solidaridades en la Europa medieval. XIX Semana de Estudios Medievales. Estella, 20 a 24 de julio de 1992*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 1993, p. 285-318.

- "Estructura social y sistemas alimentarios en la Cataluña bajomedieval". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1994, núm. 14-15, p. 193-217.

-
- “Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media: la cocina y la mesa de los estamentos populares”. *Anuario de Estudios Medievales*, 1994, núm. 24, p. 857-886.

 - “Pobreza y alimentación en el Meditaerráneo noroccidental en la baja edad media”. Dins *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII). XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1995, p. 39-72.

 - “Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media: la cocina y la mesa de los estamentos privilegiados”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1995-1996, núm. 16, p. 181-205.

 - *Senyors, monjos i pagesos: alimentació i identitat social als segles XII i XIII*. Discurs de recepció d'Antoni Riera i Melis com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 24 d'abril de 1997. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997.

 - “Panem nostrum quotidianum da nobis hodie. Los sistemas alimenticios de los estamentos populares en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media”. Dins José Ignacio DE LA IGLESIA DUARTE (coord.). *La vida cotidiana en la Edad Media. VIII Semana de Estudios Medievales. Nájera, del 4 al 8 de agosto de 1997*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1998, p. 25-46.

 - “Documentació notarial i història de l'alimentació”. *Estudis d'Història Agrària*, 1999, núm. 13, p. 17-43.

 - “El comerç d'articles agropecuaris entre Catalunya i els districtes pirinencs del regne de Mallorca durant la primera meitat del segle XIV”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 2005, núm. 26, p. 367-377.

- “Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento en las ciudades catalanes durante la Baja Edad Media”. Dins OLIVA HERRER, Hipólito Rafael; BENITO i MONCLÚS, Pere (coord.). *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2007, p. 125-160.

- “Los sistemas alimentarios de los estamentos populares en el Mediterráneo noroccidental durante la baja Edad Media”. Dins LÓPEZ OJEDA, Esther (coord.). *Comer, beber, vivir: consumo y niveles de vida en la Edad Media hispánica, XXI Semana de Estudios medievales, Nájera, del 2 al 6 de agosto de 2010*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2011, p. 57-96.

RUBIO VELA, Agustín. “El consumo de pan en la Valencia bajomedieval”. Dins *Actes del I col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó, Edat Mitjana*. Lleida: Quaderns de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, núm. 9, 2 vols., p. 153-184.

SABATÉ, Flocel. *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1997.

SALRACH, Josep M. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, 2004, vol. 2, Edat Mitjana.

SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el siglo XIV*. Barcelona: CSIC, 2003.

- *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*. Barcelona: CSIC, 2009

SANCHO I PLANAS, Marta. *Homes, fargues, ferro i foc. Arqueologia i documentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval*. Barcelona: Enginyers Industrials de Catalunya, 1999.

- “Agua, rocas y metales: Arqueología y explotación de recursos minerales en la Edad Media”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 2008, núm. 29, p. 519-545.

SAURÍ I ROS, M. Concepció; SOLER I SIMON, Santi (coord.). *Història del Baix Empordà*. Girona: Diputació de Girona, 2006.

SERRA, Assumpta. *La comunitat rural a la Catalunya Medieval. Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Vic: Eumo Editorial, 1990.

SERRA I PUIG, Eva: “Els cereals a la Barcelona del segle XIV”. Dins *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: CSIC, Anuario de Estudios Medievales, Annex 20, 1988, p. 71-107.

SOBREQUÉS, Santiago. *Els Barons de Catalunya*. Barcelona: Vicens-Vives, 1989.

SOLER, Joan. *La formació de la pobla de Santa Pau a redós del castell dels barons (1248-1331)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2008.

TEIXIDÓ, Francesc. *Pesos, mides i mesures al Principat de Catalunya i comtats de Rosselló i Cerdanya a finals del segle XVI (1587-1594)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2008.

TO FIGUERAS, Lluís. “La diferenciació pagesa a la diòcesi de Girona (segle XIV): una nota metodològica”. Dins BARCELÓ, Miquel; FELIU, Gaspar; FURIÓ, Antoni; MIQUEL, M.; SOBREQUÉS, Jaume (ed.). *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*. València: Universitat de València, 2003, p. 441-463.

TORRAS SERRA, Marc. “Els drets del mesuratge a Manresa en el segle XIV”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1997, núm. 18, p. 25-37.

TURULL I RUBINAT, Max. “La indústria drapera de Cervera a l’edat mitjana (s. XIII-XIV) i les Ordinacions de la draperia de 1320”. *Miscel·lània Cerverina*, 1987, núm. 5, p. 43-70.

- *Oligarquia, fiscalitat i règim municipal al món urbà de la Catalunya medieval (Cervera entre 1026 i 1439)*. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1989.

- *El gobierno de la ciudad medieval: administración i finanzas en las ciudades medievales catalanas*. Barcelona: CSIC, 2009.

VICEDO, E. (ed.). *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*. Lleida: Pagès, 2000.

VIDAL FRANQUET, Jacobo. *Les obres de la ciutat. L'activitat constructiva i urbanística de la universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.

VILARDELL, Joan. "Els draps de Banyoles". *Quaderns de Banyoles*, 1992-94, p. 99-112.

VINYOLES I VIDAL, M. Teresa. "El pressupost familiar d'una mestressa de casa barcelonina per l'any 1401". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia. Annex d'Història Medieval I*, 1983, p. 101-112.

- *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1985.

- "Alimentació i ritme del temps a Catalunya a la baixa Edat Mitjana". Dins *Actes del I col·loqui d'Història de l'alimentació a la Corona d'Aragó, Edat Mitjana*. Lleida: Quaderns de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, núm. 9, 2 vols., p. 115-152.

Sobre molins

Actas de las I Jornadas Nacionales sobre Molinología. Santiago de Compostela, 1995. A Coruña: Edicions Do Castro, 1997.

Actes de les II Jornades de Molinología. Terrassa – La Pobla de Cérvols, 1998. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida, 1999.

Actas de las III Jornadas Nacionales sobre Molinología. Cartagena, 2001. Múrcia: Consejería de Educación y Cultura de la Región de Múrcia, 2002.

Actes del IV Congr s Internacional de Molinologia, Mallorca, 2003. Palma de Mallorca: Consell de Mallorca, Departament de Medi Ambient i Natura, 2005.

Actas del VI Congreso Internacional de Molinología. Córdoba, 2007. Córdoba: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Córdoba, 2008.

Actas del VII Congreso Internacional de Molinología. Zamora: Asociación para la Conservación y Estudio de los Molinos – Universidad de Salamanca, 2010.

AGUADÉ NIETO, Santiago. “Molino hidráulico y sociedad en Cuenca durante la Edad Media (1177-1300)”. *Anuario de Estudios Medievales*, 1982, núm. 12, p. 241-278.

- “T cnica i societat a l’Astúries medieval: els molins hidràulics”. *Estudis d’Història Agrària*, 1990, núm. 8, p. 5-31.

ALBERCH I FUGUERAS, Ramon. “Explotació dels molins gironins durant la dominació napoleònica”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 1974, núm. 22, p. 377-386.

ÁLVAREZ LLOPIS, M. E. “Molinos hidráulicos en Cantabria, siglos X al XIII”. Dins *El fuero de Santander y su  poca. Actas del congreso conmemorativo de su VIII centenario.* Santander: Librería Estudio, 1989, p. 409-423.

AMOURIC, Henri. *Moulins et meunerie en Basse-Provence occidentale du Moyen Age   l’ re industrielle.* Tesi doctoral. Université de Provence Aix-Marseille 1, 1984.

BARCELÓ, Miquel. “Els molins de Mayurqa”. Dins *V Jornades d’Estudis Històrics Locals. Les illes orientals d’al-Andalus i les seves relacions amb Sharq al-Andalus, Magrib i Europa cristiana (ss. VIII-XIII).* Palma de Mallorca: Institut d’Estudis Baleàrics, 1987, p. 253-262.

BELMONT, Alain. "Les carrières de meules de moulins en France à l'époque moderne". Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans des Campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*. Actes des XXIes Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002, p. 147-165.

- *La pierre à pain. Les carrières de meules de moulins en France du Moyen Âge à la révolution industrielle*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 2006, vol. 1.

BERNAT I ROCA, Margalida. "Molins drapers a Ciutat de Mallorca: entre interessos polítics i econòmics". *Estudis Baleàrics*, 1987, núm. 58-59, p. 127-150.

- "Los batanes de Ciutat de Mallorca (siglos XIII-XVII)". Dins 7º Congreso Internacional de Molinología. Zamora: Asociación para la Conservación y Estudio de los Molinos – Universidad de Salamanca, 2010, p. 406-415.

BLOCH, Marc. "Avènement et conquêtes du moulin à eau". *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, 1935, t. 7, vol. 36, p. 538-563.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi; TORRES I GROS, Jaume. "Molí de Sinoga". Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1977, núm. 24, p. 553-555.

BOLÒS, Jordi; PADILLA, I. "Un molí d'origen medieval: el Molinet de Navel". *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1980, núm. 1, p. 49-55.

BOLÒS, Jordi; FÀBREGUES, M. "Els molins de la conca mitjana del Llobregat durant l'alta edat mitjana. I. Introducció". *Quaderns d'Estudis Medievals*, 1982, núm. 9, p. 556-568.

BOLÒS, Jordi; NUET, J. *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres, 1983.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi; MARTÍNEZ I HUALDE, Àngel. "El molí medieval de la torre Baldovina de Santa Coloma de Gramenet". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1986-1987, núm. 7-8, p. 421-435.

BOLÒS I MASCLANS, Jordi; CAMPS I TOMÀS, Joan. “Molí de Buida-sacs”, Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1987, núm. 13, p. 92-93.

BOLÒS, Jordi. “Les Moulins en Catalogne au moyen âge”. Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe–XVIIIe siècle)*. Actes des XXIes Journées internationales d’Histoire de l’Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002, p. 53-75.

- “Els molins protomedievals del comtat de Besalú i de les seves rodalies”. Dins *Actes i comunicacions de la IV Assemblea d’Estudis del Comtat de Besalú*. Olot, 1983, p. 195-207.

CANAL I ROQUET Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M.; SAGRERA I ARADILLA, Jordi “Història urbana de Girona. El monar reial del Mercadal a Girona”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, 1995, núm. 35, p. 55-68.

- *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l’època medieval*. Girona: Ajuntament de Girona, 2003.

CARUSO, Elio. *Mulini e Mugnai in Romagna e nell’Italia del medioevo*. Cesena: Il Ponte Vecchio, 2004.

CAUCANAS, Sylvie. *Moulins et irrigation en Roussillon, du IXe au XVe siècle*. París: CNRS Histoire, 1995.

CAUCANAS, Sylvie; CAZALS, Rémy (dir.). *Du moulin à l’usine: implantations industrielles, du Xe au XXe siècle*. Toulouse: Privat, 2005.

CHIAPPA MAURI, Luisa. “I mulini ad acqua nel Milanese (secoli X-XV). Parte I: secoli X-XIII”. *Nuova Rivista Storica*, 1983, núm. 67, p. 1-59.

CHIAPPA MAURI, Luisa. “I mulini ad acqua nel Milanese (secoli X-XV). Parte II: secoli XIV-XV”. *Nuova Rivista Storica*, 1983, núm. 67, p. 259.

- “Acque e mulini nella Lombardia medievale. Alcune riflessioni”. Dins GALETTI, Paola; RACINE, Pierre (dir.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, 2003, pàg. 233-268.

COMET, Georges. “Moulins et meuniers. Réflexions historiographiques et méthodologiques”. Dins MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe–XVIIIe siècle). Actes des XXIes Journées internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002. p. 9-30.

- “Pour une histoire des moulins entre technique et idèologie”. Dins GALETTI, Paola; RACINE, Pierre (dir.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, 2003, p. 17-36

CONGOST, Rosa; PELLICER, Montserrat. “Usages et droits sur l'eau dans la Catalogne d'Ancien Régime: la crise d'une économie morale”. Dins FOURNIER, Patrick; LAVAUD, Sandrine (dir.). *Eaux et conflits dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXXIIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 8 et 9 octobre 2010*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2012, p. 235-250.

CÓRDOBA DE LA LLAVE, Ricardo. “Los molinos hidráulicos de la cuenca del Guadalquivir a fines de la Edad Media. Instrumental y equipamiento técnico”. *Anuario de Estudios Medievales*, 2003, núm. 33/1, p. 291-337.

- “Los batanes hidráulicos de la cuenca del Guadalquivir a fines de la Edad Media. Explotación y equipamiento técnico”. *Anuario de Estudios Medievales*, 2011, núm. 41/2, p. 593-622.

COSTA I PARETAS, M. Mercè. “El segon monestir de Jonqueres i el molí d'En Carbonell”. *Anuario de Estudios Medievales*, 1998, núm. 28, p. 59-74.

CUVILLIER, Jean-Pierre. “La propriété de l’eau et l’utilisation des ouvrages hydrauliques dans la Catalogne médiévale (XIIIe-XIVe siècles): essai d’histoire économique et sociale”. Dans *Miscelánea Histórica Catalana. Homenaje al profesor Jaume Finestres, historiador de Poblet*. Poblet: Scriptorium Populeti, núm. 3, 1970, p. 243-257.

DEL VAL VALDIVIESO, M. Isabel (coord.). *El agua en la ciudades castellanas durante la Edad Media. Fuentes para su estudio*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1998.

DÍAZ DE DURANA ORTIZ DE URBINA, José Ramón. “Las bases materiales del poder de los Parientes Mayores guipuzcoanos: los molinos. Formas de apropiación y explotación, rentas y enfrentamientos en torno a la titularidad y derechos de uso (ss. XIV al XVI)”. *Studia Historica. Historia Medieval*, 1997, núm. 15, p. 41-68.

DOCKÈS, Pierre. “Grands moulins hydrauliques, rapports sociaux et systèmes d’exploitation”. *Review*, 1986, vol. 10, núm. 2, p. 348-397.

DONAT, Lúdia; SOLÀ, Xavier. *Els molins*. Girona: Diputació de Girona, Quaderns de la Revista de Girona, núm. 108, 2003.

DURAND, Aline. “Les moulins carolingiens du Languedoc (fin VIIIe-début du XIe siècle)”. Dans MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle). Actes des XXIes Journées internationales d’Histoire de l’Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002, p. 31-52.

ESQUILACHE MARTÍ, Ferran; MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan. “Les dificultats en l’aprofitament de les aigües del Xúquer. El molí, l’assut i la nora de Matada (segles XIII-XVI)”. *Estudis d’Història Agrària*, 2012, núm. 24, p. 55-76.

ESPAÑOL, Francesca. “Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l’estudi de la seva tipologia arquitectònica”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1980, núm. 1, p. 231-254.

FARÍAS, Víctor. “Molins, forns i fàbregues”. Dins BELENGUER I CEBRIÀ, Ernest; CUADRADA i MAJÓ, Coral (dir.). *Història. Política, Societat i Cultura del Paísos Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998, vol. 2 (La formació de la societat feudal. Segles VI-XII), p. 250-251.

FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat: els Casals de Martorell, Sant Vicenç dels Horts i Molins de Rei (segles XII-XV)”. *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de protocols*, 2008, núm. 26, p. 7-60.

FITÉ I LLEVOT, Francesc. “Un apropament a l'estudi dels molins del Montsec i la vall d'Àger”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 1983, núm. 4, p. 207-238.

FOURNIER, Patrick Eaux; LAVAUD, Sandrine (dir.). *Eaux et conflits dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXXIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 8 et 9 octobre 2010*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2012.

GALETTI, Paola; RACINE, Pierre (dir.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, 2003.

GARCÍA DE CORTÁZAR, José Ángel. “El equipamiento molinar en la Rioja Alta en los siglos X al XII”. *Studia Silensia III. Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel*. 1976, 2 vols. p. 387-405.

GARCÍA MANSO, Emilio. “Arqueología espacial de los molinos medievales en la documentación castellano-leonesa”. Dins *Actas del Vº Congreso de Arqueología Medieval Española*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 2001, vol. 1, pàg. 131-140.

GEREZ ALUM, Pau. “Ús i abús de l'aigua a la Girona baixmedieval”. *Estudis d'Història Agrària*, 2011, núm. 23, p. 219-229

GIRONELLA I GRANÉS, Josep M. *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle XIV. La mòlta de cereals, el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 2010.

GLICK, Thomas F. (coord.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000.

GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric. "El riu de la Sénia: sistemes de reg i molins medievals". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 2002-2003, núm. 23-24, p. 103-122.

- "El paisatge històric de les hortes medievals mediterrànies". *Estudis d'Història Agrària*, 2011, núm. 23, p. 59-80.

LANGDON, J. "Lordship and Peasant Consumerism in the Milling Industry of Early Fourteenth-Century England". *Past & Present*, 1994, núm. 146, p. 46.

LLIBRER ESCRIG, Antoni. "La gestió dels batans i el desenvolupament de la indústria tèxtil al segle XV. El cas de l'àrea Alcoi-Cocentaina". *Estudis d'Història Agrària*, 2011, núm. 23, p. 231-248

LLINÀS, Joan. "Evolució històrica i arquitectònica del molí de Verges (Verges, Baix Empordà)". Dins *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. L'Escala – Empúries: 2008, p. 521-524.

LLINÀS, Joan; MERINO, Jordi. "El Molí del Mig (Torroella de Montgrí, Baix Empordà)". Dins *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. La Bisbal d'Empordà: 2004, p. 579-580.

LÓPEZ BELTRAN, M. Teresa. "Economía y derecho: el molino en los Fueros del Valle del Ebro". *Hispania. Revista española de historia*, 1983, vol. 43, núm. 153, p. 5-22.

LÓPEZ DOMECH, Ramón. "En los inicios del mercado libre: molinos medievales en Calahorra". *Kalakorikos*, 2007, núm. 12.

LUCAS, Adam. *Wind, water, work: ancient and medieval milling technology*. Leiden: Brill, 2006.

LUIS CORRAL, Fernando. "Feudalismo y molinos: la posesión de aceñas en Zamora en el siglo XII". *Studia Zamorensia*, 1996, núm. 3, p. 53-75.

MADURELL MARIMÓN, Josep M. "Els molins a Catalunya en temps de Jaume I (Notes documentals)". Dins *Jaime I y su época. X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Zaragoza: 1979, vol. 2 (Comunicaciones 3, 4 y 5), p. 165-170.

MALLORQUÍ, Elvis. "Molins pagesos en temps feudals: els molins dels termes de Sant Sadurn i Cruïlles (Baix Empordà) als segles XIII i XIV". *Estudis d'Història Agrària*, 2012, núm. 24, p. 211-231.

MARCHÁN FIZ, Simón (coord.). *Molinos de mar y estuarios*. Litoral Atlántico, 2005.

MARTÍ, Ramon. "Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña". Dins BARCELÓ, Miquel; KIRCHNER, Helena (et al.). *Arqueología medieval. En las afueras del "medievalismo"*. Barcelona: Crítica, 1988, p. 165-194.

MARTÍN PRIETO, Pablo. "Aportación al estudio del molino hidráulico en la Castilla medieval. Los molinos del monasterio de Santa Clara de Alcover". *Hispania. Revista española de historia*, 2006, vol. 66, núm. 224, p. 833-850.

MARTÍNEZ MARTÍNEZ, María. "Desarrollo historiográfico de la molinería hidráulica en la España : perspectivas y resultados". Dins GALETTI, Paola; RACINE, Pierre (dir.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, 2003, p. 103-142.

MENANTEAU, Loïc. "La geografía de los molinos en el litoral atlántico europeo". Dins MARCHÁN FIZ, Simón (coord.). *Molinos de mar y estuarios*. Litoral Atlántico, 2005, p. 89-102.

MIRA JÓDAR, Antonio José. “La organización de la red molinar en la Vall d’Albaida y L’Alcoià a finales de la Edad Media. Infraestructura industrial, desarrollo económico y fiscalidad”. Dins GLICK, Thomas F. (coord.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2000, p. 229-271.

MOUSNIER, Mireille (ed.). *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe–XVIIIe siècle)*. Actes des XXIes Journées internationales d’Histoire de l’Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 septembre 1999. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002.

ORTÍ I GOST, Pere. *Els molins reials del rec comtal de Barcelona durant la primera meitat del segle XIV*. Tesi de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991.

- *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*. Barcelona: CSIC, 2000.

PALOMO PALOMO, Juan; FERNÁNDEZ URIEL, M. Pilar. “Los molinos hidráulicos en la Antigüedad”. *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Antigua*. 2006-2007, t. 19-20, p. 499-524.

PARAIN, Charles. “Rapports de production et développement des forces productives: l’exemple du moulin à eau”. *La Pensée*, 1965, núm. 119, p. 55-70.

PADILLA LAPUENTE, José Ignacio. “La construcció d’un enginy hidràulic: els comptes del molí batà de Gardeny (Lleida, 1290-91)”. *Ilerda*, 1991, núm. 49/2, p. 105-128.

PASQUAL MAYORAL, Pilar; GARCÍA RUIZ, Pedro. “Nuevas canteras de piedras de molino y trujal. Valle del Cidacos (Arnedillo, La Rioja)”. *Kalakorikos*, 2002, núm. 7, p. 209-216.

PERIS ALBENTOSA, Tomàs. “La molineria hidràulica al País Valencià (segles XIII-XIX)”. *Estudis d’Història Agrària*, 2012, núm. 24, p. 105-124

- "Les qüestions per l'aigua al País Valencià durant l'etapa feudal: l'exemple dels molins". *Estudis d'Història Agrària*, 2012, núm. 24, p. 251-268.

PHALIP, B. "Le moulin à eau médiéval. Problème et apport de la documentation languedocienne. Bassins de l'Hérault, Orb et Vidourle". *Archéologie du Midi Médiéval*, 1992, núm. 20, p. 63-96.

PIEDRAFITA PÉREZ, Elena. "Infraestructura económica de los Concejos de la Cinco Villas: regadíos, molinos y hornos (siglos XII-XIV)". *Aragón en la Edad Media*, 1995, núm. 12, p. 29-60.

PLADEVALL I FONT, Antoni. "Un molí senyorial dels Centelles o els molins de Llobateres de l'alta vall del riu Tenes". *Lauro*, 1996, núm. 12, p. 11-22.

PLANES I ALBETS, Ramon. "Notes d'arxiu sobre arrendaments i inventaris de molins fariners de Girona (1496-1498)". *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2001, núm. 20, p. 578-586.

PUNSETÍ, Daniel; CABRA, J. "Estudi històric i prospecció arqueològica del Molí del Senyor (Castell d'Empordà, la Bisbal d'Empordà)". Dins *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Arbúcies: 2010, p. 533-536.

RANCINE, Pierre. "Du moulin antique au moulin medieval". Dins GALETTI, Paola; RANCINE, Pierre (dir.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, 2003, p. 1-16.

RIGO, Antoni; GILI, Empar. *El molí d'en Ribé. Un molí fariner baixmedieval i la seva evolució històrica (Santa Coloma de Gramenet, Barcelonès)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992.

ROIG, Marisa. "El conjunt hidràulic del molí de l'Armentera". Dins *Actes del Congrés: El Paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, 2007, vol. 2, p. 413-419.

SÁNCHEZ NAVARRO, Joaquim. “Estat actual de investigacions sobre les pedres de molins manuals i de les seves zones d'extracció a Menorca”. Dins *I Jornades de Recerca Històrica de Menorca. La Manurqa de Sa'id Ibn Hakam, un país islàmic a Occident*. Ciutadella: Publicacions des Born, 2006, núm. 15-16, p. 154-196.

SAROBÉ I HUESCA, Ramon. *Els Molins dels templers al Segrià al segle XII: estudi a través dels seus documents*. Tesi de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997.

SELMA CASTELL, Sergi. *Els molins d'aigua medievals a Sharq al-Andalus*. Onda: Ajuntament d'Onda, 1993.

SUTOR, Marc. “Les conflits pour l'usage et le contrôle de l'eau sur les rivières entre Seine et Meuse à la fin du Moyen Âge et au début de l'Époque moderne”. Dins FOURNIER, Patrick Eaux; LAVAUD, Sandrine (dir.). *Eaux et conflits dans l'Europe médiévale et moderne. Actes des XXXIIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 8 et 9 octobre 2010*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2012, p. 235-250.

TIÓ ROTLLANT, Jordi. *Molins de vent a les comarques gironines*. Girona: Publicacions del Col·legi Oficial de Perits i Enginyers Tècnics de Girona, 1984.

TRIJUEQUE, Pere. “Els molins fariners de la batllia de Palamós”. *Estudis del Baix Empordà*, 1994, núm. 13, p. 99-136.

VIRELLA I BLODA, Albert. “Els molins d'aigua en l'alta medievalitat a Ponent del Llobregat”. *Miscel·lània Penedesenca*, 1983, núm. 6, p. 249-272

